

İŞ AHLAKI DERGİSİ
TURKISH JOURNAL OF BUSINESS ETHICS

İŞ AHLAKI DERGİSİ

TURKISH JOURNAL OF BUSINESS ETHICS

Cilt/Volume: 11 ■ Sayı/Number: 2 ■ Kasım/November 2018

ISSN: 1308-4070 • eISSN: 2149-8148 • DOI: 10.12711/tjbe

İş Ahlakı Dergisi uluslararası ve hakemli bir dergidir.

Yayımlanan makalelerin sorumluluğu yazarına/yazarlarına aittir.

Turkish Journal of Business Ethics is the official peer-reviewed, international journal of the Türkiye IGIAD. Authors bear responsibility for the content of their published articles.

Türkiye İktisadi Girişim ve İş Ahlakı Derneği Adına İmtiyaz Sahibi/Owner
Ayhan Karahan

Yazı İşleri Müdürü/Chief Executive Officer

Ömer Bedrettin Çiçek (Türkiye İktisadi Girişim ve İş Ahlakı Derneği)

Editörler/Editorial Board

Nihat Erdoğan (Editor-in-Chief, Prof. of Business Administration)

Department of Business Administration, Yıldız Technical University, Istanbul, Turkey

Murat Şentürk (Senior Associate Editor, Assoc. Prof. of Sociology)

Department of Sociology, Istanbul University, Istanbul, Turkey

Nurullah Gür (Senior Associate Editor, Asst. Prof of Business Administration)

Department of Business Administration, Istanbul Medipol University, Istanbul, Turkey

Akansel Yalçınkaya (Senior Associate Editor, Business Administration)

Department of Business Administration, İstanbul Medeniyet University, Istanbul, Turkey

Ömer Faruk Ocakoğlu (Associate Editor, Asst. Prof. of Sociology)

Department of Sociology, Kırklareli University, Kırklareli, Turkey

Çeviri Editörleri/English Language Editors

John Zacharias Crist

A. Kevin Collins

Yayın Kurulu/International Editorial Board*

Mumtaz Ali (International Islamic University, Malaysia)

Murteza Bedir (Istanbul Üniversitesi)

Rafik I. Beekun (University of Nevada, USA)

Mustafa Çağrı (Marmara Üniversitesi, Emekli Öğretim Üyesi)

S. Waleck Dalpour (The University of Maine, USA)

Alpaslan Durmuş (MEB Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı)

Halil Ekşi (Marmara Üniversitesi)

R. Edward Freeman (The University of Virginia, USA)

Stephen Hicks (Rockford University, USA)

Hayrettin Karaman (Marmara Üniversitesi, Emekli Öğretim Üyesi)

T. Krishna Kumar (Osmania University, India)

Robert W. Mcgee (University of Florida, USA)

Jon Oplinger (The University of Maine, USA)

Mustafa Özel (Istanbul Şehir Üniversitesi)

Şevki Özgener (Nevşehir Üniversitesi)

Francesco Perrini (Bocconi University, Italy)

Deon Rossouw (Ethics Institute of South Africa and University of Stellenbosch, South Africa)

Kemal Sayar (Marmara Üniversitesi)

Ahmet Tabakoğlu (Marmara Üniversitesi)

Tuomo Takala (University of Jyväskylä, Finland)

Tina Uys (University of Johannesburg, South Africa)

Feridun Yılmaz (Uludağ Üniversitesi)

*Soyadına göre alfabetik sırada In alphabetical order by surname

Indexing-Abstracting

EBSCO

INDEX ISLAMICUS

EMERGING SOURCES CITATION INDEX (ESCI)

ABI/INFORM (PROQUEST)

THE PHILOSOPHER'S INDEX

ile indekslenmekte ve/veya özetlerine yer verilmektedir.

Akademik İçerik Danışmanlığı/Content Advisor
EDAM (Eğitim Danışmanlığı ve Araştırmaları Merkezi)
Web: www.edam.com.tr
Eposta: editormasasi@edam.com.tr

Hukuk Danışmanı/Legal Advisor
Av. Muaz Yanılmaz, Av. Betül Altınsoy Yanılmaz
Web: www.altinsoyyanilmaz.av.tr
Eposta: info@altinsoyyanilmaz.av.tr

Tasarım ve Uygulama/Graphic Design
Semih Edis

Tashih/Proofreading
Mehmet H. Ramazanoğlu

Baskı Öncesi Hazırlık/Prepress
EDAM (Eğitim Danışmanlığı ve Araştırmaları Merkezi)

Yayın Türü/Type of Publication
Yerel Süreli Yayın

Yayın Periyodu/Publishing Period
Altı ayda bir Mayıs (Bahar) ve Kasım (Sonbahar) aylarında yayımlanır/Biannual (Spring & Autumn)

Baskı ve Cilt/Press
Vizyon Basımevi Beylikdüzü Organize Sanayi Bölgesi Orkide Cad. No: 1/Z Beylikdüzü / İstanbul **Telefon:** 0212 671 61 51
Basım Tarihi: Şubat 2019

İletişim/Correspondence
Maltepe Mh. General Ali Gürcan Cd. Eski Çırpıcı Yolu Sk. No:1
Merter Meridyen İş Merkezi Kat: 4 D: 419, Zeytinburnu
İstanbul 34010
Web: www.isahlakidergisi.com
Eposta: editor@isahlakidergisi.com

İçindekiler Table of Contents

MAKALELER ARTICLES

Venture Capitalists' Investment Decision Criteria for New Ventures: An Exploratory Study in Morocco.....	151
Brahim Bouzahir, Slimane ed-Dafali	
Bitcoin Sistem ve Özelliklerinin İş Ahlakı Kapsamında İncelenmesi/Investigating the Bitcoin System and Its Properties within the Scope of Business Ethics	165
Erdoğan Kaygın, Ethem Topçuoğlu, Serdal Özkes	
Üniversitelerin İş Etiği Alguları ve Uygulamaları: Batı Karadeniz Üniversiteler Birliği Üzerine Bir Araştırma/Universities' Perceptions and Applications of Business Ethics: Research on the Black Sea Universities Network	193
Berrin Gündoğdu, Aslıhan Ünal, İzzet Kılınç	
Firma Yaklaşımı ve Özelliklerinin İş Sağlığı ve Güvenliğine Etkisi: Türkiye Örneği/The Impact of Firms' Views and Characteristics on Occupational Health and Safety: The Case of Turkey.....	227
Hasan Bülbül	
Etik Bankacılık ve Türkiye'de Uygulanabilirliği/Ethical Banking and Its Applicability in Turkey.....	255
Aysel Gündoğdu	
Karanlık Üçlünün Örgütsel Muhalefete Etkisi: Bir Yapısal Eşitlik Modeli/The Effect of the Dark Triad on Organizational Dissent: A Structural Equation Model	275
Burak Özdemir, Esra Atan	
Akyiğitzade Musa ve Himayecilik Düşüncesi/Akyiğitzade Musa and Conservation Thought	299
Kenan Demir	
Tüketim Toplumu, Sekülerleşme ve Ahlakın Üç Kipi/Consumer Society, Secularization and Three Modes of Ethics.....	329
Muhammed Veysel Bilici	
Kısa Vadeli Yabancı Sermaye Akımlarının Ekonomik Büyüme Üzerine Etkisi: BRICS-T Ülkeleri Analizi/The Impact of Short-Term Foreign Capital Flows on Economic Growth: Analysis of BRICS-T Countries	359
Abdüsselam Sağın	

DEĞERLENDİRMELER REVIEWS

Kemalpaşazade'nin "fi'l-Hassi 'ala's-Sa'yi ve'l-Men'i 'ani'l-Betâle" Adlı Risalesi Çerçevesinde İslam Emek Tasavvuru Üzerine Bir Deneme/ An Essay on the Islamic Vision of Labor in the Framework of Ibn Kemal's Risale Titled <i>Fi'l-Hassi 'Ala's-Sa'yi Ve'l-Men'i 'Ani'l-Betâle</i>	377
Hacı Sarı	
Bir İnşa Süreci Olarak Kurumsal Sosyal Sorumluluk ve Etik Şirket/Corporate Social Responsibility and Ethical Corporation as a Construction Process	391
Akansel Yalçinkaya	
Yazarlara Notlar	395
Notes for Contributors	399

Research Article

Venture Capitalists' Investment Decision Criteria for New Ventures: An Exploratory Study in Morocco

Brahim Bouzahir¹
Chouaib Doukkali University

Slimane ed-Dafali²
Chouaib Doukkali University

Abstract

The Private Equity (PE) industry in Morocco is one of the most predominant players in North African countries. Funds under management in Morocco grew from 40 million USD between 1993 and 1999 to 1.11 billion USD in 2016. These developments, together with the recent announcement of the Moroccan government's vision adopting a new investment scheme provide an opportunity to examine the PE industry. In the light of the differences in investment opportunities around Morocco and the nature of industrial developments in North African countries' social context, the authors of this article anticipated that the investment criteria used by Moroccan Venture Capitalists (VCs) in their venture screening and evaluation processes would differ. Our approach is qualitative and exploratory in nature. Semi-structured interviews with a short questionnaire were adopted and eight General Partners and two VC consultants were selected due to their having greater experience in technology-based ventures funding. The study contributes to the understanding and provides insights into the screening process of Moroccan VCs. It is deemed useful in small equity markets to both VCs in their screening criteria and therefore their decision-making processes and to entrepreneurs in their venture capital applications so as to maximize their success rate.

Keywords

Screening criteria • Decision-making process • Venture capital • Small equity markets

1 **Correspondence to:** Brahim Bouzahir, Universite Chouaib Doukkali, LERSEM ENCG El Jadida El Jadida Non-US/Non-Canadian 24000 Morocco. Email: bbouzahir@gmail.com

2 Universite Chouaib Doukkali, LERSEM. El Jadida Morocco. Email: slimane.eddafali@gmail.com

To cite this article: Bouzahir, B., & ed-Dafali, S. (2018). Venture capitalists' investment decision criteria for new ventures: An exploratory study in Morocco. *Turkish Journal of Business Ethics*, 11, 151–163. <http://dx.doi.org/10.12711/tjbe.2018.11.2.0021>

The Moroccan Private Equity (PE) industry is among the predominant players in North African countries. Venture capital (VC) firms have, in recent years, come to constitute the largest PE industry in Morocco despite their being cumbersome regulatory hurdles and a myriad of institutional uncertainties faced by such firms. Although the first domestic VC firm (i.e., Moussahama fund) was established in 1993, five funds were subsequently created and invested approximately 100 million USD in 2000 (Ed-dafali, Bouzahir, & Chakir, 2016). The Moroccan Association of Private Equity (AMIC) constitutes the referential partner for PE in Morocco and was founded on the initiative of four partners in 2000. The development of the PE industry began to intensify only after 2006, when the Moroccan government adopted a new scheme to promote venture investments. Although there were 34 funds managed by 20 PE firms registered by the Moroccan Association of Capital Investors by mid-2012, only 12 VC firms were active investors in new ventures in 2018 (Table 1). Moreover, roughly 12 foreign PE firms operate in Morocco today. Between 1993 and 1999, private equity firms raised 40 million USD in funds, a steep increase to 100 million USD in mid-2000 that reached 0.166 billion USD by the end of 2016. During this period, 330 million USD were invested in more than 100 SMEs and 0.24 billion USD were disinvested. According to the African Association of Private Equity and Venture Capital, Morocco was the leading PE destination in North Africa between 2007 and 2014. This study states that 90% of investments made in volume or value for this region were registered in the following three countries: Morocco, Tunisia, and Egypt.

Venture capital is usually defined as an independently managed, dedicated pool of capital that focuses on equity or equity-linked investments in privately held, high-growth companies (Lerner, 2000). VC constitutes an important alternative source of capital for new ventures, especially for those in technology-based industries, such as information technology or biotechnology (e.g., Deventer & Mlambo, 2009; Fairchild, 2011; Gompers & Lerner, 2001), and is critical to their success (e.g., Bottazzi et al., 2008; Rubin, 2010; Zacharakis & Meyer, 2000a). Compared to debit financing, it lowers the probability of leaking a valuable tangible asset (Planès et al., 2002), does not always allow banks to have necessary guarantees for granting a loan (Jacquin, 2003), and is usually not an option (Denis, 2004). However, access to VC is a key determinant of a new venture's ability to develop, operate, and expand. Thus, VC funds finding for new ventures is the main problem faced by many entrepreneurs in the early stages, and it is still unclear as to exactly what criteria Moroccan VCs use to evaluate incipient ventures prior to funding decisions.

Table 1
Private Equity Firms in Morocco in 2014

	Investment policy	Location	Funds in USD (Million)
Financed by government	All industries	Casablanca and Oujda	30-40
Financed by private individuals	All industries	Casablanca	>20
Financed by public companies	All industries	Casablanca	262-300
Financed by financial institutions	All industries	Casablanca	>330
Foreign	All industries	Casablanca and Rabat	>350

Note. Funds dedicated to Moroccan Association of Capital Investors.

A review of the literature seems to suggest that while VC continues to be recognized as an important source of financing for SMEs in developed countries, little empirical research attempting to explore VC as a means of financing for both starts-up and existing SMEs in Morocco has been conducted (Bouzahir & Chakir, 2013a, 2013b). As a result, very little is known about the nature and role of VC firms in Morocco. As such, there is a need to explore such firms in Morocco. The purpose of this study, therefore, is to address this issue. More precisely, this study initiates an attempt to examine the evaluation criteria and the investment activities of VC companies operating in the local context. Therefore, we seek to demonstrate how VCs make their investment decision and what the key influential factors are at the times of investment, particularly in the Moroccan context. Moreover, by knowing and understanding the evaluation criteria and investment activities of VC companies, entrepreneurs will be better equipped in preparing their funds acquisitions proposals to VC firms.

The paper proceeds as follows: The first section briefly presents a literature review on investment decisions in VC. The following section describes the policy capturing methodology of an explorative empirical study among VC firms from Morocco. The fourth section presents our findings and discusses them in regard to prior research. The final section concludes the paper.

Theoretical Background

Venture Capitalists Evaluation Process

The investment process of venture capital is part of the “venture capital cycle” (Gompers & Lerner, 2000) and has not changed significantly since the first academic studies conducted on it in the 1970s (Wright et al., 2003). However, Wells (1974) was one of the first to describe in detail VCs cooperation and the entrepreneur. Therefore, Tyebjee and Bruno (1984) analyzed the activities of VCs as a sequential process that they divided into five distinct phases: (i) deal origination, (ii) deal screening and evaluation, (iii) deal structuring, (iv) manage their investments, and (v) monitoring and value adding. Silver (1985) added a sixth phase of VCs investment process corresponding

to ventures exit. However, Fried and Hisrich (1994) gave greater attention to Tyebjee and Bruno's (1984) model when conceptualizing the investment process. According to them, VCs invest in five distinct steps: (i) deal origination, which is the main task and constitutes a very rapid progress and great selectivity in determining the validity of investment opportunities, (ii) deal screening, during which the investor minimizes the barriers impeding investment opportunities to a manageable quantity, (iii) deal evaluation, where investors carefully analyze the potential portfolio company – Fried and Hisrich (1994) proposed a more sophisticated analysis into a cursory evaluation, stating that it cannot be differentiated into a more formal rapid assessment and diligence due (so-called first phase and the second evaluation phase), (iv) deal structuring, venture capitalist and entrepreneur clarify the terms of the deal between themselves, and (v) post investment activities, which combines all of venture capitalists' activities aiming primarily at supporting company management and preparing future disinvestments. Sahlman (1990) found nearly 80% of all proposals were rejected at the deal origination stage after the first reading the validity of business plan. It is clear that the greatest hurdle that entrepreneurs have to overcome is to get past the initial screening stage. In this context, Marion (1999) provided evidence asserting that selection proposals were reduced to a very synthetic study, the main objective of which being to identify factors that are incongruent with VCs' investment policy. In summary, various research findings show that all agree that the VCs' decision-making process consists of multiple phases (Hall & Hofer, 1993) in which certain rather specific selection criteria are sought to note their importance compared to the evaluation phase. This review suggests that there is little empirical evidence to support a consistent framework or theoretical model that can be applied to VCs' decision-making, particularly in the screening and evaluation stages of the process.

Venture Capitalists Evaluation Criteria

As mentioned above, research into the evaluation criteria used by venture capitalists to assess new venture has a relatively long tradition in developed countries (Hall & Hofer, 1993; MacMillan, 1985; Shepherd, Zacharakis, & Baron, 2003; Tyebjee & Bruno, 1984; Wells, 1974). It has been argued that understanding the criteria employed by successful VCs in evaluating new ventures would provide all VCs a useful framework for evaluating new ventures and reduce the failure rates of any ventures they were to finance. In one of the most widely cited works in this area, Tyebjee and Bruno (1984) identified a set of evaluation criteria. According to them, VCs invest in five major groups, namely evaluation criteria related to (i) market attractiveness, (ii) product differentiation, (iii) managerial capabilities, (iv) environmental threat resistance, and (v) cash-out potential. Conducting a regression analysis, these authors showed the close dependence of the indicator expected return on the two criteria market and product, as well as the dependence of risk on management and

environment (Franke et al., 2008). Using a personal interview of eight VC firms in the pioneering study by Wells (1974), who found that (i) management commitment, (ii) products, and (iii) markets were the key evaluation criteria used by VC firms in evaluating investment proposals.

The results of a large number of studies were analyzed to confirm Tyebjee and Bruno's (1984) findings. Contrary to these authors, MacMillan et al. (1985) interviewed 14 VCs in the US and calculated the average weight of an adequate number of criteria. Based on their findings, they produced a list of 27 criteria and categorized them into six sets, namely (i) entrepreneurial personality, (ii) entrepreneurial experience, (iii) characteristics of product or service, (iv) characteristics of the market, (v) financial characteristics, and (vi) venture team. Further attempts to refine the criteria and determine the weight age that VCs accord to different criteria. To this end, MacMillan et al. (1985) identified the ten criteria most frequently described as essential and found that while six involved entrepreneurs themselves (e.g., entrepreneurs' personality and experience as opposed to product, market, and financial considerations), the criteria of funds and the respective terms of a deal's structure were of minor importance.

The results from the large number of studies that followed showed that at least one, but often two or even all three of the top-ranked criteria pertained to characteristics of the entrepreneurial team. For example, Muzyka et al. (1996) found the most important criteria in European VCs' evaluations of venture proposals to be (i) the leadership potential of the lead entrepreneur, (ii) the leadership potential of the management team, and (iii) the recognized industry expertise in the team entrepreneur. Most prior studies agree on the assessment that both an entrepreneur's and a team's characteristics (e.g., personality, experience, and management skill) plays an important role in VCs' decision-making, a result which is intuitively accepted (Johnson, 1979; Poindexter, 1976; Robinson, 1987; Shepherd, 1999; Shepherd & Zacharakis, 1999; Zutshi et al., 1999). According to Campbell, (1997), VCs would rather invest "in a grade A team with a grade B idea than in a grade B team with a grade A idea. Kollmann and Kuckertz (2010) pointed "Venture capital literature features plenty of possible investment criteria, and due diligence checklists may well include up to 400 different criteria". However, they also suggested that while management criteria are uncertain during the early steps of the process in particular, other criteria couple with uncertainty at the end of the process.

Recently, studies have examined the effects of direct and indirect ties of entrepreneurs and VCs on investment decisions (Shane & Cable, 2002; Shane & Stuart, 2002). Most research in this area has studied how the dyadic network relationship between the venture and investor influences the new venture's ability to acquire financial resources (Batjargal, 2007; Elfring & Hulsink, 2003; Jenssen, 2001). Similarly, researchers found that VCs' screening and selection stage, the particularistic networks ties of entrepreneurs, and VCs

all moderate the effects of the technical aspects and growth potential of a project on investment selection decisions (Batjargal & Liu, 2004). Indeed, Batjargal, (2007), found that referee-venture capitalist tie, referee-entrepreneur tie, and interpersonal trust between referee and venture capitalist have positive effects on VCs’ investment decisions.

Methodology

Sample and Interview Process

The approach is qualitative and exploratory in nature. We conducted a semi-structured interview with open-ended questions to ensure that the VC firm participating in this study could freely express their views and experiences. Furthermore, we added a short questionnaire during the interview process to cover important issues that surfaced during earlier interviews (Gioia et al., 2012). We conducted pilot interviews with eight General Partners and two VC consultants (this third party is defined as any independent individual who explicitly provide information on a certain proposition) between April and August 2016. Most of the interviewees had prior experience with VC market investments. Furthermore, our interview partners differed in their academic and professional education. Table 2 summarizes the characteristics of our interviewees. To select interviewees, we contacted possible interviewees directly or utilized the recommendations of the Moroccan Association of Capital Investors. Containing six questions, the interview questionnaire was designed in French, and data were collected through face-to-face interviews. Each interview lasted approximately one hour. We asked each fund manager about the criteria that he used for investment decisions in technology-based new ventures based upon or despite third-party recommendations. In addition, we asked both VC consultants the criteria used by VC firms when they give recommendations for VC firms about investment proposals. Thus, we collected information on a maximum of investment decisions from each respondent. In a nutshell, we tried to explore determinant factors influencing VC investors’ investment decisions and included these in a predefined interview guide (Miles & Huberman, 1994).

Table 2
Sample Description

Venture Capitalist					
Code	Term interview	Intervention stage	Experience	Age	Sex
VC1	2H	VC	8	38	M
VC2	40minutes	VC	15	40	M
VC3	1H30	VC	3	30	M
VC4	45 minutes	Development capital	3	25-30	F
VC5	1H20	VC	4	25-30	F
VC6	45 minute	VC	8	45	M
VC7	1H30	VC	10	40	M
VC8	1H20	Development capital	12	35	M
VC consultant (Third-party)					
CVC1	1H45	10 years as equity financial		40	M
CVC2	1H30	8 years as equity financial		38	M

To measure the relational social capital between Venture capitalists and third parties, we used assessment of tie strength proposed by Granovetter (1973). Consequently, this research follows the initial measure of tie strength as proposed by Granovetter, who used the indicators of intimacy, frequency, and length of the contact. Ranging from weak to strong, the indicator for intimacy is measured by the four categories not at all, very little, somehow, and very well. Similarly, frequency is measured on a four-point scale, namely never spoken before, once per year, once per month, and once per week. Finally, duration is measured following a similar trend, specifically the number of years the relationship has existed. In our explorative study, we further tried to test the value of these three variables on the acquisition of equity capital. However, it has been argued that 'closeness' or emotional intensity of a relationship is the best way to measure tie strength (Marsden & Campbell, 1984). In fact, it could be that intimacy is much more effective than the actual length of the relationship.

Data Analysis

We used a thematic content analysis for interviews during the course of our study. The interviews were coded, transcribed verbatim, and then sequenced into a meaningful system of higher-dimensional categories (Miles & Huberman, 1994). According to Robert and Bouillaguet (1997, p. 4), this technique allows for the methodical, systematic, objective, and sometimes quantitative examination of the content of certain texts, which are not fully accessible to superficial reading, with a view seeking to classify and interpret some of them.

Following Corbin and Strauss's (1990) recommendations, we structured our analysis in four stages. During the first stage, we conducted a pre-analysis on coding categories that are derived directly from the text data using conventional content analysis (Bardin, 2001). In addition, information on third-parties outside the scope of the structured interview was noted as well. We subsequently divided the interviews contents into segments so as to identify meaningful, semantic units within these segments. Once the text was divided into semantic, we classified them into categories and themes. Finally, we referred to the phases that Corbin and Strauss describe as axial and selective coding so that coding may be more interpretative, as opposed to descriptive, coding. We present our research results in the following section.

Results and Discussion

Prior research shows that an entrepreneur's and team characteristics (e.g., personality, experience, and management skill) play an important role in VCs' decision-making (see for example, Hall & Hofer, 1993; MacMillan, 1985; Shepherd, Zacharakis, & Baron, 2003; Tyebjee & Bruno, 1984; Wells, 1974). All interviewees stressed that a business plan is needed to make an investment decision and that 25%

of business plans not only require significant consideration but are also the subject of a first meeting with an entrepreneurial team. In a similar vein, they are required when determining investment size, investment politics, and new venture development stages. As one venture capitalist (investor) emphasized:

Practically, 75% of the proposals reached are eliminated at first view. Taking fund eligibility as the base criterion, the general policy of investment, like average ticket need, development size or sector investment, and business development stage, during initial discussion with the lead, aimed at validating or invalidating the subject that has passed the first selection phase, like project idea presentation, and business sector.

Our findings expand on prior research discussing the importance of team characteristics by new ventures (Beckman et al., 2007; Hall & Hofer, 1993a). All investors believe in the start-up, management, research, industry, and functional diversity experience of entrepreneurial teams. There are important criteria affecting VCs' funding decisions. As one venture capitalist noted:

There are several criteria, the first of which, in my opinion, is that almost 60% revolves around the team, for example, managerial and technical experience in large companies, the experience in business creation, dynamism, and team homogeneity in terms of training and education. We prefer 2 to 3 people than a solo entrepreneur with varied skills and a high execution capacity. [...] For us, the team is the most important factor in our investment decision. We prefer to have a very good team with an average project than a very good project with an average team. Another 30% related to the business project to know about the product or service proposed, innovation employed degree, viability, and market. Then, the other 10% other is the business plan, like: Are the figures well prepared? Is the presentation well done and very clear?

In the same sense, another venture capitalist also pointed out three criteria areas; his propos are as follows:

The three main criteria for selecting an innovative business project are the business sector, the quality of the management team before even starting such an evaluation, and the expected profitability.

Third-party recommendations can provide an entrepreneur and a venture with legitimacy and hence reduce its liability of newness (Rao et al., 2008; Stinchcombe, 1965). Therefore, beyond team characteristics, the importance of the deal source is crucial from an investor standpoint. The following two questions are therefore pertinent: Does a venture capitalist need to make greater use of its network during the opportunity identification phase or when is it looking for real opportunities, especially in the capital market? And is risk more developed? In this regard, we see the current trend of capital investors appealing to so-called experts (i.e., trustworthy people in more specific fields) to help them in their decision-making process. In addition, once the new venture is connected to the VC fund, researchers have shown that recommendations play an important role in VCs' due diligence process (Fiet,

1999; Hustedde & Pulver, 1992; Maula, 2001). In our interview with VCs #3, he nicely summarized the positive effects of recommendations made by a trustworthy actor involved in the process:

The first family of selection criteria is reliability of the source itself. How did the file come to us? If it came, for example, via an investor provider, how credible is it? Or if it came through our banking network, we have to know how knowledgeable this specific source of our investment policy is in order to be clear that it wouldn't simply throw any random file our way.

Our findings suggest that through the investment of a reputable third-party (e.g., from a business angel or business leaders), positive feedback regarding the venture from external stakeholders (e.g., business partners), and external certifications reduce the perceived information asymmetries of VC in equity-based funding. Consequently, third-party recommendations play an important role in whether a venture capitalist will approve of new ventures, especially under conditions of uncertainty. In addition, VCs are likely to perceive entrepreneurs as trustworthy, less opportunistic, and more motivated when they believe in third-parties. In fact, a recent study proposed that entrepreneur social capital/networks ties were not uniform in their effect, but rather varied with management, start-up, technical/technological experience, cohesion team, reputation, educational level of entrepreneurial team, and financial needs (Batjargal & Liu, 2004). If a project passes the initial screening phase and the first meeting with entrepreneurial team, an expert third-party plays a crucial role in validating a specific topic, particularly during the in-depth evaluation phase of the project. As one venture capitalist stated:

We know almost all the VC consultants operating in Morocco. Generally, we rely on their significant expertise and their reputation. Neither shareholders nor managers can be in conflict with the business opportunity at hand or interested in the case in any way, shape, or form, meaning they must be independent. Their expertise must be sufficient enough so that we can trust them and give them an assignment.

Our data further suggest that VC consultants in equity-financing try to reduce investment incertitude based on decisions' new ventures:

I use a third-party so that I can have peace of mind concerning things I don't know, like technological viability. This is the one issue that we weren't necessarily able to manage [...]. Today, the market is moving in a direction adopting an opportunist approach where we are obliged to work with intermediaries (VC Investor).

Similarly, results from studies on third-parties recommendations seem to be more effective when the third-party source is more prominent (Janney & Folta, 2006; Stuart et al., 1999), has more expertise (Baum et al., 2000; Reuber & Fischer, 2005), and is strongly tied to the financial resource partners (Batjargal, 2007). Hence, friendships may create a sense of certainty and increase confidence in transactions' positive outcomes, thereby encouraging third-parties to send strong recommendations (Batjargal

& Liu, 2004). Interpersonal affinity between friends may also influence referrals, as intermediaries are likely to see recommendations. Thus, one VC consultant specifies that in order to successfully raise funds from a VC investor, technical expertise is a determining factor and is followed by these relational networks:

If the VC firm has good expertise that will filter the deal so well before it even advises capital investors, the investor, instead of investing 80% of his time in the evaluation of a classic deal, will invest less of his expertise in a deal recommended by our firm. The second factor is our networking and our strong relational and professional ties. As members of the Moroccan Association of Capital Investors, we have a large network at the national level, and it is essential to know personally just who the stakeholders in capital are.

Therefore, third-parties oriented technology on specific venture sectors seems to be more important when accessing investors of higher-risk investments, especially VC financing. They played a crucial role when the knowledge required for the investor is more complex when considering an investment. In addition, the third-parties played a crucial role in recommending new venture when it has already been financed by another financial resource partner or government grant. In summary, the study shows that the ability of a new venture to access and acquire a venture capital funds is heavily contingent on the characteristics of the new venture and investors. Furthermore, the success of VC consultants in acquisition of equity capital is heavily contingent on the investors' characteristics (Batjargal & Liu, 2004; Lockett et al., 2006).

Conclusion

This paper has focused on actual decision-making criteria adopted by VC firms operating in a local context. In our study, we sought to explore how VCs should invest in new ventures when third-parties providing them with an abundance of information are involved while also facing high information asymmetries needing to be reduced to facilitate investments. We developed a qualitative approach regarding those actors involved in financing new ventures and explained how this approach might be used to identify actual real VC-related decision-making criteria in Morocco. In recent years, VC has undergone dynamic changes, emerging as an alternative financing instrument for several new ventures in Morocco. Despite its practical relevance, there are still many unexplored areas of VCs decision-making process. For example, research on VC decision-making criteria often assumes that a rational actor collects information, balances it, and makes decisions. Studies in the VC literature have overlooked the social context in which investors make their decisions. Through the current study, we have attempted to explore and bridge this gap through 10 in-depth interviews with VCs and third-parties on equity-financing.

One key result of our study is that in addition to recommendations made by third-party actors, the entrepreneurial team itself, especially their prior (1) start-up,

(2) management, (3) research, (4) industry experience, and (5) functional diversity, influences VCs investment decision. In our interview data, interpersonal and cognitive trust between the involved actors constitutes external certifications for new ventures that reduce the perceived information asymmetries faced by VCs during the decision-making process. In addition, the study found an empirical proof of the hitherto untested postulate of VC literature that entrepreneurs and VCs get connected through third-parties who recommend founders and investors to each other (Shane & Stuart 2002).

Our study contributes to the empirical studies on VCs' funding decision, especially in a Moroccan context. Future research could be conducted to delve into greater detail regarding cultural differences in various African countries. Furthermore, it would be interesting to explore whether the characteristics of successful third-parties involved on the stage of the VC investment process differ depending on the type of information to be sourced. Finally, studies providing insight on the proper way to structure government systems and communication with investors is needed, as such insight will help new ventures secure VCs' funding decision (Steier, 2003).

Acknowledgments

This research was made possible with the help of the General Partners of Moroccan Venture Capitalists.

References

- Batjargal, B. (2007). Network triads: Transitivity, referral and venture capital decisions in China and Russia. *Journal of International Business Studies*, 38, 998–1012.
- Batjargal, B., & Liu, M. (2004). Entrepreneurs' access to private equity in China: The role of social capital. *Organization Science*, 15, 159–172.
- Baum, J. A., Calabrese, T., & Silverman, B. S. (2000). Don't go it alone: Alliance network composition and startups' performance in Canadian biotechnology. *Strategic Management Journal*, 21, 267–294.
- Beckman, C., Burton, D., & O'Reilly, C. (2007). Early teams: The impact of team demography of VC financing and going public. *Journal of Business Venturing*, 22, 147–173.
- Bouzahir, B., & Chakir, A. (2013a). Entrepreneurs' access to venture capital in Moroccan's technology-based ventures: An exploratory study of the role of social capital. *International Journal of Business and Social Science*, 4(8), 144–161.
- Bouzahir, B., & Chakir, A. (2013b). How entrepreneurs access to venture capital financing in Moroccan and French new ventures? An empirical study of the role of signaling resources. *European Journal of Business and Social Sciences*, 2(4), 59–81.
- Campbell, K. (1997). The portable MBA in entrepreneurship. In W. D. Bygrave (Ed.), *The portable MBA in entrepreneurship* (2nd ed., pp. 1–26.). New York: John Wiley & Sons, Inc.
- Corbin, J. M., & Strauss, A. (1990). Grounded theory research: Procedures, canons, and evaluative criteria. *Qualitative Sociology*, 13, 3–21.

- Demazière, D., & Dubar, C. (1997). *Analyser les entretiens biographiques: l'exemple des récits d'insertion*. Presses de l'Université Laval.
- Denis, D. J. (2004). Entrepreneurial finance: An overview of the issues and evidence. *Journal of Corporate Finance*, 10(2), 301–326.
- Ed-dafali, S., Bouzahir, B., & et Chakir, A (2016). Le Marche du capital-investissement au Maroc: Etat des lieux et perspectives de developpement. *Revue D'Etudes en Management et Finance D'Organisation*, 4(Décembre), 1–17.
- Elfring, T., & Hulsink, W. (2003). Networks in entrepreneurship: The case of high-technology firms. *Small Business Economics*, 21, 409–422.
- Fairchild, R. (2011). An entrepreneur's choice of venture capitalist or angel-financing: A behavioral game-theoretic approach. *Journal of Business Venturing*, 26(3), 359–374.
- Fiet, J. (1995). Reliance upon informants in the venture capital industry. *Journal of Business Venturing*, 10, 195–223.
- Franke, N., Gruber, M., Harhoff, D., & Henkel, J. (2008). Venture capitalists' evaluations of start-up teams trade-offs, knock-out criteria, and the impact of VC experience. *Entrepreneurship Theory and Practice*, 32(3), 459–483.
- Fried, V., & Hisrich, R. (1994). Towards a model of venture capital investment decision making. *Financial Management*, 23, 28–37.
- Gompers, P., & Lerner, J. (2000). Money chasing deals? The impact of fund inflows on private equity valuation. *Journal of financial economics*, 55(2), 281–325.
- Gompers, P., & Lerner, J. (2001). The venture capital revolution. *Journal of Economic Perspectives*, 15(2), 145–168.
- Granovetter, M. (1973). The strength of weak ties. *American Journal of Sociology*, 78, 1360–1380.
- Hall, J., & Hofer, C. W. (1993). Venture capitalists' decision criteria in new venture evaluation. *Journal of Business Venturing*, 8, 25–42.
- Huberman, A. M., & Miles, M. B. (1994). Data management and analysis methods. In N. K. Denzin & Y. S. Lincoln (Eds.), *Handbook of qualitative research* (pp. 428–444). Thousand Oaks, CA, US: Sage Publications.
- Hustedde, R., & Pulver, G. (1992). Factors affecting equity capital acquisition: The demand side. *Journal of Business Venturing*, 7, 363–374.
- Janney, J., & Folta, T. (2006). Moderating effects of investor experience on the signalling value of private equity placements. *Journal of Business Venturing* 21, 273–344.
- Jenssen, J. (2001). Social networks, resources and entrepreneurship. *The International Journal of Entrepreneurship and Innovation*, 2, 103–109.
- Kollmann, T., & Kuckertz, A. (2010). Evaluation uncertainty of venture capitalists' investment criteria. *Journal of Business Research*, 63, 7413–747.
- Lerner, J. (2000). *Venture capital and private equity. A case book*. New York: John Wiley & Sons Inc.
- MacMillan, I. C., Siegal, R., & Narasimha, P. N. S. (1985). Criteria used by venture capitalists to evaluate new venture proposals. *Journal of Business Venturing*, 1, 1193–128.
- Marion, S. (1999). *L'évaluation de projets de création d'entreprise dans le cadre d'une intervention financière* (Thèse de doctorat, Univesité de Lyon).
- Marsden, P. V., & Campbell, K. (1984). *Measuring tie strength*. *Social Forces*, 63(2), 4823–501.
- Mason, C. M., & Harrison, R. T. (1996). Informal venture capital: A study of the investment process, the post-investment experience and investment performance. *Entrepreneurship & Regional Development*, 8, 105–126.

- Muzyka, D., Birley, S., & Leleux, B. (1996). Trade-offs in the investment decisions of European venture capitalists. *Journal of Business Venturing, 11*, 273–288.
- Poindexter, J. (1976). *The efficiency of financial markets: the venture capital case*. New York, NY: New York University.
- Reuber, A., & Fischer, E. (2005). The company you keep: How young firms in different competitive contexts signal reputation through their customers. *Entrepreneurship Theory and Practice, 29*, 57–78.
- Robert, A., & Bouillaguet, A. (1997). *L'analyse de contenu, que sais-je?* France: Presses Universitaires de France.
- Sahlman, W. A. (1990). *The structure and governance of venture-capital organizations*. *Journal of Financial Economics, 27*, 473–521.
- Sass Rubin, J. (2010). *Venture capital and underserved communities*. *Urban Affairs Review, 45*(6), 821–835.
- Shane, S. A., & Stuart, T. (2002). *Organizational endowments and the performance of university start-ups*. *Management Science, 48*, 154–170.
- Shane, S., & Cable, D. (2002). *Network ties, reputation, and the financing of new ventures*. *Management Science, 48*, 364–381.
- Shepherd, D. A. (1999). Venture capitalists' assessment of new venture survival. *Management Science, 45*, 621–632.
- Shepherd, D. A., & Zacharakis, A. L. (1999). Conjoint analysis: A new methodological approach for researching the decision policies of venture capitalists. *Venture Capital: An International Journal of Entrepreneurial Finance, 1*, 197–217.
- Shepherd, D. A., Zacharakis, A., & Baron, R. A. (2003). VCs' decision processes: Evidence suggesting more experience may not always be better. *Journal of Business Venturing, 18*, 381–401.
- Silver, A. D. (1985) *Venture capital: The complete guide for investors*. New York, NY: Wiley.
- Siskos, J., & Zopounidis, C. (1987). The evaluation criteria of the venture capital investment activity: An interactive assessment. *European Journal of Operational Research, 31*, 304–313.
- Stinchcombe, A. (1965). Social structure and organizations. In J. March (Ed.), *Handbook of organization* (pp. 142–193). Chicago, CA: Rand McNally.
- Stuart, T., Hoang, H., & Hybels, R. (1999). Interorganizational endorsements and the performance of entrepreneurial ventures. *Administrative Science Quarterly, 44*, 315–349.
- Tyebjee T. T., & Bruno, A. V. (1984a). A model of venture capitalist investment activity. *Management Science, 30*, 1051–1066.
- Tyebjee T. T., & Bruno, A. V. (1984b). Venture capital: Investor and investee perspectives. *Technovation, 2*, 185–208.
- Van Deventer, B., & Mlambo, C. (2009). Factors influencing venture capitalists' project financing decisions in South Africa. *South African Journal of Business Management, 40*(1), 33–41.
- Wells, W. (1974) *Venture capital decision making* (Dissertation, Carnegie Mellon University, Pittsburgh).
- Wright M., J. H., Sapienza, W. L., & Busenitz. (2003) *Venture capital*. Edward Elgar Publishing Ltd.
- Zacharakis, A. L., & Meyer, G. D. (2000). The potential of actuarial decision models: Can they improve the venture capital investment decision? *Journal of Business Venturing, 15*(4), 323–346.
- Zutshi, R. K., Tan, W. L., Allampalli, D. G., & Gibbons, P. G. (1999). Singapore Venture Capitalists (VCs) investment evaluation criteria a r examination. *Small Business Economics, 13*, 9–26.

Bitcoin Sistem ve Özelliklerinin İş Ahlakı Kapsamında İncelenmesi

Erdoğan Kaygın¹
Kafkas Üniversitesi

Ethem Topçuoğlu²
Kafkas Üniversitesi

Serdal Özkes³
Kafkas Üniversitesi

Öz

Ülkeler arasındaki sınırların kalkması, küreselleşme, ticaretin serbestleşmesi ve internet ile bilişim teknolojilerinin artışı beraberinde dijitalleşmeyi artırmıştır. Dijital dünyada evden işe gitmeden çalışma, bankaya gitmeden mobil veya internet bankacılığı ile işlem yapabilme, alışveriş siteleri sayesinde markete gitmeden gıda alımı gibi birçok yenilik hayatımıza girmiştir. Bu yeniliklerden biri de merkezi bir otoriteye bağlı olmayan, ucuz ve kolay para transferi, yatırım aracı, dijital harcama birimi olan Bitcoin kripto para sistemidir. Bu sistem 2008 yılından beri hayatımızın içinde yer almaktadır. Bu çalışmada Bitcoin'in işletmeler ve yatırımcılar tarafından para transfer, altın ve döviz gibi yatırım ve dönüşüm aracı olarak kullanılması ve saklanması ile madencilik işlemleri kapsamında Bitcoin kazanılmasının yarattığı kazanç ve bu kazancın ahlak ve iş ahlakı açısından değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Bu değerlendirmede Bitcoin sisteminin çalışma prensipleri ile uyuşturucu pazarında değişim aracı olarak kullanılması, uyuşturucu pazarı içindeki mevcut bulunduğu durum, kara para aklama işlemlerinde kullanımı, değerindeki anlık azalış ve yükseliş, rüşvet ödenmesi amacıyla kullanımı, yüksek elektrik tüketimi ile çevreye zararı açıklanmıştır. Ayrıca blok zinciri teknolojisinin getirdiği yenilik ve üstünlükler tartışılarak, bir değerlendirme yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler

İş ahlakı • Bitcoin • Bitcoin ve ahlak • Kripto para ve ahlaki değerler • Bitcoin ve etik

1 Yetkilendirilmiş yazar: Erdoğan Kaygın (Doç. Dr.), Kafkas Üniversitesi, İktisadi İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, Merkez 36000 Kars. Eposta: erdogankaygin@hotmail.com

2 Kafkas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Bölümü, Merkez, Kars. Eposta: ethemtopcuoglu@gmail.com

3 Kafkas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Bölümü, Merkez, Kars. Eposta: serdarozkes@hotmail.com

Atf: Kaygın, E., Topçuoğlu, E. ve Özkes, S. (2018). Bitcoin sistem ve özelliklerinin iş ahlakı kapsamında incelenmesi. *İş Ahlakı Dergisi* 11, 165–192. <http://dx.doi.org/10.12711/tjbe.2018.11.2.0020>

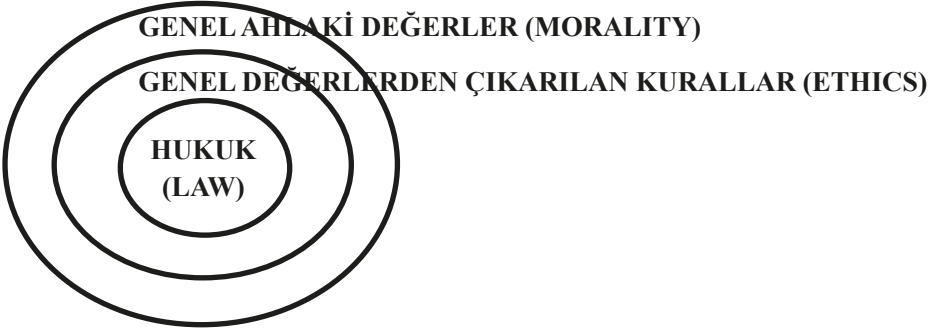
2008 yılında Amerika Birleşik Devletleri'nde ortaya çıkan "mortgage krizi" sonucu bankaların batması devamında Yunanistan, İtalya ve İspanya'da yaşanan ekonomik kriz nedeniyle bankalara ve finans kurumlarına olan güven azalmıştır. Bitcoin'de bu azalan güven üzerine, üçüncü taraf olan banka ve finans kurumlarına gerek olmadan kişiler arasında noktadan noktaya anlık para transferi sistemi olarak 2008 yılında ortaya çıkmış, 2009 yılında ise uygulamaya geçmiştir. Bitcoin sistemi kurulduğu günden bu yana inişli çıkışlı, Aralık 2017 tarihinde 20 bin doları bulan değeri ile kendi milyonerlerini ve taraftarlarını yaratmıştır. Bitcoin üzerinden yapılan illegal işlemlere ait ödeme ve para transferlerinin yoğunluğu nedeniyle ahlaki değerlere olan saygı ve olumsuz etkisi devletler tarafından sorgulanmaya ve müdahale edilmeye başlanmıştır.

Kavramsal Çerçeve

Ahlak, Etik ve Hukuk İlişkisi

Ahlak insanlığın varlığından bu yana devam eden doğru ya da yanlış, iyi veya kötü, erdemli ve ahlaksız gibi kavramları belirten ve açıklayan bir değerler, standartlar ve kurallar bütünüdür. Bu değerler, standartlar ve kurallar dürüstlük, erdem, iyilikseverlik, saygı, nezaket, dini inançlar, politik ve gündelik hayatta etkin olan düşünce, eylem ve karar modellerini ifade eder ve yönlendirir (Gaughan ve Javalgi, 2018, s. 2). Etik, köklerini en az 2500 yıl geriye götürebilecek bir felsefenin koludur. Sokrates, Platon ve Aristoteles'in zamanından bu yana, insanlığın davranışlarında düzen sağlamak için bir dizi kuram geliştirilmiştir. Bu kuramlardan biri olan egoizm, bir eylemin bir kişinin uzun vadeli çıkarlarını desteklediğinde uygun olacağını belirtmektedir. Faydacılık ise kişilerin ortaya koyacağı davranışlardan etkilenecek olan herkes için en iyisini sağlayacak şekilde davranışlar ortaya koymasını gerektirir. Kant, yalnızca iyi eylemlerin önemli olduğunu, eylemin doğasının, sonucunun önemli olmadığını bunun yargılanması gerektiğini savunmuştur. Bir binada yangın içinde kalan bir çocuğu kurtarmak için yangına korkusuz bir şekilde atılan bir bireyin, çocuğu sağ olarak getirememesi, eylemin sonucuna odaklanan faydacılık görüşü açısından önemli görülmemesine rağmen kişinin yaptığı hareket Kant'a göre ahlaki bir davranıştır. Etik görelilik ise ahlaki ilkelerin herkes için geçerli olamayacağını kabul etmiş, insanların kendi gruplarının kurallarına uyması gerektiğini savunmaktadır. İnsanlık tarihinde Sokrates, Einstein gibi dünyanın sayılı zeki ve yetenekli insanların dikkate değer çabalarına rağmen, hangi davranışların etik olduğu veya etik olmadığı konusunda bir fikir birliği sağlanamamıştır (Brickley, Smith ve Zimmerman, 2002, s. 1821-1822). Hukuk insanlar arasındaki ilişkileri karşılıklı olarak inceleyen bunu yönetmelik, tüzük, yasa ve anayasa ile belirleyen içinde ahlak ve etik kuralları içeren bir bilim dalıdır. Bazı etik ve ahlaki kuralların ihlallerinde yaptırım olarak toplumdan uzaklaştırılma veya kınama uygulanır iken hukuk kurallarının ihlali para veya hapis cezası olarak sonuçlanmaktadır. Hırsızlık, adam öldürmek gibi fiiller hem ahlak ve

etik hem de hukuk içinde yanlış olarak değerlendirilen ve cezalandırılmayı gerektiren unsurlardır. Belirtilen üç husus ilişki Şekil 1’de sunulmuştur.

Şekil 1. Ahlak, etik ve hukuk arasındaki ilişki (Shea, 1988, s. 17’den akt., Kapu,1996, s. 6)

İnsanlar arası Müslümanlık, Hristiyanlık, Musevilik, Budizm gibi dinler ve yerel inançlar olmak üzere birçok inanış veya ateizm gibi reddediş bulunmaktadır. İnançlar değişse de bazı ahlaki kuramlar evrenseldir. Hırsızlık, yalancılık, hile, yağma, insanlara zarar verecek davranışlar gayri ahlaki iken iyilik ve yardımseverlik, paylaşmak, inançlara, yaşlılara ve insanlara saygı göstermek, çocuklara iyi davranmak, zor durumda bulunan insanlara yardımcı olmak, verdiği sözü tutmak ahlaki olarak değerlendirilmektedir. Bu ahlaki değer ve yargıların temelini insanlığın var olduğu ilk güne kadar götürmek mümkündür. Bu konudaki uygulama alanlarının başında da iş ahlakı gelmektedir.

İş Ahlakı

İş ahlakına ilişkin ilk esasları insanların avcılık ve toplayıcılık yaptığı dönemde yapılan iş paylaşımlarına kadar gitmesi mümkün ise de bu konudaki ilk yazılı eser Babil Devleti hükümdarı Hamurabi’nin (M.Ö. 2123-2081) Sus şehrinde çivi yazısıyla taş sütuna yazdırdığı 282 maddeden oluşan kanunlardır. Bu kanun içerisinde ahlaki kurallardan, günlük yaşantıya, kişilik haklarından, miras hukukuna ve iş ahlakına ilişkin önemli hususlar yer almaktadır. Bu kanun maddelerinden bazıları şunlardır; (i) 218. Madde; Bir doktor operatör bıçağı ile derin bir yarık açarsa ve hastayı öldürürse ya da bıçak ile bir tümörü açıp gözü keserse doktorun elleri kesilir. (ii) 225. Madde; Bir veteriner cerrah bir eşek ya da bir öküz üzerinde ciddi bir ameliyat yapar ve onu öldürürse sahibine değerinin dörtte birini öder. (iii) 229. Madde; Bir inşaatçı herhangi bir kişi için bir bina inşa eder ve bu binayı uygun bir şekilde yapmazsa ve onun inşa ettiği bina yıkılıp sahibini öldürürse inşaatı yapan öldürülür. (iv) 235. Madde; Tekne inşa eden bir kişi birisi için bir tekne yaparsa ve tekneyi sağlam yapmazsa ve aynı yıl içerisinde tekne denize açıldığında hasar görürse tekne yapımcısı tekneyi alır

ve kendi imkânlarıyla sağlamlaştırır. Sağlam tekneyi, tekne sahibine verir (Saygılı, 2015, s. 3–19).

Hamurrabi'nin yaşadığı dönem şartları değerlendirildiğinde çok kapsamlı ve detaylı olarak kanunlar hazırlattığı ve hüküm sürdüğü topraklarda uygulattığı görülmektedir. Bu kanunlar özellikle ahlaki yapıda evlilik, çeyiz, köle ve sahip ilişkisi, toplum ahlakı, enest ilişkisinin yasaklaması ve ticari hayatın düzenlenmesi ve ahlaka ilişkin birçok husus içermektedir. Bir inşaatçının yaptığı binanın, teknecinin yaptığı kayığın uygunsuzluğu nedeniyle oluşacak bütün sorumluluğun inşaatçı ve tekne de olması iş ahlakının yerleştirilmesine yönelik ilk yazılı belgelerdir. Bu belgeler göstermektedir ki ahlak, iş ahlakı ve hukuk kavramlarının temeli bundan 4 bin yıl öncesine dayanmaktadır. Bu yönüyle 2500 yıllık etik anlayışından daha köklü bir geçmişi bulunmaktadır.

Ayrıca iş ahlakını düzenleyen hususların başında din ve inanç gelmektedir. Din bu konuda katı ve düzenleyici kuralları içeren en önemli kaynaktır. Bunun sebebi ilahi bir unsur olması, sorgulanamaması ve olduğu gibi kabul edilmesinin zorunluluk olmasıdır. Bizim dinimiz İslam ve onun kutsal kitabı Kur'an-ı Kerim'de şu düzenlemeler bulunmaktadır. (i) Bakara Suresi - 278-279. Ayet Tefsiri; Ey iman edenler! Allah'tan korkun ve gerçekten iman etmiş iseniz faizden kalanı bırakın. Bunu yapmazsanız Allah ve resulü tarafından size bir savaş açıldığını bilin. Eğer tövbe ederseniz, haksızlık etmemek ve haksızlığa uğramamak üzere anaparanız sizindir. (ii) Bakara Suresi - 282. Ayet Tefsiri; Ey iman edenler! Belirlenmiş bir zamana kadar bir borç ilişkisi kurduğunuzda bunu yazın. Aranızdan bir kâtip bunu adaletle yazsın... Alışveriş yaptığınızda şahit tutun. Kâtip de şahit de zarar görmesin. Eğer zarar verirsiniz şüphesiz bu sizin yoldan çıkmanız demektir. Allah'tan korkun, Allah size öğretiyor, Allah her şeyi hakkıyla bilmektedir. (iii) Nisâ Suresi - 29. Ayet Tefsiri; Ey iman edenler! Karşılıklı rızâyâ dayanan ticaret dışında, mallarınızı aranızda haksızlıkla yemeyin ve kendinizi öldürmeyin. Şüphesiz Allah size karşı çok merhametlidir. (iv) Mutaffifin Suresi - 1-6. Ayet Tefsiri; Eksik ölçüp tartanların vay haline! Onlar, insanlardan ölçerek bir şey aldıklarında tam ölçerler. Kendileri başkalarına vermek için ölçüp tarttıklarında ise haksızlık ederler. Onlar, o büyük günde ki, işte o gün insanlar âlemlerin rabbinin huzuruna çıkacaklar, diriltileceklerini akıllarına getirmiyorlar mı? (<https://kuran.diyaret.gov.tr/tefsir>).

Dinden etkilenen ve toplumun her bireyine ulaşan, ülkemizde bulunan iş ahlakı sisteminin oluşmasının en önemli unsuru olan Ahilik Teşkilatı; 740 adet görgü kuralı ile yamaklık, çıraklık, kalfalık ve ustalık olmak üzere dört aşama üzerine kurulan bir eğitim ve çalışma sistemidir. Çıraklık sistemi sadece teknik ve mesleki bilgi eğitimi veren bir sistem olmayıp aynı zamanda ahlaki ve dini eğitim yönüyle de ağır basan bir sistemdir. İşini düzgün yapmayan esnafın uyarılması, kurban kesme gibi cezaların

verilmesi, ağırlık, malzeme ve işçilik kalitelerinin denetlenmesi, uygun üretim yapmayanların dükkânının kapatılması ve pabucunun dama atılması bu kültürün yansımasıdır. Zor durumda olanlara yardım etmek, insanlara iyilik yapmak, dürüst olmak, bildiğini öğretmek, yanlış müdahale etmek, dini değerlere önem vermek, ürünlerin ölçü ve ağırlığına dikkat ederek hak yememek, denetim ve kaliteli üretim ile ahlak ve iş ahlakı bu sistemin vazgeçilmezidir. Yüzyıllar içinde ülkemizde çeşitli değişimler olsa da teknik liseler, meslek eğitimi kurumları ve işletmeler aracılığıyla çırak, kalfa ve usta yetiştirilmesine devam edilmektedir. Çıraklık sistemi ile öğrenci hem ahlaki hem teknik hem de mesleki bilgiyi usta gözetiminde uygulayarak daha verimli ve güvenli şekilde edinmektedir.

Bunların dışında iş ahlakını düzenleyen en önemli unsur yaşanan kötü tecrübeler sonucu oluşan kanun, yönetmelik ve uygulamalardır. 17 Ağustos 1999 tarihinde yaşanan Gölcük Depreminde müteahhitlerin kurallarına ve tekniğine uygun binaları inşa etmemesi sebebiyle on binlerce kişi ölmüş, yüz binlerce insan evsiz kalmıştır. 17 Ağustos Depremi sonrası yapılan düzenlemeler ve kentsel dönüşüm ile eksikler halen giderilmeye çalışılmaktadır. Dünya çapında yankı uyandıran Enron ve world.com skandalları da muhasebe ve denetim alanında birçok düzenlemeyi beraberinde getirmiştir. Bu düzenlemelerin ve yaşanan sıkıntıların bir ders olmadığı ve tekrür ettiği tekrar görülmektedir. Son yıllarda sürekli gündemde bulunan Yunanistan'ın yaşadığı ekonomik krizin ülke yöneticilerinin ahlaki olmayan davranışlarının bir sonucu olarak oluştuğu görülmektedir. Avrupa Birliği üye ülkelerinin Maastricht yaklaşım kriterlerine göre bütçe açığının gayri safi yurtiçi hâsılaya oranının %3'ü aşmaması, kamu borç stokunun gayri safi yurtiçi hâsılaya oranının %60'ı geçmemesi gerekmektedir. Buna karşın Yunanistan 1998 yılı için %3,1 ve %105,4 oranlarda, 1999 yılı için %1,6 ve %104,4 oranlarda bütçe açığı ve kamu borç stoku belirtmişse de durum gerçeği yansıtmamaktadır. Avrupa Birliği İstatistik Ofisi tarafından Yunanistan Krizi sonucu yapılan hesaplamalarda Yunanistan'ın bütçe açığı rakamları üzerinde manipülasyon yaptığı ve hiçbir zaman kamu finansmanına ilişkin kriterleri yakalayamadığı ortaya çıkmıştır (Bayar, 2015, s. 48).

İş ahlakını etkileyen din, hukuk, toplumsal değerler gibi birçok unsur olması sebebiyle farklı tanımları bulunmaktadır. İş ahlakı Şahin ve Demir'e (2000, s. 205) göre "bireylerin moral normlarının ticari işletmelerin faaliyetlerine ve amaçlarına nasıl uygulanabileceğidir.", Özdemir ve Yaman'a (2008, s. 84) göre "ortak karar alma sürecinde değerlerin yansıtılma kapasitesi olarak tanımlanabilmektedir," Ömür'e (2010, s. 164) "iş hayatıyla ilgili olarak davranışların ve sonuçların ahlaki açıdan yargılanması ve değerlendirilmesidir.", Kapu ve Aybas'a (2009, s. 74) göre "kişilerin yaşamlarını kolaylaştıran değerlerden oluşmaktadır." bu tanımlamalardan anlaşılacağı üzere iş ahlakı bir değer ve kurallar bütünüdür. Bütün bu değer, kural ve binlerce yıldır devam eden iş ahlakı anlayışı sonucu; (i) İşletmelerin gayri ahlaki işlemleri;

vergi kaçırmak, haksız rekabet ortamı yaratmak, haksız fiyatlandırma, ücretlendirme yapmak, kaçakçılık, sahte fatura, para, pul ve bilet basmak ve kullanmak, tüketici haklarına karşı saygısızlık ve ihlal, insan sağlığına aykırı ürünleri üretmek ve piyasaya sürmek, hissedarların ve çalışanların haklarını gözetmemek, doğayı ve çevreyi kirletmek, işçi güvenliği için gereken önlemleri almamak, asgari ücretin altında ve sigortasız olarak işçi çalıştırmak olarak belirtilebilmektedir. (ii) İşletme yöneticilerinin gayri ahlaki işlemleri; Özel masraflarını işletmeye ödetmek, gereksiz ve aşırı harcama yapmak, çalışanlara adil, eşit ve iyi davranmamak, çalışanlara kendi özel işlerini yaptırmak, menfaat sağlamak amacıyla başkalarına rüşvet vermek, hediye vermek ve almak, mal ve hizmet alımlarında menfaat sağlamak ve birilerini kayırmak, rakiplere bilgi sızdırmak, defter ve belgelerde sahtekarlık yapmak, işletme parasını kendi zimmetine geçirmek olarak belirtilebilmektedir. (iii) İşletme çalışanlarının gayri ahlaki işlemleri; işletmeye ait olan araç, gereç ve malzemeleri kendi özel işinde kullanmak, işi zamanında bitirmemek, işe geç gelmek ve erken ayrılmak, çalışma saatleri içinde özel işleri ile uğraşmak, defter ve belgelerde sahtekarlık yapmak, yöneticilere hediye almak ve şirin görünmek, hatayı saklamak, müşteriye kötü davranmak, gizli bilgileri rakiplere sızdırmak olarak belirtilebilmektedir (Doğan, 2009, s. 189–191).

Bitcoin Sistemi

Günümüzde hemen hemen her şey fiziksel alışveriş sisteminden internet üzerinden alışveriş sistemine dönüşmüştür. Eskiden VCD kiralayan dükkânların yerine dijital olarak bunu satan siteler ortaya çıkmıştır. Gazeteler, bankalar, kurumlar ve devletler artık internet üzerinden hizmet vermektedir. Verinin ve bilginin fiziksel ortamdan dijital ortama geçmesi bazı sorunları da beraberinde getirmiştir. Bu sorunlar çifte harcama, üçüncü taraf olan banka ve finans kuruluşlarının hesap ve kart bilgileri çaldırması ve taraf olmayan kişiler ile paylaşması alıcıları zor durumda bırakmıştır. Bitcoin alıcıların gizlilik, çifte harcama ve bilgilerinin çalınması problemini ortadan kaldırmayı amaçlamıştır. Bitcoin sistemi, banka ve finans kurumları olmadan, hızlı, güvenli, az maliyetli olarak para transferi yapmalarını sağlayan açık kaynak kodlu bir yazılım olarak tasarlanmıştır. Bu sistem kendini Satoshi Nakamoto olarak tanıtan grup veya kişiler tarafından 2008 yılında <https://bitcoin.org/bitcoin.pdf> adresinde yayınlanması ile ortaya çıkmıştır. Bitcoin ile ilk işlem Satoshi Nakamoto adı ile 2009 tarihinde yapılmıştır (Huang, Chen, Wu, Huang ve Shen, 2018, s. 852).

Bitcoin, blok zinciri teknolojisi içerisinde çalışan ve oluşan bir sistemdir. Blok zinciri teknolojisi peer to peer (P2P) teknolojisinin üzerine kurulmuştur. P2P teknolojisi 1990'lı yılların sonunda ortaya çıkmış olup müzik, film ve çeşitli verilerin bilgisayarlar arasında merkezi bir sistem (devlet, banka, finans kurumu vd.) olmadan paylaşılmasını sağlayan bir teknolojidir. Bu teknoloji ile veriler Naspter, eMule, eDonkey, Kazaa, BearShare, LimeWear, Ares, Bittorrent gibi programlar aracılığıyla

birden fazla bilgisayarla ile aynı anda paylaşılır. Paylaşım sistemi verilerin alınması ve aynı anda diğer kullanıcılara da servis edilmesi şeklinde olmaktadır. Blok zinciri teknolojisi P2P üzerinden film ve müzik yerine bitcoin paylaşılmasını sağlamaktadır. Kripto teknolojisi ile sistemin güvenliği sağlanmakta ve üçüncü taraf olan banka ve finans kuruluşlarına ihtiyaç duyulmadan kişiler arasında para aktarımı sağlamaktadır. Bu aktarım finans kuruluşlarına göre daha güvenli, hızlı ve ucuz para transferine olanak sağlamaktadır

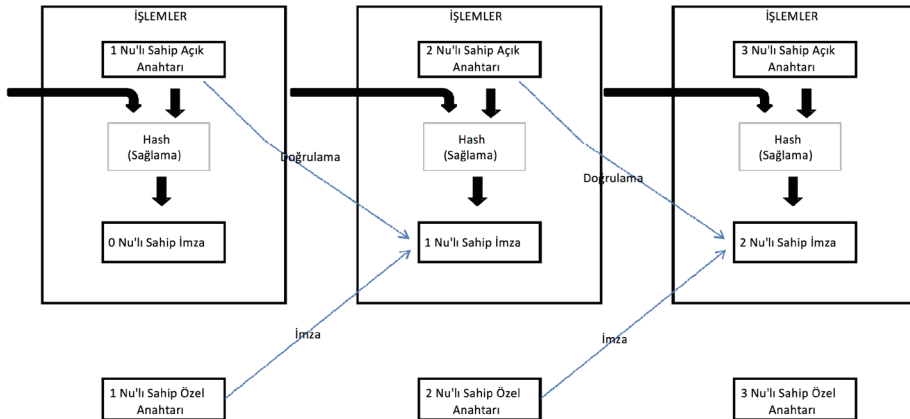
Bitcoin para birimi BTC olarak kısaltılmaktadır. Bir adet BTC, yüz adet Bitsent (cBTC), bin adet Minibit (mBTC), bir milyon adet Mikrobit (μ BTC), yüz milyon adet Satoshi'ye denk gelecek şekilde daha küçük para birimine ayrılmaktadır. Bitcoin'in alımı, satımı ve değişim işlemleri için dünya çapında Bitstamp, Bitwage, Coinmama, Kraken borsaları, Avrupa'da AnyCoinDirect, Bitcoin.de, BitPanda, BL3P, Paymium, The Rock Trading gibi çeşitli borsalar bulunmaktadır. Bu borsalarda Amerikan ve Kanada Doları, euro, sterlin, Japon Yeni, Çin Renminbi karşılığı işlem yapılmaktadır. Türkiye'de ise Koinim, BtcTurk gibi borsalar bulunmakta olup Türk Lirası (TRY) üzerinden işlem yapılmaktadır.

Bitcoin satın almak, satmak veya birine gönderip alabilmek için cüzdan hesabına sahip olmak gerekmektedir. Bu cüzdan içerisinde genel ve özel anahtar yer almaktadır. Genel anahtar, bir nevi hesap numarası olarak değerlendirilebilecek, herkese açık olan 377zYQ36kEbg98K5yMgcW5XQ2 şeklinde rakam ve küçük büyük harflerden oluşan bir dizidir. Özel anahtar ise kişiye özel olup kişilerin bitcoine sahipliğini gösteren en önemli unsurdur (Volety, Saini, McGhin, Liu ve Choo, 2018, s. 137). Cüzdan hesabı bazı özel uygulama ve internet sitelerinden açılabilen olup en çok kullanılanlarından bazıları Electrum, ArcBit, BTC.com dur.

Madenci denilen dürüst düğümler (bilgisayar sistemleri) herhangi bir merkezi otorite bulunmayan Bitcoin'de sistemin devamlılığının sağlanması, blokların tamamlanması ile yeni bitcoinlerin oluşturulması için matematiksel hesaplama görevlerini üstlenmektedir. Madenciler, sistemin çalışması için hayati öneme sahiptir. Madencilere, yaptıkları işlemlerin sonucu harcadıkları CPU (işlemci) gücü, GPU (ekran kartı) gücü ve diğer masraflarını karşılamaları için teşvikler verilmektedir. Bu teşvik başarılı blok oluşturan ilk madenciye 50 BTC (2016'dan itibaren 12,5 BTC) ödül verilmesidir (Hurlburt ve Bojanova, 2014, s. 11–12). Madencilik açısından 3 önemli unsur ön plana çıkmaktadır. Bunlardan birincisi Bitcoin sayısının 21 milyon ile sınırlı olması ve 2009'dan beri yapılan işlemler ile büyük çoğunluğunun yaratılmış olması sebebiyle eskisi kadar çok Bitcoin elde etmenin mümkün olmaması ve elektrik ile donanım masraflarının karşılanamaması sorunudur. İkinci sorun ise madencilerin bu işlemler için tükettikleri enerjinin 2014 yılında İrlanda kadar elektrik tüketmesi ve elektrik enerjisinin kömür ve nükleer enerji kaynaklı olarak elde edilmesi sonucu

çevreye ciddi zararlar vermesidir. (O'Dwyer ve Malone, 2014, s. 26). 2014 yılında gerçekleşen işlem sayısının gün geçtikçe artması ve zorlaşan blok oluşturma işlemleri nedeniyle madenciler tarafından tüketilen elektrik enerjisi her geçen gün katlanarak devam etmektedir. Üçüncü sorun ise madenci havuzlarının oluşması nedeniyle bireylerin madencilik faaliyetinin imkânsız hâle gelmesi, madencilik için pahalı özel sistemlere gereksinim duyulması ve madenci havuzlarının birleşerek sistemin %50'sinden fazlasını yönetebilme gücüne sahip olabilmesidir. Madenci Havuzları incelendiğinde BTC.com sistemin %16,2'sine, Antpool sistemin %11,7'sine, F2 pool sistemin %11'ine, Slush pool sistemin %9,3'üne ve BTC Top sistemin %8,8'ine hâkim durumda olduğu görülmektedir (<https://www.blockchain.com/tr/pools>). Bu beş adet havuzun gizli bir anlaşma ile birleşmesi halinde sistemin %57'sine sahip olacaklardır. Sahip olunan bu payla beraber havuz şirketlerinin bütün sistemi kontrol etmesi ve haksız kazanç sağlamalarının önünde hiçbir engel bulunmamaktadır.

Blok zinciri sistemi işlemler üzerine oluşturulan blokların bir araya gelerek meydana getirdiği bir zincir şeklinde birbiri içine geçerek devam etmektedir. Yaklaşık her on dakikalık zaman diliminde 1 MB işlem limitine sahip bir blok oluşmakta ve her blokta 1 saniye içerisinde 7 işlem yapılmaktadır. (Zheng, Xie, Dai, Chen ve Wang, 2017, s. 557). Bitcoin'i transfer etmek isteyen bir kişi, cüzdan hesabı üzerinden parayı göndereceği kişinin anonim adını girerek, mevcut parasını gönderebilmektedir. Girilen hesaba ilişkin sahiplik hashını (sağlama anahtarı) sistem tarafından otomatik olarak kontrol edilip, teyidinin alınması ve kişinin özel anahtarı ile işlemi imzalaması ile işlem bloka iletilerek, kesinleşmiş olacak ve karşı tarafın hesabına para düşecektir. Alacaklı olan kişi, imzaları, sahiplik hakkını ve zinciri sistem üzerinden doğrulayabilmektedir. Sistem şeması Şekil 2'de sunulmuştur (Nakamoto, 2008, s. 2).

Şekil 2. Para gönderme ve alma işlemi (Nakamoto, 2008, s. 2).

Mükerrer kayıt, sistemde anlık kayıtlar yapılması madencilerin büyük çoğunluğu tarafından yaklaşık 10 dakika içinde onaylanması, bloğun oluşturulması sonucu çifte kayıt hataları ortadan kalkmaktadır. Parası olmayan birinin mükerrer harcama yapması veya yapılan bir harcamanın iki defa tahsilâtı bu sistemde mümkün değildir.

Siber güvenlik açısından kayıtların tek bir noktada ve elde toplanması büyük risk yaratırken, kayıtların dağıtık olarak birçok bilgisayar sisteminde yer alması merkezi bir saldırı riskini önlemektedir. Bir blok kapandıktan sonra diğer bloğa ulaşana kadar geçen sürede (yaklaşık 10 dakika) hem önceki bloğun işlemlerinin çözümlenmesi hem de yeni bloğa ait işlemlerin engellenmesi gerekmektedir. Nakamoto'nun yayınladığı metinden de anlaşılacağı üzere sistemin %51 çoğunluğunu ele geçirmeden böyle bir müdahale imkânsızdır.

Bitcoin sisteminin güvenliği Güvenli Hash Algoritması (SHA-Secure Hash Algorithm) tarafından sağlanmaktadır. Hash kelimesi parçalama ve parçalara bölme anlamındadır. SHA sistemi belli bir algoritma ile istenen bilgilerin küçük, anlamsız parçalara ayrılarak saklanmasını ve istenildiğinde anlamsız küçük parçaların birleştirilerek çözülmesini sağlayan bir uygulamadır. Bitcoin tarafından kullanılan kriptolama sistemi SHA-2 (SHA-256) olarak bilinmektedir. SHA-256 kriptolama teknolojisinin şuan için kırılması mümkün değildir (Vranken, 2017, s. 5).

Dağıtık Hesap Kayıt Defteri (public ledger); İşletme ve bankalar tarafından alacak ve borçların takibi ile tespiti için dijital veya basılı olarak defter ya da kayıt tutulması zorunludur. Bu kayıt ve defterler genellikle tek bir merkezi noktada tutulmakta ve kaydedilmektedir. Mevcut sistem ve işleyiş böyle iken blok zinciri teknolojisi ile bu kayıtlar tek bir noktada değil sisteme dâhil bütün düğümler tarafından kullanılmakta, saklanmakta ve görülebilmektedir. Sistemin kullanılmaya başlandığı 03 Ocak 2009 tarihinden başlamak üzere yapılan işlemlere ait bütün kayıtları görebilmek mümkündür. Bu kayıtlar halka açık olup anonim isimler ile alıcı ve satıcı görüntülenmektedir. Kullanıcıların gerçek isimleri ve yerleri bilinmemektedir.

Ülkemizde Bitcoin ve Blok Zinciri Üzerine Yapılan Çalışmalar

Akademik olarak Bitcoin ve Blok zinciri sistemi üzerine 60 binin üzerinde çalışma bulunsa da ülkemizde yapılan çalışmaların yüz âdeti dahi bulmaması ve diğer ülkelere göre az olması göze çarpmaktadır. Bu açıdan ülkemizde yapılan bazı çalışmaların içerik ve analizleri aşağıya çıkarılarak kavramsal bir çerçeve çizilmiştir.

Alkış (2018) kripto paraların herhangi bir devlet otoritesine dayanmaması, aldatma, aldatma, hile, zarar, dijital olması sebebiyle engellenemeyen risklerin bulunması, sebepsiz zenginleşmeye veya fakirleşmeye sebep vermesi nedeniyle İslam Dini hasasiyetleri açısından caiz olmadığını belirtmiştir. Bununla beraber, Venezüella'nın

kendi para birimini çıkarması, kripto paralar üzerinde belirsizliği giderecek önlemlerin alınması, kişilerin aldatılma, aldanma ve hileden korunmasını sağlayacak hukuki düzenlerin yapılması ile kripto paraların üzerinde bulunan kötü izlenimin kalkarak, ekonomide ve günlük hayatta önemli bir yer alabileceği nitelendirilmektedir.

Alpago (2018) tarafından Bitcoin sistem ve özellikleri detaylı olarak anlatılmış ise de bilgilerin detay ve özellikleri gereği kaynaklara ulaşmak istenmiş ama makale de yer almayan atıfların kaynakça da bulunduğu, bazı atıfların metinde bulunmasına rağmen kaynakça da bulunmadığı tespit edilmiştir. Ayrıca Alpago (2018, s. 426) tarafından Nakamoto tarafından ilk mailin 2007 yılında, ilk Bitcoin işleminin ise 2008 yılında yapıldığı iddia edilmektedir. İlk Bitcoin işlemi Blok#0'da 50 BTC olarak servere göre 03.01.2009 tarihinde 18:15'de yapılmış (www.blockchain.com) olup kısacası eserde teknik hata ve yeterince kullanılan kaynaklara atıf yapılmadığı belirlenmiştir.

Atalay (2018) basılı gazetelerin internet ve sosyal medya gazeteciliği nedeniyle tiraj, gelir ve pazar payı kaybına uğradığını belirtmiştir. Cep telefonu ve diğer cihazlar ile anlık olarak haberlere ulaşmanın yarattığı kolaylık ve ucuzluk nedeniyle kişilerin basılı gazetelere olan talebi gün geçtikçe azalmaya devam etmektedir. İnternet haberciliği konusunda büyük bir rekabet vardır. Bu rekabet doğruluk ve tarafsızlık gibi haber kriterlerinin önüne geçerek haberin içeriğini ve şeklini değiştirmiş, tık alma, ilgi çekme motivasyonlarının kullanıldığı bir alan haline gelmiştir. Bu kapsamda blok zinciri teknolojisinin değiştirilemez, kırılıp manipüle edilemez yapısı ve mikro ödemeleri güvenli şekilde mümkün kılması nedeniyle gazeteciliğin yaşadığı güncel sorunlara çare olabileceği değerlendirilmektedir.

Aygün ve İlhan (2018) tarafından yapılan çalışmada, blok zinciri teknolojisinin kişilerin eğitim materyalleri, diploma, sertifika gibi önemli belgelerinin depolanması ve saklanması için önemli bir unsur olarak görülmektedir. Bu sayede sahtekârlık ve sahte belgelerin azalacağı belirtilmiştir. Blok zincirinin eğitime katabileceği yenilik ve avantajları değerlendirmek amacıyla 10 adet Sosyal Bilgiler Öğretmen Adayı ile yarı yapılmış mülakat sonucunda aslında adayların bu konuda yeterli kadar bilgili olmadıkları tespit edilmiş ve bu kapsamda önerilerde bulunulmuştur.

Başaran Öztürk, Arslan, Kayhan ve Uysal (2018) tarafından 2013 Ocak ayı ile 2018 Ocak ayları arasında Bitcoin ile altın, Nasdaq, S&P 500, NIKKEI 225, Bloomberg Emtia Endeksi, petrol ve ABD 10 Yıllık bono faizinin uzun dönemli ilişkisinin tespit edilmesi için Johansen Eş Bütünleşme Testi yapılmıştır. Test sonucunda altın hariç hiçbir yatırım aracılıyla ilgili herhangi bir ilişki bulunamamıştır.

Doğan (2018) yaptığı çalışmada paraların binlerce yıldır insan yaşamında olduğu, kripto paraların ise on yıllık geçmişi sonucunda güvenlik tehlikeleri, kara para aklama, şifrelerin kaybolması ile hak kaybı, data ve işlem ücretleri, internet erişimi olan

alanlarda ulaşım, yapısal deflasyon, rekabetsizlik, ölçülebilirlik riskleri barındırdığı hususlarına vurgu yapmıştır. Bu risklerin doğal sonucu olarak kripto paraların, İslami finansın hedeflerine uymayan, üretime ve ekonomiye katkıda bulunmayan, bir saadet zinciri manzarası çizdiği belirtilmiştir. Ayrıca benzer tartışmaların bundan belli bir süre önce kredi kartları için de yapıldığını anlatan yazar, kripto paraların evrimleşerek insanların yararına ve İslam İnancına uygun bir düzende tasarlanabileceğini belirterek, sadece Bitcoin üzerinden yapılan çalışmaların bin dört yüz adeti bulan kripto para sayısı içerisinde yetersiz olduğunu belirtmiştir.

Gültekin ve Yetkin (2016) 2009 yılında Bitcoin'in ortaya çıkması ve sonrasında diğer kripto paraların oluşturulması ile beraber bunu desteklemek ve devam ettirmek için bir ekonomik sistemin oluştuğu belirtmiştir. Bu ekosistemi destekleyen işletmelerin 2012-2016 (2016 yılının ilk 8 ayı) yıllarını kapsayacak şekilde 1 milyar 228 milyon Dolar yatırım yapılarak 6 alanda yer aldıkları belirtilmiştir. Bu alanlar sırası ile; (i) Ödül karşılığı Bitcoin kazancı sağlayan madenciler ve madenci havuzları, (ii) Kişilerin bilgilerinin ve özel anahtarlarının saklanması sağlayan e-cüzdan firmaları, (iii) Bankalar tarafından yapılan mevduat karşılığı faiz uygulamasını Bitcoin ve diğer kripto paralar için yerine getiren finansal hizmet sağlayıcı işletmeler, (iv) Bitcoin ve diğer kripto paraların belli bir komisyon karşılığı satıldığı borsalar, (v) Bitcoin ve diğer kripto paralar ile alışveriş yapılması, Bitcoin ATM'leri ve kripto para alım satımı için ödeme işlemlerine aracılık eden firmalar, (vi) Bu işlemlerin birden fazlasını aynı anda gerçekleştiren işletmelerdir.

Kardaş ve Kiraz (2018) Bitcoin sisteminde yapılan işlemlerin şifreleme ile yapılması ve sadece uygun anahtar ile çalışması sonucunda güvenlik sağladığını vurgulamaktadır. İşlem yapanların adlarının anonim olması sebebiyle gerçek kişilerin tespit edilmesinin zor olduğu ancak bir hesap sahibinin yaptığı bütün işlemlerin dağıtık hesap defterinden takibi mümkün olduğu vurgulanmıştır. Kişilerin yaptığı işlemlerin anahtar kaybedilse dahi görünmez yapılabilmesi ve mahremiyetin sağlanması için CoinJoin Protokolü, CoinShuffle Protokolü, XIM Protokolü, DiceMix Protokolü, ValueShuffle Protokolü, TumbleBit Protokolünün bulunduğu bunların kısıtları ve kullanım amaçları çalışmanın ana unsurunu oluşturmaktadır.

Kocaoğlu ve Ünsal (2018) tarafından Dünya çapında Bitcoin üzerine 33.957 adet, Blokzinciri üzerine 24.382 adet yayın yapıldığı ülkemizde ise durumun birkaç yüksek lisans tezi ve makale ile sınırlı olduğu belirtilmiştir. Bitcoin ve blok zinciri sisteminin sadece kripto para olarak değil para transferi gibi finansal alanlarda, oylama, doküman yönetimi, akıllı kontratlar gibi kamu sektöründe, IoT (Nesnelerin İnterneti) sayesinde sanayide kullanımının bazı ülkeler tarafından sağlandığı açıklanmıştır. Bu gelişmelere rağmen güvenlik, piyasa sürülüm (regülasyon), performans ve ölçülebilirlik konusunda bazı eksikliklerinin bulunduğu dile getirilmiştir.

Mendi ve Çabuk (2018) tarafından blok zinciri teknolojisinin finans alanında etkililiğinin arttığı ve Dünyanın önde gelen ABN Amoro, ING, Rabobank (Hollanda), Hindistan Merkez Bankası (SBI), Akbank (Türkiye), Mastercard tarafından kullanılmaya başlandığı tespit edilmiştir. Finans alanında hız, maliyet avantajı, şeffaflık ve güvenlik açısından böyle bir tercihte buldukları belirtilmiştir.

Özdoğan ve Kargın (2018) tarafından yapılan çalışmada blok zinciri teknolojisinin muhasebe ve denetim açısından hız, zaman, iş gücü ve işlem maliyetlerinde düşüş sağlayacağı belirtilmiş ve sistemin altyapısı tanımlanmıştır. Blok zinciri teknolojisinin muhasebe ve denetim açısından yaratacağı muhtemel yararlı etkinin sistemin tam olarak denenmemesi, gizlilik ihlalleri ve diğer risklerinde göz önüne alınarak avantajlı ve dezavantaj yaratacak unsurlar yazarlar tarafından açıklanmıştır.

Şahin (2018) tarafından Bitcoin'in fiyatında yaşanan dalgalanma ve düşüşlerinin önceden tahmin edilmesi amacıyla bir çalışma yapılmıştır. Bu çalışma 02.02.2012-09.01.2018 tarihleri arasında <https://www.investing.com> adresinden ulaşılan günlük kapanış fiyatları kullanılarak Yapay Sinir Ağları MPL (6-3-1) modeli ve Otoresif Entegre Hareketli Ortalama ARIMA (1.1.6) modeli sayesinde fiyatların tahminini içermektedir. Çalışma sonucunda MPL (6-3-1) modeli ile tahmin edilen fiyatların hem yönü hem de değerleri açısından test performansının %99,80 ve doğrulama performansının da %99,83 olarak belirlenmiştir. Bu sonuca göre ARIMA (1.1.6) modeline göre MPL (6-3-1) modelinin daha başarılı tahmin yapabilme olanağı verdiği tespit edilmiştir.

Taş ve Kiani (2018) Bitcoin sisteminin %51'inin ele geçirilebilme imkânının bulunduğunu, bunu elde eden grubun istediği şekilde sistemi yönlendirebileceğini belirtmişlerdir. Ayrıca çift harcama, çatallanma, finney, vector76, bencil madencilik, köpük saldırısı, sybil, eclipse gibi saldırılar ile sistemin siber saldırıya maruz kalabileceğini değerlendirerek muhtemel güvenlik önlemlerini tespit etmişlerdir.

Yardımcıoğlu ve Şerbetçi (2018) tarafından Bitcoin ve diğer kripto paraların kapara aklama, terörist gruplara para yardımı, dark web üzerinden uyuşturucu satışı, pedofili filmlerin satışı, yasadışı maddelerin satışı için kullanıldığı veya kullanılabileceği belirtilmiştir. Sistemin kriptolu yapısı, merkezi bir otorite tarafından kontrol edilmemesi, maliyet avantajı ve diğer özellikleri nedeniyle kolaylıkla yapıldığı, takibinin ve tespitinin zor olduğu tespit edilmiştir.

Bitcoin'in Kötü Niyetli Kullanımı ve Sistem Sorunları

Bitcoin insanlık yararına ucuz ve anlık para transferi, kredi kartı yerine kullanılma gibi özelliklerinin dışında zaman içerisinde uyuşturucu ticareti, kara para aklama ve yasadışı işlemlerde kullanımı yaygınlaşmıştır. Türk Lirası, Dolar, Euro gibi devletlerin çıkardığı para birimleri ile de yasadışı işlemler yapılmış olsa da emniyet birimleri,

gümrük teşkilatı, mali suçlarla mücadele birimleri, EUROPOL gibi bölgesel, INTERPOL gibi uluslararası mekanizmalar sayesinde bu paralar ile işlem yapabilmek zordur. Bitcoin’de ise işlem, gümrük ve devlet sınırlarının bulunmaması dolayısıyla kötü niyetli kişiler tarafından yasadışı işlerde kullanımı Türk Lirası, Dolar, Euro’ya göre daha kolay, ucuz ve hızlıdır.

Bitcoin ile Rüşvet ve İrtikâp Ödemesi; Görevinin sağladığı nüfuzu kötüye kullanmak suretiyle kamu görevlisinin haksız tutum ve davranışları karşısındaki birey işinin gereği ve vaktinde görülmeyeceği endişesiyle, kendisini mecbur hissederek, kamu görevlisine veya yönlendireceği kişiye menfaat temin etmiş olması haline irtikâp denilmektedir (Türk Ceza Kanununun (TCK) 250 md.). Görevinin ifasıyla ilgili bir işi yapması veya yapmaması için, doğrudan veya araçlar vasıtasıyla, bir kamu görevlisine veya göstereceği bir başka kişiye menfaat sağlanması işlemine rüşvet denir (TCK 252 md.). Rüşvet ile irtikâp arasındaki ince ayırım şöyle belirtilebilir; rüşvet bir yasal cezanın kesilmemesi için görevli memura menfaat sağlanması iken, irtikâp görevli memura yapması gereken bir ameliyat için ayrıca bıçak parası adı altında menfaat sağlanması olarak belirtilebilir. Bitcoin sunduğu kriptolama teknolojisi ve ihbar olmadan bulunmasının imkânsızlığı nedeniyle dünya çapında rüşvet ve irtikâp girişi için cazip bir nokta olmaktadır. Seoul Güney Bölgesi Kamu Savcılığı Dairesi tarafından yürütülen bir soruşturma kapsamında kripto para değişim borsası Coinnest CEO’su Kim ve COO’su Cho tarafından Scoin kripto para biriminin üst sıralarda sıralanması ve çeşitli kolaylıkların sağlanması maksadıyla Şubat 2018 tarihinde yaklaşık 890 bin dolar değerinde bitcoin ve Scoin üzerinden rüşvet aldıkları tespit edilmiştir (Helmes, 2018).

Bitcoin ve Sanal Uyuşturucu Marketleri Arasında İlişki; Şubat 2011 tarihinde Ross Ulbricht tarafından internet üzerinden uyuşturucu alışverişine izin veren The Silk Road sitesi kurulmuştur. Alıcı ve satıcıları bünyesinde buluşturan web sitesi gizlilik ve ödeme yöntemi olarak Bitcoin kullanımı ile ön plana çıkmaktaydı. The Silk Road sadece Bitcoin üzerinden ödeme kabul etmekteydi, alıcı ürünü site üzerinden satın almakta, para sitenin hesabına geçmekte, ürünün teslimi ile site komisyonunu alarak parayı satıcıya aktarmaktadır (Hout ve Bingham, 2013, s. 83). The Silk Road üzerinden yapılan işlemler bütün Bitcoin işlemlerinin %4,5 ile %9’una karşılık gelmekte olup Bitcoin işlemleri içinde The Silk Road çok büyük bir yer edinmiştir (Christin, 2012, s. 20). The Silk Road Şubat 2011 ile Ağustos 2013 tarihleri arasında hizmet vermiştir. Sitenin aktif olduğu dönemde 1.2 milyar doların üzerinde satış hacmi yakalanmıştır. The Silk Road’un FBI tarafından kapatılması ile Kasım 2013 Blake Benthall tarafından The Silk Road 2.0 kurulmuştur. İlk başlarda aylık 6 milyon dolar olan satış rakamı daha sonraki aylarda 8 milyon dolara kadar çıkmışsa da Benthall’in Kasım 2014’te yakalanması ile sitenin sonu gelmiştir (Soska ve Christin, 2015, s. 46). Ancak Alphabays, Hansa, Valhalla, Dream Market, Silk Road 3.0, Darknet He-

roes League, Apple Market gibi bir çok uyuşturucu market kurulmuş ve kurulmaya devam etmektedir. Ödeme işlemleri için Bitcoin ve diğer kripto paraların kullanımı vazgeçilmez bir unsurdur.

Bitcoin ve Manipülasyon İddiası; Bitcoin üzerinde iktisat bilim insanları tarafından VAR, GARCH (birden fazla modeli), Granger modelleri ile bir çok test yapılarak fiyat artışlarında dolar, altın, petrol gibi emtialar, Güney Kıbrıs Rum Yönetiminde yaşanan kriz gibi bir çok unsur test edilmiş ise de ani fiyat artış ve azalışları ile ilgili MT.GOX borsasının hacklenmesi, The Silk Road sitesinin kapatılması gibi işlemler haricinde çok anlamlı sonuçların bulunduğunu söylemek mümkün değildir. John M. Griffin ve Amin Shams tarafından yapılan son incelemeler sonucunda Tether kripto para biriminin Bitcoin ve diğer kripto para birimi fiyatlarında Mart 2017 ve Mart 2018 arasındaki ani ve büyük yükselişi etkileyip etkilemediği araştırılmıştır. Blockchain verilerini analiz etmek için algoritmalar kullanarak, Tether ile yapılan satın alımların piyasadaki düşüşleri takiben zamanlandığını ve Bitcoin fiyatlarında büyük artışlar ile sonuçlandığı görülmüştür. Tether’da ki saatlik yüksek işlem artışlarının %1’inden azının yansımalarının sonucu olarak Bitcoin’deki metrik yükselmenin %50’si ve diğer kripto para birimlerinin artışının %64’ü ile ilişkili olduğu belirlenmiştir. Bitcoin yuvarlak fiyatları altındaki akış kümeleri, asimetrik otokorelasyonlar, göstergeler ve ay sonu öncesi tamamlanmamış Tether’in işlemlerindeki artış Bitcoin’e olan desteğini ortaya çıkarmıştır. Bitcoin’deki değer artışlarının yatırımcı talebi ile açıklanması mümkün değil iken Tether’in fiyat desteği sağlamak ve kripto para birimi fiyatlarını manipüle etmek için kullanıldığı bu model ve araştırmalar ile tespit edilmiştir (Griffin ve Shams, 2018, s. 1)

Diyanet İşleri Başkanlığı Din İşleri Yüksek Kurulu Başkanlığınca sanal paraya ilişkin hazırlanan fetvada, “Özünde ciddi belirsizlikler taşıyan, aldanma ve aldatma riski ileri düzeyde olan, dolayısıyla herhangi güvencesi bulunmayan ve kamuoyunda ‘saadet zinciri’ olarak bilinen uygulamalar gibi belirli kesimlerin haksız ve sebepsiz zenginleşmesine yol açan dijital kripto paraların kullanımı caiz değildir.” açıklaması yapılmıştır (Ekiz, 2017). Ayrıca 2018 yılında Zonguldak’ta görevli iki adet imamın Bitcoin ticareti yapmaları nedeniyle Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından görevden alındıkları basına yansımıştır (<https://tr.sputniknews.com/>). Mısır Fetva Kurumu da Bitcoin kullanmanın caiz olmadığını belirten bir fetva vermiştir. Bu fetvada yetkili makamlarca mübadele aracı olarak görülmemesi, garar ve cahalet sebebiyle ortaya çıkabilecek zarar, değişiminde ve değerinde hile olması nedeniyle Bitcoin’in caiz olmadığına karar verildiği görülmüştür (Kaya, 2018, s. 14).

Karapara Aklama; Hollanda’da Ocak 2016 yılında Bitcoin üzerinden kara para aklama olayıyla ilgili 10 kişi yakalanmıştır (www.theguardian.com/). Temmuz 2017’de Bitcoin üzerinden 4 milyar dolar kara parayı BTC-e üzerinden aklamak suçu ile Alexander Vinnik Yunanistan’da tutuklanmıştır (Stubbs, Tagaris ve Irrera, 2017). 2017-

2018 arasında zcash ve monero kripto paraları üzerinden 1.2 milyar dolarlık kara para aklama olayı gerçekleştiği değerlendirilmiştir (Malwa, 2018). Mevcut yürürlükteki paralar ile suçların işlenmesinin zorluğu açısından, Mali Suçları Araştırma Kurulu (MASAK)'na göre kara paralarının aklanması amacıyla bir kurye aracılığıyla fiziki olarak yurtdışına çıkarılması, şirinler (smurfing) yöntemi, parçalama (structuring) yöntemi, vergi cennetleri (off-shore), paravan ya da hayali şirketler, hayali ve göstermelik şirketler, sahte fatura ile hayali ihracat, alternatif havale sistemleri (hawala vd.) gibi birçok kara para aklama yöntemi belirlenmiştir (www.masak.gov.tr). Bu belirtilen yöntemler ülkelerin organize suçlarla mücadele unsurları tarafından bilinen, maliyet ve risk içeren yöntemler olarak karşımıza çıkmaktadır. 100 bin dolarlık bir meblağı aklamak için dahi şirinler yöntemi kullanılsa, nereden buldun yasal bildirim sınırı olan 10 bin doların altına parayı bölmek için 11 tane şirine ihtiyaç vardır. Her şirin için 10 dolar verilse dahi, havale ücreti binde 5 olarak hesaplandığında 610 dolarlık bir maliyet oluşmaktadır. Bitcoin sisteminde 17.12.2017 tarihinde 09:07'de yapılan 956 milyon dolar değerinde Bitcoin'i transfer etmenin maliyeti ise yaklaşık 18 dolara denk gelmektedir (www.blockchain.com).

Bitcoin Sistemi ve Elektrik Tüketimi; Dünya ülkeleri tarafından kabul edilen Paris Anlaşması uyarınca küresel ısınmanın sınırlanması amacıyla sera gazı emisyonlarını azaltmaya yönelik ciddi önlemler alınmıştır. Bitcoin sistemi enerji yoğun kullanım tasarımı, küresel anlaşmaların uygulanması boyutunda ciddi bir tehdit oluşturmaktadır. Potansiyel işlem, güvenlik ve finansal erişim avantajları sağlayan özelliklerine rağmen, Bitcoin'in madencilik ve ticaret sisteminin tasarımı ile Danimarka'ya yakın elektrik tüketimi gerçekleştirmektedir. Bitcoin işleminin bir tanesinin gerçekleşmesi için harcanan elektrik ile bir ay boyunca İngiltere'de yer alan bir evin elektrik ihtiyacı karşılanabilir (Truby, 2018, s. 399).

Bitcoin Sayesinde Kullanılmaya Başlanan Blok Zinciri Teknolojisinin Etkileri

Bitcoin sistemi her ne kadar bankaların kullanılmaması ve onlara bir alternatif olarak ortaya çıksa da yaratılan blok zinciri teknolojisinin evrimleşerek finanstan, gıdaya ve lojistiğe kadar birçok alanda işgücünün azaltılması, maliyetlerin azaltılması, karlılık, hızlılık ve kesinlik gibi yararlar sağlamıştır.

Finansal açıdan, mevcut finansal çerçevede özel ve kamu bankalarının denetiminde ve merkez bankalarının denetiminde ilerleyen bir yapı bulunmaktadır. Bu yapı para transferi işlemleri konusunda havale, EFT (Elektronik Fon Transferi) ve SWIFT adında 3 farklı uygulama ile ihtiyaçlara cevap vermektedir. Havale işlemi X Bankasındaki bir hesaptan yine X Bankasında ki başka bir hesaba para transferi işlemi olup 7 gün 24 saat sınırsız gerçekleştirilebilmektedir. EFT işlemi X Bankasındaki bir hesaptan Y Bankasında ki hesaba para transferi işlemi olup resmi tatil olmamak üzere hafta içi her gün 08:30-17:30 arasında işlem yapılmaktadır (www.tcmb.gov.

tr). SWIFT (Dünya Bankalar Arası Finansal İletişim Birliği); Türkiye’de X Bankasında bulunan bir banka hesabından yurtdışında bulunan Z Bankasının hesabına para gönderme işlemidir. Resmi tatil olmamak üzere hafta içi her gün 17:00’a kadar işlem yapılmaktadır. İşlem süresi 2 ile 4 iş günü arasındadır. Blok zinciri özelinde anlaşmalı bankalar aracılığıyla Ripple ülkeler arasında fon transferi sağlama işlemini sadece saniyeler içerisinde gerçekleştirerek, müşterileri günlerce beklemesini önlemekte ve %60’a varan tasarruf sağlamaktadır. Ayrıca Ripple ve Santander Bankasının ortak geliştirdiği mobil uygulama Birleşik Krallık ile 21 Avrupa Ülkesi ve Amerika Birleşik Devletleri arasında 10.00 Sterlin (£)’e kadar para transferi işlemi 7 gün 24 saat yapılabilmektedir (www.ripple.com).

Sanayi açısından, 18 yüzyılın sonlarında Birleşik Krallık’ta buhar gücünün dokuma tezgâhlarında kullanımına kadar üretim insan ve hayvan gücüne dayanmaktadır. Buhar gücünün keşfi sayesinde üretim insan gücünde makine gücüne doğru ilerlemiştir. Birinci Sanayi Devrimi olarak isimlendirilen bu ilerleme elektrik enerjisinin sanayi de kullanılmaya başlandığı 1870 yılına kadar devam etmiştir. Elektrik enerjisi üretimde kullanılması ile daha küçük ve kullanıma daha elverişli makineler ortaya çıkmıştır. Bu sayede üretim miktarları artmış ve üreticiler daha hızlı üretim yapılabilir hale gelmiştir. 1970’li yılların başında mikro işlemci ve bilişim teknolojilerinin gelişimi ile otomasyon ve programlanabilir makine sistemleri ortaya çıkmış, bu yenilik insan faktörünü azaltarak daha hatasız ve hızlı üretimi sağlamıştır. Üçüncü Sanayi Devrimi olarak nitelendirilen bu dönem, 2011 yılında Almanya’da yaşanan nüfus ve azalan iş gücü nedeniyle yavaş yavaş kaybedilen rekabet avantajını tekrar kazanmak için yapılan bir çalışma olan Endüstri 4.0’a kadar devam etmiştir (Kılıç ve Alkan, 2018, s. 30–32). Endüstri 4.0 terimi ilk kez 1 Nisan 2011 tarihinde Hannover Ticaret Fuarında “Industrie 4.0” olarak kullanılmıştır. Endüstri 4.0 Almanya’nın otomotiv ve makine üretimi üzerindeki üstünlüğü ve iş gücü maliyetleri nedeniyle azalmaya başlayan üretim üssü olma özelliğinin kaybedilmemesi için hazırlanan bir projedir (Kagermann, Lukas ve Wahlster, 2011, s. 2). Bu projenin uygulanması için robot teknolojileri, nesnelerin interneti, bulut depolama teknolojileri, blok zinciri teknolojisi, radyo frekansı ile tanımlama (RFID) ve diğer birçok teknolojinin bir araya getirilmesi gerekmektedir. Endüstri 4.0 zamana bağlı olarak 2040 yılına kadar yavaş yavaş insanın üretimden tamamen çekilmesi ile, insanın bulunmadığı akıllı makineler aracılığıyla hatasız, hızlı ve zamanında üretimin gerçekleşmesidir. İnsanın yerini üretim hattında birbiri ile internet aracılığıyla konuşabilen, düşünebilen ve bu sayede daha iyi üretim süreçlerini tasarlayabilen makine ve sistemlerin alması istenmektedir. Bu değişim sayesinde üretim sistemleri %30 oranında daha hızlı ve %25 oranında daha verimli olacaktır. Ayrıca Endüstri 4.0 ile birlikte kitle-özelleştirilme artırılması sağlanacaktır (Rubmann ve ark., 2015, s. 2).

Endüstri 4.0’ın kullanıldığı makine ve sistemlerde iletişim internet ağı sayesinde gerçekleştirilecek olup internet sistemi kullanan her cihaz için siber saldırılar

kaçınılmaz bir risktir. Bu sistemlerin güvenliğinin sağlanması için ilk defa Bitcoin tarafından P2P teknoloji altyapısı ile geliştirilen blok zinciri teknolojisi önemli bir unsurdur. Blok zinciri sisteminde izin verilen cihazların fabrikanın ağına bağlanması sağlanmakta ve işlemler kriptolu olarak şifrelenmekte ve şifrenin her blok oluşumu ile anlık değişimi ve uzunluğu nedeniyle siber saldırılar engellenmektedir. Kullanılan sistem Bitcoin ile aynı özellik ve unsurları içermeyip açık yazılım olan blok zincirinin fabrikalar için özelleştirilmesi ile ortaya çıkan özellikli ve ayrıcalıklı bir sistemdir (Lin, Hea, Huang, Chooc ve Vasilakos, 2018, s. 43–44). 2014 yılında Almanya Bilgi Teknolojileri Güvenliği Federal Ofisi (Das Bundesamt für Sicherheit in der Informationstechnik (BSI)) tarafından yayınlanan Almanya’da Bilgi Teknolojileri Güvenliğinin Durumu Raporuna göre ismi açıklanmayan bir çelik fabrikasına hackerlar tarafından mail yoluyla oltalama saldırısı yapıldığı ve bu sayede fabrikanın ofis ağına ulaşıldığı belirlenmiştir. Ulaşılan ofis ağından yavaş yavaş üretim ağına sızan hackerlar fabrikanın bireysel kontrol bileşenleri ile tesisin tamamında arızalar yaratarak, yüksek sıcaklıkta çalışan bir döküm fırının arızalanmasına, fabrikanın üretiminin durmasına ve o ünitenin kullanılmaz hale gelmesine sebebiyet vererek fabrika da büyük maddi kayıplara neden olmuştur (BSI, 2014, s. 31). Bu ve benzeri saldırıların önlenerek üretimin sorunsuz devam etmesi konusunda The Linux Foundation tarafından Hyperledger Fabric gibi çözümler bulunmaktadır.

Gıda açısından, organik gıda üretimi, ürünün tohumunun seçiminden üretiminde kullanılacak kimyasallara ve toplanma ile saklanma şekline kadar bir takım özel şartlar gerektiren bir üretim sürecidir. Bu süreç daha önceden hükümetler tarafından yetkilendirilmiş belge düzenleyici kuruluşlar tarafından takip edilmekte ve uygun üretim yapılan ürünlere organik üretim sertifikası verilmektedir. Organik üretimin özel koşullar altında yürütülmesi ve zahmetli bir süreç olması nedeniyle bu ürünler diğer ürünlerden daha yüksek fiyatlara satılmakta ve alıcı bulmaktadır. 2011 yılında İtalya’da üretim yapan bazı firmaların organik olmayan ürünleri organikmiş gibi başka ülkelere satması ile başlayan araştırma sonucunda 700 bin ton gıdanın organik gibi satılarak 220 milyon Euro’luk haksız kazanç sağlandığı belirlenmiştir (<https://www.thelocal.de>).

İrlanda Gıda Güvenliği Kurumu tarafından 15 Şubat 2013 tarihinde yapılan dondurulmuş danaburger köftesi analizi sonucunda üründe domuz eti kullanıldığı ve at etinin bulunduğu tespit edilmiştir. Danaburger köftesini ürettiren Tesco firmasının birçok ülkede faaliyet gösteren bir market zinciri olması nedeniyle Avrupa’da birçok ülkede satıldığı belirlenmiştir. At etlerinin kaynağının Kıbrıs Rum Yönetimi, Polonya ve Romanya olduğu tespit edilerek etkilenen ülkelerin Fransa, İrlanda, Birleşik Krallık, Hollanda, İsviçre ve Almanya olduğu görülmüştür. At etinin bulaştığı ürünlerin dana köftesi ile sınırlı kalmayarak kırmızı et kullanılan lazanyadan spagettiye birçok ürünün içerisinde at etinin bulunduğu görülmüştür (<https://www.theguardian.com>).

Kur'an-ı Kerim'in Bakara Suresinin 173. Ayetinde "Allah size yalnızca murdar eti, kanı, domuz etini ve Allah'tan başkasının adına kesilmiş olanı haram kıldı..." belirtilmiştir (<https://kuran.diyaret.gov.tr/tefsir/Bakara-suresi/180/173-ayet-tefsiri>). Domuz eti, yağı, kanı ve bunlardan üretilen ürünler Müslümanlar için haram olup Müslümanlar için Allah adına ve İslami koşullara uygun kesilmiş Kur'an-ı Kerim'inde belirtilen hayvanların yenmesi Helal'dir. 2013 yılında yaşanan at eti skandalı ile birlikte Helal Sertifikalı bazı et ve ürünlerin içerisinde domuz eti ve türevlerinin bulunduğu da tespit edilmiştir (Fuseini, Wotton, Knowles ve Hadley, 2017, s. 128).

Yaşanan bu sıkıntılar göstermektedir ki mevcut yöntem ve sistemler insanların kandırılmasını engelleme açısından yeterli değildir. Bu kapsamda blok zinciri teknolojisi yenilikler sunmakta; ürünlerin menşei, üreticisinin adı, hangi tarihte üretildiği ve ambalajlanma şekliyle ilgili değişmez bilgiler sunmaktadır. Ge, Brewster, Spek, Smeenk ve Top (2017, s. 26) tarafından oluşturulan barkod okuma teknolojisi, dağıtık hesap defteri, müşteri düzeyinde ürün üzerindeki etiketin okunmasını sağlayan programlar ve akıllı sözleşmeler kullanıldığı, Hyperledger Fabric altyapısı ile oluşturulan konsept kapsamında Güney Afrika Cumhuriyeti'nde yetiştirilen üzümün blok zinciri teknoloji ile takibi sağlanmıştır. Bu proje sayesinde yapılan tespitler sonucu; (i) Şeffaflığın, üretici bilgisinin ve güvencesini artırması nedeniyle gıda ürünlerine katma değer sağlamaktadır, (ii) Ürünlerin sertifikalandırılması ve sertifika veren kuruluşlara ait detaylı bilgiye ve gereksiz kırtasiyeciliğe yardımcı olmaktadır, (iii) Program aracılığıyla araçların aradan çıkarılması nedeniyle daha uygun fiyat ve daha düşük maliyet imkânı tanımaktadır, (iv) Oluşturulan tanıtım sistemi sayesinde gümrüklerde daha kolay tanınma ve analiz imkânı sayesinde küresel pazara daha kolay erişim imkânı sağlamıştır, (v) Üretici bilgi ve ürün bilgilerinin detaylı şekilde bulunması ile birlikte tüketicilerle üreticilerin doğrudan teması imkanı olmaktadır.

Lojistik sektörü kara, deniz, hava yolu ile boru hattı taşımacılığı etrafında şekillenirse de uluslararası deniz taşımacılığı endüstrisi, dünya ticaretinin yaklaşık %90'ının taşınmasından sorumludur. Denizcilik, küresel ekonomik yapının şah damarını oluşturmaktadır. Deniz yolu aracılığıyla hammaddelerin, yarı mamullerin taşımacılığı olmasaydı, uygun fiyatlı yiyecek ve mamul ürünlerin ithalatı / ihracatı mümkün olmazdı. Deniz yoluyla ticaret, rekabetçi navlun maliyetleri ile dünyanın her yerindeki tüketicilere faydalar sağlayarak gelişmeye ve genişlemeye devam etmektedir (<http://www.ics-shipping.org>). Bu gelişmelerden biri de blok zinciri teknolojisinin deniz yolu taşımacılığında yerini almasıdır. Blok zinciri teknolojisinin deniz ulaşımı sektöründe kullanımı ile birlikte daha kolay ve ucuz malzemelerin takip edilmesi sağlanmıştır. Örneğin IBM tarafından Maersk firması için Hyperledger altyapısı kullanılarak geliştirilen blok zinciri teknolojisine dayanan Trade Lens sistemi ile daha sağlıklı ve etkin uygulamalar mümkün olmuştur. Trade Lens sistemi ile yapılan 12 aylık deneme süresi boyunca, Maersk ve IBM firmaları dokümantasyon hatalarından

ve diğer engellerden kaynaklanan gecikmeleri önleme ve sorunları belirlemek için düzinelerce farklı tasarım yaptılar. Bunun sonuçlarında biri olarak TradeLens sistemi sayesinde üretim hattında sevk edilmek için bekleyen ürünün sevkiyat süresinde %40 varan bir azalma yaratılarak, binlerce dolarlık tasarruf sağlanmıştır. Diğer bir uygulama da Konteynerim Nerede uygulamasının 10 adım ve 5 kişiyle yönetilmesi TradeLens ile birlikte bir adım ve bir kişi ile daha iyi görünürlük ve daha etkili iletişim araçları ile mümkün kılınmıştır (<https://newsroom.ibm.com>). Trade Lens'in kullanımına sebep olan gelişme sadece iyileştirme olmayıp Maersk Shipping 2017 yılında gerçekleşen siber saldırılar esnasında 300 milyon \$ zarar etmesidir. Blok zinciri teknolojisinin üstün kripto koruması ile bu saldırıların başarılı olması günümüz teknolojisi ile imkansızdır. Ayrıca Maersk tarafından bu teknolojilerin kullanılması ile birlikte, iş gücü ve dokümantasyon işlemlerinin azalması ile konteyner başına 300 \$ tasarruf edeceğini iddia edilmektedir (Diordiiev, 2018, s. 59).

Sonuç

Bitcoin sistemine ülkemizde bulunan birçok yatırımcı tarafından Koinim veya BTCTürk gibi ulusal değişim borsaları ya da uluslar arası borsalar aracılığıyla yatırım yapıldığı bilinmektedir. Bu yatırım işlemi dışında anlık alış satış işlemleri ile kazanç sağlayan yatırımcılar veya madencilik işlemi yapmak için özel donanımlı bilgisayar sistemleri satın alarak madenci havuzlarına katılan işletme ve yatırımcılar mevcuttur. Yatırım belirtilen üç şekilde Bitcoin sistemine yapılmakta olup bu yatırım ile sanal uyuşturucu ticaretinden, manipülasyona ve çevre sorunlarına neden olan bir organizasyon oluşturulmaktadır. Bu organizasyon içerisinde yapılan işlemlerin kişilere ve işletmelere kar getirmesi ya da katma değer yaratmasından ziyade Bitcoin'in dalgalı ve anlık yükseliş ve azalışlara neden olan yapısı nedeniyle zarar vereceği kesindir. Ayrıca iş ahlakı açısından bu sistem ile satılan uyuşturucuda yatırımı yapan kişinin aracılık rolünün bulunduğu bir gerçektir. Bitcoin ile biri uyuşturucu almış diğeri satmış aradaki işlem ücretinden de işletme ve yatırımcılar kar elde etmiştir. Bu sistem ile uyuşturucu satıcısı olan ve kar elde eden işletmenin aynı zamanda bu sisteme yatırım ile çocuk pornosu, silah ticareti, suç ve terör örgütlerinin kara para aklama gibi kripto paralar ile yapılan illegal faaliyetlere de aktif destek sağladığı düşünülebilir. Bu aktif desteğin sonucunda işletmelerin cezai sorumluluk ve itibar kaybı ile karşılaşması mümkündür.

Bitcoin'e yapılan yatırımlar sonucunda kişilerin risk alması ve bir anda bütün yatırımlarını kaybetme olasılığı bulunmaktadır. Mt.Gox, NiceHash ve Flexcoin'de olduğu gibi değişim borsalarının ve kişisel cüzdanların hacklenmesi, çalınması veya kaybolması durumunda müracaat edecek bir birimin olmaması ve yapılan işlemin geri alınamaması işletmeler açısından büyük risk teşkil etmektedir. Ayrıca insanların kripto paralara olan bu ilgi ve açgözlülüğü sonucu dolandırıcılar tarafından Türkiye'de Turcoin adı ile yerli kripto para birimi oluşturulmuştur. Turcoin ile piyasadan bir

milyar Türk Lirası toplanmış olup, sonucunda bu sistemi üretenler battık, kandırıldık iddiası ile bu toplanan parayı zimmetlerine geçirerek yatırımcıları dolandırmışlardır. Bu sistemlerin tamamında böyle bir etki ve olayın her an yaşanması mümkündür (www.cnnturk.com). Dolayısıyla bu sistemin kötüye kullanılması ve toplumlara zarar vermesi ve iş ahlakına aykırı kullanımı söz konusu olmaktadır.

Bitcoin sistemi ile birlikte açık kaynaklı yazılım olan blok zinciri teknolojisinin geliştirilmesi ile birlikte gıda, lojistik, devlet hizmetleri açısından birçok kolaylık ve yenilik hayatımıza girmiştir. Ethereum tarafından blok zinciri teknolojisi sayesinde oluşturulan akıllı sözleşmeler sayesinde tarafların belirttiği şartların oluşması ile beraber sözleşmelerin otomatik olarak devreye girmesi ve aracılar gerek duyulmaması sayesinde hızlı ve kolay işlem yapılabilme imkanı sağlanmıştır (Knezevic, 2018, s. 113). Hükümetler tarafından dağıtık ve değiştirilemez yapısı, üstün kriptolama yeteneği nedeniyle dijital kimlik, adli kararların saklanması, okul binalarının finansmanı ve para takibi, medeni durum, e-oylama, işletme ruhsatları, pasaportlar, sabıka kayıtları ve vergi kayıtlarını içeren blok zinciri çözümleri kullanılmaktadır (Ølnes, Ubacht ve Janssen, 2017, s. 357). Estonya tarafından blok zinciri teknolojisine sahip üstün koruma sağlayan dijital kimlik kartları kullanıldığı bilinmekle beraber, yakında Kanada vatandaşlarının blok zinciri teknolojisini kullanarak ehliyetten bankacılığa kadar her şey için kişisel bilgileri doğrulayabileceği belirtilmektedir. Ayrıca IBM tarafından blok zinciri teknolojisi ile geliştirdiği yeni kimlik tanıma sistemi teknolojisi SecureKey ile firmalar için daha kolay bu sistemlere erişim mümkün olacaktır (<https://www.bloomberg.com/technology>). Finans konusunda SWIFT sisteminin 2 ile 4 günlük işlem süresini kısaltmak için 33 banka ile birlikte blok zinciri teknolojisine dayanan bir para transfer ağı kurmuştur. Bu sayede anlık para transferi işlemleri sağlanmıştır (www.swift.com).

Bitcoin sistemi insanların para transferi işlemlerini kolaylaştırmakla beraber kötü niyetli kişilerin yasadışı işlemlerine aracılık yapması sebebiyle ahlaki açıdan zararlı unsurlar içermektedir. Bu husus Diyanet İşleri Başkanlığı ve Mısır Fetva Kurumu fetvaları ile de gün yüzüne çıkmaktadır. Ama her ne kadar Bitcoin ilk kripto para olması ve bu açıdan piyasada ki en büyük oyuncu olmasına rağmen binlerce farklı kripto para ile genel ahlaka ve iş ahlakına uygun işlemlerin yapılması mümkündür. Bankalar tarafından yapılan para transfer işlemlerinde Ripple, Hyper Ledger gibi teknolojilerin kullanılarak daha ucuza ve hızlı işlem yapılması, devlet kurumlarının vatandaşların kişisel bilgilerini içeren sitelerinin hacklenememesi ve bilgilerinin çalınmaması bilgilerin daha güvenli olarak saklanması insanlık için yararlı sonuçlardır. İş ahlaki açısından belgelerde sahteciliğin azalması ve kontrolünün kolaylaşması, dolandırıcılık faaliyetlerinde dijital imza nedeniyle azalma, akıllı sözleşmeler sayesinde üçüncü taraf kişilere ödenecek ücretlerde azalış, üçüncü bir tarafın olmaması sebebiyle yanlış anlamaların azalması, sözleşme hükümlerinin bir çok noktada saklanması ile değiştirilememesi imkanları sağlanacaktır. Gıda alanında değişmez menşei bilgileri

sayesinde insanların kandırılması ve inançlarına aykırı gıdaları tüketmesinin önüne geçilecektir. Bununla beraber sağlık, ekonomi ve finans alanlarında ucuza ve daha hızlı işlem imkânı ve alternatifleri ortaya çıkacaktır.

Bu çalışma bitcoin sistem ve özelliklerini iş ahlakı kapsamında değerlendiren ilk çalışmadır. Bu sistemin yaygınlaşarak sürmesi ve toplumların zararına olacak şekilde kullanılma potansiyeline sahip olması farklı çalışmaların yapılmasını gerekli kılmakla beraber blok zinciri teknolojisinin gelişimi ve yararlarının da incelenmesi önem arz etmektedir. Özellikle dünyanın küreselleştiği ve sınırların ortadan kaldığı ticaret hayatında iş ahlakı konusunda çalışmalara günümüzde daha çok gereksinim duyulmaktadır. Bu çalışmanın kapsamı da göz önünde tutularak değerlendirildiğinde yapılacak yeni çalışmalar için bir başlangıç niteliği gösterebilmektedir.

Extended Abstract

Investigating the Bitcoin System and Its Properties within the Scope of Business Ethics*

Erdoğan Kaygın¹
Kafkas University

Ethem Topçuoğlu²
Kafkas University

Serdal Özkes³
Kafkas University

Abstract

Digitalization has increased with globalization, the removal of borders between countries, the liberalization of trade, and the rise in Internet and information technologies. In the digital world, many innovations such as working at home without going to work, mobile or internet banking without going to the bank, and shopping for food without going to the market through shopping sites have entered our lives. One of these innovations is the Bitcoin crypto-monetary system, which is a cheap and easy money-transfer and investment instrument and a unit of spending not connected to a central authority. This system has been in our lives since 2008. This study aims to evaluate businesses' and investors' use and retention of Bitcoin as an investment and conversion tool for money transfers and gold/foreign exchange, to evaluate Bitcoin earnings within the scope of mining operations, and then to address these earnings in terms of morality and business ethics. This evaluation explains the use of the Bitcoin system as a means of exchange in the drug market, its current status within the drug market, its use in money-laundering operations, the instant decreases and increases in its value, its use for tax evasion, its high electrical consumption, and its harm to the environment. In addition, the innovation and superiority of block-chain technology has been discussed and an evaluation has been made.

Keywords

Business ethics • Bitcoin • Bitcoin and morality • Crypto currency and moral values • Bitcoin and ethics

* This is an extended abstract of the paper entitled "Bitcoin Sistem ve Özelliklerinin İş Ahlakı Kapsamında İncelenmesi" published in Turkish Journal of Business Ethics.

Manuscript received: September 29, 2018 / Accepted: December 25, 2018 / OnlineFirst: December 30, 2018.

1 **Correspondence to:** Erdoğan Kaygın (PhD), Department of Business Administration, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Kafkas University, Merkez, Kars 36000 Turkey. Email: erdogankaygin@hotmail.com

2 Department of Business Administration, Institute of Social Sciences, Kafkas University, Merkez, Kars 36000 Turkey. Email: ethemtopcuoglu@gmail.com

3 Department of Business Administration, Institute of Social Sciences, Kafkas University, Merkez, Kars 36000 Turkey. Email: serdarozkes@hotmail.com

To cite this article: Kaygın, E., Topçuoğlu, E., & Özkes, S. (2018). Investigating the Bitcoin system and its properties within the scope of business ethics. *Turkish Journal of Business Ethics*, 11, 165–192. <http://dx.doi.org/10.12711/tjbe.2018.11.2.0020>

Confidence has decreased in banks and financial institutions due to banks' bankruptcies resulting from the 2008 mortgage crisis that occurred in the United States and then the economic crises in Greece, Italy, and Spain. In 2008, Bitcoin emerged as a system of point-to-point instant money transfer among people without the need for third-party banks or financial institutions. It proceeded to be launched in 2009. The Bitcoin system has followed a bumpy course since its establishment. Bitcoin's value increased more than 20 thousand times between 2009-2017, so Bitcoin creating its own supporters and millionaires.. Due to being used for illegal transaction payments and the high volume of money transfers, the respect for and negative effects of the system's moral values have been questioned through state interventions.

Nowadays, the system has transformed almost everything from the physical shopping to online shopping. The Bitcoin system was designed as an open source code that allows people to transfer money quickly, securely, and cost-effectively without banks or financial institutions. Bitcoin is a system that runs on and forms block-chain technology.

Bitcoin is a tool used in the process of corruption and bribery (Helmes, 2018). İrtikap is providing money or interest to the officer in charge with the concern that the citizens will not be in time your process. The process of providing benefits to a public official or to another person in order for a task to be performed or not performed related to one's duties directly through a mediator or mediators is called bribery.

In order to buy, sell, or send Bitcoin, one needs to have a wallet account, similar to a bankbook. This wallet has one public key and one private key. Bitcoin is an attractive point for the worldwide bribery and corruption initiative because it offers unreported encryption technology and being discovered is impossible.

The Supreme Religious Affairs Board of Turkey's Directorate of Religious Affairs made a statement in its religious ruling prepared for virtual money: "The use of digital cryptocurrencies, which leads to unjustified and unfair enrichment for certain segments, is not permissible. It's a practice known as the 'grace chain', which has serious uncertainties, an advanced level of risk of deceit and deception, and therefore no assurances." (Ekiz, 2017).

Exchanges such as Koinim and BTC Turk, as well as many investors in Turkey and international exchanges, are known to invest in the Bitcoin system. Aside from this investment process, investors who participate in miner pools are found purchasing privately-equipped computer systems to provide other investors with instant buy/sell transactions. Investments are made to the Bitcoin system in three ways; this has created an organization that results in virtual drug trades, manipulations, and environmental problems. The transactions carried out in this organization will certainly harm people and businesses rather than bring profit or create added value.

In terms of business ethics, investors have an intermediary role in the drugs sold with this system. With Bitcoin, one person has bought drugs, the supplier sells their Bitcoin, and thus the businesses and investors profit from these transaction fees.

Pursuant to the Paris Agreement adopted by countries of the world, serious measures have been taken to reduce greenhouse gas emissions in order to limit global warming. The Bitcoin system poses a serious threat with energy-intensive design-size of use alongside the implementation of global agreements.

This study has dealt with the Bitcoin system and its properties within the scope of business ethics. The widespread use of this system and its potential to be used at the expense of societies require different studies to be carried out. In particular, societies need more business ethics in their lives today. When evaluating the scope of this study, an initial qualification for new studies can also be indicated.

Kaynakça/References

- Alkış, A. (2018). İslam Hukuku açısından Bitcoin ve kripto para. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 8(2), 69–90.
- Alpago, H. (2018). Bitcoin’den Selfcoin’e kripto para. *Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Dergisi*, 3(2), 411–428. <http://dx.doi.org/10.21733/ibad.419462>
- Atalay, G. E. (2018). Blokzincir teknolojisi ve gazeteciliğin geleceği. *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2(2), 45–54. <https://dx.doi.org/10.30692/sisad.440148>
- Aygün, M. ve İlhan, G. O. (2018). Sosyal bilgiler öğretmen adaylarının Blokzinciri üzerine görüşleri. *OPUS-Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 9(16), 908–932. <http://dx.doi.org/10.26466/opus.494009>
- Başaran Öztürk, M., Arslan, H., Kayhan, T. ve Uysal, M. (2018). Yeni bir hedge enstrümanı olarak Bitcoin: Bitonomi. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 11(2), 217–232. <https://dx.doi.org/10.25287/ohuiibf.415713>
- Bayar, Y. (2015). Kredi derecelendirme kuruluşları ve Yunanistan borç krizi. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, 15, 41–58.
- Blockchain Luxembourg S. A. (2009). *Block #0*. <https://www.blockchain.com/btc/block/00000000019d6689c085ae165831e934ff763ae46a2a6c172b3f1b60a8ce26f> adresinden 12.12.2018 tarihinde edinilmiştir.
- Blockchain Luxembourg S. A. (2018). *Transaction View information about a bitcoin transaction*. <https://www.blockchain.com/btc/tx/261d69b25896034325d8ad3e0668f963346fd79baef-b6a73b4eabd68c58c81ff> adresinden 12.12.2018 tarihinde edinilmiştir.
- Blockchain Luxembourg S. A. (2018). *Hashrate Dağıtım*. <https://www.blockchain.com/tr/pools> adresinden 12.12.2018 tarihinde edinilmiştir.
- Bloomberg. (2018). *Forget iris scans, Canadians to use Blockchain for digital IDs*. <https://www.bloomberg.com/technology> adresinden 12.12.2018 tarihinde edinilmiştir.
- Brickley, J. A., Smith, Jr. C. W., & Zimmerman, J. L. (2002). Business ethics and organizational architecture. *Journal of Banking & Finance*, 26, 1821–1835, [https://doi.org/10.1016/S0378-4266\(02\)00193-0](https://doi.org/10.1016/S0378-4266(02)00193-0)

- Das Bundesamt für Sicherheit in der Informationstechnik. (2014). *Die Lage der IT-Sicherheit in Deutschland 2014*. Retrieved from https://www.bsi.bund.de/SharedDocs/Downloads/DE/BSI/Publikationen/Lageberichte/Lagebericht2014.pdf?__blob=publicationFile
- Christin, N. (2012). *Traveling the Silk Road: A measurement analysis of a large anonymous online marketplace*. Retrieved from <https://www.andrew.cmu.edu/user/nicolasc/publications/TR-CMU-CyLab-12-018.pdf>
- CNN Türk. (2018). *1 milyar dolarlık Turcoin vurgununu böyle yapmış*. <https://www.cnnturk.com/turkiye/1-milyar-dolarlik-turcoin-vurgununu-boyle-yapmis> adresinden 12.09.2018 tarihinde edinilmiştir.
- Diordiiev, V. (2018). Blockchain technology and its impact on financial and shipping services. Odessa, *Institute for Market Problems and Economic and Ecological Research of National Academy of Sciences of Ukraine*, 2(1), 51–63.
- Diyanet İşleri Başkanlığı. (2018a). *Bakara Suresi -173. Ayet Tefsiri*. <https://kuran.diyaret.gov.tr/tefsir/Bakara-suresi/180/173-ayet-tefsiri> adresinden 12.12.2018 tarihinde edinilmiştir.
- Diyanet İşleri Başkanlığı. (2018b). *Bakara Suresi -278-279. Ayet Tefsiri*. <https://kuran.diyaret.gov.tr/tefsir/Bakara-suresi/285/278-279-ayet-tefsiri> adresinden 12.09.2018 tarihinde edinilmiştir.
- Diyanet İşleri Başkanlığı. (2018c). *Bakara Suresi - 282.Ayet Tefsiri*. <https://kuran.diyaret.gov.tr/tefsir/Bakara-suresi/289/282-ayet-tefsiri> adresinden 12.09.2018 tarihinde edinilmiştir.
- Diyanet İşleri Başkanlığı. (2018d). *Nisâ Suresi - 29 Ayet Tefsiri*. <https://kuran.diyaret.gov.tr/tefsir/Nis%C3%A2-suresi/522/29-ayet-tefsiri> adresinden 12.09.2018 tarihinde edinilmiştir.
- Diyanet İşleri Başkanlığı. (2018e). *Mutaffifin Suresi-1-6.Ayet Tefsiri*. <https://kuran.diyaret.gov.tr/tefsir/Mutaffif%C3%AEn-suresi/5849/1-6-ayet-tefsiri> adresinden 12.09.2018 tarihinde edinilmiştir.
- Doğan, H. (2018). İslam Hukuku açısından kripto paralar ve blockchain şifreleme teknolojisi. *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 26(2), 225–253. <http://dx.doi.org/10.15337/suhfd.428561>
- Doğan, N. (2009). İş etiği ve işletmelerde etik çöküş. *Selçuk Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 16, 179–200.
- Ekiz, A. (2017). *Diyanetten sanal para açıklaması*. <https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/diyanetten-sanal-para-aciklamasi/984879> adresinden 12.09.2018 tarihinde edinilmiştir.
- Fuseini, A., Wotton, S. B., Knowles, T. G., & Hadley, P. J. (2017). Halal meat fraud and safety issues in the UK: A review in the context of the European Union. *Food Ethics*, 1, 127–142. <https://dx.doi.org/10.1007/s41055-017-0009-1>
- Ge, L., Brewster, C., Spek, J., Smeenk, A., & Top, A. (2017). *Blockchain for agriculture and food, findings from the pilot study*. Wageningen: Wageningen Economic Research.
- Gültekin, Y. ve Bulut, Y. (2016). Bitcoin ekonomisi: Bitcoin eko-sisteminden doğan yeni sektörler ve analizi. *Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 3(3), 82–92. <https://dx.doi.org/10.30803/adusobed.288167>
- Gaughan, P. H., & Javalgi, R. G. (2018). A framework for analyzing international business and legal ethical standards. *Business Horizons*, 2018, 1–10. <https://doi.org/10.1016/j.bushor.2018.07.003>
- Griffin J. M., & Shams, A. (2018). *Is Bitcoin really un-tethered?* Retrieved from <https://ssrn.com/abstract=3195066>, <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3195066>
- Helms, K. (2018). *Coinnest executives indicted for accepting bribe for coin listing*. Retrieved from <https://news.bitcoin.com/coinnest-bribe-coin-listing/>

- Hout, M. C. V., & Bingham, T. (2014). Responsible vendors, intelligent consumers: Silk Road, the online revolution in drug trading. *International Journal of Drug Policy*, 25, 183–189. <http://doi.org/10.1016/j.drugpo.2013.10.009>
- Huang, H., Chen, X., Wu, Q., Huang, X., & Shen, J. (2018). Bitcoin-based fair payments for outsourcing computations of fog devices. *Future Generation Computer Systems*, 78, 850–858, <https://doi.org/10.1016/j.future.2016.12.016>
- Hurlburt, G. F., & Bojanova, I. (2014). *Bitcoin: benefit or curse? IT Pro May/June 2014*. Retrieved from http://fac.comtech.depaul.edu/yhwang1/Articles_KHU/article_1.pdf
- IBM. (2018). *Maersk and IBM Introduce tradelens blockchain shipping solution* Retrieved from <http://newsroom.ibm.com/2018-08-09-Maersk-and-IBM-Introduce-TradeLens-Blockchain-Shipping-Solution>
- International Chamber of Shipping. (2018). *Shipping and world trade*. <http://www.ics-shipping.org/shipping-facts/shipping-and-world-trade> adresinden 30.12.2018 tarihinde edinilmiştir.
- Kagermann, H., Lukas, W., & Wahlster, W. (2011). *Industrie 4.0: Mit dem Internet der Dinge auf dem Weg zur 4. industriellen Revolution., VDI nachrichten*, 13. 2. Retrieved from http://www.wolfgang-wahlster.de/wordpress/wp-content/uploads/Industrie_4_0_Mit_dem_Internet_der_Dinge_auf_dem_Weg_zur_vierten_industriellen_Revolution_2.pdf
- Kaya, S. (2018). *Kripto para birimleri ve fıkhi açıdan değerlendirilmesi*. http://www.isefam.sakarya.edu.tr/wp-content/uploads/2018/01/Kripto-Para-Birimleri-ve-f%C4%B1khi-A%C3%A7%C4%B1dan-De%C4%9Ferlendirilmesi_son.pdf adresinden edinilmiştir.
- Kapu, H. (1996). İş ahlakı ve Japon işletme geleneğindeki yeri (Yüksek lisans tezi, Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırıkkale). <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/> adresinden edinilmiştir.
- Kapu, H. ve Aybas, M. (2010). Yahudi, Hıristiyan ve İslam Geleneklerinde iş ahlakına bakış: Karşılaştırmalı bir yaklaşım. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 23(1), 73–94.
- Kardaş, S. ve Kiraz, M. S. (2018). Bitcoin’de mahremiyeti sağlama yöntemleri. *Uluslararası Bilgi Güvenliği Mühendisliği Dergisi*, 4(1), 1–9. <https://dx.doi.org/10.18640/ubgmd.429461>
- Kılıç, S. ve Alkan, M. R. (2018). Dördüncü sanayi devrimi endüstri 4.0: Dünya ve Türkiye değerlendirilmeleri. *Girişimcilik İnovasyon ve Pazarlama Araştırmaları Dergisi*, 2(3), 29–49.
- Knezevic, D. (2018). Impact of blockchain technology platform in changing the financial sector and other industries. *Montenegrin Journal of Economics*, 14(1), 109–120. <https://doi.org/10.14254/1800-5845/2018.14-1.8>
- Lin, C., Hea, D., Huang, X., Choo, K., & Vasilakos, A. (2018). BSeIn: A blockchain-based secure mutual authentication with fine-grained access control system for industry 4.0. *Journal of Network and Computer Applications*, 116, 42–52. <https://doi.org/10.1016/j.jnca.2018.05.005>
- Malwa, S. (2018). *\$1.2 billion in cryptocurrency laundered through Bitcoin tumblers, privacy coins*. Retrieved from <https://www.ccn.com/1-2-billion-in-cryptocurrency-laundered-through-bitcoin-tumblers-privacy-coins/>
- Mendi, A. F. ve Çabuk, A. (2018). Bitcoin’in arkasındaki güç: Blockchain. *GSI Journals Serie C: Advancements in Information Sciences and Technologies*, 1(1), 12–23.
- Nakamoto, S. (2008). *Bitcoin: A peer-to-peer electronic cash system*. Retrieved from <https://bitcoin.org/bitcoin.pdf>
- Ølnes, S., Ubacht, J., & Janssen, M. (2017). Blockchain in government: Benefits and implications of distributed ledger technology for information sharing, government information, 34, 355–364. <https://doi.org/10.1016/j.giq.2017.09.007>

- Ömür, G. (2010). İş ahlakı perspektifinde yatırımcı için kurumsal yönetişimin şeffaflık ilkesinin önemi. *Siyasal / Journal of Political Sciences*, 43, 163–175.
- Özdoğan, B. ve Karğın, S. (2018). Blok zinciri teknolojisinin muhasebe ve finans alanlarına yönelik yansımaları ve beklentiler. *Muhasebe ve Finans Dergisi*, 80, 161–176. <http://dx.doi.org/10.25095/mufad.465928>
- Özdemir, Ş. ve Yaman, A. (2008). Afyon'daki yerel ve ulusal perakendecilerde çalışan satış elemanlarının iş ahlakı ve sosyal sorumluluk açısından karşılaştırılması. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 13(1), 83–94.
- Ripple. (2018). *Santander becomes the first U.K. bank to use ripple for cross-border payments*. Retrieved from <https://ripple.com/insights/santander-becomes-first-uk-bank-use-ripple-cross-border-payments/>
- Rubmann, M., Lorenz, M., Gerbert, P., Waldner, M., Justus, J., Engel, P., & Harnisch, M. (2015). Industry 4.0: The future of productivity and growth in manufacturing industries. Retrieved from https://www.bcg.com/publications/2015/engineered_products_project_business_industry_4_future_productivity_growth_manufacturing_industries.aspx
- Saygılı, T. (2015). Babil Hukuku ve Hamurabi Kanunları. *Sosyal Araştırmalar ve Davranış Bilimleri Dergisi*, 2, 1–21.
- Shea, G. F. (1988). *Practical ethics*. New York, NY: AMA Members Publications Division,
- Soska, K., & Christin, N. (2015, Agu). Measuring the longitudinal evolution of the online anonymous marketplace ecosystem. *24th USENIX Security Symposium*. The Advanced Computing Systems Association, Washington D. C.
- Sputnik. (2018). *Zonguldak'ta, sanal para birimi Bitcoin ticareti yaptıkları iddia edilen 2 imam görevden alındı*. <https://tr.sputniknews.com/ekonomi/201803281032810240-imam-bitcoin-ticareti/> adresinden edinilmiştir.
- Stubbs J., Tagaris, K., & Irrera A. (2017). *U.S. indicts suspected Russian 'mastermind' of \$4 billion bitcoin laundering scheme*. Retrieved from <https://www.reuters.com/article/us-greece-russia-arrest-idUSKBN1AB1OP>
- Dünya Bankalar Arası Finansal İletişim Birliği. (2018). *SWIFT tests show blockchain has potential for global liquidity optimisation*. Retrieved from <https://www.swift.com/news-events/press-releases/swift-tests-show-blockchain-has-potential-for-global-liquidity-optimisation>
- Şahin, A. ve Demir, M. (2000). Yönetici ikilemi, iş ahlakı. *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(1), 203–213.
- Şahin, E. E. (2018). Kripto para Bitcoin: ARIMA ve yapay sinir ağları ile fiyat tahmini. *Fiscaoeconomia*, 2(2), 74–92. <https://dx.doi.org/10.25295/fsecon.2018.02.005>
- Taş, O. ve Kiani, F. (2018). Blok zinciri teknolojisine yapılan saldırılar üzerine bir inceleme. *Bilişim Teknolojileri Dergisi*, 11(4), 369–382. <http://dx.doi.org/10.17671/gazibtd.451695>
- The Guardian. (2013). *Horsemeat scandal the essential guide*. Retrieved from <https://www.theguardian.com/uk/2013/feb/15/horsemeat-scandal-the-essential-guide>
- The Guardian. (2016). *Ten arrested in Netherlands over bitcoin money-laundering allegations*. Retrieved from <https://www.theguardian.com/technology/2016/jan/20/bitcoin-netherlands-arrests-cars-cash-ecstasy>
- The Local de. (2018). *Italian Organic Food Fraud Hits German Market*. <https://www.thelocal.de/20111208/39391> adresinden 30.12.2018 tarihinde edinilmiştir.

- Truby, J. (2018). Decarbonizing Bitcoin: Law and policy choices for reducing the energy consumption of Blockchain technologies and digital currencies, *Energy Research & Social Science*, 44, 399–410. <https://doi.org/10.1016/j.erss.2018.06.009>
- Türk Ceza Kanunu. (2004a). 250.maddesi. <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5237.pdf>, adresinden 12.09.2018 tarihinde edinilmiştir.
- Türk Ceza Kanunu. (2004b). 252.maddesi. <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5237.pdf>, adresinden 12.09.2018 tarihinde edinilmiştir.
- Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası. (2018). *TCMB ödeme sistemleri*. adresinden 30.12.2018 tarihinde edinilmiştir.
- Ünsal, E. ve Kocaoğlu, Ö. (2018). Blok zinciri teknolojisi: Kullanım alanları, açık noktaları ve gelecek beklentileri. *Avrupa Bilim ve Teknoloji Dergisi*, 13, 54–64. <https://dx.doi.org/10.31590/ejosat.423676>
- Volety, T., Saini, S., McGhin, T., Liu, C. Z., & Choo, K. K. R. (2018). Cracking Bitcoin wallets: I want what you have in the wallets, *Future Generation Computer Systems*, 91, 136–143, <https://doi.org/10.1016/j.future.2018.08.029>
- Vranken, H. (2017). Sustainability of bitcoin and blockchains. *Current Opinion in Environmental Sustainability (ScienceDirect)*, 28, 1–9. <http://dx.doi.org/10.1016/j.cosust.2017.04.011>
- Yardımcıoğlu, M. ve Şerbetçi, G. (2018). Bitcoin'in yapısı ve yasa dışı kullanımı. *Al Farabi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(4), 165–190.
- Zheng, Z., Xie, S., Dai, H., Chen, X., & Wang, H. (2017). *An overview of blockchain technology: Architecture, consensus, and future trends*. IEEE 6th International Congress. 557–564. <http://doi.org/10.1109/BigDataCongress.2017.85>

Üniversitelerin İş Etiği Algıları ve Uygulamaları: Batı Karadeniz Üniversiteler Birliği Üzerine Bir Araştırma*

Berrin Gündoğdu¹
Düzce Üniversitesi

Aslıhan Ünal²
Düzce Üniversitesi

İzzet Kılınç³
Düzce Üniversitesi

Öz

Bu çalışmanın temel amacı; Batı Karadeniz Üniversiteler Birliği'ne üye olan üniversiteleri akademik bir örgüt olmalarının dışında birer iş örgütü olarak ele alıp, iş etiği algılarını belirlemek üzerine yoğunlaşmak, bu alanda yapılan/yapılmayan çalışmaları tespit etmektir. Araştırmanın evrenini Batı Karadeniz Üniversiteler Birliği'ne üye olan dokuz üniversite oluşturmaktadır. Evrenin ulaşılabilir olması sebebiyle, tam sayım yöntemi izlenerek dokuz üniversite de araştırmaya dâhil edilmiştir. Veri seti olarak, üniversitelerin genel sekreter/genel sekreter yardımcılığı ile yapılan yarı yapılandırılmış görüşmelerden elde edilen veriler ve üniversitelerin resmi web sitelerinden elde edilen dokümanlar kullanılmıştır. Verilerin analizinde nitel analiz yöntemlerinden, içerik analizi ve doküman analizi kullanılmıştır. Görüşme verilerine içerik analizi, dokümanlardan oluşan verilere doküman analizi uygulanmıştır. Elde edilen bulgular iki analiz yönteminde de ortak olarak kullanılan 'Etik algısı', 'İş etiği konusunda yapılan çalışmalar ve uygulamalar', 'İş etiği ilke ve kodlar' olmak üzere üç kategori altında yorumlanmış ve karşılaştırılmıştır. Sonuç olarak; evren dâhilindeki üniversitelerde etik algısının yeterli düzeyde olmadığı, iş etiği uygulamalarında eksiklik olduğu, etik ilke ve kodların üniversitelerin kurumsal kültürlerine uygun, özgün bir şekilde hazırlanmadığı belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler

Üniversitelerde etik algısı • İş etiği • İçerik analizi • Doküman analizi • Batı Karadeniz Üniversiteler Birliği

* Bu çalışma Berrin Gündoğdu'nun Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Toplam Kalite Yönetimi Anabilim Dalında Prof. Dr. İzzet Kılınç danışmanlığında yürüttüğü, Eylül, 2018 tarihinde tamamlanan "Üniversitelerin İş Etiği Algıları ve Uygulamaları: Batı Karadeniz Üniversiteler Birliği Üzerine Bir Araştırma" başlıklı yüksek lisans tezinden geliştirilmiştir.

1 Düzce Üniversitesi, Rektörlük Binası, Konuralp Yerleşkesi, Konuralp 81620 Düzce. Eposta: berringundogdu@duzce.edu.tr

2 Yetkilendirilmiş yazar: Aslıhan Ünal, Düzce Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Anabilim Dalı, Rektörlük Binası, Konuralp Yerleşkesi, Konuralp 81620 Düzce, Eposta: aslihanunal80@hotmail.com

3 Düzce Üniversitesi, İşletme Fakültesi, Yönetim Bilişim Sistemleri Bölümü, Konuralp Yerleşkesi, Konuralp 81620 Düzce. Eposta: izzetkilinc@duzce.edu.tr

Atf: Gündoğdu, B., Ünal, A. ve Kılınç, İ. (2018). Üniversitelerin iş etiği algıları ve uygulamaları: Batı Karadeniz Üniversiteler Birliği üzerine bir araştırma. *İş Ahlakı Dergisi* 11, 193–226. <http://dx.doi.org/10.12711/tjbe.2018.11.2.0028>

Günümüzde etik kelimesi çokça kullanılması ve yaygın bir şekilde uygulama alanına sahip olmasına rağmen tam olarak manası ve amacının anlaşılacağı gözlemlenmektedir. Etik en kısa tabiri ile ahlak felsefesidir. Etik, ahlak alanında yer alan iyi veya kötü değer yargıları üzerinde düşünmeyi, sorgulamayı, tartışmayı, değerlendirmeyi, temellendirmeyi ve sonucunda bilinçlenmeyi ifade etmektedir. Ahlak ise, literatürde çeşitli şekillerde tanımlanmakla birlikte; Türk Dil Kurumu Sözlüğü'nde; "1. Bir toplum içinde kişilerin uymak zorunda oldukları davranış biçimleri ve kuralları, aktöre, sağıtöre. 2. Huylar." olarak tanımlanmaktadır (Ahlak, t.y). Etik, insanlara sosyal ve iş hayatlarında, neyin iyi veya kötü, neyin doğru ya da yanlış olduğu konularında; iletişim, davranış, iç ve dış kaynaklardan meydana gelen sorunların çözümünde yol gösterir, kılavuzluk eder. Ancak kılavuzlar kendi başlarına asla yaptırım uygulayamadıkları halde, günümüzde etik kurallara böyle bir misyon da yüklendiği görülmektedir. Bu sebeple etik, yanlışları düzeltme aracı değil tam tersine daha iyiye, daha doğruya ulaşma ve pozitif değerler üretme çabası (Türkeri, 2015, s. 9) olarak algılanmalıdır.

Etik üzerine yapılan çalışmalar incelendiğinde; üniversitelerin akademik yapılarının daha fazla görünür ve bilinir olmasından dolayı çalışmaların yine bu alanlarda yani eğitim, akademik ve bilimsel faaliyetler alanlarında yoğunlaştığı görülmüştür (Arda, 2003; De George, 2003; İnci, 2015; Ünal, Toprak ve Başpınar, 2012; Walker, 2012). Bu kapsamda; Yükseköğretim Kurulu tarafından oluşturulan ve tüm üniversitelere gönderilen Yükseköğretim Kurumları Etik Değer ve İlkeleri incelendiğinde, öğretim elemanlarının sorumlulukları (örneğin; hizmet etiği bölümünde Öğretim Elemanlarının Hizmet Sunumuna İlişkin Etik Değer ve İlkeler başlığı altında verilmiştir), bilimsel araştırma ve yayın değerlendirme etiği, eğitim ve öğretim etiği, akademik yönetim etiği başlıkları ile karşılaşılmaktadır (Yüksek Öğretim Kurumu [YÖK], 2014). 5176 sayılı Kamu Görevlileri Etik Kurulu Kurulması ve Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun ile bu kanuna dayanılarak çıkarılan Kamu Görevlileri Etik Davranış İlkeleri İle Başvuru Usul Ve Esasları Hakkında Yönetmelik'te sayılan, bu Kanun ve Yönetmelik hükümlerinin haklarında uygulanmayacağı kurumlar arasında üniversiteleri de görmektediriz.

İş etiği kavramı çerçevesinde, üniversiteler birer örgüt olarak değerlendirilmelidir. En genel anlamıyla örgüt, toplumsal bir gereksinimin karşılanabilmesi için, birden fazla kişinin bir araya gelerek birlikte çalıştıkları toplumsal açık sistemdir (Ülgen ve Mirze, 2013). Örgütler, bir yandan içinde buldukları topluma mal, hizmet ya da düşünce üretmekle hizmet ederken, diğer yandan da çeşitli toplumsal sorumlulukları yerine getirirler. Çağımızda üniversiteler eğitim ile bilim ve araştırma faaliyetlerinin yanında, ülkenin sürdürülebilir kalkınmasına ve toplumun gelişmesine katkı sağlamak için sosyal, kültürel, ekonomik, teknolojik ve sağlık gibi alanlarda da hizmetler vermektedirler. Tüm bu açıklamalar ışığında, üniversitelerin de başlı başına birer örgüt oldukları söylenebilir. Ancak etik çalışmalar yapılırken, üniversitelerin akademik

örgüt dışında da bir örgüt kimliklerinin olduğu göz ardı edilmiştir. Bu nedenle bu araştırmada yalnızca iş etiği kavramı ve uygulamalarına yoğunlaşmıştır.

Türkiye’de bulunan üniversitelerde etik denildiğinde öncelikle akademik etiğin anlaşıldığı, bu konularda mevzuat ve uygulamaların daha yaygın ve oturmuş olduğu gözlemlenmiştir. Bunun yanı sıra literatürde üniversitelerdeki etik uygulamalar üzerine yapılan araştırmaların akademik etik çerçevesinde yapıldığı görülmüştür (Alev ve Genç, 2015; Aydın, Alkın-Şahin ve Demirkasımoğlu, 2014; İnci, 2015; Uçak ve Birinci, 2008; Yaman, 2008).

Üniversitelerin iş etiği uygulamalarına yönelik spesifik araştırmaların olmaması nedeniyle, üniversitelerde iş etiği algısı ve uygulamalarının ne düzeyde olduğunun bilinmemesi bu araştırmanın problemini oluşturmaktadır. Bu çalışmanın temel amacı; Batı Karadeniz Üniversiteler Birliği’ne üye dokuz üniversiteyi akademik örgüt dışında birer örgüt olarak ele alıp, kurumların iş etiği algısını belirlemek üzerine yoğunlaşmak, bu alanda yapılan/yapılmayan çalışmaları, iş etiği ilke ve kodları tespit etmektir.

Bu araştırmadan elde edilecek bulguların; üniversitelerde örgütsel etiğin kavramsal olarak anlaşılması, her bir üniversitenin farklı olan örgüt kültürüne göre etik kod ve ilkelerini belirlemesi ve belirlenen bu ilke ve kodların gerçek manada içselleştirilerek uygulanmasının bir gereklilik olduğu algısının oluşmasına katkıda bulunacağı öngörülmektedir. Bunun sonucunda etiğin gerçek misyonu olan kılavuzluk misyonuyla kullanılarak pozitif değer üretilebileceği ve bu sayede daha iyi, daha huzurlu ve daha çalışma isteği uyandıran iş/örgüt ortamı sağlanacağı düşünülmektedir.

Etik Kavramı

Etik, sosyal yaşamda da sıkça kullanılan ve genellikle ahlak kelimesi ile karıştırılan bir kavramdır. ‘Etik’ sözcüğünün etimolojik kökeni, Yunanca ‘ethos’ sözcüğüne dayanır. Ahlak kelimesinin Fransızca karşılığı olan ‘moral’ ise Latince ‘mos’ sözcüğünden gelmektedir. “Her iki sözcük de gelenek, görenek, alışkanlık anlamalarında kullanılmaktadır”. ‘Moral’ in Türkçe karşılığı olan ‘ahlak’ sözcüğü de “Arapça ‘hulk’ kökünden gelmekte, bu sözcük de yine gelenek, görenek, alışkanlık vb. anlamlarına gelmektedir. Etimolojik olarak bakıldığında ‘ethos’ (etik) ile ‘mos’ (moral-ahlak) arasında bir anlam farkı yoktur; ama sözcüklerin kullanım bağlamlarına bakıldığında, onların farklı şeyleri nitelemek için kullanıldığı” görülmektedir (Kesgin, 2009, s. 145).

Etik, en kısa tanımıyla “ahlak felsefesi” dir (Feldman, 2013; Özlem, 2014). Felsefe sözcüğünün etimolojik kökenine baktığımızda, felsefenin kavram olarak ne ifade ettiği hakkında bize fikir vermektedir. Grekçe ‘filosofia’ olan felsefe; sevgi anlamına gelen ‘filo’ ile bilgi anlamına gelen ‘sofia’ kavramlarından oluşmuştur. Bilgiyi sevmek, bilginin peşinde koşmak anlamına gelir ve bir bilgi arayışıdır. (Gündoğan, 2011,

s. 20–21). Bir felsefeci ile sıradan bir insanın düşünme farkı, felsefecinin daha genelleyci ve daha sistemli bir düşünce yaklaşımına sahip olmasıdır. Örneğin; sıradan bir insan sadece belli bir soruna odaklanarak çözmeye çalışırken, belli bir durumda belli bir insan için doğru eylemin ne olduğunu sorarken felsefeci, daha genelleyerek, çözümlü tüm insanlar açısından düşünür ve bütün insanlar için iyi hayatın ne olduğunu, ulaşmaları gereken hedeflerin neler olduğunu sorar. Sıradan insanlar gibi felsefeci de etik düşünceye ortak durumlar için akıl yürüterek başlar ancak sonrasında daha genel tartışır. Etik teorini bu tür soyut düşünceler oluşturur (Türkeri, 2014, s. 13). Bununla ilişkili olarak, bazı filozoflar etiği, ahlakın felsefi düzlemde incelenmesi olarak değerlendirmişlerdir (Feldman, 2013, s. 11). Felsefe bir düşünce disiplini. Eğer ahlak ilkeleri üzerine yapılan düşünce; derinlikli ve sürekli bir çabaya dayanıyorsa, kavramsal analizlere önem veriyorsa, kanıtlara dayalı görüşler ve tartışmalara yer veriyorsa, sistematik bir bütünlük arz ediyorsa ahlak felsefesi ya da etikten bahsedebiliriz (Yaran, 2010, s. 10–11).

Bu genel tanımın yanı sıra etik literatürde çeşitli şekillerde tanımlanmaktadır. Örneğin Chippendale (2001, s. 1) etiği; “davranışların erdemlerine -doğruluklarına ve yanlışlıklarına- göre değerlendirilmesini sağlayan standartlar” olarak tanımlamıştır. Vesilind (1988, s. 290) ise etiği; eylemleri değerlendirmemizi ve değer yüklü kararların nasıl alınması gerektiğini irdelememize olanak sağlayan bir araç olarak tanımlamıştır.

Ahlakı konu edinen felsefe dalı olarak da tanımlanan etik, ahlak terimlerini ve ahlaki yargıları analiz eder, takınılan ahlaki tutumların, insan davranış ve eylemlerinin temelinde yatan nedenleri araştırır (Aydın, 2014, s. 4–5). Kesgin (2009, s. 152), araştırmasında etiğin felsefe ile olan ilişkisini içerisine alacak şekilde kapsamlı bir etik tanımı yapmıştır: “felsefenin, insan eylemleri açısından iyi ya da kötü olan şeyin ne olduğuna, bunların nasıl bir süreçle ortaya çıktığına, davranışların doğru ve yanlış durumunun nasıl meydana geldiğine ve böylece erdemli yaşamın nasıl gerçekleşebileceğine, insan hayatının gerçekte bir amacının var olup olmayacağına ve varsa bu amaçlara ulaşmak için insanın gerçekleştirebileceğinin neler olması gerektiğine ve bunları elde etmede yerine getirilmesi gerekenlerin neler olduğuna karşılık gelen ahlâk felsefesi/etik, insanın ahlaki eylemleri olarak isimlendirilebilecek davranış alanıyla ilgili kavramları analiz eder, iyi ve kötünün anlamlarını açıklama çabası içerisinde olarak bir fiili, iyi ya da kötü yapan ölçütlerin neler olduğu üzerinde yoğunlaşır”.

Etik için yapılan bir başka tanım; “davranışı yöneten ilkeler seti” dir. İlke; davranışlarımıza, tutumlarımıza kılavuzluk eden şeydir. Bu açıklamalardan yola çıkarsak; bir konuda etikten söz edebilmek için ilk olarak o konunun ahlaksal tarafının düşünülmesi, sorgulanması, tutarlılığının araştırılması ve temellendirilmesi gerekmektedir. İkinci olarak bir takım ilkelerin var olması şarttır ki bu, bir şeyi etik yapan özellikleri akılda tutmayı sağlar. Üçüncü olarak, ilkelere bağlı bir yerleşik yatkınlığın

ve yapının oluşması, son olarak da etiğin kapsamının gündelik hayatı içeriyor olması gerekmektedir (Türkeri, 2015, s. 21).

İş Etiği

Literatürde etik genel olarak; bireysel etik, toplumsal etik ve iş etiği olmak üzere üç boyut altında yorumlanmaktadır (Gül ve Gökçe, 2008; Tepe-Küçüköğlu, 2012). Bireysel etik, bireyin ahlaki değerleri ve vicdanında oluşturduğu ahlaki standartları kapsar (Erdilek-Karabay, 2015, s. 18). Toplumsal etik, tarihi geçmiş, ekonomik, sosyal ve kültürel nitelikleri ile birlikte toplumun değer yargılarını içerir (Erdilek-Karabay, 2015, s. 38). Araştırmanın konusu olan iş etiği ise genel olarak; iş yerinde neyin doğru neyin yanlış olduğunu bilmek ve doğru olanı yapma çabası olarak tanımlanabilir (Erdilek-Karabay, 2015, s. 21).

İş etiği literatürde; çalışma etiği, meslek etiği, örgüt etiği, yönetim etiği gibi başlıkları da kapsamaktadır. Örgütler, farklı kültürlerden çalışanların bir araya gelmesiyle oluşan yapılardır. Örgüt içerisinde çalışanlar arasında uyumun sağlanması ve örgütün faaliyet gösterdiği çevre ile uyum içerisinde olması, mal ve hizmetlerin üretilmesi ve sunulması için gerekli bir unsurdur. Bu gereklilik, etik ilkelerin önemini vurgulamaktadır. İş etiğinin temel amacı, farklı kültürlerden gelen insanların uyum içerisinde çalışmalarını sağlamaktır (Tepe-Küçüköğlu, 2012, s. 179). ‘Etik sorumluluğa sahip yönetim nedir?’ ‘Ekonomik bir misyona sahip işletmeler, etik meselelere gereken önemi vererek nasıl yönetilir?’ gibi sorular iş etiği alanının merkezinde yer alan sorulardır (Goodpaster, 1991, s. 53).

Son yıllarda etik kavramının hayatın her alanında uygulama alanı bulması ve toplumun bu konularda daha fazla bilinçlenmesi, işletme ve organizasyonlardan daha fazla etik davranış talep edilmesine yol açmıştır. Etik uygulamaların organizasyonlara sağladığı avantajların keşfedilmesi ile çalışma hayatında “iş etiği” kendine yer bulmuştur.

İş etiği; bir toplumda iş ve çalışmaya ilişkin değerler ve tutumlar olup, toplumun kültür ve değerlerinden etkilenir. Bu bakımdan işe yönelik tutumlar toplumdan topluma farklılıklar gösterebilir. (Türk Sanayicileri ve İş İnsanları Derneği [TÜSİAD], 2009, s. 36). Daha detaylı bir tanım vermek gerekirse iş etiği; çalışanlar ve işletmeler arasındaki ilişkilerde işi güzel ve doğru yapabilmek için uyulması beklenen kural, değer ve davranış biçimlerinin ahlaki çerçevesini oluşturan çalışma alanıdır (İştar, 2015, s. 93). İş etiği, stratejik kararların uygulanmasında anahtar görevi görebildiği gibi örgütün sürekliliğinin sağlanmasında riski en aza indiren yönetsel bir araç olarak da kullanılabilir (Bektaş ve Köseoğlu, 2008, s. 145).

Özellikle etik kodlar, işletmelerin etik bir duruş kazanabilmek için başvurdukları önemli amaçlardan bir tanesi olmuştur. İşletmeleri bu çabaya sevk eden en önem-

li faktör, etik işletmelerin uzun vadede başarılı olacakları yönündeki düşüncelerdir (Bayraktaroğlu ve Yılmaz, 2012, s. 117). İstatistikler; etik, değerler, bütünleşme ve sorumluluğun modern iş ortamında gerekli olduğu önermesini desteklemektedir (Joyner ve Payne, 2002). Etik ilkeler benimseyen ve benimsemeyen işletmeler üzerinde yapılan araştırma bulguları ise değişkendir. Bu durum, kodun içeriğinin ve uygulamanın yetersiz olmasının da dahil olduğu çeşitli faktörlerden kaynaklanabilmektedir (Erwin, 2011, s. 535). Literatürde etiğe bağlı işletmelerinin daha yüksek işgücü performansı ve finansal performans sergilediklerine yönelik de çok sayıda araştırma mevcuttur (Carrol, 1979; Eren ve Hayatoğlu, 2011; Eroğluer ve Yılmaz, 2015; Erwin, 2011; Saylı, Ağca, Kızıldağ ve Yaşar-Uğurlu, 2009; Verschoor, 1998).

İş etiği ile genel etik arasında farklılıklar ve ayrılıkları noktalar ile ilgili olarak Kuçuradi (2003, s. 7) günlük yaşamda ve iş hayatında karşılaşılan etik problemlerle bir filozofun ele aldığı etik problemlerin türce birbirinden farklı olduğuna dikkat çekerek önemli bir noktaya değinmiştir. Birinci durumda karşılaşılan problemler, gerçek ve bir defalık problemlerdir. Belirli durumlarda kişinin probleme bulunduğu çözüm, o duruma özel bir çözümdür. Her durumda problemin yeniden çözülmesi gerekir. İkinci türden etik problemler ise genel ve teorik problemlerdir. Verilen cevap felsefi bilgi oluşturur. Örneğin “Doğru nedir?” sorusu gibi. Günlü yaşantıda karşılaşılan etik sorular ise “Bu durumda benim ne yapmam doğru olur?” şeklindedir. Kuçuradi'nin (2013) yaptığı bu ayırım genel etik ile iş etiği arasındaki farklılığı ortaya koyması açısından önemlidir.

Filizöz (2011, s. 18) ise iş etiğinin genel etik konulardan çok da farklı olmadığını belirtmiştir. Etik, genel olarak birey veya toplum tarafından kabul edilen ya da reddedilen değerler üzerinde dururken, iş etiği bunun işe yansıtılmış halidir. İş etiğinin iş yerinde etik kuralların irdelenmesi ve oluşturulması olarak tanımlanabileceğini belirtmiştir.

Erdilek-Karabay (2015, s. 21) iş etiğinin, işletmeler ve davranışlar üzerine yoğunlaşan bir alan olması nedeniyle, belirli iş uygulamalarının etik açıdan kabul edilebilir olup olmadığını incelediğini ifade etmiştir. Ancak iş etiğinin sınırlarını net olarak göstermenin zor olması nedeniyle iş yaşamındaki önemini yanı sıra yanlış yorumlanmaya en açık konulardan biri olduğunu da vurgulamıştır.

Literatürde iş etiği alanında yapılan araştırmaların ‘ampirik’ ve ‘normatif’ olmak üzere iki önemli yaklaşım üzerinde şekillendiği görülmektedir. Normatif yaklaşım, felsefi eğitim almış araştırmacılar tarafından benimsenmiştir. Araştırmacılar, tamamen kuralcı ve gözlemsel olmayan yöntemlerle iş etiği alanında çalışmalar gerçekleştirmiştir. Bu çalışmaların odağı hukuk etiği ve tıp etiği olmuştur. Aynı dönemde, alternatif bir bakış açısıyla, ampirik eğitim almış olan işletme ekolünden araştırmacılar, kullandıkları yöntemleri kurumsal ve iş etiği ile ilgili önemli sorunlar üzerinde uygulamışlardır (Donaldson ve Dunfee, 1994, s. 253).

Beauchamp ve Brenkert de (2010) iş etiği alanının gelişiminde önemli katkısı olan iki bakış açısından söz etmiştir. Bu bakış açıları; Donaldson ve Dunfee'nin (1994) de belirttiği gibi, felsefi açıdan yaklaşan araştırmacılar ve iş etiğine iş dünyası bakışıyla yaklaşan araştırmacılardan oluşmaktadır. Felsefi eğilim, tamamen adalet, fayda, haklar, zorunluluklar, kişisel erdem gibi kategorileri kullanarak ahlak problemlerini ve örnek olayları analiz etmek ile ilgilenir. Bu kavramlar ile ilgili iş etiği problemleri; işe alımda ve terfide ayrımcılık gibi dâhili meseleler ve tüketici, devlet ve çevre ile ilgili harici problemleri içerir. İş dünyası yönelimli bakış açısı ise aksine, iş dünyasında sıklıkla yer alan çeşitli ilişkileri merkezine alır. Bu anlayışta iş etiği, işveren-çalışan, idareci-işçi, denetçi-denetlenen arasındaki ilişkiler ile ilgilidir (Donaldson ve Dunfee, 1994, s. 3-4).

İş etiği, örgüt performansını artırma hususunda önemli bir role sahiptir. Etik; ahlak ilkelerini açıklığa kavuşturarak, gerçekte ne olduklarını keşfetmemizi bu sayede tutarsız ilkelerden arınmamızı sağlar (Feldman, 2013, s. 29). İş hayatında neyin iyi neyin kötü, neyin doğru neyin yanlış olduğuna dair inançların farklılığı ciddi bir sorun haline gelmiştir. İş etiği ilkeleri ahlaki boyut çerçevesinde, örgütün içinden ve dışından kaynaklanan sorunların çözümünde, örgüt ve çalışanların gereksinim duydukları bir yol çizer. Bu yol, örgüt kültürünü önemli ölçüde etkileyerek çalışanları etik ilkelere uygun davranmaya iten bir etkiye sahiptir. Etik ilkelerin benimsenmesi hem örgütün hem de bireylerin ihtiyaçlarından kaynaklanan eylemler nedeniyle zor da kalmalarını engeller (Aydın, 2014, s. 185-187).

İş Etiği ve Örgütsel Davranış

Örgütler; insanların ihtiyaçları karşılamak için, ortak bir amaç etrafında birleşerek bir araya geldikleri ve sahip oldukları maddi ve manevi kaynakları bu amacı gerçekleştirmek üzere paylaştıkları dinamik ve açık sosyal sistemlerdir (Karcıoğlu, 2001, s. 267). Karşılığında belli girdiler elde etmek için mal veya hizmet üretmek üzere kurulmuş olan örgütlerden, içinde buldukları çevreye zarar vermemeleri ve topluma zarar verecek eylem veya oluşumları da desteklememeleri beklenir (Aydın, 2014, s. 185). Örgütsel davranış ise; bir örgüt içinde yer alan, yöneten ve yönetilenler olmak üzere tüm çalışanların ve grupların davranışları ile bu davranışların örgüt davranışlarına etkisini inceleyen bir disiplindir (Eren, 2012, s. V).

Etiğin insan davranışlarını konu alan bir alan olması nedeniyle, iş etiğinin örgütsel davranış ile ilgili tüm konular ile yakın bir bağı olduğu söylenebilir. (Kırel, 2000, s. 67) Bu nedenledir ki etik konusunda çalışanlar, örgütsel davranış disiplini içinde yer alan karar alma süreçleri, yönetim, işletme ve çalışan performansı, motivasyon, çalışan memnuniyeti, güven, örgütsel bağlılık, örgüt iklimi gibi konular ile iş etiği arasında anlamlı ilişki olup olmadığını araştırmışlardır (Akbaş, 2010; Bektaş ve Köseoğlu, 2007; Büte, 2011; Çakırel, 2009; Dickson, Smith, Grojean ve Ehrhart, 2001; Jin ve Drozdenko, 2009; Woiceshyn, 2011).

Yönetim, başkalarını etkileyen kararlar almayı gerektirir. Alınacak kararların, örgüt, çalışan ve paydaşların ihtiyaç ve beklentilerini adil, tarafsız ve güven verici şekilde karşılama gereklidir. Ayrıca kaynakların örgüt amaçları doğrultusunda, verimli ve örgüt varlığının sürdürülebilirliğine hizmet edecek şekilde kullanımını sağlaması da gerekmektedir. Tüm bunları yerine getirecek olan yöneticilerin örgütte örnek olma sorumluluğu ile hareket ederek, karar verme sürecinde etik ilkeleri rehber edinmeleri hem doğru kararlar almaları, hem örgüt adına güven vermeleri, hem de çalışanların davranışlarına yön vermeleri bakımından çok önemlidir.

Strateji-etik ilişkisini inceleyen Hosmer (1994, s. 17), yönetimin karar alma sürecinde sadece ekonomik kaygıların değil, etik kaygıların da dâhil edilmesi gerektiğini ileri sürmüştür. Bu durum, çalışanların ve diğer paydaşların işletmeye olan güvenini arttıracak, bu güven artışı ise örgütsel bağlılığın ve dolayısıyla da performansın artmasına neden olacaktır. Etik ilkelere bağlı işletmeler nitelikli insan kaynağının tercihi olmakta, dolayısıyla işe gelmeme, işten ayrılma, işe alma ve eğitim gibi masraflar azalmaktadır. Ayrıca etik işletmelerin sahip oldukları etik itibar çok iyi bir pazarlama aracı olarak müşteri tatmini ve sadakatini sağlayabilir. Bununla birlikte etik işletmeler, yüksek kaliteli tedarikçiler ve yatırımcıları da kendilerine çeker ve onların beklentilerini tatmin ederek sadakatlerini arttırırlar (Nemli-Çalışkan, 2011, s. 88-95). Tüm bunlar değerlendirildiğinde; etik ilkelere bağlı işletmelerin performansı üzerinde iş etiğinin, pozitif anlamda etki sağladığı görülmektedir.

Türkiye’deki Üniversitelerin İş Etiği Algıları ve Uygulamaları

Türkiye’de bulunan üniversitelerin iş etiği algıları veya uygulamalarına yönelik derinlemesine bir araştırmaya ulaşılamadığından, üniversitelerin resmi web sayfalarından bu konuda çıkarmış oldukları etik yönergelerinin incelenmesi uygun görülmüştür. Türkiye’de (Nisan 2018 itibarı ile) bulunan 180 (yüz seksen) adet devlet ve vakıf üniversitesinin yönergeleri, araştırmanın amacına yönelik olarak belirlenen ve belirlenme nedenleri aşağıda verilen kategoriler çerçevesinde incelenmiş olup verilerden elde edilen istatistiki bilgiler Tablo 1’de sunulmuştur.

- 1- Yalnızca iş etiği alanında yönergesi olan üniversiteler: Araştırmanın amacının, üniversitelerin iş etiği alanında yaptıkları çalışmaları araştırmak olması nedeniyle yönergeler bu alanda çalışma yapıldığı yönünde kanıt olarak değerlendirilmiştir.
- 2- 5176 sayılı kanunu yönergesine dayanak alan üniversiteler: 5176 sayılı Kamu Görevlileri Etik Kurulu Kurulması ve Kanunlarda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun hükümlerinin üniversiteler tarafından kullanılmayacağı hüküm altına alınmasına rağmen, bazı üniversitelerin yönergelerinde yer vermesinin, iş etiği alanında yapılan çalışmaların özgünlüğü, kurumsallığı, işlevselliği, konu hakkındaki bilgi ve araştırma düzeyi gibi konularda üniversitelerin yeterli seviyede olmadığı hakkındaki görüşe kanıt sağlayacağı değerlendirilmiştir.

Tablo 1
Türkiye'de Bulunan Üniversitelerin İş Etiği Yönergelerinin İncelenmesi Sonucu Eldi Edilen Veriler

Araştırmaya Dahil Edilen Üniv.	Yönergesi Olan Üniv.	5176 S.K.'nu Dayanak Alan Üniv.	Etik İlke, Değer Kod v.b. Belirleyen Üniv.	Pozitif Ayrımcılığa Yer Veren Üniv.	Yönergesinde Yapıtırma Yer Veren Üniv.	Etik Kurulunda İdari Personel ya da Öğrenciye Yer Veren Üniv.
Devlet: 110	Devlet : 50	Devlet: 21	Devlet: 44	Devlet: 0	Devlet: 13	Devlet: 21
Vakıf : 70	Vakıf : 12	Vakıf: 0	Vakıf: 8	Vakıf: 0	Vakıf: 3	Vakıf: 4
Toplam : 180	Toplam: 62	Toplam: 21	Toplam: 52	Toplam: 0	Toplam: 16	Toplam: 25
Devlet	%45,45	Devlet	%88,00	Devlet	%26,00	Devlet
Vakıf	%17,14	Vakıf	%66,67	Vakıf	%25,00	Vakıf
Tümü	%34,44	Tümü	%83,87	Tümü	%25,81	%40,32

- 3- Etik ilke, değer, kod vb. belirleyen üniversiteler: Etik kodların belirlenmesi, üniversitelerde iş etiğinin uygulandığının bir göstergesi olarak değerlendirilmiştir.
- 4- Pozitif ayrımcılığa yer veren üniversiteler: Üniversitelerin etiği gerçek manası ile algılayıp algılamadıkları ve yönergelerinin özgün olup olmadığının bu kategori altında ölçülebileceği değerlendirilmiştir.
- 5- Yönergesinde yaptırma yer veren üniversiteler: Üniversitelerin etiğin ruhunu, amacını, varlık sebebini doğru şekilde algılayıp algılamadıklarının bu kategori altında ölçülebileceği değerlendirilmiştir.
- 6- Etik kurulunda idari personel, öğrenci vd. yer veren üniversiteler: Üniversitelerin, üniversiteleri birer iş örgütü olarak görüp görmedikleri, iş etiğini doğru şekilde algılayıp algılamadıklarının bu kategori altında ölçülebileceği değerlendirilmiştir.

İncelenen toplam 180 üniversitenin 110 tanesi devlet, 70 tanesi vakıf üniversitesidir. Bu üniversitelerden iş etiği üzerine yönergesi olanlar bu istatistik çalışmasına dâhil edilmiştir. Bu kapsamda, devlet üniversitelerinin %45,45'nin, vakıf üniversitelerinin ise %17,14'ünün etik yönerge çıkardıkları tespit edilmiştir. Yönergesi olan devlet üniversitelerinin ise %42'si yönergesinde dayanak olarak 5176 Sayılı Kanunu da kullanmış, %88'i etik ilke, değer, kod vb.'ni belirlemiş, hiçbiri pozitif ayrımcılığa yer vermemiş, %25,49'u yönergesinde yaptırma yer vermiş, %42'si etik kuruluna idari personel, öğrenci vd.'ni üye olarak seçmişlerdir. Yönergesi olan vakıf üniversiteleri incelendiğinde ise; 5176 Sayılı Kanunu dayanak alan hiçbir üniversite bulunmadığı, %66,67'si etik ilke, değer, kod vb. belirlediği, burada da hiçbirinin pozitif ayrımcılığa yer vermediği, %25'inin yönergesinde yaptırma yer verdiği, %33,33'ünün etik kurulunda akademik personel dışındaki personeli, öğrenci vd.'ni üye olarak seçtikleri görülmüştür.

Türkiye'de yer alan tüm üniversitelerin iş etiği alanına giren yönergeleri ve etik kurulları incelendiğinde, etiğin gerçek anlamı ile algılanmadığı belirlenmiştir. Yönergeler incelendiğinde, birçok üniversitenin yönergesinin benzer olduğu görülmüş, hatta iki üniversitenin yönergelerinde yer alan yazım hatalarının dahi aynı olduğu tespit edilmiştir. Biraz daha ayrıntılı örnek vermek gerekirse; hem devlet hem de vakıf üniversitelerinin, yönergenin hazırlanma amacını da veren kapsam kısmını 8-10 maddede düzenledikleri, bu maddeler karşılaştırıldığında ise ya birbirinin kopyası ya da birbirine çok benzer ifadeler oldukları görülmüş, özgün bir maddeye rastlanmamıştır. Kapsam kısmını maddelere bölmek yerine tek bir paragrafta toplayan üniversitelere baktığımızda ise farklı bir durum ile karşılaşmamış, yine birbirine çok benzer ya da tıpa tıp aynı ifadelerin yer aldığı görülmüştür.

Türkiye'de bulunan tüm üniversiteler, Yükseköğretim Kuruluna bağlı ve faaliyetleri yönünden aynı mevzuat hükümlerine tabi olmalarına rağmen, gerek coğrafi farklılık, gerek içinde buldukları toplumun sosyo-kültürel farklılıkları nedeniyle

kurum kültürleri farklılık göstermektedir. Üniversitelerin etikle ilgili yönergeleri incelendiğinde, etik ilke ve kodların da genel mevzuatta yer alan birçok madde ve diğer üniversitelerin belirledikleri ilke ve kodlarla aynı olduğu görülmüştür. Örneğin; bir kısım üniversite, YÖK tarafından hazırlanarak Üniversitelere gönderilen Etik Davranış İlkeleri veya 5176 Sayılı Kanunda sıralanan Etik Davranış ilkelerine, ya birebir alarak ya da adres göstererek yönergelerinde etik kod olarak yer vermişlerdir. Oysaki örgüt kültürü örgüte ayırt edici özellik kazandırarak onları farklı kılar (Bozkurt, 2016, s. 33). Bu bağlamda etik yönergeler ile içlerinde yer alan etik ilke ve kodlara bakıldığında, üniversitelerin örgütsel kültür ve ihtiyaçları göz önünde bulundurularak hazırlanmadığı görülmektedir. Buna en güçlü ve şaşırtıcı örneğe ise; cinsel tacize karşı etik kurul yönergesi, taciz ve ayrımcılığı önleme politikası, cinsel tacizin önlenmesi beyannamesi gibi ifadeler ile yönerge çıkaran veya yönergesinde yer veren, içinde vakıf ve devlet üniversitelerinin bulunduğu birkaç üniversitede rastlanmış olmasıdır. Yasalar ile suç tanımı ve yaptırımları belirlenen böyle bir konunun, etik yönergelerine başlık veya konu olması anlaşılır değildir.

5176 Sayılı Kamu Görevlileri Etik Kurulu Kurulması ve Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanunun Amaç ve Kapsam başlıklı 1. Maddesinin son bendinde "... ve üniversiteler hakkında bu kanun hükümleri uygulanmaz" hükmü yer almaktadır. Bu hüküm ile bu kanunun üniversitelerde uygulanmayacağı açık bir şekilde belirtilmesine rağmen birçok üniversite yönergesini bu kanuna dayandırmış, hatta personeline, kanun ile bu kanuna dayanılarak çıkartılan yönetmelikte yer alan etik sözleşmeyi imzalamayı zorunlu kılmış ve böylelikle hukuki bir sakınca yaratmışlardır. Bununla birlikte bahsi geçen sözleşmeye bakıldığında, kamu görevlisinin nasıl davranacağı, neleri yerine getireceği, nasıl hizmet sunacağı hakkında tek taraflı bir 'taahhütname' olduğu görülmektedir. Hukukta, yerine getirilmediği takdirde bir yaptırımı olan taahhütler için 'sözleşme' yapılabildiği halde, burada 'sözleşme' adı altında alınan taahhütlerin yerine getirilmemesi durumunda ne tür bir yaptırımı olacağına dair herhangi bir hüküm bulunmadığından bu belgeye 'sözleşme' demenin ne kadar doğru ve hukuka uygun olacağı tartışılabilir. Ayrıca, imzalandıktan sonra sadece özlük dosyasına konulan, kişinin çalışmaları esnasında tavır ve davranışlarına etik katkı veremeyecek, vicdani yönünü harekete geçirmeyecek böyle bir belgenin işlevsellik açısından gerekliliği de düşündürücüdür. Bu açıklamalar ışığında, bu belgenin imzalatılma amacının da açıklamaya muhtaç olduğu değerlendirilmektedir.

Yine yapılan incelemede, bazı üniversitelerin yönergelerinde etik kurulların, hazırladıkları rapor ya da aldıkları kararların danışma, görüş veya öneri niteliğinde olduğu, yaptırım gücü ya da yetkisi olmadığı vurgulanmasına rağmen aynı yönergede uygulanacak yaptırımların da maddeler halinde hüküm altına alındığı, çok büyük bir çelişki olarak tespit edilmiştir. Örneğin; bir devlet üniversitesinin etik ile ilgili yönergesinde yer alan bir maddede, etik kurul kararlarının danışma niteliğinde olduğu

belirtilmesine rağmen aynı yönergede etik kurulun görevleri arasında; “Etik ilke ve standartlara aykırı tutum ve davranışlarda bulunduğu tespit halinde uygulanacak yaptırımları belirler” maddesinin sayılması oldukça dikkat çekicidir. Bu ve benzer ifadelere başka devlet ve vakıf üniversitelerinde de rastlanmıştır.

Bir başka örnekte ise, yine bir devlet üniversitesi tarafından çıkarılan yönergede; etik kurulun kararlarını görüş ve öneri niteliğinde raporladığı, yaptırım gücü ya da yetkisi olmadığı belirtilmesine karşın, rektöre sunulan rapor, yalnızca bilimsel etik ihlali ile sınırlı olmak üzere, yönetim kurulu tarafından onaylandığı takdirde yine yönetim kurulu kararı ile uygulanacak yaptırımları ayrı bir maddede sıralanmıştır. ‘...Üniversitesi Etik İlkeleri ve Etik Kurul Yönergesi’ başlığı ile hazırlanan bir yönergenin yalnızca etik ilkeleri, etik kurulun kuruluşu, görev, yetki ve sorumlulukları, çalışma esasları gibi konuları içermesi gerektiği düşünülmektedir. Bu bağlamda, öngörülen yaptırımlar ile uygulayıcıların (Rektör, Yönetim Kurulu, Senato vb.) rolleri, yetki ve sorumlulukları farklı bir yönerge, yönetmelik vb. mevzuatlarda düzenlenmesi daha uygun olacaktır.

Üniversitelerin belirlediği etik kodlar incelendiğinde ise, mevzuatlarda yer alan, karşılığında cezai yaptırımları olan, örneğin; “Öğretim elemanları, öğrenciler ve personel arasında ırk, dil, din, cinsiyet, politik ve ideolojik görüş ayrımı yapılamaz”, “Üniversitenin olanakları kişisel çıkarlar için kullanılmaz, kaynakları israf edilmez, malları özenle korunur” gibi maddelerin ağırlıkta olduğu görülmektedir. Örnekte de yer alan dil, din, ırk, cinsiyet, siyasi düşünce vb. konularda eşitlik Türkiye Cumhuriyeti Anayasasında yer alan madde hükmü ile güvence altına alınmıştır (T.C. Anayasası, 1982).

İncelemeye dâhil edilen üniversiteler tarafından, misyon, vizyon, örgüt kültürü gibi değerlerin göz önünde bulundurulmadığı, bu nedenle etiğin ruhuna uygun maddelerin belirlenmediği ve bu ruha uygun olabileceği düşünülen, daima gelenek ve göreneklerimizde de yer bulan, yaşlılık, hamilelik, engellilik vb. özel durumu bulunanlara, iş sürecinde yer alan işlemlerde sıra önceliği, oturma önceliği, iletişimde hassasiyet, üniversite içinde özel durumlarını kolaylaştırıcı önlemlerin alınması gibi pozitif ayrımcılık türünde uygulamaların etik yönergelerde yer bulmadığı gibi bu tür uygulamaları engelleyici hükümlere yer verildiği tespit edilmiştir. Örneğin; bir üniversitenin; “... hamilelik... engellilik... yaş ve benzeri temellere dayalı her tür ayrımcı söz ve davranışa karşı koruyucu bir eğitim, öğretim, çalışma, iş ve değerlendirme ortamı sağlamayı taahhüt eder” ifadeleri ile pozitif ayrımcılığı tamamen reddettiği değerlendirilmiştir. Ancak aynı üniversite, daha sonra aynı yönergede; “engelli öğrenciler, öğrenci adayları ve çalışanlar için gerekli makul düzenlemeler yapılır” ifadesine yer vererek hâlihazırdaki ve olası mensuplarından bir kısmına esneklik tanımaktadır. Pozitif ayrımcılığa bu denli mesafeli duran bu üniversitenin sahip olduğu, Etik Destek Hattı ile resmi web sitesinde yer alan web’ den ve telefon

ile yapılabilecek başvurular için bilgilendirme sayfası uygulamalarına başka hiçbir üniversitede rastlanmamıştır.

İncelenen yönergelerin etik ruhtan ve özgünlükten uzak, konusu bakımından suç tanımı ve yaptırımları yapılan yasalara yakın olmanın yanında birtakım çelişki ve eksiklikleri de barındırdığı tespit edilmiştir. Örneğin; yönergelerini; "... Üniversitesi Etik Kurul Yönergesi" gibi isim ile çıkarmasına ve içinde "... üniversitede görev yapan akademik ve idari birim çalışanları ile üretilen hizmetten faydalanan bütün kişilerin genel ve akademik etik normlarla bağdaşmayan davranışları ve etkinlikleri ile etiğe aykırı olduğu ileri sürülen diğer konulardaki şikayet başvuruları"nın Etik Kurul'a yapılacağı ifade edilmesine rağmen, Fen, Sağlık, Sosyal Bilimler etik kurullarının başka bir maddede sayılması, "bilimsel çalışmalarda etik kuruldan onay almak için yapılan başvurular" ve etik kurulun görevlerinin sayıldığı madde incelendiğinde, iş etiği yönergesi mi yoksa bilimsel araştırmalara yönelik bir yönerge mi olduğu konusunda tereddüte düşürdüğünden bir çelişki olarak değerlendirilmiştir.

Etik Kurul ile ilgili çelişkilerin yer aldığı örneklerden birkaçı şöyle sıralanabilir: Birçok üniversitenin yönergesinin çıkarılış amacında veya kapsamında; "iç ve dış paydaşlar, etkileşim içinde olunan herkes" gibi ifadelere yer verilmesine rağmen bunu yazan üniversitelerin çoğunda da etik kurul üyelerinin yalnızca akademik personel olduğu görülmüş, bazı üniversitelerde ise etik kurul üyelerinin sadece sayısı verilmiş, akademik-idari-işçi personel, öğrenci, dış paydaş vb. belirtilmemiştir. Üyelerin hangi kriterlere göre seçildikleri belli değildir. Etik kurul üyeleri konusunda bir başka çelişkiye birkaç üniversitenin yönergesinde rastlanmıştır. Etik kurulda idari personele yer verildiği halde, akademik personelin etik ihlalinin değerlendirildiği toplantıya katılmaları yasaklanmakta, oy hakkı olmaksızın sadece raporör olarak katılabilmektedirler. Ancak akademik personel için böyle bir sınırlama bulunmamaktadır.

Yönergesinin birkaç maddesinde; "mevzuattaki tanımlarla yerel standart ve temayüllerle yetinmeyi reddeder" cümlesi ile bir tür taahhüt altına girmesine rağmen, üniversitenin yetinmeyerek, standart ve temayüllerin üzerine koyacağı çalışma ve hizmetleri belirtmemesi bir eksiklik olarak değerlendirilmiştir.

Tüm bu tespit ve örnekler ışığında; etik ruhtan ve özgünlükten uzak, konusu bakımından suç tanımı ve yaptırımları yapılan yasalara yakın oldukları örnekler ile ortaya konulan, incelenen yönergeler içinde özgün etik yönerge, ilke veya kodların bulunmadığı tespit edilmiştir.

Yöntem

Araştırmada nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Nitel araştırma, "insanların günlük yaşantılarında ne yaptıkları ve eylemlerinin onlara ne ifade ettiğini keşfet-

meyi ve anlatı yoluyla açıklamayı amaçlar.” Nitel kelimesinin İngilizce karşılığı olan ‘quality’ Latince ‘qualitas’ sözcüğünden türemiştir ve varlıkların niteliklerine, özelliklerine öncelikli olarak odaklanmak anlamına gelir. (Erickson, 2018, s. 87).

Araştırmada üniversitelerin iş etiği algıları ve uygulamaları konularında derinlemesine bilgi elde etmek amacıyla Fenomenoloji (olgubilim) deseni izlenmiştir. Fenomenoloji “bize tümüyle yabancı olmayan aynı zamanda da tam anlamını kavrayamadığımız olguları araştırmayı amaçlayan” çalışmalar için uygun bir araştırma desendir (Yıldırım ve Şimşek, 2013, s. 78) ve “bireylerin olayları, durumları nasıl algıladığını anlamaya çalışır.” (Bal, 2013, s. 27). Araştırmada üniversitelerin iş etiği algısı, idari birimin başında bulunan Genel Sekreter ve Genel Sekreterin görüşme verileri üzerinden incelenmiştir, sonrasında ise ilgili üniversitelerin etik yönergeleri incelenerek karşılaştırma yapılmıştır. Dolayısıyla, elde edilen iki varlıklı veri setine (görüşme verisi ve doküman verisi) nitel analiz yöntemlerinden içerik analizi ve doküman analizi uygulanmıştır. Kategorilerin oluşturulmasında tümden gelimci akıl yürütme yaklaşımı izlenmiş ve veri içerisinde aranacak kategoriler önceden belirlenmiştir.

Evren

Bu araştırmanın evrenini Batı Karadeniz Üniversiteler Birliği’ne üye dokuz üniversite oluşturmaktadır. Araştırmada tam sayım yöntemi izlenerek dokuz üniversite de araştırmaya dâhil edilmiştir. Araştırmanın evrenini oluşturan Batı Karadeniz Üniversiteler Birliğine üye üniversiteler aşağıda sıralanmıştır.

- 1- Düzce Üniversitesi
- 2- Bartın Üniversitesi
- 3- Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi
- 4- Bülent Ecevit Üniversitesi
- 5- Karabük Üniversitesi
- 6- Kastamonu Üniversitesi
- 7- Kocaeli Üniversitesi
- 8- Sakarya Üniversitesi
- 9- Abant İzzet Baysal Üniversitesi

Araştırmanın amacına uygun olarak yukarıda listelenen üniversitelerin Genel Sekreter veya Genel Sekreter Yardımcılarından görüşme talep edilmiştir.

Veri Toplama Araçları

Araştırmada veri toplama yöntemi olarak yarı yapılandırılmış görüşme yöntemi kullanılmıştır. Görüşme, beşeri ve sosyal bilimlerde anlam üretmek için kullanılan yöntemlerden en yaygın olanıdır. Yapılandırılmış ve standartlaştırılmış görüşme yöntemi uzun zamandır geleneksel olarak kullanılmaktadır. Fakat aynı zamanda daha esnek yapısı ve diyaloga açık olması nedeniyle nitel görüşme yöntemi de birçok disiplinde uygulanan bir yöntem haline gelmiştir. (Brinkmann, 2018, s. 998–999).

Görüşme yöntemi genel olarak yapılandırılmamış ve yarı yapılandırılmış görüşme olarak ikiye ayrılmaktadır (Bal, 2013; Creswell, 2018). Yapılandırılmamış görüşmede önceden belirlenmiş sorular yoktur. Sorular, görüşmenin doğal akışı içinde doğaçlama gelişir. Bu görüşme türü araştırmacının araştırma ortamında uzun süre kalabileceği durumlarda tercih edilir. Yarı yapılandırılmış görüşme yönteminde araştırmacı, hem önceden hazırlanan görüşme formuna sadık kalır, hem de daha ayrıntılı bilgi almak amacıyla ek sorular sorabilir. Araştırmacı görüşme sırasında soruların cümle yapısını ve sırasını değiştirebilir, gerekli gördüğü yerlerde ayrıntıya girebilir veya sohbet tarzı bir yöntemi benimseyebilir (Yıldırım ve Şimşek, 2013, s. 149–150).

Araştırmanın desenine uygun olarak en iyi veri toplama yönteminin ‘Yarı Yapılandırılmış Görüşme Yöntemi’ olduğuna karar verilmiş ve veri toplama aracı olarak görüşme formu kullanılmıştır. Görüşme formu araştırma soruları göz önünde bulundurularak hazırlanmıştır. Form toplam on adet açık uçlu soru ve bu soruları destekleyen sonda sorulardan oluşmaktadır. Hazırlanan sorular, iş etiği alanında akademik çalışmaları bulunan ve fakültelerinde ilgili alanda dersler veren iki akademisyene gönderilerek görüşleri alınmıştır. Onlardan gelen öneriler değerlendirilerek, görüşme formuna son şekli verilmiştir. Hazırlanan görüşme formunun, araştırma sorularına uygunluğunun test edilmesi amacıyla Batı Karadeniz Üniversiteler Birliği Üyesi olan bir üniversitenin Genel Sekreteri ile pilot görüşme gerçekleştirilmiştir. 40 dakika süren görüşme sonucunda, hazırlanan soruların araştırmanın amacına uygun verilerin toplanması için uygun olduğuna karar verilerek soru formunda herhangi bir değişiklik yapılmamıştır.

Verilerin Toplanması

Verilerin toplanmasında, zaman ve maddi maliyetler ile mevsim koşulları göz önüne alınarak internet üzerinden online görüşme yönteminin kullanılmasına karar verilmiştir. Araştırmacılar tarafından hazırlanan soruların da eklendiği bir dilekçe ile etik kurul kararı ve Batı Karadeniz Üniversiteler Birliği’ne üye üniversitelerden gerekli araştırma izni araştırmacıların görev yaptığı Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü’nden talep edilmiştir. Alınan etik kurul kararı, talep edilen üniversitelere araştırma izni verilmesi için resmi bir yazı ile gönderilmiştir. Görüşme talebini tüm üniversiteler kabul etmiş, araştırmacının çalıştığı kurum olan Düzce Üniversitesi ve online görüşmeyi kabul etmeyen bir üniversite ile yüz yüze, görüşme gerçekleştirilmiştir. Online görüşmeyi

kabul eden diğer üniversiteler ile görüşmenin yapılabileceği gün ve saatin belirlenmesi amacıyla yapılan istişareler sonucunda gerekli randevular verilmiş ancak tekrarlı aramalara rağmen iki üniversiteden geri dönüş alınmamıştır. Sonuç olarak ikisi yüz yüze, beşi online yöntemle olmak üzere yedi üniversite ile görüşme gerçekleştirilmiştir. Yüz yüze yapılan görüşmelerden bir tanesi, kullanılabilir veri elde edilememesi sebebiyle iptal edilmiştir. Sonuç olarak, toplamda altı üniversiteden görüşme verisi elde edilmiştir. Online yapılan görüşmeler Düzce Üniversitesi Uzaktan Eğitim Merkezi'nde kullanılan konferans uygulaması üzerinden; yüz yüze görüşmeler ise, muhatapların makamlarında gerçekleştirilmiştir. Görüşmeler ortalama yarım saat sürmüştür. Online görüşmeler sistem üzerinden görüntülü, yüz yüze görüşme ses kaydı kullanılarak ve tüm katılımcılardan izin alınarak kayıt altına alınmıştır. Yüz yüze görüşme yapılan bir katılımcının kabul etmemesi üzerine ses kaydı alınmamıştır.

Elde edilen görüşme kayıtları deşifre edilerek Word dosyasına aktarılmış ve ilgililerine onaylanmak üzere gönderilmiştir. Onaylanan veriler analize tabi tutulmuştur.

İçerik Analizi

İçerik analizi yönteminin ana düşüncesi, dilsel materyal ve metinleri sistematik olarak analiz etmektir. Veri, belirli adımlar izlenerek derinlemesine incelenir (Bal, 2013). İçerik analizi, görüşme verilerinin analizinde en çok kullanılan yöntemdir (Berg, 2000). Bu araştırmada, üniversitelerde iş etiği algılamaları ve uygulamalarının hangi düzeyde olduğunu derinlemesine inceleyebilmek amacıyla, Genel Sekreter veya Genel Sekreter Yardımcıları ile yapılan görüşmeler sonucunda elde edilen veri setine nitel içerik analizi uygulanmıştır. Analiz adımlarında yönlendirici içerik analizi (tumdengelimci kategori uygulaması) yaklaşımı benimsenmiştir. Yönlendirmeci (directive) kodlama analizinde kategoriler, bir teoriye veya alan literatürüne dayanılarak önceden oluşturulur (Hsieh ve Shannon, 2005, s. 1277) ve “tümünden gelimci kategori uygulaması” (Mayring, 2014) olarak da adlandırılır. Dolayısıyla, görüşme verileri önceden belirlenen temalar üzerinden araştırılmıştır ve bu temalar araştırma sorularını cevaplayabilecek şekilde belirlenmiştir:

Batı Karadeniz Üniversiteler Birliği'ne üye üniversiteler;

1. Etiği nasıl algılamaktadır?
2. İş etiği konusunda hangi çalışmaları ve uygulamaları yapmışlardır?
3. İş etiği ilke ve kodlar belirlemişler midir?

Yukarıda belirtilen üç araştırma sorusu doğrultusunda veride üç ana kategori aranmıştır. Bunlar:

1. Birinci araştırma sorusunu temsilen ‘etik algısı’ teması: Etik algısı teması üniversitelerde etiğin ne düzeyde algılandığını belirlemek için kullanılan bir temadır. Veride katılımcıların etik kavramı ile ilgili sorulara verdikleri cevaplar ile literatürde bulunan etik kavramı tanımlamaları karşılaştırılmıştır ve katılımcıların etik algısı bu kategori altında yorumlanmıştır.
2. İkinci araştırma sorusunu temsilen ‘iş etiği konusunda yapılan çalışmalar ve uygulamalar’ teması: Bu kategori altında, evren dâhilindeki üniversitelerin etik kurulu, etik yönergesi ile ilgili yaptıkları/yapmadıkları çalışmalar ve iş etiği üzerine yaptıkları uygulamalar incelenmiş ve yorumlanmıştır.
3. Üçüncü araştırma sorusunu temsilen ‘iş etiği ilke ve kodlar’ teması: Bu kategori altında, evren dâhilindeki üniversitelerin iş etiği alanında ilke ve kodlar belirleyip belirlemedikleri, belirleyenlerin ise bu kodları nasıl belirledikleri ve kodların şekilleri incelenmiş ve yorumlanmıştır.

Doküman Analizi

Dokümanlar, “araştırmacının müdahalesi olmadan kaydedilen metin ve imgelerden oluşur” (Bowen, 2009, s. 27). Doküman analizi araştırmada hedeflenen olgu veya olgular hakkında bilgi içeren materyallerin analizini kapsayan bir nitel araştırma yöntemidir (Yıldırım ve Şimşek, 2013). Doküman analizi keşfe ve açıklamaya odaklanır. İçerikleri incelemek, anlamları, desenleri, süreçleri vurgulamak bunun içerisinde yer alır. İki veya daha fazla değişken arasındaki sadece sayısal ve nicel ilişkileri inceleyen nicel içerik analizinden bu yönüyle ayrılmaktadır (Altheide, Coyle, DeVriese ve Schneider, 2008). Doküman analizi; yüzeysel inceleme, derinlemesine okuma ve yorumlama aşamalarından oluşur (Bowen, 2009, s. 32).

Doküman incelemesi, tek başına bir araştırma yöntemi olarak kullanılabilirdiği gibi diğer nitel yöntemlerin kullanıldığı araştırmalarda ek bilgi kaynağı olarak da işe yarayabilir (Yıldırım ve Şimşek, 2013, s. 217). Analiz süreci; dokümanların içerdiği verinin bulunması, seçilmesi, anlamlandırılması ve sentezlenmesi aşamalarını içerir. Analiz sonucunda, veri içerik analizinden geçirilerek ana temalar, kategoriler ve vaka örnekleri olarak düzenlenir (Labuschagne, 2003’ten akt., Bowen, 2009, s. 28). Fenomenoloji deseni izlendiği bu araştırmada da görüşme yöntemi ile elde edilen verilere içerik analizi uygulanmış, elde edilen bulguları desteklemek amacıyla araştırmaya dâhil edilen üniversitelerin etik yönergeleri doküman analizine tabi tutulmuştur. İki analiz yönteminin birbirinden ayrıldığı nokta toplanan verinin yapısı ve elde edilmiş biçimidir. Analizler sonucunda elde edilen bulgular karşılaştırılmıştır. Bu sebeple doküman analizinde kullanılan kategoriler, içerik analizinde kullanılan kategorilerle aynıdır. Verilerin toplanması süreci sonrasında izlenen süreçler iki analiz yönteminde de aynıdır. Sadece ‘İş Etiği Konusunda Yapılan Çalışmalar ve Uygulamalar’ kate-

gorisine ait ‘Üniversite Algısı’ kodu, eldeki verilerden çıkartılamayacağı için onun yerine ‘Etik Kurul Üyeleri’ kodu eklenmiştir. Sonuç olarak analiz, aşağıda belirtilen kategori ve kodlar altında yorumlanmıştır:

1- Etik Algısı

2- Örgüt Etik Konusunda Yapılan Çalışmalar ve Uygulamalar

- Etik Kurul

- Yönerge

- Etik Kurul Üyeleri

3- İş Etiği İlke ve Kodları

Araştırmanın Geçerliliği ve Güvenilirliği

İçerik analizinin güvenilirliğinin sağlanabilmesi açısından, görüşme verileri farklı zamanlarda kodlanmış ve sonucunda ve aynı kategoriler altında aynı içerikler elde edilmiştir. Bunun yanı sıra verilerin, başka bir araştırmacı tarafından da kodlanması istenmiş ve benzer bulgular elde edilmiştir. Belirlenen kategori isimleri, araştırma soruları doğrultusunda açık ve net bir şekilde belirlenmiştir.

İçerik analizinin geçerliliğinin sağlanabilmesi açısından, elde edilen görüşme verilerinin yorumlanmasına uygun bir yöntem izlemiştir. Kategorilerin önceden belirlenmesi, araştırmanın amacına ulaşılmasında kolaylaştırıcı bir etken olmuştur. Kategorilerin altında toplanan veriler, kategorinin ismini temsil edecek ve araştırılan olguya uygun olacak özellik taşımaktadır.

Doküman analizinin güvenilirliğinin sağlanması amacıyla, araştırmanın amacına uygun olacak dokümanlar seçilmiş ve araştırmaya dâhil edilen üniversitelerin resmi web sitelerinden temin edilmiştir. Analizde kullanılan kategoriler, karşılaştırma açısından kolaylık sağlaması için içerik analizinde kullanılan kategoriler doküman analizinde de kullanılmıştır. İçerikler, kategorilere uygun olarak belirlenmiştir.

Bulgular

Katılımcılarla yapılan görüşmelerden elde edilen veriler içerik analizine, üniversitelerin resmi web sitelerinden alınan veriler doküman analizine tabi tutulmuştur. Bu bölümde içerik analizi ve doküman analizi bulguları karşılaştırılarak yorumlanacaktır.

Etik Algısı Kategorisi Kapsamında Elde Edilen Bulgular

‘Etik algısı’ kategorisi altında elde edilen içerik analizi ve doküman analizi bulguları Tablo 2’de karşılaştırılmıştır. İçerik analizi ile elde edilen bulgular, derecelendirilerek sunulmuştur. 0 (sıfır), katılımcının etik algısının olmadığını, 1 (bir) belli bir düzeye kadar var olduğunu, 2 (iki) etik algısının tamamen var olduğunu ifade etmektedir. Buna göre, katılımcıların hiçbirinin tam anlamıyla etik algıya sahip olmadıkları görülmektedir. Doküman analizi kapsamında; “etik algısı kodu” üniversiteler ile ilgili dokümanlarda bu üniversiteler tarafından çıkartılan yönergeler incelendiğinde, yönergelerin 5176 Sayılı Kamu Görevlileri Etik Kurulu Kurulması ve Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun ile bu kanuna dayanılarak çıkartılan Kamu Görevlileri Etik Davranış İlkeleri ile Başvuru Usul ve Esasları Hakkında Yönetmelik’e dayandırıp dayandırılmadığı ve yaptırım içerip içermedikleri göz önünde bulundurularak değerlendirilmiştir. Üniversitelerin etik algıları Tablo 2’de 0 (sıfır) etik algısı yok, 1 (bir) belirli bir düzeye kadar var, 2 (iki) etik algısı var olarak gösterilmiştir. Üniversitelerden 5176 Sayılı Kanununu ve bu kanuna dayanılarak çıkartılan yönetmeliği etik yönergelerinde dayanak olarak kullananların etik algısının eksik olduğu belirlenmiştir. Bunun nedeni ise; kanunun birinci maddesi ile yönetmeliğin ikinci maddesinde yer alan “... ve üniversiteler hakkında bu kanun hükümleri uygulanmaz” hükmü gereğince üniversitelerde uygulanamayacak olan mevzuat maddelerinin yönergeye dayanak teşkil ettirilmesidir. Bunun yanı sıra, literatürdeki tanımları incelendiğinde ‘kılavuzluk’ görevi olan etiğe misyonunun haricinde disiplin görevi yüklenerek, yönergelere yaptırımların eklendiği belirlenmiştir. Bunu uygulayan üniversitelerin etik algıları da eksik kabul edilmiştir.

Tablo 2
Etik Algısı Kategorisi Kapsamında Elde Edilen Bulgular

Üniversiteler	İçerik Analizi	Doküman analizi
	Etik Algısı	Etik Algısı
Ü-1	1	1
Ü-2	1	2
Ü-3	--	2
Ü-4	0	0
Ü-5	1	--
Ü-6	0	0
Ü-7	--	2
Ü-8	0	--
Ü-9	--	1

Tablo 2’de gösterilen etik algısı değerleri, içerik analizinde katılımcının etik algısını, doküman analizinde ise üniversitenin etik algısını göstermektedir. Bu durumda, Ü-1 üniversitesi için hem çalışanın hem de üniversitenin belirli düzeyde etik algısına sahip olduğu görülmektedir. Analiz bulguları birbiri ile tutarlıdır.

Ü-2 üniversitesi için, personelin etik algısının belirli düzeye kadar var olduğu, üniversite etik algısının ise var olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu durumda, üniversitenin etik kültürünü tam manasıyla tabana yayamadığı değerlendirilmektedir.

Ü-3 üniversitesi için, görüşme gerçekleştirilemediğinden içerik analizi bulguları elde edilememiş ve bu sebeple karşılaştırma yapılamamıştır. Ü-3 üniversitesi araştırmacının araştırma izin talebine olumlu cevap vermiş ancak görüşme yapılacak muhatap olan Genel Sekreter Yardımcısı, görüşmeyi sürüncemede bırakmış ve sonrasında yapılan tüm girişimlere rağmen kendisiyle iletişim kurulamamıştır. Bu durum üniversite ile çalışanları arasında etik algısı yönünden uyumsuzluk olduğu şeklinde değerlendirilebilir.

Ü-4 üniversitesi için, içerik analiz bulguları katılımcının, doküman analizi bulguları da üniversitenin etik algısının olmadığını göstermektedir. Sonuçlar birbiriyle tutarlıdır. Bu durumda üniversitenin etik kültürünün oluşturulması ve yayılması konusunda çalışmalar yürütmesi gerekmektedir.

Ü-5 üniversitesi için, içerik analizi bulgusu katılımcının etik algısının olduğunu göstermektedir. Doküman analizi ise üniversitenin yönergesi olmadığı için gerçekleştirilememiştir.

Ü-6 üniversitesi için, içerik analizi ve doküman analizi bulguları hem katılımcının hem de üniversitenin etik algısının bulunmadığını göstermektedir.

Ü-7 üniversitesi için, içerik analizi gerçekleştirilememiştir. Üniversite araştırmacının araştırma izin talebine, online değil yüz yüze görüşme olması şartı ile olumlu cevap vermiş fakat üniversiteye gidildiğinde araştırmacı konu ile ilgili farklı muhataplara yönlendirilmiştir. Sonrasında, muhatap olan Genel Sekreter Yardımcısı görüşme yapmayı kabul etmesine rağmen ses kaydı yapılmasına izin vermemiş ve yeniden başka muhataplara yönlendirmiş, araştırmacı tarafından kabul edilmeyen, sorulara yazılı cevap verme teklif edilerek araştırma yöntemi dışına çıkılmaya çalışılmıştır. Bu sebeple verimli bir görüşme gerçekleştirilememiş ve kullanılabilir veri elde edilemediğinden analiz dışı bırakılmıştır. Sonuç olarak, içerik analizi bulgusu ile doküman analizi bulgusu karşılaştırılamamıştır.

Ü-8 üniversitesi için, içerik analizi bulgusu katılımcının etik algısının olmadığını göstermektedir. Doküman analizi ise üniversitenin yönergesi olmadığı için gerçekleştirilememiştir.

Ü-9 üniversitesi için, içerik analizi gerçekleştirilememiştir. Üniversite araştırmacının araştırma izin talebine olumlu cevap vermiş ancak, görüşülecek Genel Sekreter Yardımcısı görüşmeyi kabul edip soruları talep etmesi ve soruların gönderilmesine rağmen, görüşme tarihinin belirlenmesi konusunda tüm çabalar sonuçsuz kalmış,

kendisiyle bir daha iletişim kurulamamıştır. Doküman analizi bulgusu ise üniversitenin etik algısının belirli bir düzeye kadar var olduğunu göstermektedir. Görüşme verisi elde edilemediği için karşılaştırma yapılamamaktadır.

İş Etiği Konusunda Yapılan Çalışmalar ve Uygulamalar Kategorisi Kapsamında Elde Edilen Bulgular

İçerik analizi ve doküman analizi sonucunda ‘İş Etiği Konusunda Yapılan Çalışmalar ve Uygulamalar’ kategorisi altında yer alan ‘Etik Kurul’ ve ‘Yönerge’ kodlarına ilişkin bulgular Tablo 3’te karşılaştırılmaktadır.

Tablo 3
İş Etiği Konusunda Yapılan Çalışmalar Kategorisi ile İlgili Bulgular

Üniversiteler	İçerik Analizi		Doküman Analizi	
	Etik Kurul	Yönerge	Etik Kurul	Yönerge
Ü-1	Var	Var	Var	Var
Ü-2	Var	Var	Var	Var
Ü-3	--	--	Var	Var
Ü-4	Var	Yok	Yok	Yok
Ü-5	Yok	Yok	Yok	Yok
Ü-6	Var	Var	Var	Var
Ü-7	--	--	Var	Var
Ü-8	Yok	Yok	Yok	Yok
Ü-9	--	--	Var	Var

‘Etik Kurul’ ve ‘Yönerge’ ile ilgili içerik analizi ve doküman analizi bulguları Ü-1, Ü-2, Ü-5, Ü-6 ve Ü-8 üniversitelerinde birbiri ile uyumaktadır. Ü-6 üniversitesinde katılımcı, etik kurul ve yönergenin bulunduğunu fakat yalnızca akademik etik alanında uygulama alanı bulunduğunu beyan etmiştir. Ü-4 üniversitesinde görüşmenin gerçekleştirildiği katılımcının etik kurulun var olduğu yönünde görüş bildirmesine karşılık, doküman analizi bulguları etik kurulun olmadığını göstermektedir. Bu durumda üniversitenin resmi beyanı ile görüşmecinin görüşü uyumamaktadır. İlgili kişinin etik algısı ile ilgili bulgunun da olumsuz yönde çıkması, üniversitenin etik kültürünün oluşturulması ve yayılması gerekliliğini ortaya koymaktadır. Ü-7 ve Ü-9 üniversiteleri ile görüşme gerçekleştirilemediği için içerik analizi yapılamamıştır. Bu sebeple doküman analizi bulgularıyla karşılaştırılamamıştır.

Karşılaştırılan bu iki alt kategori haricine içerik analizi kapsamında üniversite algısı, doküman analizi kapsamında etik kurul üyeleri olmak üzere iki kod da “iş etiği konusunda yapılan çalışmalar” kategorisi altında incelenmiştir. İçerik analizine dâhil edilen “üniversite algısı” kodu, doküman analizi kapsamında elde edilen verilerden çıkarılmayacağı için onun yerine “etik kurul üyeleri1 kodu eklenmiş ve incelenmiştir. Dolayısıyla, bu iki kod karşılaştırılmamış, analiz bulguları ayrı ayrı verilmiştir.

Üniversite algısı kodu, katılımcıların üniversite kurumunu, bir örgüt olarak görüp görmediklerini göstermektedir. Bu kodda 0 (sıfır) 1 (bir) ve 2 (iki) olmak üzere üç de-

recede değerlendirilmiştir. 0 (sıfır), katılımcıların üniversiteleri bir örgüt olarak görmediklerini, 1 (bir) katılımcıların örgüt algısının bir düzeye kadar olduğunu, 2 (iki) ise katılımcıların üniversiteleri örgüt olarak gördüklerini göstermektedir. Üniversite algısı koduna ilişkin elde edilen içerik analizi bulguları Tablo 4'te sunulmuştur.

Tablo 4
Üniversite Algısı Koduna İlişkin İçerik Analizi Bulguları

Üniversiteler	Üniversite Algısı
Ü-1	2
Ü-2	2
Ü-3	--
Ü-4	2
Ü-5	2
Ü-6	2
Ü-7	--
Ü-8	2
Ü-9	--

Analiz sonucunda elde edilen bulgulara göre, görüşme yapılan tüm katılımcıların üniversiteleri tam anlamıyla bir örgüt olarak tanımladıkları tespit edilmiştir. Örneğin Ü-8 üniversitesinde görev yapmakta olan katılımcı üniversiteyi şu şekilde açıklamıştır:

Örgüt insanların bir araya gelip bir amaç uğruna kurdukları ve bir araya geldikleri yapı olarak düşünürsek tabii ki üniversitenin de paydaşlarının da hepsinin çalışanlarının hepsinin bir ortak amacı vardır ve bu ortak amacı gerçekleştirmek için hareket etmek durumundadırlar ve bunun da örgütsel çalışma olduğunu düşünüyorum Üniversiteler yaşayan örgütlerdir. Sadece akademik hayatın olmadığı bunun yanında... bir takım katkılarda bulunmak üzere kurulmuş örgütsel yapılar olduğunu düşünüyorum.

Diğer katılımcılar da üniversitelerin yalnızca akademik işlevi olan bir kurum değil, ortak bir amaç etrafında toplanan birer örgüt olduğunu belirtmişlerdir. Katılımcıların bu konuda vurguladıkları bir diğer husus ise, üniversitelerde akademik ve idari kadrolar arasında ciddi boyutlarda ayrımcılık olduğu, akademisyenlerin yaptıkları iş ile daha fazla görünür oldukları oysa idari kadrolarda çalışanların da üniversitenin işleyişinde ciddi bir iş yükü yüklenmelerine rağmen arka planda bırakıldıklarıdır. Örneğin Ü-1 üniversitesinde görev yapmakta olan katılımcı bu durumu bir benzetme ile şu şekilde ifade etmiştir:

Ben Üniversiteleri tiyatro sahnesine benzetiyorum benim kendi şahsi düşüncem tiyatro sahnesinin perdenin arka kısmında görev yapan herkesi idari personel olarak düşünüyorum sahnedeki oyuncularını da akademik personel olarak düşünüyorum. Sahnedeki kişiler tek başlarına tiyatrodaki herhangi bir şey yapamazlar... Ayırt etmek istemiyorum ama maalesef günümüzde akademik ve idari personel ayrımı bütün Üniversitelerde vardır ayrı bir gözle bakılıyor bu bence yanlış bir tiyatro sahnesi olarak düşünülürse ne tiyatronun arkasındaki kişiler ne de sahnedeki kişiler aynı anda düşünülmesi gerekiyor. Toplu olarak düşünülmesi gerekiyor.

Üniversitelerin etik kurulu üyelerinin sadece akademik üyelere mi yoksa idari birim çalışanları, öğrenciler, iç ve dış paydaşlar gibi etkileşim içinde olunan üyelere de yer verip vermediklerini incelemek amacıyla oluşturulan “etik kurul üyeleri” kodu ile ilgili bulgular ise Tablo 5’te sunulmuştur.

Tablo 5
Etik Kurul Üyeleri Koduna İlişkin Doküman Analizi Bulguları

Üniversiteler	Etik Kurul Üyeleri
Ü-1	Akademik
Ü-2	Akademik
Ü-3	Akademik
Ü-4	Yok
Ü-5	Yok
Ü-6	Akademik
Ü-7	Net ayırım belirtilmemiş
Ü-8	Yok
Ü-9	Akademik

Tablo 6’da görüldüğü gibi, Etik kurulları ise Ü-7 haricinde sadece akademik personel üyelerden oluşmaktadır. Ü-7 üniversitesi ise etik kurulun oluşumundan bahsetmekle birlikte üyelerin kimlerden seçileceği hakkında bilgi vermemektedir.

İş Etiği İlke ve Kodları Kategorisi Kapsamında Elde Edilen Bulgular

Bu kategori altında, üniversitelerin iş etiği ilke ve kodlarını belirleyip belirlemedikleri incelenmiştir. İş Etiği İlke ve Kodları kategorisine ait içerik analizi ve doküman analizi bulguları Tablo 6’da karşılaştırılmaktadır.

Tablo 6
İş Etiği İlke ve Kodları ile İlgili Bulguların Karşılaştırılması

Üniversiteler	İçerik Analizi	Doküman Analizi
	İş Etiği İlke ve Kodları	İş Etiği İlke ve Kodları
Ü-1	Var	Var
Ü-2	Var	Var
Ü-3	--	Var
Ü-4	Var	Yok
Ü-5	Yok	Yok
Ü-6	Yok	Var
Ü-7	--	Var
Ü-8	Yok	Yok
Ü-9	--	Var

Tablo 6’da sunulan içerik analizi bulguları, üç üniversitenin iş etiği ilke ve kodlarını belirlediğini, üç üniversitenin ise belirlemediğini göstermektedir. Doküman analizi bulgularına göre ise altı üniversitenin iş etiği ilke ve kodları belirlediği, üç üniversitenin ise belirlemediği tespit edilmiştir.

‘İş Etiği İlke ve Kodları’ ile ilgili içerik analizi ve doküman analizi bulguları Ü-1, Ü-2, Ü-5 ve Ü-8 üniversitelerinde birbiri ile uyuşmaktadır. Ü-3 ve Ü-9 üniversiteleri ile görüşme gerçekleştirilemediği, Ü-7 üniversitesi ile yapılan görüşmeden elde edilen veriler, yukarıda açıklanan sebeplerle kullanılmadığı için içerik analizi yapılamamış, bu nedenle doküman analizi bulgularıyla karşılaştırılmamıştır. Ü-4 ve Ü-6 üniversitelerinde ise bulgular uyuşmamaktadır. Ü-4 üniversitesinde görev yapmakta olan katılımcı iş etiği ilke ve kodların belirlendiğini belirtmesine rağmen, üniversitenin resmi sayfasından elde edilen bilgiler olmadığını göstermektedir. Ü-6 üniversitesinde ise katılımcı etik ilke kodların belirlenmediğini söylemesine rağmen, doküman analizi bulguları üniversitenin etik ilke ve kodları belirlediğini göstermektedir. Bu durum, çalışan ile üniversite arasında tutarsızlık olduğunu göstermektedir.

Sonuç ve Tartışma

Bu araştırmanın amacı; Batı Karadeniz Üniversiteler Birliğine üye üniversitelerin etik algıları ve bu alanda yapmış oldukları uygulamaları tespit etmektir. Araştırmanın evrenini Batı Karadeniz Üniversiteler Birliği’ ne üye üniversiteler oluşturmaktadır. Tam sayım yöntemi izlenerek birliğe üye olan 9 üniversite de araştırmaya dâhil edilmiştir. Araştırmanın veri setini, yarı yapılandırılmış görüşme yöntemi ile elde edilen veriler ve üniversitelerin resmi web sitelerinde yayınladıkları yönergeler oluşturmaktadır. Daha derinlemesine bir araştırma yapabilmek için araştırmada iki yöntem kullanılması uygun görülmüştür. Görüşme verilerine içerik analizi, üniversitelerin resmi web sitelerinden elde edilen verilere de doküman analizi uygulanmıştır.

Analizler sonucunda elde edilen bulgular aşağıda maddeler halinde özetlenmiştir:

Araştırma kapsamındaki üniversitelerde;

- Etik algısının tam olarak oturmadığı belirlenmiştir.
- Etik algısının oturmamış olması sebebiyle etik uygulamalarında eksiklik ve hatalara rastlanmıştır.
- Etik ilke ve kodlar, üniversitelerin kurumsal kültürlerine uygun, özgün bir şekilde hazırlanmamıştır.

Araştırmada elde edilen bulgular, Türkiye genelindeki üniversitelerin yönergelerinden elde edilen bilgiler ile oluşturulan istatistikler karşılaştırıldığında büyük farklılıklar olmadığı tespit edilmiştir.

Batı Karadeniz Üniversiteler Birliğini esas alan analiz bulgularında, belirli bir düzeye kadar etik algısı var olmakla birlikte iş etiği algısının tam manasıyla oluşturulmadığı görülmüştür. Bu alanda bir çalışma yapıldığına dair ilk kanıt olarak kabul

edilen etik yönergelerine yönelik inceleme yapıldığında Türkiye genelinde toplam 180 üniversitenin %34,44'ünün, Batı Karadeniz Üniversiteler Birliğine üye 9 üniversitenin ise 6'sının yönerge çıkardığı görülmüştür. Bununla birlikte, Türkiye genelinde %33,87, evren dâhilinde 2 üniversitede, hükümlerinin Üniversitelerde uygulanmayacağı bir maddesinde açıkça belirtmesine rağmen 5176 Sayılı Kamu Görevlileri Etik Kurulu Kurulması ve Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanunun yönergelere dayanak gösterilmesi, konunun tam olarak anlaşılmadığı, konu hakkında bilgi ve araştırma düzeyinin yeterli seviyede olmadığı görüşümüzü desteklemektedir.

Hem bu araştırmanın evreninde hem de Türkiye genelini kapsayan istatistik çalışmasında yer alan üniversitelerde iş etiği algısının, gerçek ruhunu yansıtan pozitif değer yaratma çabasından ve gerçek amacı olan daha iyiye ve daha güzele ulaşma yolunda kılavuzluk etmekten çok uzak olduğu görülmüştür. Türkiye genelindeki üniversitelerin %25,81'i yönergelerinde yaptırıma yer verirken, araştırma dâhilinde iki üniversite yer vermiş ancak hiçbir üniversitede pozitif ayrımcılığa rastlanmamıştır. Hatta bazı üniversitelerin yönergelerinde pozitif ayrımcılığı engelleyici hükümler tespit edilmiştir. Bir vakıf üniversitesinin yönergesinde yaptırımlara tıpkı bir disiplin yönetmeliğindeki yaptırımlar gibi yer verilmesi, hatta etik ilkeleri ihlal etmekten dolayı 3 kez uyarı alıp 4. Kez etik ihlalinde bulunanların sözleşmesinin fesih edileceğinin hüküm altına alınması, etiğin pozitif değer yaratma anlamı bakımından algı düzeyini net bir şekilde sunmaktadır.

Türkiye'de bulunan tüm üniversiteler faaliyetleri yönünden aynı mevzuat hükümlerine tabi ve Yükseköğretim Kuruluna bağlı olmalarına rağmen farklı kurum kültürleri, misyon ve vizyonları mevcuttur. Bu durum, henüz pilot uygulama aşamasında olmakla birlikte, Bölgesel Kalkınma ve Misyon Farklılaşması projesi ile Yükseköğretim Kurulu tarafından da desteklenmektedir. Ancak her iki grupta yer alan üniversitelerin iş etiği yönergeleri incelendiğinde örgüt kültürü, misyon ve vizyonları değerlendirilmeden, kurumsal ihtiyaçlar göz önünde bulundurulmadan hazırlandığı, birbirlerinin benzerleri ve hatta aynıları olduğu görülmüştür. Etik ilke ve kodlarının da, tıpkı yönergeler gibi özgünlükten uzak, Yükseköğretim Kurulu tarafından hazırlanarak üniversitelere gönderilen etik davranış ilkeleri, 5176 Sayılı Kanun ve bu kanuna dayanılarak çıkarılan yönetmelikte yer alan ilkeler ile ya birebir aynı ya da alıntılanmış olduğu tespit edilmiştir. Yasalar ile suç tanımı ve yaptırımları belirlenen, din, dil, ırk, siyasi düşünce vb. ayrımcılık, cinsel taciz gibi bazı konuların yönergelerde etik ilke veya kod olarak yer bulmasına, ya da başlı başına bir etik yönerge şeklinde karşılaşılmamasına mantıklı bir izah bulunamamıştır.

Etik uygulamaları ile ilgili olarak, araştırmanın evreninde yer alan üniversitelerin hiçbirinde etik kurullarında idari personel, öğrenci veya dış paydaş gibi üyelere yer verilmediği görülürken yer verenlerin Türkiye genelindeki üniversitelerdeki oranı

%38,71'dir. Etik kurullarında, akademik personel dışında, idari personel, öğrenci, sendika temsilcisi, üniversite kurucu ailesine mensup kişilerin de üye olarak yer aldıkları görülmüştür. Bununla birlikte bazı üniversitelerde üye olmamalarına rağmen gerekli görüldüğü durumlarda öğrenci konsey başkanı veya idari personel değerlendirme için kurula davet edilirken, akademik personelin etik ihlali görüşmelerinde, varsa etik kurulun idari personel üyesinin oturuma katılmasının ve oy kullanmasının yasaklandığı tespit edilmiştir. Bu durum üniversitelerde bilimsel veya akademik etik algısının daha baskın olduğu yönünde bir kanaat oluşturmuştur.

Bunların dışında, hem evren dâhilinde hem de Türkiye genelinde yer alan üniversitelerin incelenen yönergelerinde çeşitli çelişkilerin de olduğu tespit edilmiştir. Bunların birkaçı aşağıda özetlenmiştir.

‘... Üniversitesi Etik Kurul Yönergesi’ ismi ile çıkarılmasına, akademik ve idari birim çalışanları ile üretilen hizmetten faydalanan bütün kişilerin genel ve akademik etik normlarla bağdaşmayan davranışları... , etiğe aykırı olduğu ileri sürülen diğer konulardaki şikâyet başvurularının etik kurula yapılacağı belirtilmesine rağmen, bilimsel çalışmalarda etik kuruldan onay almak için yapılan başvurular ve etik kurulun görevlerinin sayıldığı madde incelendiğinde bilimsel araştırmalara yönelik bir yönerge mi yoksa iş etiği yönergesi mi olduğu konusunda kendi içinde çelişkiye düşen etik yönergelerine rastlanmıştır.

Birçok üniversitenin yönergesinin çıkarılış amacında; akademik ve idari birim çalışanları, öğrenciler, iç ve dış paydaşlar, etkileşim içinde olunan herkes vb. ifadelerle yer verilmesine rağmen, etik kurul üyelerinin yalnızca akademik personel olması bir çelişki olarak görülmüştür. Bazı üniversitelerde ise, etik kurul üyelerinin sadece sayısı verilmiş, akademik ve/veya idari personel, öğrenci, sendika temsilcisi, Sivil Toplum Kuruluşu (STK) temsilcisi vb. katılımcılar belirtilmemiştir.

Yönergesinde; “... Mevzuattaki tanımlarla yerel standart ve temayüllerle yetinmeyi reddeder...” ifadesi ile bir nevi taahhüt altına girmesine rağmen, yetinmeyip, standart ve temayüllerin üzerine koyacağı çalışma ve hizmetleri belirtmeyen üniversite tespit edilmiştir.

Bazı üniversitelerde yönerge kapsamına öğrenciler de katılmasına rağmen uygulamada, personelin etik davranış ilkelerine uymakla yükümlü oldukları, uymayanlara genel mevzuat hükümleri çerçevesinde işlem yapılacağı belirtilmiştir. Uygulamada yalnızca personelden bahsedilerek bir çelişki yaratılmıştır.

Maddelerinin üniversitelerde uygulanmayacağı hüküm altına alınan 5176 Sayılı Kanun ve bu kanuna dayanılarak çıkarılan yönetmelikte yer alan sözleşmenin personel tarafından imzalanmasının zorunlu kılınması da bir başka çelişkidir. Ayrıca imzalanması zorunlu kılınan sözleşme incelendiğinde; bunun bir sözleşme değil, kamu görevlisinin

nasıl hizmet sunacağı, neleri yerine getireceğinin tarif edildiği tek taraflı bir ‘taahhüt-name’ olduğu görülmektedir. Hukukta, yerine getirilmediği takdirde bir yaptırım olan taahhütler için ‘sözleşme’ yapılabildiği halde, burada ‘sözleşme’ adı altında alınan taahhütlerin yerine getirilmemesi durumunda ne tür bir yaptırım olacağına dair herhangi bir hüküm bulunmadığından bu belgeye ‘sözleşme’ demek, doğruluğu ve hukuka uygunluğu açısından tartışılır. Bununla birlikte, kişinin çalışmaları esnasında tavır ve davranışlarına etik katkı vermeyecek, vicdani yönünü harekete geçirmeyecek böyle bir belgenin işlevsellik açısından gerekliliği de bir başka tartışma konusudur.

Yönergesinde Yükseköğretim Kurumları, Yönetici, Öğretim Elemanı ve Memurları Disiplin Yönetmeliğini de dayanak gösteren, Türkiye genelinde tek bir üniversiteye rastlanmıştır. Anılan bu yönetmelik 20.10.2017 tarihinde yürürlükten kaldırıldığı halde, 07.03.2018 tarihinde Üniversitenin resmi internet sitesine yapılan erişimde, yönergenin revize edilerek güncellenmediği tespit edilmiştir.

Tüm bu tespitler ışığında; üniversitelerde etiğin gerçek manası ile anlaşamadığı, bilimsel araştırma ve akademik etik algısının daha yüksek görüldüğü, iş etiği alanında ise yapılması veya düzeltilmesi gereken çok şeyin olduğu değerlendirilmiştir. Bunların yanı sıra, yönergelerin değişen koşul ve ihtiyaçlar çerçevesinde belirli aralıklarla gözden geçirilip revize edilerek güncellenmedikleri görülmüştür. Üniversitelerin iş etiği çalışmalarının etik ruhtan, kurum kültürü, misyon ve vizyon gibi değerlerden uzak oldukları tespit edilmiştir. Konusu bakımından, suç tanımı yapılan ve yaptırımları yasalarla belirlenen konulara yakın oldukları örnekler ile ortaya konulan, incelenen yönergeler içinde özgün etik yönerge, ilke veya kodlara rastlanmamıştır.

Öneriler

Etik algının oluşturulması, uygulamaların daha fazla yaygınlaştırılması ve gerçek işlevi ile hayatımızda yer alması için, iş etiği alanında uzman kişilerce etik algısı üzerine eğitimlerin verilebileceği değerlendirilmiştir. Bunun ise nasıl yapılması gerektiğini Türkeri (2015, s. 9) çok güzel bir şekilde tarif etmektedir; “Etik insanın gündelik hayatında ve meslek hayatında olumsuzlukları gidermesinden öte, pozitif değer üretmesini gerektirir. Bundan dolayı ‘etik ihlaller’, ‘etik yanlışlar’ dediğimiz şeyleri yapmamak asıl hedefi oluşturmaz. Çünkü bu, negatif bir şeydir. Asıl olan, etik ile birlikte anılan yanlışların pozitiflerinin, onların altında yatan asıl değerlerin vurgulanmasıdır.” Bu, özellikle de yönergelerine yaptırımlar ekleyerek etiğe farklı anlam ve misyon yükleyen üniversiteler tarafından dikkate alınmalı, yönergeler, farklı bir yaklaşımla yeniden gözden geçirilmelidir.

Etik algısını etkileyen faktörlerin başında gelen örgüt kültürünün tüm üniversiteye yaygınlaştırılması ve benimsenmesinin sağlanmasında üst yönetime de büyük görevler düşmektedir. İlk olarak, çalışanlar için birer rol model olan yöneticilerin etik

tutumuna sahip olmaları, çalışanlar ve kurum için olumlu bir etki yaratarak etik iklimin oluşturulmasını kolaylaştıracaktır.

Bilimsel ve akademik etik konularına daha fazla ağırlık veren üniversitelerin, üniversiteleri birer örgüt olarak kabul etmeleri ve iş etiği alanında da çalışmalar ortaya koymaları gerekmektedir. Türkiye’de bulunan üniversitelerin iş etiği alanını biraz ihmal ettikleri, bilimsel ve akademik etiğe verdikleri kadar önem vermedikleri, mesai harcamadıkları değerlendirilmektedir. Bu nedendir ki iş etiği alanında almaları gereken çok uzun bir yol vardır.

İş etiği alanında yapılacak çalışmalar yalnızca yasal zorunluluklar göz önünde bulundurularak yapılmamalıdır. Böyle yapıldığı takdirde çalışmalar, bugün olduğu gibi, yasaları veya diğer üniversitelerin çalışmalarını taklitten öteye gidemeyecektir. Her üniversite, örgüt kültürü, misyon ve vizyonları ile farklı olduğunun bilincine vararak, bu farklılıkları ortaya koyacak özgün çalışmalara imza atmalıdır.

Üniversitelerde hazırlanan etik yönergelerin, yürürlüğe konulmadan önce hukuk müşavirlikleri tarafından da incelenerek hukuki görüşleri alınmalıdır. Hukuk müşavirlikleri ise yönergeleri, yalnızca metin içeriklerinin hukuki yönden değerlendirmesini yapmak üzere değil, amaçtan kapsama, dayanaktan tanımlara, yürürlükten yürütmeye kadar tüm bölümleri incelemelidir. Böyle bir incelemenin, maddelerinin üniversitelerde uygulanmayacağı hüküm altına alan 5176 Sayılı Kanun gibi mevzuatların yönergelerde dayanak olarak kullanılmasının ve diğer başka hataların da önüne geçebileceği değerlendirilmektedir.

Üniversitelerde oluşturulan etik kurullarda, akademik-idari-işçi personel, öğrenci, iç ve/veya dış paydaş vb.’nin temsil edilmesi, etiğin ruhuna daha uygun olduğu gibi, daha fazla etik değer üretilmesine katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Etik kurulda temsil edilmek her bir bireyde, göz ardı edilmediği, ötekileştirilmediği, varlığının ve fikirlerinin üniversite için ayrı bir değer olduğu algısı yaratacaktır. Bunun da kişiler üzerinde yaratacağı olumlu etkiler ile üniversitelerin örgütsel kültürüne, kurumsal değer ve hizmet kalitelerine pozitif katkı sağlayacağı değerlendirilmektedir.

Bir diğer pozitif katkının ise, etiğin amacını da içeren daha iyiye ve daha güzele ulaşma çabalarında yarışmak olduğu düşünülmektedir. ‘İyilik gariplikti’, ‘iyilik yap denize at’, ‘besle kargayı oysun gözünü’ gibi insanı iyilik yapmaya teşvik etmek bir yana, onu bu yoldan alıkoyacak atasözleri ve deyimlerimiz olmasına rağmen, insanoğluna bahşedilmiş en büyük değerlerden biri olan vicdanın sesine iyilikte ve güzellikte yarışabilmek için daha fazla kulak verilmelidir. Yine bu yolda, iyilik yapmak özendirilmeli, güzel bir şeyler ortaya koymanın hazzı ve ruhu nasıl doyduğu iyi anlatılmalıdır.

Yüksel (2010, s. 36), bir çok temel etik değerın zamanla hukuki norma dönüştüklerini belirtmektedir. Hukuki norm haline gelen etik değerlerin artık birer etik değer

olmadıkları, onların yalnızca hukuk kuralları olarak kabul edilmeleri gerektiği değerlendirilmektedir. Bu nedenle araştırmamıza konu olan yönergelerde yer alan etik ilke ve değerlerin yeniden incelenerek, hukuki norm haline gelenlerin yönergelerden çıkarılması gerektiği düşünülmektedir.

Araştırma bulgularımız ile ortaya konulan, yönergelerdeki hata ve çelişkilerin giderilmesi için, konu üzerinde daha fazla odaklanılması ve mesai harcanması gerekmektedir. Ayrıca belirli zaman periyotlarında, ihtiyaç halinde veya değişen şartlar oluştuğunda yönergeler, etik ilke ve kodlar yeniden gözden geçirilmeli, gerekiyorsa revize edilmelidir.

Alan literatüründe, üniversitelerde iş etiği üzerine çalışmaların daha fazla ve çeşitte yapılmasına ihtiyaç duyulmaktadır. Farklı evrenlerde yapılacak araştırmaların, bulguların karşılaştırılması ve yeni öneriler sunulabilmesi açısından faydalı olacaktır.

Günümüzde, yapılan eylemlerin ahlaki sonuçlarının olabileceğinin görmezden gelinmesi, ahlaki sorumluluğun üstlenilmemesi, sorumluluktan kaçmak için sonuca mazeret üretilmesi anlamına gelen ahlaki çözümlere sıkça rastlanılmaktadır. Gönüllülük ve vicdani yönü baskın olan etik, ahlaki çözümlere veya diğer tüm sorunlara tek başına çare olamaz belki ama etik tutum içerisinde bulunmak, olaylara, karşılaşılan durumlara farklı yaklaşımlar sergilememizi sağlayarak hayatımıza pozitif değerler katacak, onu kolaylaştıracak ve bizlere daha yaşanabilir bir dünya sunacaktır.

Extended Abstract

Universities' Perceptions and Applications of Business Ethics: Research on the Black Sea Universities Network*

Berrin Gündoğdu¹
Düzce University

Aslıhan Ünal²
Düzce University

İzzet Kılınç³
Düzce University

Abstract

The main purpose of this research is to examine the business-ethics perceptions of universities belonging to the Black Sea Universities Network by considering them as organizations and to define the activities, principles, and codes they adopt or don't adopt in the field. The population of the research consists of nine universities registered in the network. Data from online interviews with seven of the universities' secretary-generals and assistant secretary-generals and documents provided from these universities' official web sites have been used as the dataset. The semi-structured interview method has been followed in collecting the interview data. The interview form consists of 10 open-ended questions and is supported by probing questions; the form has not been strictly adhered to during the interviews. The interview data have been analyzed using qualitative content analysis following a deductive approach. The predetermined categories of ethical perceptions, activities and practices of universities on business ethics, and the principles and codes of business ethics were searched in the data. As a result of content analysis, universities have been identified as having inadequate ethical perceptions, four universities to have organized ethical committees, and three universities to have issued directives on business ethics.

Keywords

Perception of business ethics in universities • Business ethics • Content analysis • Document analysis • Black Sea Universities Network

* This is an extended abstract of the paper entitled "Üniversitelerin İş Etiği Algıları ve Uygulamaları Batı Karadeniz Üniversiteler Birliği Üzerine Bir Araştırma" published in *Turkish Journal of Business Ethics*.

Manuscript received: September 12, 2018 / **Accepted:** December 25, 2018 / **OnlineFirst:** December 30, 2018.

1 Düzce University, Konuralp Yerleşkesi, Konuralp, Düzce 81620 Turkey. Email: berringundogdu@duzce.edu.tr

2 **Correspondence to:** Aslıhan Ünal, Department of Business Administration, Institute of Social Sciences, Düzce University, Konuralp Yerleşkesi, Konuralp, Düzce 81620 Turkey. Email: aslihanunal80@hotmail.com

3 Management Information System, Faculty of Business, Düzce University, Konuralp Yerleşkesi, Konuralp, Düzce 81620 Turkey. Email: izzetkilinc@duzce.edu.tr

To cite this article: Gündoğdu, B., Ünal, A., & Kılınç, İ. (2018). Universities' perceptions and applications of business ethics: Research on the Black Sea Universities Network. *Turkish Journal of Business Ethics*, 11, 193–226.
<http://dx.doi.org/10.12711/tjbe.2018.11.2.0028>

Ethics is commonly considered as a mere academic issue in universities in Turkey. Regulations and practices on academic ethics are more prevalent and established, and the academic literature also supports this belief. Research on ethical practices in universities is centered on academic ethics. This research has been conducted in order to fill this gap in the literature and to draw attention to the fact that universities are organizations that do not consist only of academic staff, and to emphasize the importance of business ethics as a holistic concept.

To support the content analysis findings, documents regarding directives on business ethics, ethical committees, and ethical codes of conduct have been downloaded from nine of these universities' official web sites and analyzed through document analysis. The same categories were searched in the data used in content analysis in order to compare the findings. As a result of the document analysis, the universities' ethical perceptions were identified as inadequate. Six universities have also been identified as having ethical codes of conduct, as having organized ethical committees (administrative member titles were not mentioned on the list), and as having issued directives on business ethics. In addition, some disagreements have been identified between the participants' statements and their university's official statements. For example, one participant stated an ethics committee had performed in the university, but no ethical committee statement was detected on the university's official documents. This kind of misunderstanding also indicates a conflict regarding ethical perceptions and organizational culture in universities.

Consequently, the findings from the research reveal universities to have an inadequate level of business-ethics perceptions; because ethical perceptions were not established adequately, mistakes and deficiencies have arisen, and ethical principles and codes have not been organized properly or uniquely for institutional culture.

Kaynakça/References

- Arda, B. (2003). Üniversitelerin araştırma ahlakı ve etik. *Cumhuriyet Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi*, 25(4), 7–11.
- Ahlak (t.y.). *Güncel Türkçe Sözlük*. Türk Dil Kurumu. http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5ba8139875d5c6.23733033 adresinden edinilmiştir.
- Akbaş, T. T. (2010). Örgütsel etik iklimin örgütsel bağlılık üzerindeki etkisi: Mobilya sanayi büyük ölçekli işletmelerinde görgül bir araştırma. *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 2, 121–137.
- Akoğlan-Kozak, M. ve Güçlü-Nergiz, H. (2012). *Turizmde etik: Kavramlar, ilkeler, standartlar*. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Alev, B. ve Genç, F. N. (2015). Türkiye'de üniversite etik kurulları üzerine bir inceleme. *Akdeniz İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 31, 135–182.
- Altheide, D., Coyle, M., DeVriese, K., & Schneider, C. (2008). Emergent qualitative document analysis. In S. Hesse-Biber & P. Leavy (Eds.), *Handbook of emergent methods* (pp. 127–154). New York, NY: The Guilford Press.

- Aydın, A. (2014) *Yöneltil, mesleki ve örgütsel etik* (6. Baskı) Ankara: Pegem Akademi.
- Aydın, İ., Alkın-Şahin, S. & Demirkasimoğlu, N. (2014). Üniversitelerde karşılaşılan etik dışı davranışlara ilişkin akademisyen görüşleri. *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi*, 43.
- Bal, H. (2013). *Nitel araştırma yöntemi*. Isparta: Fakülte Kitabevi.
- Bayraktaroğlu, S. ve Yılmaz, S. E. (2012). İnsan kaynakları yönetiminde iş etiği uygulamaları ile örgütsel performans arasındaki ilişki: Fortune Türkiye en büyük 500 şirket örneği. *İş Ahlakı Dergisi*, 5(10), 117–148.
- Beauchamp, T. L., & Brenkert, G. G. (2010). *The Oxford handbook of business ethics*. Oxford, UK: Oxford University Press.
- Bektaş, Ç. ve Köseoğlu, M. A. (2007). Etik kodlarının yönetsel karar alma sürecine etkileri ve bir model önerisi. *The Journal of Industrial Relations and Human Resources*, 9(2), 94–115.
- Berg, B. L. (2001). *Qualitative research methods for the social sciences* (4th ed.). Massachusetts, MA: Allyn & Bacon.
- Bozkurt, Ö. (2016). Girişimcilik kültürü. K. Çatı (Ed.), *Girişimcilik ve inovasyon yönetimi* içinde. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık
- Bowen, G. A. (2009). Document analysis as a qualitative research method. *Qualitative Research Method*, 9(2), 27–40.
- Brinkmann, S. (2018). The interview. In N. K. Denzin & Y. S. Lincoln (Eds.), *The SAGE handbook of qualitative research* (5th ed., pp. 997–1038). California, CA: SAGE.
- Büte, M. (2011). Algılanan örgüt ikliminin etik olmayan davranışlar üzerindeki etkilerinin belirlenmesine yönelik bir araştırma. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*. 25(2), 103–122.
- Carroll, A. B. (1979). A three-dimensional conceptual model of corporate performance. *Academy of Management Review*, 4(4), 497–505.
- Chippendale, P. (2001). On values, ethics, morals & principles. A values Inventory. Retrieved from https://s3.amazonaws.com/academia.edu.documents/33597043/On_Values_Ethics_Morals_and_Principles.pdf?AWSAccessKeyId=AKIAIWOWYYGZ2Y53UL3A&Expires=1533261824&Signature=rQ83kzvMEMOjxG46vsUHRcxD15A%3D&response-content-disposition=inline%3B%20filename%3DOn_Values_Ethics_Morals_and_Principles_B.pdf
- Creswell, J. W. (2018). *Nitel araştırma yöntemleri: Beş yaklaşıma göre nitel araştırma ve araştırma deseni* (3. Baskıdan Çeviri). (4. basım). Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Çakırel, Y. (2009). *Mesleki etik kapsamında etik ve etik kodların büro çalışanlarının iş doyumuna etkisi* (Yüksek lisans tezi, Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara). <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/> adresinden edinilmiştir.
- De George, R. T. (2003). Ethics, academic freedom and academic tenure. *Journal of Academic Ethics*, 1(1), 11–25.
- Dickson, M. W., Smith, D. B., Grojean, M. W., & Ehrhart, M. (2001). An organizational climate regarding ethics: The outcome of leader values and the practices that reflect them. *The Leadership Quarterly*, 12(2), 197–217.
- Donaldson, T., & Dunfee, T. W. (1994). Toward a unified conception of business ethics: Integrative social contracts theory. *Academy of Management Review*, 19(2), 252–284.
- Erdilek-Karabay, M. (2015). *İşletmelerde etik ve etik liderlik sigortacılık sektöründe bir araştırma*. İstanbul: Beta Basım.

- Eren, E. (2012). *Örgütsel davranış ve yönetim psikolojisi* (13. basım). İstanbul: Beta Basım A.Ş.
- Eren, S. S. ve Hayatoğlu, Ö. (2011). Eik iklimin satış elemanlarının iş tutumlarına ve iş performanslarına etkisi: İlaç sektöründe bir uygulama. *Zonguldak Karaelmas University Journal of Social Sciences*, 7(14), 109–128.
- Erickson, F. (2018). A history of qualitative inquiry in social and educational research1. In N.K. Denzin and Y.S. Lincoln (Eds.), *The SAGE Handbook of Qualitative Research* (5th Edition, pp. 87-141). California, CA: SAGE.
- Eroğluer, K. ve Yılmaz, Ö. (2015). Etik liderlik davranışlarının algılanan örgüt iklimi üzerine etkisine yönelik bir uygulama: İş yaşamında yalnızlık duygusunun aracılık etkisi. *Journal of Business Research-Turk*, 7(1), 280–308.
- Erwin, P. M. (2011). Corporate codes of conduct: The effects of code content and quality on ethical performance. *Journal of Business Ethics*, 99(4), 535–548.
- Feldman, F. (2013). *Etik nedir?* (2. basım). İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- Filizöz, B. (2011). Etik ve etiğe ilişkin temel kavramlar. Z. Sabuncuoğlu (Ed.), *İşletme etiği* içinde (s. 1–38). İstanbul: Beta Basım.
- Goodpaster, K. E. (1991). Business ethics and stakeholder analysis. *Business Ethics Quarterly*, 1(1), 53–73.
- Gül, H. ve Gökçe, H. (2008). Örgütsel etik ve bileşenleri. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 13(1), 377–389.
- Gündoğan, A. O. (2011). *Felsefeye giriş* (2. basım). İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları.
- Hosmer, L.T. (1994). Strategic planning as if ethics mattered. *Strategic Management Journal*, 15(2), 17–34.
- Hsieh, H. F., & Shanon, S. E. (2005). Three approaches to qualitative content analysis. *Qualitative Health Research*, 15(9), 1277–1288.
- İnci, O. (2015). Bilimsel yayın etiği. *Türk Kütüphaneciliği*, 29(2), 282–295.
- İştar, E. (2015). *İşletme ortaklıklarının sürdürülebilirliğinde iş etiği*. Ankara: Akademisyen Kitabevi.
- Jin, K. G., & Drozdenko, R. G. (2010). Relationships among perceived organizational core values, corporate social responsibility, ethics, and organizational performance outcomes: An empirical study of information technology professionals. *Journal of Business Ethics*, 92(3), 341–359.
- Joyner, B. E., & Payne, D. (2002). Evolution and implementation: A study of values, business ethics and corporate social responsibility. *Journal of Business Ethics*, 41(4), 297–311.
- Karcıoğlu, F. (2001). Örgüt kültürü ve örgüt iklimi. *Atatürk üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 15 (1-2), 265–283.
- Kesgin, A. (2009). Etik üstüne. *Dini Araştırmalar*, 12(35), 143–160.
- Kırel, Ç. (2000). *Örgütlerde Etik Davranışlar, Yönetimi ve Bir Uygulama Çalışması*. Eskişehir. Anadolu Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Merkezi.
- Kuçuradi, İ. (2011). *Etik*. Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu.
- Mayring, P. (2014). Qualitative content analysis theoretical foundation, basic procedures and software solution. Austria: Klagenfurt.
- Nemli-Çalışkan, E. (2011). Etik ve etiğe ilişkin temel kavramlar. Z. Sabuncuoğlu (Ed.), *İşletme etiği* içinde (s. 85–103). İstanbul: Beta Basım.
- Özlem, D. (2014). *Etik-ahlak felsefesi*. İstanbul: Notos Kitap Yayınevi.

- Saylı, H., Ağca, V., Kızıldağ, D. ve Yaşar-Uğurlu, Ö. (2009). Etik, kurumsal itibar ve kurumsal performans ilişkisini belirlemeye yönelik ilk 500 işletme içinde yapılmış bir araştırma. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(2), 171–180.
- Tepe-Küçükkoğlu, M. (2012). Etik değerler ve etiğin kurumsallaşması. *Hukuk ve İktisat Araştırmaları Dergisi*, 4(1), 177–185.
- Türkeri, M. (2015). *Etik değer açısından eğitim, siyaset, kamu, çalışma hayatı ve bilim*. Antalya: Lotus Yayınevi.
- Türkiye Cumhuriyeti Anayasası. (1982). https://www.tbmm.gov.tr/anayasa/anayasa_2018.pdf adresinden edinilmiştir.
- Türk Sanayicileri ve İş İnsanları Derneği. (2009). *Dünyada ve Türkiye’de iş etiği ve etik yönetimi*. İstanbul: Yazar.
- Uçak, N. Ö. ve Birinci, H. G. (2008). Bilimsel etik ve intihal. *Türk Kütüphaneciliği*, 22(2), 187–204.
- Ülgen, H. ve Mirze, S. K. (2013). *İşletmelerde stratejik yönetim* (8. basım). İstanbul: Beta.
- Ünal, M., Toprak, M. ve Başpınar, V. (2012). Bilim etiğine aykırı davranışlar ve yaptırımlar: Sosyal ve beşeri bilimler için bir çerçeve önerisi. *Amme İdaresi Dergisi*, 45(3), 1–27.
- Verschoor, C. C. (1998). A study of the link between a corporation’s financial performance and its commitment to ethics. *Journal of Business Ethics*, 17(13), 1509–1516.
- Vesilind, P. A. (1988). Rules, ethics and morals in engineering education. *Engineering Education*, 78(5), 289–293.
- Walker, M. (2012). Universities and a human development ethics: A capabilities approach to curriculum. *European Journal of Education*, 47(3), 448–461.
- Woiceshyn, J. (2011). A model for ethical decision making in business: Reasoning, intuition, and rational moral principles. *Journal of business Ethics*, 104(3), 311–323.
- Yaman, E. (2008). Üniversiteler ve etik: Baskılar ya da psikolojik şiddet. *İş Ahlakı*, 1(1), 81–97.
- Yaran, C. S. (2010). *Ahlak ve etik*. İstanbul: Rağbet Yayınları.
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2013). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri* (9. basım). Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Yüksek Öğretim Kurumu. (2014). *Yükseköğretim kurumları etik davranış ilkeleri*. Yükseköğretim Kurulu Başkanlığının 22.10.2014 tarih ve 339-62074 sayılı yazısı.
- Yüksel, C. (2010). *Devlette etik ‘Dünyada ve Türkiye’de kamu yönetiminde etik, yasal altyapı ve uluslararası uygulamalar’*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.

Firma Yaklaşımı ve Özelliklerinin İş Sağlığı ve Güvenliğine Etkisi: Türkiye Örneği*

Hasan Bülbül¹

Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi

Öz

Firmaların işyerinde sağlık ve güvenliği sağlaması sadece yasal değil aynı zamanda ahlaki, toplumsal ve ekonomik bir beklentidir. Bu çalışmada firmaların iş sağlığı ve güvenliğine (İSG) ilişkin yaklaşımlarının (bakışlarının) ve özelliklerinin (büyüklük, sahiplik yapısı) uygulamaya etkisi incelenmiştir. Veriler Türk İmalat Sanayinde, sekiz farklı sektörde faaliyet gösteren, 265 firmadan elde edilmiştir. İSG'ye ilişkin firma yaklaşımını belirlemek amacıyla yürütülen kümeleme analizi sonucunda araştırma örneği zorunlu uygulayıcılar (zorunlular) ve istekli uygulayıcılar (istekliler) olarak iki grupta sınıflanmıştır. Ortaya çıkan İSG yaklaşımları firmaların ölçekleri, sahiplik türleri ve sektörleri bakımından karşılaştırılmış ve kümeler arasında istatistiksel bir farka rastlanmamıştır. Ancak hem İSG uygulamaları (çalışan ve önlem) hem de elde edilen faydalara (üretim ve itibar) ilişkin olarak isteklilerin zorunlulara kıyasla daha yüksek ortalama değerlere sahip olduğu ve bu farklılığın istatistiksel bakımdan anlamlı bulunduğu görülmüştür. İSG uygulamalarında büyük ölçekli ve yabancı sahipli firmalar ön plana çıkarken sektör bakımından bir fark tespit edilmemiştir.

Anahtar Kelimeler

İş sağlığı ve güvenliği • Firma ölçeği • Sahiplik • Kümeleme analizi • Gelişen ülke • Türkiye

* Bu çalışma Prof. Dr. Hasan Bülbül'ün proje yürütücülüğünü yaptığı Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi tarafından desteklenen SOB 2015/03'no'lu projeden üretilmiştir.

1 Hasan Bülbül (Prof. Dr.), Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, Merkez Yerleşke 51240 Niğde. Eposta: hbulbul@ohu.edu.tr

Atf: Bülbül, H (2018). Firma yaklaşımı ve özelliklerinin iş sağlığı ve güvenliğine etkisi: Türkiye örneği. *İş Ahlakı Dergisi* 11, 227–253. <http://dx.doi.org/10.12711/tjbe.2018.11.2.0014>

Araştırmacılar (Lo ve ark., 2014; Pagell ve ark., 2014) güvenliğin maliyet, kalite, esneklik, teslimat ve yenilikle beraber kilit operasyonel öncelikler (üretim yetenekleri) arasında ele alınması gerektiğini ve güvenliğin üretim yönetiminin kritik bileşeni olduğunu belirtmektedir. Dahası, sağlık ve güvenliğin, hükümetlerin ve vatandaşların temel bir insani hak olarak firmadan talep etmesi gereken bir konu olduğunu ifade etmektedir. Bu anlamda da işyerinin kötü güvenlik performansı kanun yapımcıların, müşterilerin ve diğer paydaşların beklentilerinin firma tarafından karşılamadığının işareti olarak görülmelidir. Çoğu iş kazası imalat esnasında meydana geldiğinden düşük iş güvenliği performansı da kötü yönetilen üretim faaliyetlerinin göstergesidir. Dolayısıyla yazarlar, çalışanların büyük kısmının imalat faaliyetleri sırasında ya da alanında mesleki hastalık ve kazalara maruz kalmasına rağmen iş sağlığı ve güvenliğinin üretim yönetimi literatüründe göz ardı edilen ve süregiden sosyal bir konu olduğunu belirtmektedir.

Sadece üretim yönetimi disiplini için değil konu genel olarak akademisyenler tarafından yönetsel ve örgütsel araştırma alanı olarak ihmal edilmiştir. Dünya çapında çok sayıda firma yıllardır güvenlik yönetimini uygulamasına rağmen üst düzey dergilerde yayınlanan örgütsel araştırmaların ancak %1'inden azı iş güvenliğine odaklanmıştır (Zimolong ve Elke, 2012). Hâlbuki iş kazaları, üretim sürecini kesintiye uğratarak bir yandan maliyetleri artırmakta diğer yandan da elde edilen üretim miktarında ve kalitesinde düşüslere neden olarak firmanın verimliliğini düşürmektedir. Ayrıca iş kazalarının firmalarda neden olduğu olumsuz etkiler sadece bunlar olmayıp örgüt içi ilişkileri zayıflatarak ve kurum imajına zarar vererek firmanın maddi olmayan varlıklarında bozulmaya sebep olmaktadır (Fernandez-Muniz, Montes-Peon ve Vazquez-Ordas, 2009).

Grant ve arkadaşlarına (2007) göre iş sağlığı ve güvenliği uygulamalarının temel amacı, çalışanlar için yaralanma, hastalık, devamsızlık, ölüm ve diğer olumsuz sonuçların gerçekleşme olasılığını azaltmak suretiyle verimliliklerinde artış sağlamaktır. İşyerlerinde kaza ve yaralanma oranlarında düşüş sağlanmasının toplumsal zenginleşmeye de katkı sağlayacağından iş güvenliği, endüstriyel kalkınmanın başarılmasında da tartışılan önemli konuların başında gelmektedir (Jilcha ve Kitaw, 2017). Aynı zamanda iş sağlığı ve güvenliği, çevre yönetimi ile birlikte sürdürülebilir kalkınmanın da önemli bir bileşeni olarak görülmektedir. Çünkü nihai amaçları çalışanların fiziksel ve mental sağlıklarının sürdürülebilirliğini sağlamaktır. Ancak sürdürülebilirlik üzerine üretim araştırmaları artmasına karşın bu çalışmalarda ana odak hala çevre yönetimi olup sağlık ve güvenliğe yeterince yer verilmemektedir (Fan ve ark., 2014; Molamohamadi ve Ismail, 2014).

Örgüt ve dolayısıyla ülke için sunacağı katkılara rağmen, sağlık ve güvenliğe firmaların yeterli önemi vermediği, verenlerin de motivasyonlarının kalite ya da finansal

konulardan çok mevzuata uyum sağlama ve kurumsal kredibilite kaybı korkusu olduğu belirtilmektedir (Fuller, 1999). Bu çalışmanın amacı, Türk imalat sanayi firmalarının iş sağlığı ve güvenliğine bakışını, uygulama düzeyini, elde edilen faydaları belirlemeyi ve aralarındaki ilişkiyi incelemektir. Ayrıca firma ölçeği, sahiplik yapısı ve faaliyet alanına göre iş sağlığı ve güvenliği uygulama düzeyinin farklılık gösterip göstermediğinin incelenmesi de çalışmanın amaçları arasındadır. İncelenen değişkenlere ilişkin Türkiye'deki mevcut durumu ortaya koyacak olması yanı sıra gelişmekte olan ülkelerden iş sağlığı ve güvenliği hakkında az sayıda çalışmanın bulunduğu literatürün (Fan ve ark., 2014) gelişmesine katkı sunacak olması araştırmanın önemli yönüdür.

İş Sağlığı Güvenliğinin Önemi ve Ekonomik Etkileri

İş sağlığı ve güvenliği (İSG) hali hazırda bir kaza, sağlıkla ilgili kötüleşme veya maddi zarar ve bir arıza oluşmadan firmada olması muhtemel tehlikelerin ve risklerin belirlenerek bunların gerçekleşme bilirlüğünü kararlaştırmak üzere yapılan bilimsel ve sistematik bir çalışmadır (Toklu, 2016). Türkiye'de İSG, Avrupa Birliği'ne uyum sürecinde Uluslararası Çalışma Örgütü'nün 155 ve 161 sayılı sözleşmelerindeki hükümlerin karşılığının sağlanması amacıyla 2012 yılında çıkartılan 6331 sayılı İSG kanunu ile tüm işyerlerinde uygulanması zorunlu hale getirilmiştir (Yeniçel, 2014). Kanuni yükümlülüklerle karşın 2016 yılında 286 bin iş kazası meydana gelmiş ve 1405 çalışan hayatını kaybetmiştir. Dünyada da iş kazalarında her saniye yüzlerce kişi hayatlarını kaybetmekte ya da çalışamaz durumda kalmaktadır. Detaylara inildiğinde;

- Çin ve Hindistan'da her yıl ortalama 8500 kişi iş kazalarında hayatını kaybetmektedir.
- Afrika kıtasında her yıl ortalama 42 milyon iş kazası meydana gelmekte ve bu kazalarda 54.000 kişi hayatını kaybetmektedir.
- 2004-2007 yılları arasında Avrupa'da 5 milyon iş kazası meydana gelmiş, 5000 kişi hayatını kaybetmiştir.
- Latin Amerika ve Karayipler'de her yıl yaklaşık 22.6 milyon iş kazasında 30.000 kişi hayatını kaybetmektedir (Öçal ve Çiçek, 2017).
- ABD'de her yıl yaklaşık dört milyon çalışan yaralanmakta, günde ortalama 13 çalışan yaşamını yitirmektedir (Fan ve ark., 2014).

Muhafazakâr tahminlere göre her yıl çalışanlar 270 milyon iş kazasına ve 160 milyon meslek hastalığına maruz kalmaktadır. Ekonomik açıdan da kötü yönetilen sağlık ve güvenlik ile azalan çalışma kapasitesi bir ülkenin Gayri Safi Milli Hasılası'nın %10-20'sine kadar zarara neden olmaktadır (Jilcha ve Kitaw, 2017). 2011 yılında Türkiye'nin iş kazaları ve meslek hastalıklarından kaynaklanan tahmini ekonomik

kaybı merkezi yönetim bütçesinin yaklaşık altıda biri, 52 milyar lira civarındadır (Balcı ve ark., 2013).

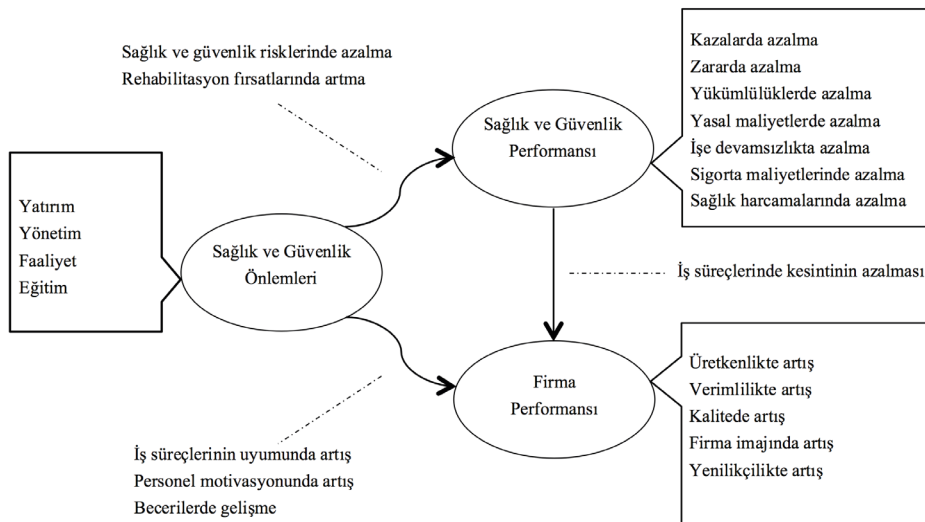
İş günü kayıpları ya da kazançlardan kayıplar gibi bazı maliyetler açıkça görülebilir ve kolayca parasal olarak ifade edilebilirken kazaların ekonomik sonuçlarının büyük bir bölümü kısmen gizlidir ya da fiyatlandırılmamaktadır (Mossink, 2002). Dolayısıyla iş kazaları ve meslek hastalıklarının sebep olduğu maliyetler iki ana başlık altında değerlendirilmektedir. Bunlar, doğrudan ve dolaylı maliyetlerdir. Doğrudan maliyetler, kaza anında yapılan ilk yardım masrafları, kazalıya ödenen geçici ve sürekli iş göremezlik ödenekleri, kazalı ya da ailesine ödenen ücret ve tazminatlar ve mahkeme giderleridir. Dolaylı maliyetler ise işgücü kaybı, kazalının çalışmaması, yasal işlemler için kaybedilen zaman, üretim kaybı, iş akışı ve programında aksamalar, hammadde ve malzemenin zarara uğraması, verim düşmeleri, siparişlerin zamanında karşılanamamasından doğan kayıplar, firmanın prestij kaybı nedeniyle ortaya çıkan maliyetlerdir. Araştırmalar dolaylı maliyetlerin doğrudan maliyetlere kıyasla yaklaşık 4 ile 10 kat daha yüksek olduğunu göstermektedir (Balcı ve ark., 2013; Koç ve Akbıyık, 2011; Ocaktan, 2009; Yılmaz ve Tan, 2015).

Gerek dünyada gerekse Türkiye’de İSG’ye ilişkin hayli yol kat edilmesine rağmen gerek insani kayıplar gerekse ekonomik kayıplar varlığını korumaktadır. Türkiye de kaza sayısı bakımından gerek dünya genelinde gerekse Avrupa’da bir hayli kötü performans sergilemektedir (Ceylan, 2012; Karamık ve Şeker, 2015; Ocaktan, 2009). İş güvenliğinde devletlerin, çalışanların ve işverenlerin (firma) farklı sorumlulukları söz konusudur. Devletlerin sorumluluğu, iş güvenliği için yasa çıkarmak ve denetlemek olarak özetlenebilir. Çalışanların sorumluluğu, güvenlik talimatlarına ve kurallarına göre hareket etmek olarak belirtilebilir. Bu noktada kazaların bakım, kontrol, bilgi ya da ekipman eksikliğinden çok, büyük kısmının çalışanların dikkatsizliğinden (hatalarından) ve kendilerine aşırı güvenden kaynaklandığı (Bottani ve ark., 2009; Karamık ve Şeker, 2015) da ifade edilmelidir. Ancak, her ne kadar kazaların büyük kısmına çalışanlar neden olsa da işyerinde emniyetsiz koşulları giderme, iş güvenliği için gerekli altyapıyı kurma ve çalıştırma sorumluluğu firmadadır (yönetimdedir) ve yasal olarak da işyeri güvenliğinden yönetim sorumludur.

Türkiye’de 6331 sayılı kanunu gereğince firmaların işyerlerinde sağlık ve güvenliği sağlamaları yasal yükümlülükleridir. Ancak, günümüz rekabet koşulları, bu yasal düzenlemeleri çalışma hayatının kalitesini yükseltmesi yanı sıra firmalar için ekonomik yönden de uygulanmasını zorunlu kılmaktadır (Ünlü, 2013). Zira firmaların rekabet yarışında ayakta kalabilmeleri için verimli çalışması ve maliyetlerini düşürmesi kaçınılmazdır. İşyeri ortamının fiziksel ve psikolojik koşullarının, çalışanların verimliliği ve dolayısı ile de kurumsal performans üzerinde doğrudan etkisi söz konusudur. Bu nedenle İSG başta olmak üzere, işyerinin ergonomik koşullarının

iyileştirilmesi, işin ve işyerinin insana uyumlandırılması firmaların verimlilik artırma programlarında özel bir öneme sahiptir (Hesapro, 2013).

Gervais ve arkadaşları (2009) iyi İSG uygulamaları kapsamında gerçekleştirilen ve çalışan sağlığını ve iş emniyetini önceliklendiren uygulamaların olumlu etkisinin sadece verimlilik üzerinde değil aynı zamanda firma performansı ve diğer ekonomik göstergeler üzerinde de görüleceğini belirtmektedir. Yüksek performans ve yüksek verimlilik kazanımlarının yanı sıra hastalık izinlerinde azalma, karlılıkta artış, sorumlulukların azalması, çalışanların sağlıklarının iyileşmesi, daha az yaralanma, mal ve hizmet çıktılarında artış gibi performans göstergelerinin de ortaya çıkacağını aktarmaktadır. Bununla birlikte, zayıf ve etkisiz İSG uygulamalarının ise rekabet açısından firmalar üzerinde dezavantajlı durumlara yol açabileceğini bunun da yönetimleri İSG'ye yatırım yapmaya teşvik eden bir unsur olması gerektiğini belirtmektedir. Jilcha ve Kitaw (2017) firmaların hastalıklar, tehlikeler, kazalar ve çalışma ortamıyla ilgili iyileştirmeler yapmadan karlılıklarını optimize etmesinin düşünülmemeyeceğini ifade etmektedir. Fernandez-Muniz ve arkadaşları (2012) da İSG'nin sistematik yönetilmesinin stratejik ve rekabetçi etkileri bulunduğunu, rekabet yoğun pazarlarda iyi bir konum elde etmek isteyen firmalar için stratejik bir araç olarak kullanılabileceğini belirtmektedir. İSG yönetim sistemlerinin benimsenip uygulanmasının çalışma koşullarını iyileştirip yaralanmalar ve maddi hasarlarla ilgili olası riskleri azaltırken örgütün hem insan sermayesini hem de kurumsal itibarını artıracaklarını bunun yanı sıra firmanın müşteriler, tedarikçiler, sendikalar ve kamu kurumları gibi paydaşlarıyla olan ilişkilerinin gelişmesine katkı sunacağını ifade etmektedir. İş sağlığı ve güvenliğinin firma düzeyindeki ekonomik etkileri Şekil 1'de ki gibi özetlenebilir.

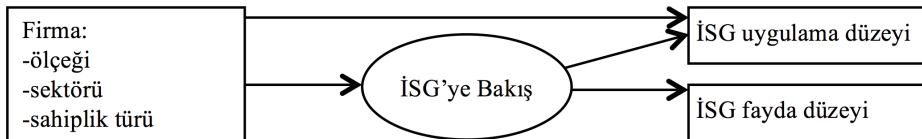

Şekil 1. Sağlık ve güvenliğin firma düzeyinde ekonomik etkileri (Mossink, 2002; Fernandez-Muniz ve ark., 2009)

İşyerinde kazaları ve meslek hastalıklarını önlemek için yapılacak çalışmalar hem ahlaki ve toplumsal bir sorumluluk olmasına hem de sağlayacağı ekonomik faydalara karşın Fuller (1999) firmaların İSG'ye yeterince önem vermediğini, veren firmaların da daha çok mevzuata uyum sağlama ve kurumsal güvenilirlik kaybı korkusu nedeniyle olduğunu belirtmektedir. Öte yandan ISO 18001 OHSAS standardı gibi işyerinde riskleri en aza indirmeyi ve güvenlik düzeyini yükseltmeyi amaçlayan yönetsel araçların firmalar tarafından kullanılmaya başlandığı, hatta çokuluslu firmaların tedarikçilerinden de bunu yapmalarını istedikleri bilinmektedir (Fan ve ark., 2014). Öyleki 116 ülkede OHSAS sertifikalı tesis sayısı 2006 sonunda 26.222 iken 2009 sonunda rakam iki katından fazla artmış ve 56.251'e çıkmıştır (Desa ve ark., 2013). Bunlar yasal bir zorunluluk olmadan da sağlık ve güvenlik çalışmalarının işyerlerinde yapıldığının bir göstergesi olarak düşünülebilir. Ülkemizde de İSG uygulamaları her ne kadar görece yakın geçmişte çıkarılan kanun ile zorunlu hale gelmiş olsa da firmalar sağlık ve güvenliğe ilişkin çalışmaları sorumluluk ya da faydaları için uyguluyor olabilirler. Bu noktada firmalar arasında İSG'nin uygulanmasına ilişkin farklı bakış modelleri var mıdır?" sorusu bu araştırmada cevap aranacak ilk konuya işaret etmektedir.

Zimolong ve Elke (2012) üst düzey dergilerdeki örgütsel araştırmaların sadece %1'inden azının iş güvenliğine odaklandığını belirtirken Cornelissen ve arkadaşlarının (2017) literatür taraması da 1980-2015 yılları arasındaki İSG'ye ilişkin çalışmaların çoğunun güvenlik sonuçları ve başarısına odaklandığını göstermektedir. Odaklanılan konuların büyük kısmı işyeri koşulları ve çalışanların demografik özellikleri iken az bir kısmı iklim ve kültür ile çevresel değişkenler üzerinedir. Hålbuki Schroder ve Sohal (1999) ülkenin kültürüne bağlı olarak sahiplik yapısının firmanın strateji ve uygulamalarında farklılığa yol açabileceğini söylerken Granerud (2011) da çoğu zaman sahipleri tarafından yönetilen küçük ölçekli firmalarda fiziksel çalışma ortamlarının daha yüksek risklere ve sağlık sorunlarına sahip olduğunu belirtmiştir. Yine yazar sağlık ve güvenlik uygulamalarının ve nedenlerinin sektör şartlarına göre değişebileceğini ifade etmiştir. Bunlar, firma özelliklerine göre İSG uygulamalarının değişiklik gösterebileceği anlamına gelmekte olup bu araştırmada da Ülkemizde ve firma düzeyinde cevabı aranacak soruları ortaya çıkarmıştır. Bu çalışmada cevabı aranacak sorular aşağıda sunulurken bir bütün olarak da Şekil 2'deki araştırma modelinde gösterilmiştir.

Şekil 2. Araştırmanın modeli

- S1. Firmalar arasında İSG'nin uygulanmasına ilişkin farklı bakış modelleri var mıdır?
- S2. Firma özelliklerine (ölçek, sahiplik ve sektör) göre İSG'ye bakış farklılaşmakta mıdır?
- S3. İSG'ye bakışa göre İSG uygulama düzeyi farklılaşmakta mıdır?
- S4. Firma özelliklerine (ölçek, sahiplik ve sektör) göre İSG uygulama düzeyi farklılaşmakta mıdır?
- S5. İSG'ye bakışa göre İSG'den elde edilen fayda düzeyi farklılaşmakta mıdır?

Yöntem

Araştırma Modeli

İSG'ye ilişkin farklı firma davranışlarına ve İSG'nin uygulanma düzeyine odaklanan bu çalışma, betimsel bir araştırma niteliğindedir. Çalışmada farklı firma yaklaşım modelleri ortaya konmakta, daha sonra ise bunlar ile İSG uygulanma ve elde edilen fayda düzeyi arasında fark olup olmadığı test edilmektedir. İSG uygulanma düzeyinin firmanın ölçeğine, sahiplik türüne ve faaliyet gösterdiği sektöre göre değişip değişmediği de çalışmada incelenmektedir. Firma yaklaşımının ve özelliklerinin İSG üzerindeki etkisi ortaya konulmaktadır.

Örneklem ve Veri Toplama

Ülkemizdeki durumu büyük bir pencereden görmek ve genelleştirilebilir bulgular elde etmek amacıyla çalışmanın Türkiye çapında gerçekleştirilmesi planlanmış bu nedenle de belirli bir sektöre, ölçeğe ya da bölgeye odaklanılmamıştır. Türkiye çapında veri toplama amacıyla internet ortamında bir anket sayfası tasarlanmıştır. Daha sonra yüz binin üzerinde firmaya araştırmaya katılmaları için anket sayfasının web adresinin yazılı olduğu davet mektubu elektronik ortamda gönderilmiştir. Bu süreç birkaç kez tekrarlandıktan sonra toplamda 250 civarında firmanın araştırmaya katıldığı ve cevap verdiği görülmüştür. Ancak bunların yaklaşık üçte biri eksik veri içermesi ya da mikro işletme olması nedeniyle değerlendirmeye uygun bulunmamıştır. Dolayısıyla tüm çabalara rağmen internette hazırlanan anket sayfası yardımı ile toplanan verilerden sadece 153'ü çalışmada kullanılmaya uygun bulunmuştur.

Yeterli veriye ulaşılmamış olması nedeniyle çalışmada veri toplama sürecinin ikinci aşaması tasarlanmış ve anket formları elektronik posta ile firmalara ulaştırılarak veri toplanmaya çalışılmıştır. Yürütülen bu ikinci veri toplama süreci sayesinde de 200'e yakın geri dönüş olsa da eksik veri ya da güvenilir bulunmama gibi nedenlerle ancak 112 kullanılabilir cevap formu elde edilebilmiştir.

İki farklı süreçte toplanan verilerde zaman ve yöntem hatasının bulunup bulunmadığını görmek amacıyla analizlere başlamadan önce iki örnek, firma özellikleri (çalışan sayısı ve sahiplik yapısı) ve İSG'ye ilişkin maddeler arasından rassal seçilenlerle karşılaştırılmıştır. Yapılan istatistiksel karşılaştırmada iki yöntem arasında herhangi bir istatistiksel farklılığa rastlanmamıştır. Bu nedenle elde edilen veriler birleştirilmiş ve çalışmada toplam 265 firmadan elde edilen veriler analiz edilmiştir. Araştırmaya katılan firmaların faaliyet gösterdikleri sektörler, çalışan sayıları ve sahiplik yapılarına göre dağılımı Tablo 1'de sunulmuştur.

Tablo 1
Araştırmaya Katılan Firmaların Özellikleri

Özellikler	Sayı	%
Büüklük (çalışan sayısına göre)		
Küçük (11-50 arası çalışan)	88	33,2
Orta (51-250 arası çalışan)	94	35,5
Büyük (251 ve üzeri çalışan)	83	31,3
Sahiplik türü		
Yerli	209	78,9
Ortak girişim	42	15,8
Yabancı	14	5,3
ISIC sınıflamasına göre sektörler		
31-Gıda, İçki ve Tütün Sektörü	36	13,6
32-Dokuma, Giyim Eşyası, Deri ve Ayakkabı Sektörü	43	16,2
33-Orman Ürünleri ve Mobilya Sektörü	21	7,9
34-Kağıt ve Kağıt Ürünleri Sektörü	20	7,5
35-Kimya, Petrol, Lastik, Plastik Ürünler Sektörü	45	17,0
36-Taş ve Toprağa Dayalı Sanayi	24	9,1
37-Metal Ana Sanayi	31	11,7
38-Metal Eşya, Makine ve Gereçleri İmalat Sektörü	45	17,0
Toplam	265	100,0

Araştırmaya katılan 265 firma sekiz farklı sektörde faaliyet göstermektedir. Farklı oranlarda olsa da araştırmaya imalat sanayinde faaliyet gösteren tüm sektörlerden katılım sağlanmıştır. Araştırmaya on kişiden az yıllık çalışan istihdam eden mikro firmalar dahil edilmediğinden örnekte 11-50 arası çalışana sahip 88 küçük, 94 orta ve 81 büyük ölçekli firma yer almıştır. Ayrıca araştırma örneği içerisindeki en küçük firmada 12, en büyük firmada 3500 kişi istihdam edilirken ortalama istihdam sayısı 295'tir. Firmaların yaklaşık beşte biri Türk sermayeli yerli firma, 42'si ortak girişim ve örnekteki az sayıda (14) firma ise yabancı sahipli firmadır. Firma özellikleri bütün olarak değerlendirildiğinde araştırma sonuçlarının herhangi bir sektöre ya da ölçeğe özel bilgiler sunmayacağı bununla birlikte genel sonuçlar üreteceği ifade edilebilir.

Veri Toplama Araçları

Veri toplama aracında yer alan maddelerin oluşturulmasında önceki çalışmalardan yararlanılmıştır. Ölçümlerde 5'li Likert tipi derecelendirme kullanılmış ve tüm madde-

ler 1 = kesinlikle katılmıyorum ile 5 = kesinlikle katılıyorum aralığında derecelendirilmiştir. Çalışmada kullanılan ölçüm araçlarına ilişkin detaylar aşağıda açıklanmıştır.

Anket formu dört kısımda oluşturulmuş, ilk kısımda firmaları tanıtıcı sorulara (sektör, çalışan sayısı gibi) yer verilmiştir. İkinci kısımda “firmamızda İSG uygulamaları kanuni zorunlulukları yerine getirmek için yapılmaktadır” ya da “firmamız için İSG uygulamaları ekstra zaman ve maliyet demektir” gibi maddelerin yer aldığı firmaların İSG’ye dair yaklaşımlarını görmek amacıyla hazırlanan dört maddeli ölçek yer almıştır.

Anket formunda üçüncü kısım, firmalardaki İSG uygulamalarını ölçmeye odaklanmıştır. Araştırmada belirli bir sektöre odaklanılmamış olması nedeniyle bu kısımdaki maddelerde firmaya ya da sektöre özel uygulamalardan ziyade genel İSG uygulamalarına yer verilmiştir. 6331 sayılı İSG kanunu ile birlikte Ceylan (2012), Fernandez-Muniz ve arkadaşları (2009), Nyoh (2015), Ocaktan (2009) ve Oluoch’un (2015) çalışmalarından yararlanarak on bir maddeli ölçek tasarlanmış ancak bir madde pilot çalışma sırasındaki öneriler doğrultusunda çıkarılmış ve on maddeden oluşan ölçek veri toplama sürecinde kullanılmıştır. Analiz sürecinde faktör analizlerinin yürütülmesinden sonra sekiz maddeli bir ölçek kalmıştır.

Dördüncü kısımda İSG’den elde edilen faydaları ölçmek amacıyla Desa ve arkadaşları (2013), Fernandez-Muniz ve arkadaşları (2009; 2012), Gervais ve arkadaşları (2009), Mossink (2002), Nyoh (2015), Oluoch (2015) ve Ünlü’nün (2013) çalışmalarından yararlanılmıştır. Ölçekte, maruz kalınabilecek tazminatlardan verimliliğe ve kaliteye sağlık ve güvenlik uygulamaları sayesinde elde edilebilecek doğrudan ve dolaylı kazançlara yer veren on iki madde hazırlanmıştır. Ancak bu ölçekte de yürütülen başlangıç analizleri neticesinde on madde kalmıştır.

Veri Toplama Araçlarının Geçerlik İncelemesi

Veri toplanmaya başlamadan önce taslak olarak hazırlanan soru formunun içeriği konu hakkında, tasarımı ise psikometrik ölçümler konusunda bilgi sahibi akademisyenlere incelenmiştir. Daha sonra kapsamı ve uygunluğunu geliştirmek amacıyla beş yönetici ile pilot çalışma yürütülmüştür. Akademisyen ve yöneticilerden alınan geri bildirimlerle geliştirilen nihai veri toplama aracındaki ifadelerin yorumlanmasında ve cevaplandırılmasında herhangi bir tereddüt ve problem bulunmadığı görülmüştür. Yürütülen bu süreç sayesinde veri toplama aracının kapsam geçerliği sağlanmıştır.

Veri toplama araçlarının yapı geçerliğine sahip olup olmadığının incelenmesinde, bir veri matrisinde yer alan temel yapıyı tanımlamayı ve bu yapıyı oluşturan her bir boyutu ayrı ayrı belirlemeyi amaçlayan keşfedici faktör analizinden (Hair ve ark., 1998) yararlanılmıştır. Faktör analizlerine başlamadan önce araçlarda yer alan maddelerin düzeltilmiş madde-toplam korelasyonları incelenmiş ve 0,45’ten düşük olan

maddeler (Vonderembse ve Raghunathan, 1997) elimine edilmiştir. Daha sonra örnek büyüklüğünün faktör analizine uygunluğunu gösteren KMO değerleri hesaplanmış ve bu değer $0,50$ 'den büyük olması koşulu (Chong ve Rundus, 2004) aranmıştır. Devamında tüm veri toplama araçları için asal bileşenler ve varimax döndürme yöntemi ile faktör analizleri yürütülmüş ve analizlerde en uygun çözümü bulmak amacıyla faktörlerin 1'den büyük özdeğere sahip olmaları ve yüklerinin $0,50$ 'den büyük olmaları koşulları aranmıştır (Jonsson, 2000; Nunnally, 1978; Samson ve Terziovski, 1999). Buraya kadar açıklanan koşullar altında çalışmadaki ölçekler için yürütülen keşfedici faktör analizi sonuçları aşağıda sunulmuştur.

İSG Uygulama Ölçeğinin Faktör Analizi Sonuçları. İSG uygulama ölçeği için yürütülen faktör analiz sonuçları Tablo 2'de sunulmuştur. İlk olarak örnek büyüklüğünün faktör analizine uygunluğunu görmek amacıyla yürütülen analizlerde KMO değeri $0,797$ ve Bartlett Testinin anlamlılık değeri $0,000$ hesaplanmıştır. Devamında asal bileşenler ve varimax döndürme yöntemi uygulanarak gerçekleştirilen analizlerde yukarıda açıklanan şartlara uygunluk aranmış ve nihai analizde ölçeğin iki boyuttan oluştuğu görülmüştür. Boyutların özdeğerleri 1'den büyük olup ilk boyutunki $3,368$, ikincininki ise $1,337$ 'dir. Maddelerin tümüne ilişkin faktör yükleri $0,50$ 'den büyüktür.

İSG uygulamaları ölçeğini oluşturan iki boyuttan ilkindeki maddeler daha çok işçi-iş ilişkili ve çalışan odaklı uygulamaları içermesi nedeniyle çalışan odaklı uygulamalar, ikincisi ise planlamaya ve risklere karşın tedbirli davranmaya dönük maddeler içermesi nedeniyle önlem odaklı uygulamalar olarak adlandırılmıştır. Boyutların açıklama güçleri sırasıyla $\%42$ ve $\%17$ 'dir. Bir bütün olarak ölçeğin toplam açıklama gücü ise yaklaşık $\%59$ olarak gerçekleşmiştir. Çalışan ve önlem odaklı uygulamalar olarak isimlendirilen boyutların iç tutarlılığı en yaygın metot olan Cronbach alfa ile ölçülmüş olup katsayıları literatürde (Jonsson, 2000; Hair ve ark., 1998) belirtildiği gibi $0,70$ 'den büyük olduğundan (sırasıyla $0,763$ ve $0,754$) her iki boyutun da güvenilir bulunduğu görülmüştür.

İSG Faydaları Ölçeğinin Faktör Analizi Sonuçları. İSG uygulamalarının firmada yürütülmesi ile elde edilen faydaları ölçmek amacıyla hazırlanan ölçeğe yönelik gerçekleştirilen faktör analizi sonuçları Tablo 3'teki gibi gerçekleşmiştir. Öncelikle KMO ve Bartlett test sonuçları hesaplanmış ve değerlerin (sırasıyla $0,885$; $0,000$) faktör analizine uygunluğa işaret ettiği görülmüştür. Yürütülen faktör analizi sonucunda yükleri $0,75$ ile $0,83$ arasında değişen on maddeli ve iki boyutlu bir ölçek ortaya çıkmıştır. İlk boyutun özdeğeri $4,77$, ikinci boyutun ki ise $1,92$ 'dir. Boyutların açıklama gücü de sırasıyla yaklaşık $\%48$ ve $\%19$ olup toplamda varyansın yaklaşık üçte ikisini açıklamaktadır. İç tutarlılık için yapılan hesaplamalarda da ilk boyutun $0,896$ olduğu görülmüş ve sahip olduğu maddeler dikkate alınarak üretim odaklı faydalar olarak isimlendirilmiştir. İtibar odaklı faydalar olarak adlandırılan ikinci boyutun içsel tutarlılığı ise $0,847$ hesaplanmıştır.

İSG'ye Bakış Ölçeğinin Faktör Analizi Sonuçları. İSG'ye bakış ölçeği için de öncekilere benzer süreçler tekrarlanmış ve Tablo 4'te sunulan sonuçlar elde edilmiştir. İlk olarak yürütülen analizlerde KMO değeri 0,763 ve Bartlett Testinin anlamlılık değeri 0,000 hesaplanmış örnek büyüklüğünün faktör analizine uygunluğu doğrulanmıştır. Yürütülen faktör analizi sonucunda İSG'ye bakışta yer alan dört madde tek faktör altında toplandığı ve yapının yaklaşık %61 oranında açıklama gücüne sahip olduğu ve iç tutarlılığının (0,78) yüksek olduğu görülmüştür. Tek boyutta kalması nedeniyle ölçek tasarlandığı gibi İSG'ye bakış olarak adlandırılmıştır.

Buraya kadar geçerlilik ve güvenilirliğe ilişkin yürütülen incelemelere bağlı olarak, çalışmanın devamında gerçekleştirilecek analizlerde kullanılacak İSG'ye bakış, uygulama ve faydaları araçlarının geçerli ve güvenilir oldukları, ölçmek istenilen özellikleri büyük olasılıkla doğru biçimde ölçtüğü görülmüştür.

Tablo 2

Faktör Analiz Sonuçları: İSG Uygulama Ölçeği

Kod	Maddeler ve Boyutlar	Çalışan	Önem	Özdeğer	Aç. Var.	α
ÇU1	Firmamızda çalışanlar periyodik olarak sağlık kontrollerinden geçirilir	0,696		3,368	42.1	0,763
ÇU2	Firmamızda işe yerleştirmelerde iş-çalışan uyumuna titizlikle dikkat edilir	0,719				
ÇU3	Firmamızda işe giriş muayenesi, işe yeni başlayan her çalışana yapılır	0,664				
ÇU4	Firmamızda MYB'ye sahip olunmasını gerektiren işlerde sadece bu belge sahipleri çalıştırılır	0,654				
ÇU5	Firmamızda tüm çalışanlara temel iş sağlığı ve güvenliği eğitimi verilir	0,752				
ÖU1	Firmamızda tespit edilen tehlikelere/tehditlere kazaya dönüşmeden ivedilikle önlem alınır		0,827	1,337	16,71	0,754
ÖU2	Firmamızda çalışanların sağlığı ve güvenliği için çalışma planları yapılarak titizlikle takip edilir		0,896			
ÖU3	Firmamızda önleyici yaklaşım amacıyla risk değerlendirilmesi yapılır		0,643			

KMO:0,797; Bartlett's Sph. χ^2 :614,39; p:0,000; Toplam Aç. Var.: %58,814

Tablo 3

Faktör Analiz Sonuçları: İSG Fayda Ölçeği

Kod	Maddeler ve Boyutlar	Üretim	İtibar	Özdeğer	Aç. Var.	α
ÜF1	Firmamızda SG için gerekli yasal zorunluluklara uyulması firmamızı ceza ödemekten kurtarmaktadır	0,805		4,777	47,774	0,896
ÜF2	Firmamızda İSG uyg.'dan sonra mahkeme ve tazminat gibi maliyet kalemlerinde azalma yaşanmaktadır	0,793				
ÜF3	Firmamızda iş kazalarının azalması, zaman ve üretim kayıplarının azalmasına katkı sağlamaktadır	0,782				
ÜF4	Firmamızda İSG uygulamaları, teslimat sürelerindeki gecikmelerin önlenmesine katkı sağlamaktadır	0,809				
ÜF5	Firmamızda İSG uygulamaları, verimliliğin artmasına katkı sağlamaktadır	0,819				
ÜF6	Firmamızda İSG uygulamaları, ürün kalitesinin iyileşmesine katkı sağlamaktadır	0,753				
ÜF1	Firmamızda İSG uygulamalarının çalışanlar üzerinde motivasyonu artırıcı bir etkisi bulunmaktadır		0,838	1,924	19,23	0,847
İF1	Firmamızda İSG uygulamaları sayesinde iş kazalarının azalması bize prestij kazandırmaktadır		0,763			
İF2	Firmamızda İSG uygulamaları, iş gücü devir hızının düşmesine katkı sağlamaktadır		0,815			
İF3	Firmamızda İSG uyg. ile kaza ve işe bağlı hastalık oranının düşmesi çalışanların işe devamını artırmaktadır		0,829			
KMO:0,885; Bartlett's Sph. χ^2 :1346,54; p:0,000; Toplam Aç. Var.:%67,01						

Tablo 4

Faktör Analiz Sonuçları: İSG'ye Bakış Ölçeği

Kod	Maddeler ve Boyutlar	İSG'ye Bakış	Özdeğer	Toplam Aç. Var.	α
YK1	Firmamızda İSG uygulamaları kanuni zorunlulukları yerine getirmek için yapılmaktadır	0,564	2,429	%60,71	0,780
YK2	Firmamızda İSG uygulamaları gerçek manada İSG kanununun çıkmasından sonra uygulanmaya başlamıştır	0,530			
YK3	Firmamız için İSG uygulamaları ekstra zaman ve maliyet demektir	0,708			
YK4	Firmamızda üretim faaliyetleri, İSG uygulamalarından önce gelir	0,627			
KMO:0,763; Bartlett's Sph. χ^2 :293,36; p:0,000					

Bulgular

Tanımlayıcı İstatistikler

İSG'ye bakış, İSG uygulamaları ve İSG faydaları ölçeğinde yer alan maddelere ilişkin tanımlayıcı istatistikler ve tek örnek *t* testi sonuçları Tablo 5'te sunulmuştur.

Tablo 5
Tanımlayıcı İstatistikler

Kod	Ortalama	Std. Sp.	t
İSG'ye bakış	2,755	1,023	-3,885*
YK1	3,056	1,252	0,736 ^b
YK2	2,905	1,438	-1,067 ^b
YK3	2,600	1,287	-5,058*
YK4	2,460	1,287	-6,821*
İSG Uygulamaları	4,182	0,624	30,812*
ÇU1	4,052	1,156	14,816*
ÇU2	4,222	0,834	23,849*
ÇU3	4,034	0,974	17,273*
ÇU4	4,264	0,882	23,324*
ÇU5	4,332	0,918	23,606*
ÖU1	4,449	0,932	25,296*
ÖU2	4,109	1,090	16,565*
ÖU3	3,992	0,953	16,945*
İSG Faydaları	4,055	0,699	24,561*
ÜF1	3,909	1,079	15,321*
ÜF2	4,200	1,004	19,446*
ÜF3	4,060	0,973	15,290*
ÜF4	3,966	1,060	17,326*
ÜF5	3,996	1,060	18,217*
ÜF6	4,045	0,960	17,719*
ÜF1	4,086	0,971	17,773*
İF1	4,245	1,005	13,710*
İF2	4,064	0,998	14,834*
İF3	3,981	1,042	20,155*

Not. (i) n=265; (ii) Tüm maddeler için ölçek 1=kesinlikle katılmıyorum, 5=kesinlikle katılıyorum'u ifade etmektedir. (iii) Tek örnek t testinde $\alpha=0,05$ ve test değeri orta değer olan 3'tür.

* $p < 0,001$

^b $p > 0,05$

Tablo 5'te firmaların İSG'ye bakış maddelerine verdikleri cevapların ortalamaları incelendiğinde, 3 ya da altında olduğu görülmektedir. Tek örnek t testi sonuçlarına göre iki maddenin skoru orta değerden istatistiksel olarak düşüktür. Bütün olarak bakıldığında da ölçeğin ortalamasının 2,75 olduğu ve t testine göre istatistiksel bakımdan anlamlı bulunduğu belirlenmiştir. Bu ölçekteki maddelerin ortalamalarının yüksek olmasının İSG'nin zorunluluktan uygulandığı anlamına geleceği için elde edilen bulgulardan araştırma örneğinin İSG'yi görelî isteyerek gerçekleştirdiği ve çalışan güvenliğini önemseydiği şeklinde yorumlanması hatalı olmayacaktır. Bununla birlikte ölçeğe ilişkin değerlerin çok daha düşük gerçekleşmesinin çalışan sağlığı ve güvenliği yanı sıra ahlaki ve toplumsal sorumluluk bakımından daha arzulanan bir durum olduğu ifade edilebilir.

İSG uygulamalarına ilişkin Tablo 5'teki değerler incelendiğinde 3,99 ile 4,33 arasında değiştiği ve firmaların yüksek düzeyde uygulamaları gerçekleştirdikleri anlaşılmaktadır. t testine göre de değerlerin tümü ortalama değer üzerinde ve istatistik-

sel bakımdan anlamlıdır. Dolayısıyla araştırma örneğinin, ölçekte yer alan genel İSG uygulamaları konusunda hassas davrandıkları söylenebilir.

İSG'nin faydalarına ilişkin maddelerin ortalamaları da oldukça yüksek olup 3,90 ile 4,24 arasında değişmektedir (Tablo 5). Ayrıca maddelerin ortalamaları da istatistiksel bakımdan orta değerden yüksektir. Bu nedenle araştırmaya katılan firmaların İSG uygulamaları ile ölçekte belirtilen maddelerdeki faydaları elde ettikleri anlaşılmaktadır.

Farklı İSG Yaklaşım Modellerinin Varlığının İncelenmesi

Firmalarda sağlık ve güvenliğe bakış, uygulanma düzeyi, elde edilen faydalar ve firma özellikleri arasındaki ilişkilerin incelenmesine kümeleme analizi ile başlanmıştır. Firmaların konuya sadece yasal yükümlülük olarak bakmalarının ya da bakmamalarının etkisini tespit etmek amacıyla araştırma örneği İSG'ye bakış ölçeğine verdikleri cevaplara dayanarak kümelendirilmiştir. Kümeleme analizinin temelinde çok sayıda göstergeye bakarak, birbirine benzeyen bireyleri aynı gruplarda toplamak vardır (Kurtuluş, 1996; Youssef, 1994). Çalışmada, önce değişkenler arasındaki iç küme farklılıklarını minimize eden buna karşın dışsal kümeler arası farklılıkları maksimize eden Ward metodu ile hiyerarşik kümeleme analizi (Vorhies ve ark., 1999) yürütülmüş ve ağaç diyagramı elde edilmiştir. Diyagramın görsel incelemesinde iki ya da dört kümeye işaret ettiği gözlemlenmiş ancak daha net ilişki sonuçları elde etmek amacıyla örneğin iki kümede sınıflanması tercih edilmiştir.

Yürütülen kümeleme analizi sonucunda ilk kümeye 121 ve ikinci kümeye 144 firma atanmıştır. Ortaya çıkan iki kümenin İSG'ye bakış ölçeğine verdikleri cevapların ortalama ve standart sapmaları Tablo 6'da sunulmuştur. Ayrıca tablo da kümeler

Tablo 6
Kümelere İSG'ye Bakışı

İSG'ye bakış maddeleri	Zorunlular (n=121)	İstekliler (n=144)	t
YK1			
Küme Ort.	3,867	2,375	11,999*
Küme Std. Sp.	0,875	1,108	
YK2			
Küme Ort.	3,876	2,090	12,793*
Küme Std. Sp.	1,069	1,182	
YK3			
Küme Ort.	3,586	1,770	16,071*
Küme Std. Sp.	0,971	0,866	
YK4			
Küme Ort.	3,462	1,618	16,580*
Küme Std. Sp.	1,041	0,766	
Toplam			
Küme Ort.	3,698	1,963	25,689*
Küme Std. Sp.	0,555	0,541	

*p < 0,001.

arasında farkı görmek amacıyla yürütülen bağımsız örnek *t* testi sonuçları da verilmiştir. Bu sonuçlara göre İSG'nin uygulanmasına ilişkin firmalar arasında iki farklı yaklaşım modeli söz konusudur. İki yaklaşım modeli tablodaki değerlere göre isimlendirilmiş, ilk küme zorunlu uygulayıcılar ve ikinci küme de istekli uygulayıcılar olarak tanımlanmıştır.

Zorunlu uygulayıcılar (zorunlular) olarak isimlendirilen ilk kümede 121 firma yer almıştır. Bu isimle adlandırılmasının nedeni ise İSG'yi, maliyet ve zaman kaybı görece ve yasal yükümlülükleri yerine getirmek için gerçekleştirdikleri içindir. Bu ölçekteki maddelerin ortalamalarının yüksek olmasının firmaların İSG'ye sıcak bakmadıkları anlamına geleceği hatırlanacak olursa Tablo 6 incelendiğinde tüm maddelerin ortalamalarının 4'e yakın olduğu (3,47 ile 3,87 arasında değiştiği) görülecektir. Zorunluların yer aldığı bu küme araştırma örneğinin yaklaşık %45'ini temsil etmektedir.

Zorunluların aksine *gönüllü olarak uygulayanlar (istekliler)* kümesinin İSG'ye bakış maddelerine verdikleri cevapların ortalamaları 1,61 ile 2,37 değişmekte olup ölçek ortalaması 2'nin altındadır. Diğer bir ifadeyle ortalamaların tamamının orta değer olan 3'ten düşük olması nedeni ile İSG'yi kanuni zorunluluk ya da zaman ve maliyet kaybı olarak görmeyip gönüllü ve istekli olarak gerçekleştirdikleri düşünülmektedir. İstekliler kümesinde örneğin yaklaşık %55'i temsil edilmekte ve 144 firma yer almaktadır.

İSG Yaklaşım Modellerine Göre Firma Özelliklerinin İncelenmesi

Araştırma örneğinde farklı sektörlerden, büyüklüklerden ve sahiplik yapılarından firmalar söz konusuydu. İSG'ye ilişkin iki farklı yaklaşım modeli olan zorunlu uygu-

Tablo 7

İSG Yaklaşım Modellerine Göre Firma Özellikleri

Firma özellikleri	Zorunlular (n=121)	İstekliler (n=144)	χ^2
ISIC kodları			
31	15[12,4] ^a	21[14,6]	4,597 ^b
32	23[16,5]	23[16,0]	
33	11[9,1]	10[6,9]	
34	9[7,4]	11[7,6]	
35	18[14,9]	27[18,8]	
36	14[11,6]	10[6,9]	
37	11[9,1]	20[13,9]	
38	23[19,0]	22[15,3]	
Sahiplik			
Yerli	101[83,5]	108[75]	4,366 ^b
Ortak girişim	13[10,7]	29[20,1]	
Yabancı	7[5,8]	7[4,9]	
Büyüklik			
Küçük	41[33,9]	47[32,6]	1,909 ^b
Orta	47[38,8]	47[32,6]	
Büyük	33[27,3]	17[34,7]	

^aKöşeli parantez içerisindeki sayılar yüzdeleri göstermektedir.

^b*p* > 0,05.

layıcılar ve istekli uygulayıcılar firma özellikleri bakımından incelenmiş ve sonuçları Tablo 7’de sunulmuştur.

Tablo 7 incelendiğinde gerek zorunlular gerekse istekliler içerisinde farklı sektörlerden, ölçeklerden ve sahiplik yapılarından firmaların bulunduğu görülmektedir. Yürütülen χ^2 analizi sonuçlarına göre de incelenen firma özellikleri bakımından her iki İSG bakış modeli birbirinden istatistiksel olarak farklılık göstermemektedir. Bu bulgu ile firma özelliklerine (ölçek, sahiplik ve sektör) göre İSG’ye bakış farklılaşmakta mıdır? sorusu cevaplanmış ve her sektörde, farklı büyüklüklerde ve sahiplik yapılarında İSG’yi zorunlu ya da istekli olarak uygulayan firmaların bulunduğu görülmüştür.

İSG Yaklaşım Modellerine Göre İSG Uygulama ve Fayda Düzeyinin İncelenmesi

İSG uygulama ve İSG’den elde edilen faydaların düzeyinin firmaların yaklaşımlarına göre farklılık gösterip göstermediğinin incelenmesi amacıyla bağımsız tek örnek *t* testi yürütülmüş ve sonuçları Tablo 8’de sunulmuştur.

Tablo 8
İSG Yaklaşım Modellerine Göre İSG Uygulama ve Fayda Düzeyi

	Zorunlular (n=121)	İstekliler (n=144)	<i>t</i>
İSG uygulamaları			
Çalışan			
Küme Ort.	3,948	4,376	-5,297*
Küme Std. Sp.	0,751	0,560	
Önlem			
Küme Ort.	3,920	4,405	-5,048*
Küme Std. Sp.	0,900	0,659	
İSG faydaları			
Üretim			
Küme Ort.	3,918	4,122	-2,004***
Küme Std. Sp.	0,803	0,842	
İtibar			
Küme Ort.	3,954	4,211	-2,533***
Küme Std. Sp.	0,744	0,884	

* $p < 0,001$.

*** $p < 0,05$.

Faktör analizi sonucunda İSG uygulamalarının iki boyuttan meydana geldiği görülmüştü. Her iki boyut (çalışan ve önlem) için de İSG’ye istekli yaklaşım sergileyen firmaların zorunlulara kıyasla daha yüksek ortalamalara sahip olduğu Tablo 8’den anlaşılmaktadır. Hem çalışan odaklı İSG uygulamalarının hem de önlem odaklı İSG uygulamalarının ortalaması isteklilerde 4’ün oldukça üzerinde iken zorunlularda ise 4’ün altındadır. İki yaklaşım arasındaki fark da istatistiksel bakımdan ($p < 0,001$) anlamlıdır. İSG’yi gönüllü olarak gerçekleştiren istekliler kümesindeki firmaların daha yüksek düzeyde uygulamaları gerçekleştirmesinin olağan olduğu söylenece de “İSG’ye bakışa göre İSG uygulama düzeyi farklılaşmakta mıdır? sorusunun cevabı istatistiksel bakımdan evet olarak verilmiştir.

Firmaların İSG yaklaşımlarına göre İSG'den sağlanan faydaların karşılaştırılmasında da istekli İSG uygulayıcılarının daha yüksek düzeyde bunlara ulaştıkları görülmektedir (Tablo 8). Bağımsız örnek *t* testi sonuçları incelendiğinde hem üretim hem de itibar faydasında $p < 0,05$ düzeyinde İSG'yi gönüllü olarak gerçekleştiren istekliler ve İSG'yi zorunlu uygulayanlar arasında istatistiksel farklılık söz konusudur. Bu bulgu beşinci araştırma sorumuza cevap olurken aynı zamanda firmaların yasal ya da farklı zorunluluklardan çok gönüllü olarak İSG'ye yaklaşımları durumunda İSG'den elde edebileceği faydaların daha yüksek olacağı şeklinde de yorumlanabilir.

Firma Özelliklerine Göre İSG Uygulama Düzeyinin İncelenmesi

Firma özelliklerine göre İSG uygulamalarının değişip değişmediğinin incelendiği analiz sonuçları Tablo 9'da sunulmuştur. Çalışan odaklı İSG uygulamaları firma ölçeğine göre farklılık göstermiştir. Farklılık istatistiksel bakımdan $p < 0,01$ düzeyinde anlamlıdır. Ancak LSD test sonuçlarına göre bu farklılık küçük ve büyük ölçekli firmalar arasındaki farklılıktan kaynaklanmış, büyük ölçekli firmaların daha yüksek düzeyde gerçekleştirdikleri belirlenmiştir. Bu bulgu, büyük firmaların daha kurumsal olarak çalıştıkları düşünüldüğünde olağan olarak görülebilir.

Tablo 9'dan benzer sonuçların önlem odaklı uygulamalar için de geçerli olduğu anlaşılmaktadır. İstatistiksel bakımdan $< 0,001$ düzeyinde firma ölçeğine göre önlem

Tablo 9
Firma Özelliklerine Göre Uygulama Düzeyi

Firma özellikleri	Çalışan		Önlem	
	Ort.	Std. Sp.	Ort.	Std. Sp.
<i>Büyüklik</i>	$F=4,947^{**}$		$F=10,406^*$	
Küçük (n=88)	4,031[3] ^a	0,763	3,916[2, 3]	0,878
Orta (n=94)	4,166	0,664	4,184[1, 3]	0,836
Büyük (n=83)	4,356[1]	0,589	4,465[1, 2]	0,604
<i>Sahiplik</i>	$F=12,213^*$		$F=5,090^{**}$	
Yerli (n=209)	4,077[2,3] ^a	0,696	4,108[2,3] ^a	0,827
Ortak (n=42)	4,557[1]	0,482	4,388[1]	0,728
Yabancı (n=14)	4,600[1]	0,520	4,690[1]	0,576
<i>ISIC kodları</i>	$F=0,844^b$		$F=0,903^b$	
31 (n=36)	4,311	0,642	4,379	0,652
32 (n=43)	4,102	0,685	4,031	0,945
33 (n=21)	3,971	0,630	4,111	0,791
34 (n=20)	4,040	0,688	3,983	1,005
35 (n=45)	4,160	0,664	4,177	0,866
36 (n=24)	4,191	0,938	4,347	0,585
37 (n=31)	4,258	0,790	4,268	0,952
38 (n=45)	4,275	0,531	4,155	0,649

^aKöşeli parantez içerisindeki sayılar LSD test sonuçlarına göre $p < 0,05$ düzeyinde istatistiksel bakımdan birbirinden farklı firma sahipliklerini göstermektedir.

^b $p > 0,05$

^{*} $p < 0,001$

^{**} $p < 0,01$

odaklı uygulamalar farklılaşmaktadır. LSD test sonuçları da üç farklı büyüklük yapısının uygulamalarda birbirinden farklılaştığına işaret etmektedir. Firmaların büyüdükçe daha fazla kurumsal çalışmaya başlamaları, sağlık ve güvenlik amaçlı tedbirleri almak için daha fazla çaba harcamaları nedeniyle bu sonucun ortaya çıktığı ifade edilebilir.

Firma sahipliği bakımından da hem çalışan hem de önlem odaklı uygulamaların düzeylerinin farklılaştığı anlaşılmaktadır. Doğal olarak ortak ve yabancı sahipli firmaların daha az sayıda temsil edildiği araştırmada yerli firmalara göre daha yüksek düzeyde İSG uygulamaları yürütülmektedir. Türk sahipli firmalar görece olarak yüksek düzeyde İSG uygulamalarını gerçekleştirirse de yabancı ortaklı ve sahipli firmalara göre istatistiksel olarak uygulamaların düzeyi düşük kalmıştır. Öte yandan hem çalışan hem önlem odaklı uygulamalar bağlamında sektörler arasında bir farka rastlanmamıştır. Sektör fark etmeksizin tüm sektörlerde İSG uygulamaları birbirine yakın düzeylerde gerçekleşirken herhangi bir sektör ön plana çıkmamıştır.

Sonuç ve Öneriler

Çalışma hayatı boyunca insanlar işe bağlı nedenlerle hastalık, kaza ve ölüm gibi istenmeyen durumlarla karşı karşıya kalmaktadır. Bu durum, hastalığa ya da kazaya maruz kalan çalışan ve ailesi üzerinde uzun süreli, hatta kalıcı travmalara yol açarken işveren, ekonomi ve toplum üzerinde de ciddi maliyetlere neden olmaktadır. Dolayısıyla çalışma hayatında sağlık ve güvenliğin sağlanması, firmalardan yerine getirmesi beklenen hem yasal hem de ahlaki ve insani bir konudur.

Aslında İSG, çalışma hayatının niteliğini geliştirmesi yanı sıra firmaya da ekonomik yönden önemli fırsatlar sunmaktadır. Literatür incelemesi göstermiştir ki İSG'nin temel amacı, çalışanların hastalık, yaralanma, devamsızlık, ölüm ve diğer olumsuz sonuçların gerçekleşme olasılığını azaltmak suretiyle özellikle çalışanların performanslarında artış sağlamaktır. Bu ise firmanın karlılığının ve performansının gelişmesine katkı sunan araç olarak görülmektedir.

Bu araştırmada Türk imalat sanayi firmaları içerisindeki farklı İSG yaklaşımlarının varlığı, bunun uygulama düzeyi ile elde edilen faydalara etkisine ve firma özelliklerine göre uygulama düzeyinin farklılaşp farklılaşmadığına bakılmıştır. Analizlerde farklı sektörlerden ve büyüklüklerden 265 firmadan toplanan veriler kullanılmıştır. İlişkilere bakılmadan önce ölçeklerin geçerliği ve güvenilirliği incelenmiştir. İSG'ye bakışın tek, uygulama ve faydanın iki boyutlu ölçekler olduğu tespit edilmiştir. Uygulamaların çalışan odaklı ve önlem odaklı, faydaların ise üretim odaklı ve itibar odaklı olarak isimlendirilen boyutlara sahip olduğu görülmüştür. Yapılan analizler ölçeklerin yapı geçerliğine ve güvenilirliğe sahip olduğunu, ölçmek istenilen özellikleri büyük olasılıkla doğru biçimde ölçüldüğünü ortaya koymuştur. Dolayısıyla bu sonuçlar çalışmada yürütülen karşılaştırma analizlerinde kullanılan ölçeklerin geçerli

ve güvenilir olması yanı sıra konuya ilişkin ileride yürütülecek çalışmalarda da yararlanılabileceği anlamına gelmektedir.

İmalat sanayinin İSG'ye bakışını incelemek için tek örnek *t* testinden yararlanılmıştır. Sonuçlar, İSG'nin firmanın üretim ve maliyet hedeflerinden önce geldiğini gösterirken kanuni zorunluluk olmasa uygulamaların devam edip etmeyeceği konusunda net bir fikir vermemiştir. Ancak bir bütün olarak ele alındığında ölçek ortalamasının kısmen de olsa orta değerden düşük olması ve istatistiksel bakımdan anlamlı olması, genel olarak İSG'nin araştırma örneğindeki firmalarda önemsendiği şeklinde yorumlanmıştır. Aslında bu yorumu, kümeleme analizinde ortaya çıkan ortalamaları oldukça düşük bir grubun varlığı ciddi biçimde desteklemiştir. Yine bu yorumu güçlendiren bir bulgu da İSG uygulamalarının gerçekleştirilme düzeyleri olmuş buradaki maddelerin tamamının istatistiksel bakımdan orta değer üzerinde gerçekleştiği belirlenmiştir.

Analiz sonuçları firmaların İSG ile önemli faydalara ulaştıklarını ortaya koymuştur. Firmalar İSG uygulamalarının cezalara, mahkeme-tazminat maliyetlerine, üretim kayıplarına, teslimat sürelerine, verimliliğe ve kalitenin iyileşmesine yüksek düzeyde katkı sağladığını belirtmişlerdir. Bu bulgunun, analizlerde nedensellik testleri kullanılsa da, sağlık ve güvenlik çalışmalarının verimliliği artıran, maliyet ve rekabetçiliği geliştirici faydalar sunan bir araç olduğu yönündeki literatürü (Abad ve ark., 2013; Fernandez-Muniz ve ark., 2012) destekler nitelikte olduğu söylenebilir.

Önceden ifade edildiği gibi İSG sadece yasal değil aynı zamanda ahlaki ve ekonomik yönü de bulunan bir konudur. Araştırma örneği, İSG'ye bakış ölçeğine verdikleri cevaplardan yararlanarak kümeleme analizine tabi tutulmuş ve analiz sonucunda zorunlular ve istekliler olarak isimlendirilen iki farklı yaklaşım ortaya çıkmıştır. Zorunlular (zorunlu uygulayıcılar) olarak isimlendirilen ilk küme, İSG'ye bakıştaki maddelerde yüksek denebilecek ortalamalara sahipken, istekliler (gönüllü olarak uygulayanlar) kümesinde ortalamalar, düşük denilebilecek düzeyde kalmıştır. Araştırma örneğinin yarısından fazlasının (%55) istekliler kümesinde yer alması, iyimser bir bakış açısıyla Türkiye'deki firmaların çoğunluğunun İSG'nin ahlaki ve toplumsal yönüne önem verdikleri biçiminde yorumlanmıştır.

İSG yaklaşım modellerinin firma özellikleri bakımından karşılaştırılması amacıyla yürütülen analizlerde herhangi bir farklılığa rastlanmamıştır. Diğer bir ifadeyle her sektörde, farklı büyüklüklerde ve farklı sahiplik yapılarında İSG'yi zorunlu ya da istekli olarak uygulayan firmaların bulunduğu görülmüştür. Ancak doğal bir sonuç olarak isteklilerin hem çalışan odaklı hem de önlem odaklı uygulamalarda zorunlulara kıyasla daha yüksek ortalamalara sahip olduğu ortaya çıkmıştır. Bu bulgulara göre İSG'nin ahlaki ve toplumsal yönüne ilişkin bilincin oluşturulmasının ve benimsenmesinin uygulanma düzeyinin her sektörde ve ölçekte yaygınlaşmasına önemli katkılar sağlayacağı ifade edilebilir.

İSG yaklaşım modellerinin İSG'den elde ettikleri faydalar karşılaştırıldığında, isteklilerin hem üretim faydasına hem de itibar faydasına zorunlulara kıyasla istatistiksel olarak daha yüksek düzeyde ulaştıkları belirlenmiştir. Bu bulgu firmaların sağlık ve güvenlik çabalarını zorunluluktan çok gönüllü gerçekleştirmeleri durumunda daha yüksek faydalar elde edeceği anlamına gelmektedir. Önceki bulgularla birlikte değerlendirildiğinde zaten 2012'den buyana Türkiye'de kanuni yükümlülük olan İSG'yi firmaların önemseyerek ve isteyerek uygulamaları ile elde edecekleri faydaların daha da artacağı söylenebilir. Bu noktada özellikle üretim yöneticilerine, sağlayacağı üretim faydasına ilaveten mesleki hastalık ve kazaların imalatta beklenmedik kesintilere yol açma olasılığını azaltmak için İSG konusunda firmalarını istekli olmaya teşvik etmesi, dahası iş güvenliğinin sağlanmasında aktif rol oynamaları önerilebilir.

Firma özellikleri (ölçek, sahiplik ve sektör) bakımından İSG'nin uygulanma düzeyinin değişip değişmediği sorusunun cevabı da çalışmada araştırılmıştır. Analiz sonucunda firma sahipliği bakımından hem çalışan hem de önlem odaklı İSG'lerin uygulanma düzeylerinin farklılaştığı ortaya çıkmıştır. Türk sahipli firmalar görece olarak yüksek düzeyde uygulamaları gerçekleştirse de yabancı ortaklı ve sahipli firmalara göre istatistiksel olarak uygulamaların düzeyi düşük kalmıştır. Bu bulgu sağlık ve güvenliğe yatırım yapmada karar vericilerin (firma sahiplerinin ya da yöneticilerinin) kilit aktörler olduğu, onların görüşlerine ve değerlerine göre firmanın sağlık ve güvenlik yaklaşımının şekilleneceği görüşünü (Fernandez-Muniz ve ark., 2009; Hasle ve Limborg, 2006) destekler niteliktedir. Ancak yabancı ortaklı ve sahipli firma sayısının kısmen düşük ve ayrıca büyük kısmının da orta ve büyük ölçekli olması nedeniyle bu bulguya ihtiyatlı yaklaşılması yerinde olacaktır. Öte yandan sahiplik ve büyüklüğe ilişkin bulgular bir arada ele alındığında, küçük firma sahiplerinin çoğunun kısıtlı kaynakları nedeniyle sağlık güvenlik iyileştirmelerini ciddi finansal yük olarak görmeleri (Champoux ve Brun, 2003; Granerud, 2011; Hasle ve Limborg, 2006) yerli küçük firmalar için özel sağlık ve güvenlik yaklaşımlarının geliştirilmesine işaret ettiği söylenebilir.

İmalat sanayinde gerçekleştirilen bu çalışma, sanayinin tüm alt sektörlerinde sağlık ve güvenlik uygulamalarının yüksek düzeyde gerçekleştirildiğini ve birbirlerinden farklılaşmadığını göstermiştir. Abad ve arkadaşları (2013) İSG yönetim sistemlerinin benimsenmesinde önemli işgücü riski taşıyan imalat sanayinin büyük ölçüde ön plana çıktığını belirtmiştir. Masi ve Cagno (2015) İSG çalışmalarına engel oluşturacak faktörleri incelediği çalışmada, bu araştırma kapsamındaki ISIC kodları arasında farklılık bulunmadığı sonucuna ulaşmıştır. Dolayısıyla bulgumuz bu görüşlere destek vererek, gerek çalışan gerek önlem odaklı uygulamaların imalat sanayinde faaliyet alanlarına göre ayırım olmaksızın yüksek düzeyde uygulandığına işaret etmiştir.

Bununla birlikte Masi ve Cagno (2015) İSG'ye engel oluşturacak faktörlerin ölçeğe göre değiştiğini küçük firmalarda bu faktörlerin daha çok olduğunu ortaya koymuştur. Çalışmamızda da büyüklüğe göre hem çalışan hem önlem odaklı uygulamaların farklılaştığı, büyük ölçekli firmaların küçüklere kıyasla daha yüksek düzeyde uyguladığı görülmüştür. Bu bulgu, büyük firmaların daha kurumsal olarak çalıştıkları, gerekli finansal kaynaklara sahip oldukları ve daha fazla kaynak tahsis edebilecekleri düşünüldüğünde olağan olarak görülebilir. Aynı zamanda bu bulgu değişkenler arasındaki ilişkiyi araştıran çalışmalar (Bayram ve ark., 2017; Bottani ve ark., 2009) ile uyuşmaktadır. Ayrıca, küçük ölçekli firmalarda devletten gizlenerek bildirilmeyen iş kazalarının fazla olduğu ve bildirilerek istatistiklere yansıyan kısmında bile iş kazası oranının neredeyse %62 olarak gerçekleşmesi buna karşın orta ve büyük ölçekli firmalarda iş kazasının düşük oranlarda olması (Karamık ve Şeker, 2015) bu bulguyu desteklemektedir.

Türkiye'deki firmaların yaklaşık %98'inin küçük ölçekli olduğu ve yanı sıra iş kazalarının mali etkilerinin küçük ölçekli firmalar için daha büyük olabileceği (Mos-sink, 2002) göz önüne alındığında sağlık ve güvenlik konusunda alınması gereken bir hayli yolun olduğu ifade edilebilir. Bu noktada düzenleyicilere, istekli yaklaşım gösteren kümenin uygulama ve fayda bulguları göz önüne alınarak, kurumların gönüllü olarak uyguladıkları OHSAS 18001 (yeni ismiyle ISO 45001) gibi güvenlik sistemlerinin küçük ölçekli firmalar arasında yayılmasını sağlayacak tedbirleri alması, destekler ve teşvikler geliştirmesi önerilebilir.

Görelî az olmamakla birlikte 265 firmadan toplanan verilerle yürütülmüş olması bu araştırmanın kısıtı olarak görülmektedir. Bu düşüncenin temelinde iş güvenliği uygulamayan ya da eksik uygulayan firmaların araştırmaya katılmaktan kaçındığının gözlemlenmesi dolayısıyla verilerin çoğunlukla sağlık ve güvenlik çalışmaları yürüten ya da önemseyen firmalardan elde edilmiş olması vardır. Yeni çalışmalar benzer durumlarla karşılaşmamak için gerekli tedbirleri alarak burada incelenen ilişkilerin nedenselliğini araştırabilirler.

Extended Abstract

The Impact of Firms' Views and Characteristics on Occupational Health and Safety: The Case of Turkey*

Hasan Bülbül¹
Niğde Ömer Halisdemir University

Abstract

Maintaining occupational health and safety (OHS) is not only a legal obligation for firms but also an economic, moral, and social expectation. This study examines the effects of firms' views regarding OHS and firm characteristics (size, ownership structure) on OHS applications. Data have been collected from 265 firms operating in eight different sectors in Turkey's manufacturing industry. As a result of the performed cluster analysis, the research sample has been classified in terms of firms' views into two groups: obligated and willing. No differences have been found between the two groups in terms of firm characteristics. However, the willing group is statistically higher compared to the obligated group in terms of both OHS applications (workers and precautions) and the benefits obtained from these applications (production and reputation). While large-scale and foreign-owned companies are at the forefront in OHS applications, no difference has been found in terms of sector.

Keywords

Occupational health and safety • Firm size • Ownership • Cluster analysis • Developing country

* This is an extended abstract of the paper entitled "Firma Yaklaşımı ve Özelliklerinin İş Sağlığı ve Güvenliğine Etkisi: Türkiye Örneği" published in Turkish Journal of Business Ethics.

Manuscript received: July 19, 2018 / **Accepted:** December 25, 2018 / **OnlineFirst:** December 30, 2018.

1 Correspondence to: Hasan Bülbül (Prof.), Department of Business Administration, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Niğde Ömer Halisdemir University, Central Campus, Niğde 51240 Turkey. Email: hbulbul@ohu.edu.tr

To cite this article: Bülbül, H (2018). The impact of firms' views and characteristics on occupational health and safety: The case of Turkey. *Turkish Journal of Business Ethics*, 11, 227–253. <http://dx.doi.org/10.12711/tjbe.2018.11.2.0014>

Lo et al. (2014) and Pagell et al. (2014) stated that although most employees are exposed to occupational diseases and accidents in the manufacturing field and during manufacturing activities, occupational health and safety (OHS) is a neglected issue in the literature on operations management, and security should be considered among the key operational priorities. This subject has been neglected by academicians not only in the discipline of operations management, but also in the field of administrative and organizational research. Although many firms around the world have been applying security management for years, less than 1% of organizational research in top-level journals has focused on OHS (Zimolong & Elke, 2012).

The aim of OHS is to increase employee performance by reducing the likelihood of employee illness, injury, absenteeism, death, and other negative consequences (Fernandez-Muniz, Montes-Peon, & Vazquez-Ordas, 2009; Grant et al., 2007). This is a tool that contributes to improving the firms' profitability and performance. In spite of their contributions, Fuller (1999) stated that firms do not give enough importance to health and safety and what motivates those concerned is fear of the loss of corporate credibility rather than quality or financial issues.

The purpose of this study is to examine Turkish manufacturing industry firms' views on OHS, their application levels, the benefits they obtain, and the relationships among these variables. Additionally, examining whether levels of OHS application differ according to firm size, ownership structure, and field of activity is among this study's aims. While this study reveals the current situation in Turkey relating to a number of the variables, it also contributes to developing the OHS literature, which contains few studies from developing countries (Fan et al., 2014).

Data have been collected from 265 firms operating in eight different sectors. In this case with no micro firms, 88 small, 94 medium, and 81 large-scale firms have taken part. Of the firms, 209 (78.9%) are Turkish-owned, 42 are joint ventures, and 14 are foreign owned. Scales used in past studies have been utilized in collecting data from the firms. When examining the validity and reliability of the scales, the view of OHS has been determined to be one-dimensional and application and benefit to be two-dimensional. Application's dimensions have been named employee-oriented and precautionary-oriented, while benefits' dimensions have been named production-oriented and reputation-oriented.

As a result of the cluster analysis, two different approaches (obligated practitioners and willing practitioners) have emerged. While the first cluster (obliged practitioners) has high averages for the items in terms of OHS, the averages for willing practitioners are low. More than half of the research sample (55%) being contained in the willing-practitioners cluster has been interpreted as the majority of firms in Turkey giving importance to the moral and social aspects of OHS from an optimistic view point.

In the analyses conducted on comparing the OHS-approach models, no difference has been seen in terms of firm characteristics; firms are found in varying sizes and ownership structures in every sector that applies OHS. However, the fact that willing practitioners have higher averages than the obligated group has emerged in both employee-oriented and precautionary-oriented applications. According to these findings, the level of applying and adopting awareness over the moral and social aspect of OHS can be stated to contribute to the application of OHS in every sector and size.

When comparing the benefits of OHS approaches, willing practitioners have been found to achieve higher levels of production and reputation benefit compared to obligated practitioners. This means that firms will have higher benefits if they voluntarily make health and safety efforts rather than being obligated. Production managers can be advised on this point to encourage their firms to be willing and to play an active role in OHS in order to reduce the possibility of occupational diseases and accidents, in addition to the production benefits it will provide in case of unexpected cuts in manufacturing.

This study has found the level of OHS applications (employee-oriented and precautionary-oriented) to differentiate in terms of firm ownership. Although Turkish-owned firms perform relatively high levels of applications, these levels of application are low compared to firms that are foreign owned or that have foreign partners. This finding supports the opinion that decision makers (firm owners or managers) are the key actors in investing in OHS and that a firm's OHS approach will be shaped according to their opinions and values (Fernandez-Muniz et al., 2009; Hasle & Limborg, 2006). On the other hand, when considering the findings related to ownership and size together, the fact that most small-firm owners consider OHS to be a serious financial burden due to limited resources (Champoux & Brun, 2003; Granerud, 2011; Hasle & Limborg, 2006) indicates the need to develop specific health and safety approaches for local small-scale firms.

In all sub-sectors of the manufacturing industry, OHS applications were carried out at a high level and did not differ from each other. On the other hand, both employee-oriented and precautionary-oriented applications have been seen to differ according to firm size; large-scale firms apply OHS at higher levels compared to small-scale firms. This finding is consistent with studies investigating the relationship between these variables (Bayram et al., 2017; Bottani et al., 2009). Considering that about 98% of the firms in Turkey are small-scale firms, as well as the financial impact of occupational accidents possibly being greater for small-scale firms (Mossink, 2002), one should note a long way to go still remains on health and safety.

Kaynakça/References

- Abad, J., Lafuente, E., & Vilajosana, J. (2013). An assessment of the OHSAS 18001 certification process: Objective drivers and consequences on safety performance and labour productivity. *Safety Science*, 60, 47–56. <https://doi.org/10.1016/j.ssci.2013.06.011>
- Balcı, B., Taçkın, E., Balcı, E. Ö. ve Yerden, A. (2013). İş kazalarında mali kayıplar. *İstanbul Sosyal Bilimler Dergisi*, 6, 66–83.
- Bayram, M., Kökçam, A. H. ve İskender, H. (2017), Firma büyüklüğünün 6331 sayılı iş sağlığı ve güvenliği kanunu kapsamında bireysel ve örgütsel sonuçlar üzerindeki etkisi: İmalat firmaları üzerinde bir araştırma. *İşletme Bilimi Dergisi*, 5(2), 135–154. <http://dx.doi.org/10.22139/jobs.334588>
- Bottani, E., Monica, L., & Vignali, G. (2009). Safety management systems: Performance differences between adopters and non-adopters. *Safety Science*, 47(2), 155–162. <https://doi.org/10.1016/j.ssci.2008.05.001>
- Champoux, D., & Brun, J. P. (2003). Occupational health and safety management in small size enterprises: An overview of the situation and avenues for intervention and research. *Safety Science*, 41(4), 301–318. [https://doi.org/10.1016/S0925-7535\(02\)00043-7](https://doi.org/10.1016/S0925-7535(02)00043-7)
- Ceylan, H. (2012). Türkiye'deki iş sağlığı ve güvenliği eğitimi sorunlar ve çözüm önerileri. *Electronic Journal of Vocational Colleges*, 2(2), 94–104.
- Chong, V. K., & Rundus, M. J. (2004). Total quality management, market competition and organizational performance. *The British Accounting Review*, 36(2), 155–172. <https://doi.org/10.1016/j.bar.2003.10.006>
- Cornelissen, P. A., Van Hoof, J. J., & De Jong, M. D. T. (2017). Determinants of safety outcomes and performance: A systematic literature review of research in four high-risk industries. *Journal of Safety Research*, 62, 127–141. <https://doi.org/10.1016/j.jsr.2017.06.009>
- Desa, A. F. N. C., Habidin, N. F., Hibadullah, S. N., Fuzi, N. M., & Zamri, F. I. M. (2013). The Impact of Occupational Safety and Health Administration Practices (OSHAP) and OHSAS 18001 efforts in Malaysian Automotive Industry. *Journal of Applied Science and Research*, 1(1), 47–59.
- Fan, D., Lo, C. K., Ching, V., & Kan, C. W. (2014). Occupational health and safety issues in operations management: A systematic and citation network analysis review. *International Journal of Production Economics*, 158, 334–344. <https://doi.org/10.1016/j.ijpe.2014.07.025>
- Fernandez-Muniz, B., Montes-Peon, J. M., & Vazquez-Ordas, C. J. (2009). Relation between occupational safety management and firm performance. *Safety Science*, 47, 980–991. <https://doi.org/10.1016/j.ssci.2008.10.022>
- Fernandez-Muniz, B., Montes-Peon, J. M., & Vazquez-Ordas, C. J. (2012). Safety climate in OHSAS 18001-certified organisations: Antecedents and consequences of safety behaviour. *Accident Analysis & Prevention*, 45, 745–758. <https://doi.org/10.1016/j.aap.2011.10.002>
- Fuller, C. (1999). Benchmarking health and safety performance through company safety competitions. *Benchmarking: An International Journal*, 6(4), 325–337. <https://doi.org/10.1108/14635779910297424>
- Gervais, R. L., Pawlowska, Z., Bojanowski, R., Kouvonon, A., Karanika-Murray, M., Van Den Broek, K., & De Greef, M. (2009). *Occupational safety and health and economic performance in small and medium-sized enterprises: A review*. Luxembourg: European Agency for Safety and Health at Work.

- Granerud, L. (2011). Social responsibility as an intermediary for health and safety in small firms. *International Journal of Workplace Health Management*, 4(2), 109–122. <https://doi.org/10.1108/17538351111143295>
- Grant, A. M., Christianson, M. K., & Price, R. H. (2007). Happiness, health or relationships? Managerial practices and employee well-being tradeoffs. *Academy of Management Perspectives*, 21(3), 51–63. <https://doi.org/10.5465/amp.2007.26421238>
- Hair, J. F. Jr., Andreson, R. E., Tahtam, R. L., & Black, W. C. (1998). *Multivariate data analysis*. New Jersey, NJ: Prentice-Hall International Inc.
- Hasle, P., & Limborg, H. J. (2006). A review of the literature on preventive occupational health and safety activities in small enterprises. *Industrial Health*, 44(1), 6–12. <https://doi.org/10.2486/indhealth.44.6>
- Hesapro. (2013). İş sağlığı - güvenliği ve verimlilik ilişkisi: Hesapro projesi, Hayat Boyu Öğrenme Programı. www.hesapro.org adresinden edinilmiştir.
- Jilcha, K., & Kitaw, D. (2017). Industrial occupational safety and health innovation for sustainable development. *Engineering Science and Technology: An International Journal*, 20, 372–380. <https://doi.org/10.1016/j.jestech.2016.10.011>
- Jonsson, P. (2000). An empirical taxonomy of advanced manufacturing technology. *International Journal of Operations & Production Management*, 20(12), 1446–1474. <https://doi.org/10.1108/01443570010353103>
- Karamık, S. ve Seker, U. (2015). İşletmelerde iş güvenliğinin verimlilik üzerine etkilerinin değerlendirilmesi. *Gazi Üniversitesi Fen Bilimleri Dergisi*, 3(4), 575–584.
- Koç, M. ve Akbıyık, N. (2011). Türkiye’de iş kazalarının maliyetleri ve çözüm önerileri. *Akademik Yaklaşımlar Dergisi*, 2(2), 129–175.
- Kurtuluş, K. (1996). *Pazarlama araştırmaları*. İstanbul: Avcıol Basım-Yayın.
- Lo, C. K., Pagell, M., Fan, D., Wiengarten, F., & Yeung, A. C. (2014). OHSAS 18001 certification and operating performance: The role of complexity and coupling. *Journal of Operations Management*, 32(5), 268–280. <http://dx.doi.org/10.1016/j.jom.2014.04.004>
- Masi, D., & Cagno, E. (2015). Barriers to OHS interventions in Small and Medium-sized Enterprises. *Safety Science*, 71, 226–241. <https://doi.org/10.1016/j.ssci.2014.05.020>
- Molamohamadi, Z., & Ismail, N. (2014). The relationship between occupational safety, health, and environment and sustainable development: A review and critique. *International Journal of Innovation, Management and Technology*, 5(3), 198–202. <http://dx.doi.org/10.7763/IJIMT.2014.V5.513>
- Mossink, J. (2002). *Inventory of socioeconomic costs of work accidents*. Luxembourg: European Agency for Safety and Health at Work.
- Nunnally, J. C. (1978). *Psychometric theory*. New York, NY: McGraw-Hill
- Nyoh, V. W. C. (2015). *The effect of occupational health and safety on job performance (productivity) of employees of blue skies Ghana limited* (Doctoral dissertation). Retrieved from <http://ugspace.ug.edu.gh>
- Ocaktan, M. E. (2009). *Bir otomotiv fabrikasında güvenlik kültürünün değerlendirilmesi* (Doktora tezi, Ankara Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Ankara). <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/> adresinden edinilmiştir.
- Oluoch, E. O. (2015). *Effect of occupational safety and health programmes on employee performance at Kenya power company limited*. Retrieved from <http://erepository.uonbi.ac.ke>

- Öçal, M. ve Çiçek, Ö. (2017). Türkiye ve Avrupa Birliği'nde iş kazası verilerinin karşılaştırmalı analizi. *Emek ve Toplum*, 6(16), 616–637.
- Pagell, M., Johnston, D., Veltri, A., Klassen, R., & Biehl, M. (2014). Is safe production an oxymoron? *Production and Operations Management*, 23(7), 1161–1175. <https://doi.org/10.1111/poms.12100>
- Samson, D., & Terziovski, M. (1999). The relationship between total quality management practices and operational performance. *Journal of Operations Management*, 17(4), 393–409. [https://doi.org/10.1016/S0272-6963\(98\)00046-1](https://doi.org/10.1016/S0272-6963(98)00046-1)
- Schroder, R., & Sohal, A., (1999). Organizational characteristics associated with AMT adoption. *International Journal of Operations & Production Management*, 19(12), 1270–1291. <https://doi.org/10.1108/01443579910294237>
- Toklu, A. T. (2016). Çalışanlarda iş sağlığı ve güvenliği uygulamalarının örgütsel bağlılık, işe yabancılaşma ve iş performansına olan etkisinin incelenmesi (Doktora tezi, Gebze Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gebze). <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/adresinden edinilmiştir>.
- Ünlü, A. E. (2013). İş sağlığı ve güvenliği uygulamalarının işletmeler üzerindeki ekonomik etkileri. Bursa: Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı İş Teftiş Kurulu Başkanlığı.
- Vonderembse, M. A., & Raghunathan, T. S. (1997). Quality function deployment's impact on product development. *International Journal of Quality Science*, 2(4), 253–271. <https://doi.org/10.1108/13598539710192610>
- Vorhies, D. W., Harker, M., & Rao, C. P. (1999). The capabilities and performance advantages of market-driven firms. *European Journal of Marketing*, 33(11–12), 1171–1202. <https://doi.org/10.1108/03090569910292339>
- Yeniçel, T. (2014). İş güvenliği uzmanlık danışmanlık ve sınavlarına hazırlık. Ankara: Yeni Şura Yayınları.
- Yılmaz, F. ve Tan, O. (2015). Bir inşaat şantiyesinde iş kazalarının neden olduğu işgünü kayıplarının işverene maliyetinin belirlenmesi. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, 7(14), 143–146.
- Youssef, M. A. (1994). The impact of the intensity level of computerbased technologies on quality. *International Journal of Operations and Production Management*, 14(4), 4–25. <https://doi.org/10.1108/01443579410056010>
- Zimolong, B., & Elke, G. (2012). Occupational health and safety management. In G. Salvendy (Ed.), *Handbook of human factors and ergonomics* (pp. 673–707). New York, NY: Wiley.

Etik Bankacılık ve Türkiye’de Uygulanabilirliği

Aysel Gündoğdu¹

İstanbul Medipol Üniversitesi

Öz

Bankalar, yoğun rekabet içinde yüksek kar amaçlayan finansal araçlardır. Kar elde etme hırsı, bankaların sosyal ve çevresel faktörleri göz ardı etmelerine sebebiyet verebilmektedir. Böyle bir ortamda bankaların haksız rekabet, adil olmayan politikalar ve insani değerleri önemsemeyen uygulamalar ile uzun vadede insana, çevreye ve çalışana etik dışı yaklaştığı görülmektedir. Etik bankacılık, geleneksel bankaların verdiği bu tahribatların önüne geçmek, mudilerin tasarruflarının nerede ve ne amaçla kullanıldığı gibi şeffaf ve hesap verebilir yapısı ile fark yaratmak amaçındadır. Çalışmanın amacı, etik bankacılığın ne demek olduğunu, Dünya’daki etik bankaları inceleyerek geleneksel bankacılıktan farklılıklarını anlatmak ve Türkiye’de etik bankacılığın uygulanabilirliğini tartışmaktır.

Anahtar Kelimeler

Etik • Sürdürülebilirlik • Bankacılık • Etik bankacılık • Sürdürülebilir bankacılık

JEL Kodları

G21 • Q01 • Q56

¹ Aysel Gündoğdu (Doç. Dr.), İstanbul Medipol Üniversitesi, İşletme ve Yönetim Bilimleri Fakültesi, Bankacılık ve Sigortacılık Bölümü, Beykoz İstanbul. Eposta: agundogdu@medipol.edu.tr

Atf: Gündoğdu, A. (2018). Etik bankacılık ve Türkiye’de uygulanabilirliği. *İş Ahlakı Dergisi* 11, 255–273.
<http://dx.doi.org/10.12711/tjbe.2018.11.2.0011>

İşletmeler, sadece ekonomik fayda ile izole olmuş birimler değildirler. İşletmelerin faaliyetlerinin sosyal ve çevresel etkileri de ekonomik fayda kadar önemlidir. Bu etkiler, ekonomik etkiler kadar doğrudan olmasa da belirli ekonomik faaliyetlerin finansmanı yoluyla dolaylı olarak belirlenebilir. Bu nedenle, finansal piyasaların en önemli aracı kurumları olarak kabul edilen bankalar, yatırımları ve çalışanları ile ilgili etik politikalar uygulamaktadır (Carrasco, 2006, s. 47).

Bankacılık sektöründe finansal veriler ile sağlanan “güven” ortamı, finansal olmayan bir işlem nedeni ile bir anda yerle bir olabilir. Yüksek karlılık, sağlam bir sermaye yapısı ve kaliteli aktiflere sahip olan bir banka, yasadışı bir işleme aracılık ettiğinde itibarı zedelenir. Bankacılık sisteminin temelinde yatan, gözle görülmeyen değerler nedeni ile itibar yönetimi, bankacılık sektörü için diğer işletmelerden daha farklı bir öneme sahiptir. Bankacılık sisteminin tüm ülke ekonomisine nüfuz etmesi sebebi ile bu sistemin uğrayacağı itibar zedelenmesi sadece bankaları etkilemeyecek, tüm ekonomiye zararı dokunacaktır (Gündoğdu, 2016, s. 40).

Bankacılık sektörü için etik yaklaşımın önemi geçmişten bu yana mevcuttur ancak yüksek kâr amacı taşıyan ve rekabetin yoğun olduğu bu sektörde etik sorunlar giderek artmaktadır. Faaliyet ürünü doğrudan “fon”nun kendisi olan bankacılık sektöründe etik ihlaller ülke ekonomilerini, sosyal yapıları fazlasıyla etkilemektedir. Dünya ekonomisinin fon akışını sağlayan, bir nevi Dünya’nın atar damarı olarak nitelendirilen bankacılık sektörü için “etik” konusu ayrı bir öneme sahiptir.

Bankacılık sektörü için etik konusu sadece müşteriler için değil aynı zamanda bankaların tüm paydaşları için önem arz etmektedir. Bir bankanın etik dışı bir faaliyeti sistem içerisindeki diğer rakip bankaları da etkileyebilmektedir. Diğer yandan çalışanların karşılaştıkları etik dışı uygulamalar da bankacılık faaliyetlerine olan güveni sarsabilmektedir.

Bankaların sürdürülebilirliği için etik değerler olmazsa olmazdır. Bankacılık faaliyetlerinin hem nicelik hem de nitelik açısından Dünya ekonomisindeki önemi, etik ihlallerinin tüm paydaşlar için ne denli olumsuz etkilere sebep olabileceğini ortaya koymaktadır. Ekonomik faktörlerin yanında çevresel faktörler ve sosyal faktörlerin de ölçüldüğü bankacılık sürdürülebilirliği için bankaların faaliyetlerinde daha dikkatli ve seçici olması gerekmektedir. Bankaların yüksek rekabet ortamında daha fazla kar elde edebilmek için yasa dışı faaliyetleri olan işletmeler ile kredi ilişkisinde bulunması, insan sağlığını tehdit eden faaliyetleri ve çevre kirliliğine sebep olan projeleri finanse etmesi sürdürülebilirlik için olumsuz gelişmelere sebep olmaktadır.

Anılan sebeplerle bankacılık faaliyetleri için etik ilkeler üzerine daha yoğun düşünülmesi gerekliliği ortaya çıkmıştır. Ülkeler kendi bankacılık sistemleri için etik ilkeler, etik kodlar düzenlemişlerdir. Ancak sadece düzenleme olarak kalan etik ilke-

ler bir gönüllülük esasından çok tüm paydaşların faydası için zorunlu olması gereken ilkeler haline getirilebilir. Son yıllarda etik ilkelere uyan bankalardan ziyade “etik bankacılık” faaliyeti dikkatleri çekmektedir. Bankaların sürdürülebilirliğini destekleyen faaliyetleri benimseyen etik bankalar, hem ülkeler hem de toplamda Dünya için uzun vadede önemli bir yere sahiptir.

Çalışmanın amacı, etik bankacılığın tanımını, Dünya’daki etik bankalarını inceleyerek geleneksel bankacılıktan farklılıklarını ve Türkiye’de etik bankacılığın uygulanabilirliğini tartışmaktır. Çalışmanın ilk bölümünde bankalar için genel kabul görmüş etik ilkeler açıklanmış, etik bankacılık ile geleneksel bankacılık arasındaki önemli farklar belirlenmiştir. İkinci bölümde Dünya’daki etik bankalar incelenmiş olup son bölümde Türkiye’deki bankaların etik değerleri irdelenmiştir. Çalışma, bankacılığın etik yönünü ve Türk bankacılık sektörünün etik konusuna Dünya’daki kadar önem vermediği vurgusu nedeni ile literatürde bu konuyu gündeme getirmesi açısından önem taşımaktadır.

Bankacılıkta Etik İlkeler

Bankacılık risk alırken etik kaygılar taşınması gereken bir faaliyettir. Bir banka devlete, müşterilerine, topluma, hissedarlarına, çalışanlarına karşı sorumludur. Bu sorumluluk gelecekte gittikçe karmaşıklaşan ve çelişen sorunlara sebep olabilir (Green, 1989, s. 631). Bu sebeple, bankaların etik olmayan davranışları diğer faaliyet alanlarına göre daha fazla sayıda kişiyi daha çok etkileyebilir.

Etik bankacılığın amacı, bankaların ekonomik faydalarının önüne geçerek sosyal olan faydayı tercih etmektir. Geleneksel bankalar, kurumsal sosyal sorumluluk aracılığıyla sosyal faydayı ön plana çıkarmaktadır. Ancak son zamanlarda bu faaliyetler etik unsuru yerine rekabet avantajı olarak kullanılmaktadır (SanJose ve Retolaza, 2009, s. 3).

Bankacılıkta etik ilişkiler yasal düzenlemeler ile şekillendirilir. Bankalar zaten devlet düzenlemesi ve denetimi altında olan yasalarla düzenlenmiş kurumlar olduğundan etik konusu da bu çerçevede değerlendirilir. Küreselleşme ile birlikte uluslararası etik kurallar bütünü ihtiyacı duyulsa da ülkelerin bankacılık sistemindeki bireysel sözleşmeler ve kurumsal davranışlar ulusal hükümet politikaları ile düzenlenmektedir (Tavis, 2001, s. 689). Bankacılık faaliyetleri, sıkı bir denetim eksikliği halinde yasadışı işlemler için cazip bir alandır. Özellikle yasa dışı işlemlerden gelen fonların transferleri konusunda ciddi yasal boşluklar oluşabilmektedir. Bu nedenle bankaların faaliyetlerinin etik olabilmesi için iyi bir denetlemeye tabi olması gerekmektedir (Božović, 2007, s. 179). Diđer bir ifade ile bankacılık etik temelli olması gereken bir faaliyet alanı olmasının yanında kural tabanlıdır (Günay ve Hortaçsu, 2011, s. 30). Türk bankacılık sisteminde dönüm noktası olarak kabul edilen 2000-2001 bankacılık krizinde düzenlemelerin eksikliğinden faydalanan bankacıların etkisi vardır.

Sağlıklı bir etik anlayışın bulunmadığı bankacılık sisteminin düzgün ve verimli çalışması mümkün değildir. Bir bankanın itibarında yasalara ve mevzuata uyumun yanında paydaşları ve toplumla olan ilişkilerinde adalet, güvenilirlik, saygı ve hoş-görü, mesleki ve sosyal sorumluluk gibi mesleki etik ilkelere uyum da önemlidir. İtibarın yok olması veya zarar görmesi bir güven müessesesi olan bankalar açısından telafi edilemeyecek zararlara yol açabilir (Mermod, 2008, s. 500).

Bankacılık sektöründe etik değerler sağlam bir zemine oturtulamamıştır. Rüşvet ve yolsuzluk bankacılık faaliyetlerinin temel sorunlarından biri olmuştur (Hortaçsu ve Günay, 2004, s. 1). Artan rekabet banka ve bankacıları etik dışı davranışlara itmektedir. Bankaların yanında düzenleyici ve denetleyici kurumların² da etik konusunda yeterli düzeyde duyarlı olmamaları, içsel yönetimlerinde liyakat, bilgi ve deneyimi esas almamaları, kanun ve cezaların uygulanmasında isteksizlik göstermeleri veya bilerek ve isteyerek uygulamaktan kaçınmaları konunun ciddiyetini artırmaktadır. Finans piyasasında etiğin önemi, etik dışı davranışlarla kar sağlama imkanlarının bulunmasından kaynaklanmaktadır. Bankacılıkta etik dışı durumlar; yöntem ve ilişki ağı ile kazanç elde etme, kara para aklama, spekülasyon işlemleriyle kar sağlama, usulsüz kaynak aktarma, kaynakların riskli alanlara aktarılması, haksız rekabet ve görevin kötüye kullanılması gibi yöntemlerdir (Yazıcı, 2017, s. 112–113).

Yoksulluğun azaltılması, iklim değişikliğinde insani etki hakkında farkındalık yaratma, yenilebilir enerji yatırımları, adil ticaret ve organik tarım gibi önemli sürdürülebilirlik sorunları finansal kurumların sorumluluk kapsamında görülmektedir. Bu geniş çevresel ve sosyal faydaları sağlayabilmek için bankaların şunları yapması gereklidir (De Clerck, 2009, s. 2):

- Fon akışındaki kaynakların sorumluluğunu almak ve kabul etmek,
- Etik ilkelerle başa çıkabilmek için kurallar ve sistemler kurmak,
- Faaliyetlerinin sosyal ve çevresel katma değerini içeren kavramları belirlemek.

Bankalar, toplumda kritik rol oynayan kurumlardır. Toplumdaki tüm paydaşların bankacılık sisteminden kaynaklanan suistimallere ve hatalarına karşı yeterince korunması gerekmektedir. Bu koruma ancak sıkı bir düzenleme ve denetleme mekanizması ile mümkündür (Villa, 2010, s. 250).

Etik bankacılık geleneksel bankacılığa bir alternatif için geliştirilmiş olup değeri sosyal performansa dayanmaktadır. Etik bankaların da geleneksel bankalar gibi bilgi şeffaflığı, sürdürülebilirlik ve karlılık beklentileri vardır. Diğer bir ifade ile etik bankacılık, geleneksel bankacılık için tamamlayıcı bir sistemdir. Özellikle 2008 küresel finans krizi etik bankacılığın taşıdığı ilkelerin ve değerlerin iyi bir alternatif olabileceğini göstermiştir (SanJose ve Retolaza, 2009, s. 5–6).

² BDDK, SPK, TMSF, TCMB, TBB

Etik Bankacılık ile Geleneksel Bankacılık Arasındaki Farklar

Yirminci yüzyılın başlarından beri geleneksel bankacılık faaliyetleri etik özelliklerini kaybetmiştir. Bu durum, etik bankalar olarak adlandırılan yeni nesil sosyal bankaların doğuşunu gerekli kılmıştır. Organik tarım, yenilenebilir enerji, kâr amacı gütmeyen üçüncü sektörler, adil ticaret gibi konulara yönelen etik bankalar fonun kullanımında etik değerleri dikkate almaktadırlar. Bankacılık sisteminden dışlananların ihtiyaçlarına cevap veren bu bankalar, sosyal ve çevresel faktörler için insiyatif kullanabilen kurumlar olarak nitelendirilmektedir (FEBEA, 2012, s. 1). Etik bankalar, diğer bankalardan farklı olarak, kişilerin mevduatlarının tam olarak nerede değerlendirildiğini, kime ve hangi projelere kredi olarak verildiğini müşterilerine açıklamaktadırlar. Birçoğu da bunu sınırsız şeffaflık ilkelerine bağlı olarak, kredi verilen projeleri dönemsel olarak müşterilerine bildirmektedirler (Lapacı, 2015, s. 87).

Etik bankalar, yüksek performans vaat eden karmaşık finansal araçlara yatırım yapmaktan kaçınırlar. Aşırı risk almanın uluslararası krize, sosyal eşitsizliğe, çevresel sorunlara neden olacağı düşünülür. Bu nedenle etik bankacılıkta yatırım, geleneksel bankaların aksine, genellikle uzun vadeli ve spekülatif olmayan işlemler üzerinedir (Paulet, Parnaudeau ve Relano, 2015, s. 201). Aşağıdaki Tablo 1’de etik ve geleneksel bankacılık arasındaki temel farklara değinilmiştir. Geleneksel bankaların temel amacı piyasa değerini arttırmak iken etik bankacılıkta temel amaç toplumsal değerlere bağlı kalarak kar etmektir. Geleneksel bankalar, kredi kullanırken müşterinin sadece finansal analizlere bakarak seçim yaparken etik bankalar buna ek olarak kredi kullandığı müşterinin krediyi ne amaçla aldığına, faaliyetlerinde çevreye ve sosyal unsurlara da önem vermektedir. Diğer yandan etik bankalar, geleneksel bankalara göre daha şeffaftır. Mudinin sisteme aktardığı fonların kimlere ne için verildiği etik bankacılıkta ilan edilir. Böylece etik değerlere sahip hassas müşteriler, bankanın kredi politikasına uyup uymadığını açıkça izleyebilmektedir. Geleneksel bankacılık, etik bankalara göre daha büyük ölçekli faaliyetler yürütmekte, uluslararası boyutta stratejik iş birliklerine dahil

Tablo 1
Etik ve Geleneksel Bankacılık arasındaki Farklar (Paulet ve ark., 2015)

	Geleneksel Bankacılık	Etik Bankacılık
Faaliyet Amacı	Sadece kar etmek (piyasa değerini arttırmak)	Kar etmenin yanında toplumsal değer yaratmak
Bankacılık Temeline Odaklanma	Karmaşık bankacılık işlemleri	Mevduat toplamak ve kredi kullanırmak
Kredi politikası	Sadece finansal analizlere dayalıdır	Çevresel, Sosyal ve finansal analizlere dayalıdır
Şeffaflık	Mudiler ve borçlular ayrı tutulur Verilen kredilerin detayları gizli tutulur	Borç alan ve mudi birlikteliği, dayanışma Verilen kredilerin detayları yayınlanır
Sosyal yardım	Uluslararası Bölgeler arası uluslararası rekabet nedeniyle yaratılan fırsatlardan kaynaklanan büyüme Birleşme, yoğunlaşma, ölçek ekonomileri ve uluslararası risk yönetimi kapsamı	Ulusal Bölgesel kalkınmanın artırılması, iş birliğinin teşvik edilmesi ve içsel ilerlemenin desteklenmesi sonucu ortaya çıkan büyüme Merkezden yönetim, özerklik, sınırlı boyut ve yerel risk yönetimi kapsamı

olmakta iken etik bankalar daha çok bölgesel ve yerel kalkınma ve özerk yönetim ilkelere tabidir. Etik bankaların geleneksel bankalardan bir eksiği olmayıp ilave olarak etik bankacılıkta çevresel ve sosyal unsurlara daha fazla önem verilmektedir.

Etik bankacılığı geleneksel bankacılıktan ayıran iki önemli faktör; bilgi şeffaflığı ve varlıkların hangi alanlar ve amaçlar için kullanılacağına taahhüdüdür. Örneğin; etik bankalar karmaşık yatırım araçlarına yönelmediklerinden toksik varlıklar ile ilgili problemleri bulunmamaktadır. Buna karşın etik bankalar da geleneksel bankalar gibi kredi riski taşımaktadırlar (SanJose ve ark., 2011, s. 26).

Dünya’da Etik Bankacılık Uygulamaları

Dünya’da etik bankacılık genellikle gelişmiş ülkelerde uygulama alanı bulabilmiş bir bankacılık türüdür. Yatırım kriterleri bulunan ve her sektöre yatırım yapmayan etik bankalar için pozitif örnekler oluşturan, çevreyi koruyan, çalışanlarının çeşitliliğini ve eşitliğini teşvik eden, daha fazla eğitim ve personel gelişimi sağlayan şirketlere yatırım yapmak önemlidir. Örneğin Alman bankası olan EthikBank’ı desteklenmeyen faaliyetleri; negatif krediler; desteklenen faaliyetleri, pozitif krediler olarak nitelendirmiştir. Buna göre EthikBank’ın negatif krediler diye nitelediği faaliyetler şunlardır:

- Askeri silah üretimi ve dağıtımını yapan işletmeler,
- Nükleer santral işletmeleri,
- Kömür maden işletmeleri,
- Fosil yakıt üreten ve satan işletmeler,
- Petrol kumu yağı ve petrol şeylini satan işletmeler,
- Bitkileri ve tohumları genetik olarak değiştiren işletmeler,
- Çocuk işçiliğine izin veren ve işçi haklarını ihlal eden işletmeler,
- Kozmetik ürünleri için hayvan deneyleri yapan işletmeler,
- Endüstriyel kitle hayvancılığı yapan işletmeler,
- Rüşvet ve yolsuzluk davası bulunan işletmeler,
- İnsan haklarını ihlal eden işletmeler,
- Pornografik malzemelerin üretimi, tedariki veya dağıtımını yapan işletmeler,
- Bahis işletmecileri, at ve köpek parkurları, lisanslı tombala salonları, kumarhaneler ve online bahis sağlayıcıları,

- Maden işletmeleri,
- Emtia ve gıda sektöründe spekülasyon

İtalyan etik bankası Banca Etica’nın öncelikli kredi verdiği alanlar ise şu şekildedir:

- *Refah Sistemi*: sosyal ve sağlık hizmetleri, sosyal konut, mikrokredi yardımı;
- *Enerji Verimliliği ve Yenilenebilir Enerjiler*: bina yalıtımı, kojenerasyon, güneş enerjisi, güneş fotovoltaik, rüzgar, hidroelektrik;
- Çevre: atık yönetimi, hammaddelerin geri dönüşümü, eko uyumlu üretimler;
- *Organik*: organik ürünlerin üretimi ve pazarlaması;
- *Uluslararası iş birliği*: Dışişleri Bakanlığı ve / veya Uluslararası Kurumlar tarafından tanınan kalkınma işbirliği, mikro finans, etik ve dayanışma finansmanı;
- *Sosyo-kültürel animasyon*: eğitim, kültür, herkes için spor, gençlik merkezleri vb.
- *Adil ticaret*
- *Mafya’dan el konan varlıkları yöneten organizasyonlar* gibi güçlü toplumsal çağrışımlara sahip ekonomik birlikler;
- *Sosyal girişim ve sorumlu girişimci faaliyetler* ‘‘ sivil ekonomisi’ ilkelerine dayalı, aynı zamanda sosyal, dayanışma ve çevresel (Kurumsal Sosyal Sorumluluk cd - CSR) dahil düşünmek üstesinden, ikiye bölünme «kar / kâr amacı gütmeyen «ve bunun yerine yerel toplum için sosyal fayda» kavramını tercih ediyorlar;
- *Kişisel krediler*: birincil finansal ihtiyaçlar (ilk ev, ulaşım araçları vb.).

Etik bankacılık 21. yüzyılın ürünü olmayıp Dünya’daki örneklerle bakıldığında aslında 1800’lü yıllara dayanan kurumsal bir geçmişe sahip olduğu görülmektedir. Tablo 2’de Dünya’daki belli başlı etik bankalara yer verilmiştir. ABD’de Shore Bank ve İngiltere’de Co-operative Bank etik bankacılığın ilk kurumsal örneklerindedir. Tabloda da görüleceği üzere etik bankacılık genellikle gelişmiş ülkelerde mevcuttur. Gelişmekte olan ülkelerden Peru ve Bangladeş’te de etik banka bulunmaktadır. Etik bankaların kuruluş amaçları sosyal, çevresel faktörler üzerine olup buldukları ülkenin yaşan standardını arttırmak, küçük ve bireysel projelere destek vermek, insani kalkınmayı ön plana almak gibi hedefleri mevcuttur.

Tablo 2
Dünya'da Etik Bankalar

Banka	Ülke	Kuruluş	Bankanın Amacı
Shore bank	ABD	1850	Müşterilerin ve toplumun başarısına yardımcı olmak
The Co-operative bank	İngiltere	1872	Müşterilerin ve toplumun yaşamları için pozitif bir fark yaratmak
APS bank	Malta	1910	Malta kültürünü, sanatını ve çeşitli hayır kurumlarını desteklemek
Bank Für Sozial-wirtschaft	Almanya	1923	Sosyal, sağlık ve eğitim sektörlerinde faaliyet gösteren şirketlerle, derneklerle, vakıflarla ve diğer kuruluşlarla işbirliği yapmak
Itaú Unibanco	Brezilya	1945	Sürdürülebilir performans ve müşteri memnuniyeti alanında lider banka olmak
Merkur Bank	Danimarka	1959	Sosyal ve kültürel projelere destek vermek
ASN Bank	Hollanda	1960	Toplumun sürdürülebilirliğini teşvik etmek
GLS Bank	Almanya	1974	İnsanlara ve çevreye katkıda bulunmak
Triodos Bank	İspanya	1989	Pozitif ve kalıcı bir değişim yaratmak için fon bulmak
Banque Alternative Suisse	İsviçre	1990	Karını maksimize etmeyi reddederek, etik değerlerine öncelik vermek
Alternative Bank Switzerland	İsviçre	1990	Maksimum kar yerine etik ilkeleri ve şeffaflığı amaçlamak
Shared Interest Bank	İngiltere	1990	Uzak ve dezavantajlı topluluklardaki insanlara yardım ederek, ticareti yapabilmek ve geçinebilmek için yoksulluğu azaltmak
Magnet Community Bank	Macaristan	1997	Değere dayalı bir banka olmak
Cultura Bank	Norveç	1997	İnsan haklarına saygılı ve çevresel faktörleri koruyan sosyal olarak faydalı projeleri finanse etmek
Mibanco, Banco de la Microempresa	Peru	1998	Müşterilerin ve işbirlikçilerin hayatlarını dönüştürme, Peru'nun büyümesini hızlandırmak
Ekobanken	İsveç	1998	Toplumun ekolojik, sosyal, kültürel ve ekonomik olarak sürdürülebilir hale getirmek
Banca Popolare Etica	İtalya	1999	Sürdürülebilir insani, sosyal ve çevresel kalkınmanın hizmetinde bir etik finans ve destekleyici bir ekonomi inşa etmek
BRAC Bank	Bangladeş	2001	Paydaşlara adil, demokratik ve yoksulluktan kurtulmuş bir Bangladeş inşa etme konusunda yardımcı olmak
Charity Bank	İngiltere	2002	Toplumun sürdürülebilirliğini teşvik etmek
EthikBank	Almanya	2002	Sosyo-ekolojik yatırımlara destek vermek
Finançament Ètic i Solidari	İspanya	2003	Kârlılığını insan haklarına ve çevreye toplumla birleştirmek
The New Resource Bank	ABD	2006	Daha iyi bir Dünya inşa eden işletmeler ve kuruluşlar için yardımcı olmak
Beneficial State Bank	ABD	2007	Düşük ile orta gelirli topluluklar için ekonomik fırsatları geliştirmek

Kaynak: Bankaların web sitelerindeki bilgilerden derlenmiştir.

Birer banka olmasalar da etik kooperatif ve sosyal yatırım şirketleri de etik bankalar ile aynı amaçlara sahip olduğundan Tablo 3'te Dünya'da etik kooperatif ve sosyal yatırım şirketlerine yer verilmiştir. Bu kuruluşların da toplumun etik değerlerine, çevresel sorunlarına destek olmaya, işletmelerin etik çerçevede büyümelerine odaklı bir amaç içerisinde olduğu görülmektedir.

Tablo 3
Dünya’da Etik Kooperatif ve Sosyal Yatırım Şirketleri

Banka	Ülke	Kuruluş	Amaç
Crédit Coopératif	Fransa	1893	Yüksek sosyal değere sahip bir ekonominin gelişimini teşvik etmek
Vancity’	Kanada	1946	Toplumun mali, sosyal ve çevresel refahını artırmak
LaNEF	Fransa	1978	Sosyal, ekolojik ve/veya kültürel faydaları olan projelere yönelik tasarruf ve kredi çözümleri sunmak
Cecopa Europa	Belçika	1982	Sürdürülebilir işlerin ve ekonomik faaliyetleri yapmak
Credal	Belçika	1984	Projesi olan derneklere, vakıflara ve vatandaşlara mikro kredi vererek gelir adaletsizliğini önlemek
Hefboom	Belçika	1985	Sosyal ekonomi kuruluşlar için finansman olanakları yaratmak
SIFA	Fransa	1987	İstihdam yaratarak eşitsizliği azaltmak
Réseau Financité	Belçika	1987	Daha adil ve insancıl topluma katkıda bulunmak
OekoGeno	Almanya	1988	Üyelere fonlarını sosyal ve ekolojik projelere yatırım yapma fırsatı sunmak
Soficatra	Belçika	1989	Etik çerçevede şirketlerin büyümesine yardımcı olmak
Osuuskunta	Finlandiya	1990	Üyelerin ekonomik, sosyal ve kültürel ihtiyaçlarını ve hedeflerini karşılamak
Takuu Saatio	Finlandiya	1990	Hanehalkının refah seviyesini arttırmak
Tise	Polonya	1991	Mikro, küçük ve orta ölçekli işletmeler, sivil toplum örgütleri ve sosyal ekonomi işletmelerinin krediler aracılığıyla gelişimini destekleyen finansal hizmetler sunmak
Freien Gemein-schaftsbank	İsviçre	1994	İnsanlara ve çevreye özen gösteren insanlara eşlik etmek
Caisse Solidaire Nord Pas de Calais	Fransa	1997	Sosyal ve dayanışma ekonomisini geliştirmek
Femu Qui	Fransa	1997	Güçlü bir sosyal ve çevresel ortam için şeffaf ve demokratik yönetim
Caixa Pollença	İspanya	1999	Daha adil ve daha sürdürülebilir bir gelecek için etik kararlar almak
Fiare Banca Ethica	İspanya	2005	Ekonomik, sosyal ve çevresel konularda destek vermek

Kaynak: Bankaların web sitelerindeki bilgilerden derlenmiştir.

Türkiye’de Etik Bankacılığın Uygulanabilirliği

Türkiye’de etik bir banka, etik kredi kooperatifi veya etik sosyal yatırım şirketi bulunmamaktadır. Ülkemizde özellikle gelir adaletsizliğinin yüksek olduğu ülkelerde, banka kredisine ulaşmada sorun yaşayan dezavantajlı kesimler için etik çerçevede hizmet veren bu kuruluşlara ihtiyaç duyulmaktadır.

Uygulamada yer bulamayan etik bankacılık ile ilgili literatürde de Türk bankacılık sisteminde etik bankacılık hakkında da ampirik çalışmalar az sayıdadır.

Hortaçsu ve Günay (2004) çalışmalarında Türkiye’de 554 banka yöneticisi ile örgütsel, bilişsel ve duyuşsal boyutları ile etik konusunu incelemişlerdir. Bulgular, Türk banka yöneticileri arasında etik hassasiyet konusunda bir fikir birliği olduğunu göstermektedir. Katılımcılara göre Türkiye Bankalar Birliği, bankaları olumlu yönde etkileyen bir etik kuralına sahiptir ve düzenleyici kurum (BDDK) sektördeki etik değerleri ge-

liştirmektedir. Yine Hortaçsu ve Günay (2008) çalışmalarında bu kez banka üst düzey yöneticilerinin etik farkındalıklarını ölçmüşlerdir. Yapılan analiz ile banka üst düzey yöneticilerinin yüksek düzeyde etik farkındalığa sahip oldukları ortaya konuşmuştur.

Balkan (2006) tezinde bankacılık sektöründe çalışanların kendilerine sorulan etik konulardan %68'inde etik açıdan sorun bulmadığını, %28'i oluşturan grupta yer alan konularda ise etik açıdan sorun bulunduğu sonucuna varmıştır.

Günay ve Hortaçsu (2011) üst düzey banka yöneticilerinin sektörde etik dilema olarak algıladıkları konuları analiz etmişlerdir. Bulgular, Türk bankacılık sektöründe üst düzey yöneticilerin kendilerine özgü geliştirdikleri ve yoruma açık otantik normların, mevcut kanunlarla çelişmediğini ve yöneticilerin etik çizelgesinin etik tarafında kümelendiğini göstermektedir.

Lapacı (2015) çalışmasında Türk bankacılık sistemindeki yabancı sermayeli bankaların etik ilkelere uyup uymadığını incelemiştir. Analiz sonucunda yabancı sermayeli bankaların, TBB bankacılık etik ilkelerinin dürüstlük, tarafsızlık, güvenilirlik, saydamlık, toplumsal yararın gözetilmesi ve çevreye saygı, suçtan kaynaklanan mal varlığı gelirlerinin aklanması ile mücadele, içerden öğrenenlerin ticareti ile mücadele konularını içeren genel ilkelerini uygulamakta oldukları ortaya çıkmıştır.

Türk bankacılık sisteminde etik ile ilgili ilkelere 5411 sayılı Bankacılık Kanunu'nun 73 ila 76. maddelerinde bankaların uymak zorunda olduğu kanuni yükümlülükler kapsamında olan sırların saklanması, itibarın korunması ve etik ilkeler maddeleri ile yer verilmiştir. Bankacılık Kanunu'nda bu üç başlıkta yer alan düzenlemeler şu şekildedir:

- *Sırların Saklanması*: Bankanın sırlarının saklanması ile ilgili hükümlerine göre; BDDK başkan ve üyeleri ile BDDK personeli, Fon Kurulu başkan ve üyeleri ile Fon personeli görevleri sırasında öğrendikleri bankalara ve bunların bağlı ortaklık, iştirak, birlikte kontrol edilen ortaklıkları ve müşterilerine ait sırları bu Kanuna ve özel kanunlarına göre yetkili olanlardan başkasına açıklayamaz ve kendilerinin veya başkalarının yararlarına kullanamazlar. BDDK'nın dışarıdan destek hizmeti aldığı kişi ve kuruluşlar ile bunların çalışanları da bu hükme tâbidir. Bu yükümlülük görevden ayrıldıktan sonra da devam eder. Sıfat ve görevleri dolayısıyla bankalara veya müşterilerine ait sırları öğrenenler, söz konusu sırları bu konuda kanunen açıkça yetkili kılınan mercilerden başkasına açıklayamazlar. Ancak BDDK'nın yurt dışındaki muadili denetim mercileri ile düzenleyeceği mutabakat zabıtları çerçevesinde vereceği bilgi ve belgeler sır kapsamında değildir.
- *İtibarın Korunması*: Bir bankanın finansal olmayan risklerinin başında gelen itibar riskinin önlenmesi için; yazılı ve görsel basın araçlarında, internet ortamında bankanın itibarını kırabilecek veya şöhretine ya da servetine zarar verebilecek bir hususa kasten sebep olunamaz ya da bu yolla asılsız haber yayılamaz. Çünkü bura-

da söz konusu olan bankanın itibarı olup bu durum doğrudan bankaya olan güveni sarsacak bir risk barındırmaktadır.

- *Etik İlkeler:* Bankalar ile bunların mensupları; Bankacılık Kanunu’na, ilgili düzenlemelere, kuruluş amaç ve politikalarına uygun olarak faaliyetlerin icra edilmesini temin etmeye ve yönetimde adalet, doğruluk, dürüstlük ve sosyal sorumluluğu esas almaya yönelik etik ilkelere uymakla yükümlüdürler. Etik ilkeler, kuruluş birlikleri tarafından Kurulun uygun görüşü alınmak suretiyle belirlenir.

Görüldüğü üzere, 5411 sayılı Bankacılık Kanunu’nda etik ve ilgili düzenlemeler olan itibarın korunması ve sırların saklanması ile düzenlenen bankacılık etik ilkeleri oldukça sınırlıdır. Müşteri sırrı, bankanın medyatik itibarı ve kuruluş birlikleri tarafından belirlenen etik ilkelere uyma hususları üzerine kurulu olan etik düzenlemeler yüzeysel ve dar kapsamlıdır.

Her ne kadar Türkiye’de plan ve programlarda, yasal düzenlemelerde çevre ve sürdürülebilir kalkınma konularına yer veriliyor, bu konuda uluslararası sözleşmeler imzalanıyor olsa da sürdürülebilir finans ve sürdürülebilir bankacılık konusunda finans sektörünü ve özellikle de bankaları ilgilendiren bir yasal düzenleme henüz bulunmamaktadır (Kaya, 2010, s. 85).

Türk bankacılık sisteminde etik ilkeler için diğer düzenleme olan, TBB tarafından kabul edilen “Bankacılık Etik İlkeleri”³ne göre bankaların uyması gereken etik ilkeler şunlardır:

- *Dürüstlük:* Bankalar, faaliyetlerini yerine getirirken ilişkilerinde dürüstlük ilkesine bağlı kalmalıdır.
- *Tarafsızlık:* Bankalar, çalışanları ve müşterileri arasında ayırım gözetmez, önyargılı davranışlardan kaçınırlar. Hizmet sunarken ulus, din, finansal ve toplumsal statü, cinsiyet gibi farklılıklar gözetmezler.
- *Güvenilirlik:* Bankalar, tüm hizmet ve işlemlerde, müşterilere karşılıklı güven anlayışı içerisinde açık, anlaşılır ve doğru bilgi verirler, müşteri hizmetlerini zamanında ve eksiksiz yerine getirirler.
- *Saydamlık:* Bankalar, müşterilerini, yükümlülükler, yarar ve riskler gibi konularda açık, anlaşılır ve net biçimde bilgilendirirler. Bir ürün, hizmet ya da tavsiye vermeden önce, müşterilerini ve müşterilerin finansal kapasitelerini, durumlarını ve ihtiyaçlarını etkili şekilde değerlendirerek bu çerçevede ürün ve hizmet önerirler.
- *Toplumsal Yararın Gözetilmesi ve Çevreye Saygı:* Bankalar, tüm faaliyetlerinde

3 Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurulu’nun (BDDK) 19 Haziran 2014 tarihli kararı ile güncellenen Bankacılık Etik İlkeleri, TBB’nin 20 Ağustos 2014 tarihli Yönetim Kurulu kararı ile kabul edilerek yürürlüğe girdi.

karlılık yanında, toplumsal yararın gözetilmesi ve çevreye saygı ilkeleri ışığında sosyal ve kültürel etkinliklere destek sağlamaya özen gösterirler.

- *Suçtan Kaynaklanan Malvarlığı Değerlerinin Aklanması ve Terörün Finansmanı ile Mücadele*: Bankalar, uluslararası normlar ve ulusal mevzuat hükümleri kaynaklanan malvarlığı değerlerinin aklanması, yolsuzluk ve benzeri suçlarla mücadeleyi önemli bir ilke olarak benimseyerek gerek kendi aralarında, gerekse konuyla ilgili diğer kurum ve kuruluşlarla ve yetkili mercilerle işbirliği yapmaya özen gösterirler.
- *Bilgi Suistimali*: Bankalar, kendilerine ve müşterilerine ait içeriden öğrenilen bilgilerin suistimalinin önlenmesi için gerekli her türlü tedbiri alırlar.

Türkiye Bankalar Birliği'nin düzenlemiş olduğu etik ilkeler, kurumsal yönetim ilkeleri doğrultusunda oluşturulmuş olup eşitlik dürüstlük şeffaflık ve güvenilirlik gibi unsurların yanında toplumsal ve çevresel yarar, kara para aklamanın önlenmesi ve bilgi suistimali gibi sonradan eklenen maddelerden oluşmaktadır. Burada gözlemlenen husus, etik bankacılıkta olan fonun kaynağının nereden geldiği ve neler için kullanıldığı konusunda bir açıklık taşımamasıdır. Diğer bir ifade ile anılan bu etik ilkeler bankaların etik olabilmesi için yeterli olmayıp Türkiye'de etik bankacılık anlayışının bankacılık sisteminde yerleşmemiş olduğunu göstermektedir. TBB'nin düzenlediği bu ilkeler aslında genel kabul görmüş etik ilkelerden öte bir düzenleme değildir. Oysa yakın zamanda İtalya'da etik bankacılığın yasalastığını ve doğrudan etik bankacılık ile ilgili düzenlemelere yer verildiği görülmektedir.

Modern bankacılığın başladığı ülke kabul edilen İtalya, etik bankacılıkta da öncü bir ülke olarak Avrupa'da ilk etik yasal düzenlemeye gitmiştir. İtalya'nın ilk ve tek etik bankası olan Banca Etica'nın Group başkanı Ugo Biggeri, bu gelişmenin etik bankacılığın Dünya'da gelişmesi için önemli bir adım olduğunu belirtmiştir. İtalyan Bütçe Kanunu madde 1, Bölüm 51'de etik ve sürdürülebilir finans ile ilgili şu maddeler yer almaktadır (GABV; 2018).

- Uluslararası kabul görmüş etik ilkelerine göre, tüzel kişilere verilen kredilerde sosyal ve çevresel etkiye özellikle dikkat edilmelidir.
- Kişisel verilerin korumaya ilişkin düzenlemelere tabi olarak tahsis edilen fonlardan en azından yılda bir kez, web üzerinden kamuya açık bilgilendirme yapılmalıdır.
- Banka, kredi portföyünün en az yüzde 20'sini, kar amacı gütmeyen kuruluşlara ya da kanunla tanımlanan tüzel kişilere sahip sosyal girişimlere ayırılmalıdır.
- Karları hissedarlar arasında dağıtmayarak faaliyetlerine yeniden yatırmalıdır.
- Geniş bir hissedar tabanı ile kalifiye olmuş demokratik ve katılımcı bir yönetim benimsenmelidir.

- En yüksek maaş ile bankada kazanılan ortalamalar arasındaki farkı azaltmayı amaçlayan ücretlendirme politikaları benimsemekte olup, bu oran yine de yüzde 5 değerini aşamaz.

İtalyan hükümetinin etik bankacılığa dair yaptığı düzenlemede çevreyi ve sosyal değerleri koruma, müşterileri bilgilendirme, sosyal girişimlere destek verme, banka karının yatırımda yeniden kullanılması, demokratik yönetim ve ücret adaleti konularına yer verdiği görülmektedir.

Ülkemizde ise son yıllarda haksız rekabet uygulamaları, çalışanlarına karşı politikaları, yüksek kar hırsı nedeni ile etik dışı faaliyetleri nedeni ile bankaların imajı sarsılmıştır. Bir banka hakkındaki en küçük dedikodu bile tüm bankacılık sistemi üzerinde güven problemi yaratabilmektedir. Bankaları birer yasal tefeci olarak nitelendirmeye zemin hazırlayan bu güvensizlik bankacılık sisteme uzun vadede zarar verebilir. Özellikle hane halkının bankalara olan güvenini arttırmak için etik bankacılık, ülkemizde önemli bir uygulama olabilir.

Sonuç

Bazı görüşlere göre bankacılık ve etik kavramlarının birlikte anılması bile anlamsızdır. Çünkü etik değerler, yükselen risk ve kar iştahı ile örtüşmez. Literatürde bu husus, son zamanlarda sıklıkla tartışılmaktadır. Özellikle küresel finans krizinden sonra artan rekabet ortamında etik ilkeleri ihlal eden geleneksel bankalar nedeni ile etik bankacılığın önemi artmıştır.

Günümüzde bankaların faaliyetlerini sadece kar odaklı sürdürmesi mümkün değildir. Sosyal ve çevresel duyarlılık, çalışana ve müşteriye karşı dürüstlük, eşitlik ve şeffaflık ilkelerinin de dikkate alınması gerekmektedir. Dünya finans piyasasında genel kabul gören bu etik ilkeler, bankalar için en az karlılık kadar önemli unsurlar haline gelmiştir.

Bankalar için düzenlenen etik ilkelere uyan geleneksel bankacılık ile etik bankacılık aynı kapsamda değerlendirilmemektedir. Geleneksel bankalar, kredi kullandığı kurumların çevreye zarar verip vermediği, silah üretiminde bulunup bulunmadığı, sağlığa zararlı gıda üretip üretmediğini incelememektedir. Buna karşın etik bankacılıkta kredinin kimlere ne amaçla verildiği en önemli unsurlardan biridir. Bunun yanında etik bankalar, tasarrufunu bankaya emanet eden kesime, emanet ettikleri mevduatın ne amaçla hangi kurumlara verildiği bilgisini de şeffaflık ilkesine göre paylaşmaktadırlar.

Etik bankalar, müşterilerinin onlara emanet ettiği tasarruflar ile yenilebilir enerji, organik tarım, genç insanlara istihdam, yoksullukla mücadele ve çevreci konut finansmanı gibi pozitif kredi alanları olarak nitelendirilen sosyal ve ekolojik alan-

ları desteklemektedirler. Ek olarak, etik bankalar, kredi kullandırdıkları projelerin ve kurumların bilgisini şeffaflık ilkesi çerçevesinde paylaşmaktadırlar. Ekonominin ve toplumun adil gelişimi için genellikle küçük ve orta büyüklükte işletmeler ile kâr amacı gütmeyen kuruluşlara kredi kullandıran etik bankaların amacı karı maksimize etmenin yerine etik değerlere öncelik vermektir.

Bankacılık sektörü finans piyasasının en dinamik ve en kapsamlı kurumlarıdır. Teknoloji ve küreselleşme ile birlikte bankacılık sisteminde sürekli gelişmeler yaşanmaktadır. Artan rekabet ve kar iştahı nedeni ile bankalar çalışanlarına ve müşterilerine karşı sorumluluklarını yerine getirmeme, rakiplerine karşı haksız rekabet uygulama, çevreye ve sosyal faktörlere karşı yeterince duyarlı olmama gibi etik olmayan davranışlar sergileyebilmektedir. Elbette bankaların yasalara ve mevduata uyması esas unsurdur. Ancak yasalarla düzenlenmeyen ancak kamu yararına olan birçok sosyal ve çevresel faktör söz konusudur. Bu bağlamda, etik bankacılık sadece yasalara uygun işler yapmak anlamını taşımamaktadır. Türkiye’de bankaların uyması gereken etik ilkelere bakıldığında bu ilkelerin yüzeysel kaldığını söylemek mümkündür.

Türkiye’de etik bir banka, etik kredi kooperatifi veya etik sosyal yatırım şirketi bulunmamaktadır. Ülkemizde özellikle gelir adaletsizliğinin yüksek olduğu ülkelerde, banka kredisine ulaşmada sorun yaşayan dezavantajlı kesimler için etik çerçevede hizmet veren bu kuruluşlara ihtiyaç duyulmaktadır. Etik bankaların ve finansal kuruluşların var olması, işletmelerin kurumsal yönetim ve sürdürülebilirlik ilkelerine olan bağlılığını arttırmaya yardımcı olabilecektir.

Ethical Banking and Its Applicability in Turkey*

Aysel Gündoğdu¹
İstanbul Medipol University

Abstract

Banks are financial intermediaries that attempt to make profits in intense competition. The ambition to make profits can cause banks to ignore social and environmental factors. In such a case, banks appear to approach people, the environment, and businesses unethically in the long run through unfair competition, unfair policies, and practices that do not care about human values. Ethical banking aims to avoid the damages caused by traditional banks and to make a difference with its transparent and accountable structure, such as where and how savings are used. The aims of this study are to explain ethical banking and its differences from traditional banking and to discuss the applicability of ethical banking in Turkey.

Keywords

Ethics • Sustainability • Banking • Ethical banking • Sustainable banking

JEL Codes

G21 • Q01 • Q56

* This is an extended abstract of the paper entitled “Etik Bankacılık ve Türkiye’de Uygulanabilirliği” published in Turkish Journal of Business Ethics.

Manuscript received: May 31, 2018 / **Accepted:** December 25, 2018 / **OnlineFirst:** December 30, 2018.

1 Correspondence to: Aysel Gündoğdu (Assoc. Prof.), Department of Banking and Insurance, Faculty of Business and Management Sciences, İstanbul Medipol University, Beykoz, İstanbul Turkey. Email: agundogdu@medipol.edu.tr

To cite this article: Gündoğdu, A. (2018). Ethical banking and its applicability in Turkey. *Turkish Journal of Business Ethics*, 11, 255–273. <http://dx.doi.org/10.12711/tjbe.2018.11.2.0011>

Ethical approaches for the banking sector have existed throughout the past, but ethical issues are increasing in this sector with its high profits and competition. Ethical violations in the banking sector directly related to the funding of an active product such as loans against securities (LAS) greatly affect national economies and social structures. The ethics issue is of particular importance for the banking sector, which provides the flow of funds to the world economy and can be described as a kind of artery for the world.

Ethical issues for the banking sector are important not only for customers but also for all bank stakeholders. A bank's unethical activities may affect other competing banks within the system. Meanwhile, unethical practices faced by employees can undermine confidence in banking activities.

Ethical values are essential for the sustainability of banks. The importance of banking activities in the world economy in terms of both quantity and quality reveals how ethical violations can cause negative effects for all stakeholders. In addition to economic factors, banks should be more careful and selective in their banking-sector activities, which is where environmental and social factors are measured. In order to gain more profit in a highly competitive environment, banks have a credit relationship with businesses doing illegal activities and activities that threaten human health; financing projects that cause environmental pollution causes negative developments for sustainability.

This study aims to define ethical banking, discuss the applicability of ethics in banking other than conventional banking by examining ethical banks in the world and Turkey. In the first part of the study, the ethical principles generally accepted for banks are explained, and significant differences between ethical banking and traditional banking have been determined. The study's second part examines ethical banks in the world, and the last section discusses ethical values for banks in Turkey. The study is important in terms of bringing this issue to the agenda in the literature due to its emphasis on the ethical aspects of banking and ethical issues for the Turkish banking sector as well as the world.

The aim of ethical banking is to have banks avoid economic benefits, rather having them choose social benefits. Traditional banks, by means of corporate-social responsibilities, highlight social benefits. Recently, however, these activities have been used as a competitive advantage rather than an ethical element (San-Jose & Retolaza, 2009, p. 3).

The banking sector is the most dynamic and comprehensive institution in the financial market. Continuous developments in the banking system have come alongside technology and globalization. Due to increasing competition and appetite for profit,

banks can exhibit unethical behaviors such as not fulfilling their responsibilities to their employees and customers, applying unfair competition practices towards their competitors, and being insensitive to environmental and social factors. Of course, banks' compliance with laws and deposits is a key element. However, many social and environmental factors exist unregulated by law but having public interest. In this context, ethical banking means not just doing business in accordance with the law. Considering the ethical principles banks must observe in Turkey, one can say these principles remain superficial.

No ethical credit cooperatives, social investment companies, or ethical banks are found in Turkey. Turkey, with its high level of income inequality, has a need for these organizations as they provide services in an ethical framework for disadvantaged people who have problems obtaining bank credit. The existence of ethical banks and financial institutions can help businesses increase their commitment to corporate governance and sustainability.

Kaynakça/References

- Balkan, B. (2006). *Bankacılıkta temel etik yaklaşım* (Yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, Bankacılık Ve Sigortacılık Enstitüsü, İstanbul). <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/adresinden edinilmiştir>.
- Božović, J. (2007). Business ethics in banking. *Facta Universitatis*, 4(2), 173–182.
- Carrasco, I. (2006). Ethics and banking. *International Advances in Economic Research*, 12(1), 43–50.
- De Clerck, F. (2009). *Ethical banking*. Retrieved from http://www.socialbanking.org/fileadmin/isb/Artikel_und_Studien/de_Clerck_Ethical_Banking.pdf
- European Federation of Ethical and Alternative Banks. (2012) *What really differentiates ethical banks from traditional banks?* Retrieved from <https://pravicnabankaenglish.files.wordpress.com/2014/03/febea-definition-ethical-bank.pdf>
- Green, C. F. (1989). Business ethics in banking. *Journal of Business Ethics*, 8(8), 631–634.
- Günay, E., & Hortaçsu, A. (2011). Bank managers' perception of ethical and legal conduct in emerging markets during the post-crises period: Evidence from Turkish banking sector. *Journal of BRSA Banking & Financial Markets*, 5(2), 11–50.
- Gündoğdu, A. (2016). Bankaların itibar riski ve Türk bankacılık sisteminde itibar riskine dair vakalar. *International Journal of Finance & Banking Studies*, 5(2), 37–45.
- Hortaçsu, A., & Günay E. N. (2004). Ethical issues and attitude in the Turkish banking sector. *Proceedings of the 11th World Congress of Social Economics*, 1–8.
- Hortaçsu, A., & Gunay, E. N. (2008). Vignettes to identify the ethical domain of an emerging country's banking sector: The experience of Turkey. *Business Ethics: A European Review*, 17(2), 121–137.
- Kaya, E. Ö. (2010). Sürdürülebilir kalkınma sürecinde bankaların rolü ve Türkiye'de sürdürülebilir bankacılık uygulamaları. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 2(3), 75–94.

- Lapacı B. (2015). *Türkiye Bankalar Birliği bankacılık etik ilkelerinin yabancı sermayeli mevduat bankalarında uygulanması üzerine bir araştırma* (Yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, Bankacılık ve Sigortacılık Enstitüsü, İstanbul). <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/> adresinden edinilmiştir.
- Mermod A.Y. (2008). Bankacılıkta etik kavramı ve banka üst düzey yöneticilerinden beklentiler. *Marmara Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 25(2), 499–520.
- Paulet, E., Parnaudeau, M., & Relano, F. (2015). Banking with ethics: Strategic moves and structural changes of the banking industry in the aftermath of the subprime mortgage crisis. *Journal of business ethics*, 131(1), 199–207.
- San-Jose, L., Retolaza, J. L., & Gutierrez-Goiria, J. (2009). *Ethical banks: An Alternative in the financial crisis*. 22nd EBEN Annual Conference Athens, Greece.
- San-Jose, L., Retolaza, J. L., & Gutierrez-Goiria, J. (2011). Are ethical banks different? A comparative analysis using the radical affinity index. *Journal of Business Ethics*, 100(1), 151–173.
- Tavis, L. A. (2001). Ethics in finance—ethics in finance. *Business Ethics Quarterly*, 11(4), 687–694.
- The Global Alliance for Banking on Values. (May, 2018). *For the first time in Europe a law recognizes ethical finance*. Retrieved from <http://www.gabv.org/news/first-time-europe-law-recognizes-ethical-finance>.
- Türkiye Bankalar Birliği. (Ağustos, 2014). Bankacılık etik ilkeleri 20 Ağustos 2014 tarihli Yönetim Kurulu kararı.
- Villa, J. S. V. (2010). *The ethical stance in banking* (Doctoral dissertation). Available from ProQuest Dissertations and Theses database. (UMI No. 121562)
- Yazıcı, M. (2017). Bankacılık sektöründe artan etik ihlaller. *Maliye Finans Yazıları*, 31(107).
- Alternative Bank Switzerland. <https://www.abs.ch/> (07.05.2018)
- APS Bank. <https://www.apsbank.com.mt/> (09.05.2018)
- ASN Bank. <https://www.asnbank.nl/home.html> (09.05.2018)
- Banca Popolare Etica. <https://www.bancaetica.it/> (06.05.2018)
- Bank Für Sozialwirtschaft. <https://www.sozialbank.de/angebot.html> (09.05.2018)
- Banque Alternative Suisse. <https://www.bas.ch/> (09.05.2018)
- BRAC Bank. <http://www.bracbank.com> (07.05.2018)
- Beneficial State Bank. <http://beneficialstatebank.com/> (09.05.2018)
- Caisse Solidaire Nord Pas de Calais. <http://www.caisse-solidaire.fr/> (09.05.2018)
- Caixa Pollença. <http://www.colonya.com> (09.05.2018)
- Charity Bank. <https://charitybank.org/> (09.05.2018)
- Crédit Coopératif. <https://www.credit-cooperatif.coop> (09.05.2018)
- Credal. <http://www.credal.be/> (09.05.2018)
- Cecopa Europa. <http://www.cecop.coop/> (09.05.2018)
- Cultura Sparebank. <https://www.cultura.no/> (06.05.2018)
- Ekobanken. <https://www.ekobanken.se/> (09.05.2018)
- EthikBank. <https://www.ethikbank.de/> (09.05.2018)
- Femu Qui. <https://www.femuqui.com/> (09.05.2018)

- Fiare Banca Ethica. <https://www.fiarebancaetica.coop/> (09.05.2018)
- Finançament Ètic i Solidari. <http://fets.org/> (09.05.2018)
- Freien Gemeinschaftsbank. <https://www.gemeinschaftsbank.ch> (09.05.2018)
- GLS Bank. <https://www.gls.de/privatkunden/> (09.05.2018)
- Hefboom. <http://hefboom.be/> (09.05.2018)
- Itaú Unibanco. <https://www.italu.com.br> (07.05.2018)
- LaNEF. <https://www.lanef.com/> (09.05.2018)
- Magnet Community Bank. <https://www.magnetbank.hu/> (06.05.2018)
- Merkur Bank. <https://www.merkur-bank.de/> (09.05.2018)
- Mibanco, Banco de la Microempresa. <https://www.mibanco.com.pe/> (09.05.2018)
- OekoGeno. <https://www.oekogeno.de/home/> (09.05.2018)
- Osuuskunta. <https://www.yrittajat.fi/> (09.05.2018)
- Réseau Financité. <https://www.financite.be/> (09.05.2018)
- Shared Interest Bank. <https://www.shared-interest.com/gb> (09.05.2018)
- Shore United Bank. <https://www.shoreunitedbank.com/> (06.05.2018)
- SIFA (France Active Investment Company). <https://www.franceactive.org/> (09.05.2018)
- Soficatra. <http://www.soficatra.org/> (09.05.2018)
- Takuu Saatio. <https://www.takuusaatio.fi/> (09.05.2018)
- The Co-operative Bank. <https://www.co-operativebank.co.uk/> (06.05.2018)
- The New Resource Bank. <https://www.newresourcebank.com/> (09.05.2018)
- Towarzystwo Inwestycji Społeczno-Ekonomicznych: TISE. <https://tise.pl/> (06.05.2018)
- Triodos Bank. <https://www.triodos.com> (09.05.2018)
- Vancity. <https://www.vancity.com/> (09.05.2018)

Makale

Karanlık Üçlünün Örgütsel Muhalefete Etkisi: Bir Yapısal Eşitlik Modeli

Burak Özdemir¹
Kastamonu Üniversitesi

Esra Atan²
Uludağ Üniversitesi

Öz

Araştırmamın amacı karanlık kişilik özelliklerinin örgütsel muhalefet üzerindeki etkisini araştırmaktır. Bu amaç çerçevesinde 322 beyaz yakalı özel sektör çalışanına kolayda örnekleme yöntemi kullanılarak ölçekler ve kişisel bilgi formu uygulanmıştır. Çalışmada karanlık üçlüyü ölçmek için karanlık üçlü (KÜ-Ö) ölçeği kullanılmıştır. Ölçek, makyavelizm, narsizm ve psikopati boyutlarını içermektedir. Örgütsel muhalefetin ölçümünde ise örgütsel muhalefet ölçeğinden (ÖM-Ö) faydalanılmıştır. Ölçek alt boyutları yapıcı açık muhalefet, sorgulayıcı açık muhalefet, gizli muhalefet ve dışsal muhalefet olarak belirlenmiştir. Ölçekler için geçerlik ve güvenilirlik analizleri yapılmıştır. Bu doğrultuda keşfedici faktör analizi, doğrulayıcı faktör analizi, Cronbach Alfa değerleri, açıklanan ortalama varyans (AVE) değerleri ve birleşik güvenilirlik (CR) değerlerinden yararlanılmıştır. Çalışma verilerinden elde edilen bulgular ile araştırmada ortaya konan model sınanmıştır. Yapısal eşitlik modellemesi analizine göre sınanan modelin uyum indekslerinin kabul edilebilir olduğu bulgulanmıştır. Araştırma sonuçları narsizmin dışsal örgütsel muhalefeti negatif yönde etkilediğini ortaya koymuştur. Ayrıca psikopatının örgütsel muhalefetin yapıcı açık muhalefet, dışsal muhalefet ve gizli muhalefet boyutlarını anlamlı ve pozitif yönde etkilediği görülmüştür.

Anahtar Kelimeler

Karanlık üçlü • Narsisizm • Makyavelizm • Psikopati • Örgütsel muhalefet • Yapısal Eşitlik Modeli

1 Yetkilendirilmiş yazar: Burak Özdemir, Kastamonu Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası Ticaret ve Lojistik Bölümü, Kastamonu. Eposta: bozdemir@kastamonu.edu.tr

2 Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yönetim ve Organizasyon Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi, Bursa. Eposta: hakesatn@hotmail.com

Atf: Özdemir, B. ve Atan, E. (2018). Karanlık üçlünün örgütsel muhalefete etkisi: Bir Yapısal Eşitlik Modeli. *İş Ahlakı Dergisi* 11, 275–298. <http://dx.doi.org/10.12711/tjbe.2018.11.2.0023>

Ricardo'nun rant kuramından hareketle endüstriyel örgüt alanında örgütlerin sürdürülebilir rekabet avantajı elde etmelerindeki en büyük etkenlerden birinin heterojen kaynakların varlığı olduğu vurgulanmıştır (Barney ve Clark, 2007). Bu vurgu kaynak temelli teori ekseninde ikame edilemez, taklit edilemez, değerli ve nadir kaynaklara sahip örgütlerin faaliyet gösterdikleri sektörlerde diğerlerinden daha başarılı olacağına yöneliktir (Barney, 1991). Nitekim örgütler için başarı yaratan bu kaynaklardan en önemlilerinden biri olan insan sermayesi diğer bir ifade ile insan kaynağı; Saa-Perez ve Garcia Falcon (2002) tarafından değerli, nadir, taklit edilemez ve ikame edilemez oluşu açısından incelenmiştir. İnsan kaynağı örgüte değer katmaktadır çünkü insanlar farklı yetenek ve becerilere sahiptir ve de örgüte olan katkıları farklılık göstermektedir. Yine insan kaynağı nadirdir. Çünkü işgücü piyasasının heterojen oluşu sebebiyle yüksek performansı sağlayacak kişileri bulmak zordur. İnsan kaynağının taklit edilemezliği ise insanların bilgi, yetenek ve deneyimleri açısından en azından kısa vadede kopyalanmasının zorluğundan kaynaklanmaktadır. Dahası insanların işe alımındaki yüksek işlem maliyetleri, insan kaynağının bir yerden başka bir yere hareketine ve elde edinimine engel olmaktadır. Son olarak insan kaynağının ikame edilmesi zordur çünkü her insanın farklı çevre ve teknolojilere uyum sağlama kapasitesi aynı değildir. İnsanın bir bağlamda değer yaratabiliyor olması başka alanlarda da değer yaratacağı anlamına gelmez.

Yazında pek çok kez insan kaynağına stratejik ve makro bağlamda yaklaşmıştır. Böylece örgüt için insan kaynağının önemine vurgu yapılmaya çalışılmıştır. Bununla beraber insan kaynağı alanyazınında hem makro düzeyde hem de mikro düzeyde çalışılmaktadır (Coff ve Raffie, 2015). Esasen her iki düzeydeki yaklaşım örgütlerin nasıl değerli çalışanlara sahip olması gerektiğine yönelik olarak aynı sorunu açıklamaya çalışmaktadır. İnsan kaynağının stratejik bakış açısıyla makro düzeyde sürdürülebilir rekabet avantajının önemli bir unsuru olduğuna dair şüpheye yer yoktur. Ancak bu makro ölçekteki yaklaşım mikro ölçekte örgüt içerisindeki insan tutum ve davranışlarının incelenmesi gerekliliğini göz ardı etmemelidir. Bunu gerçekleştirirken mikro düzeyde özellikle endüstriyel örgüt psikolojisi örgüt içindeki birey ve gruplar açısından tutumsal ve davranışsal çıktılara odaklanmalıdır. Bu çalışma da insan kaynağına mikro düzeyde yaklaşmakta örgüt içerisindeki bireylerin karanlık kişilik özelliklerinin örgütsel muhalefet üzerindeki etkisini açıklamayı amaçlamaktadır.

Örgüt yazınında örgütsel yaşamın negatif yönlerine olan ilginin arttığı görülmektedir. Sapkın, anormal, güvensiz ya da toksik sıfatlarının (Appelbaum ve Shapiro, 2006; Kanbur ve Kanbur, 2015; Robinson ve Bennet, 1995; Peterson, 2002; Taşçı ve Yalçinkaya, 2015; Özdemir ve Tekin, 2018) sıklıkla yazında işlendiği görülmektedir. Kişiliğin karanlık tarafı da bu artan ilgiden payını almıştır (Spain, Harms ve Lebreton, 2013). Karanlık üçlü kavramı ilk kez Paulhus ve William (2002) tarafından kullanılmıştır. Kişiliğin sosyal açıdan istenmeyen kümelenmiş üç özelliğini; Makyavelizm, subklinik narsisizm ve subklinik psikopatiyi ifade etmektedir (Jonason ve Webster,

2010). Kişilik bozukluğu alanyazınında klinik ve subklinik terimleri sıklıkla karşıtır. Klinik örnekler şu anda klinik veya adli gözetim altında olan bireyleri işaret etmektedir. Subklinik örnekler ise daha geniş topluluk örneklerinde sürekli dağılım ile kendine yer bulmaktadır (Furnham, Richards ve Paulhus, 2013). Makyavelizmi klinik bir sendromdan yani kişisel bir bozukluktan ayrı tutmak gerekir. Makyavelizm, kişisel çıkar, aldatma ve manipülasyonu savunan kişilerarası stratejiler olarak tanımlanmaktadır (Jakobwitz ve Evani 2006). Subklinik narsizm bazen normal narsizm olarak da adlandırılmakta yetki sahibi olmaya eğilimi, takdir görme, dikkat çekme, statü ve itibar arayışını belirtmektedir (Jonason ve ark., 2009). Subklinik psikopatide ise heyecan arama, sorumsuzluk, empati eksikliği, kişilerarası manipülasyon ve antisosyal davranış dürtüleri mevcuttur (Rauthmann ve Kolar, 2012).

Kassing (1998) örgütsel muhalefeti, birinin kendisini örgütün dışında hissetmesi ve örgütü hakkında ihtilafı ve muhalif açıklamalar yapmasını içeren çok aşamalı bir süreç olarak tanımlamıştır. Kassing (1997) örgütsel muhalefetin teorik temellerini örtük kontrol kuramı (theory of unobtrusive control), bağımsız düşünce kuramı (theory of independent-mindedness) ve terk etme-dile getirme-sadakat gösterme modeli (exit-voice-loyalty model of dissatisfaction) üzerine inşa etmiştir. Tompkins ve Cheney (1985) örtük kontrol kuramında örgütsel kontrol mekanizmalarının evrimine odaklanmıştır. Evrim, basit kontrol (kişisel ve keyfi güce dayalı kontrol), teknik kontrol (örgütün fiziksel teknolojisine gömülü, makinelere ve işyerinin fiziki aparatlarına göre tasarlanan kontrol), bürokratik kontrol ve son olarak kendi önerdikleri örtük kontrol olmak üzere dört aşamalıdır. Örtük kontrol, takım çalışması ve koordinasyon, yatay hiyerarşi, yoğun yüz yüze etkileşim, açık yazılı kural ve düzenlemelerin yerini ortak değerler, hedefler, başarı anlayışı ve örgütsel misyona bırakmasını ifade etmektedir. Bu kontrol biçimi ile çalışanlar göze batmayan akılcı bir kontrol ile örtük ama son derece motive edici temel değerlere bağlı biçimde hareket etmektedir. Örgütün değerleri ile bütünleşerek kuramın son yönü olan örgütsel özdeşleşme doğrultusunda örgüt için en iyi olan, yanlı kararları almaktadırlar. Ancak kişisel değer ve görüşler örgütün ki ile farklılaştığında, kurumsal zihniyet ile ilerlememe tercih edildiğinde muhalif düşünce ortaya çıkmaktadır. Gordon ve Infante'nin (1987) bağımsız düşünce kuramı, argümanlarla yönetim kavramını ortaya çıkarmıştır. Bir özgür konuşma geleneğine dayanan Amerikan kültürünün konsensüs ya da yetkiye dayalı yönetim anlayışından ziyade kurumsal diyalektik ile gerçekçi ve tatminkar şekilde örtüşeceği ileri sürülmüştür. Buradan hareketle çalışanların yönetimle çelişkili olan örgütsel faaliyetler hakkındaki görüşlerini dahi paylaşma fırsatı istedikleri ifade edilmiştir. Çünkü onlar konuşma özgürlüğünü besleyen bir makro kültürün üyeleridir. Bu bağlamdaki değerleri kendi örgütleri içinde harekete geçirmek için fırsat arar ve muhalif görüşlerini ifade etmeyi isterler. Son olarak terk etme-dile getirme-sadakat gösterme modeli çalışan muhalefesindeki farklılıkları yorumlamak için bir çerçeve sunmaktadır. Çalışanlar muhalefeti deneyimledikten ve muhalefeti nasıl ifade edeceklerini değerlendirdikten sonra, gerçek muhalefet stratejilerini dikkate alır-

lar. Bu stratejiler ise terk etme, sadakat ya da dile getirme şeklinde gerçekleşir (Hirschman, 1970). Son olarak, Farrell (1983) modeli genişletmiş ve dördüncü bir strateji olan umursamazlığı öne sürmüştür.

Kassing (1997; 1998) örgütte üç tür muhalefet önermiştir. Açık muhalefet (articulated dissent) etkili örgütsel üyelerle açık ve doğrudan iletişim anlamına gelmektedir. Gizli muhalefet (latent dissent) örgütsel güce sahip üstler yerine, etkisiz izleyicilere (yani iş arkadaşlarına) fikirleri iletmeyi içermektedir. Dışsal muhalefet (displaced dissent) ise dış dinleyicilere (yani arkadaş, aile, önemli diğerleri) eleştiriyi anlatmayı ifade etmektedir. Ayrıca açık muhalefeti çalışanların onaylamadıkları kararları ve yaşadıkları anlaşmazlıkları yöneticilerine çekinmeden iletebildikleri, zıt fikirlerini dile getirdiği sorgulayıcı açık muhalefet ve daha ılımlı gerçekleşen açık muhalefeti ifade eden yapıcı açık muhalefet olarak iki alt boyutta incelemek mümkündür (Kaya, 2016).

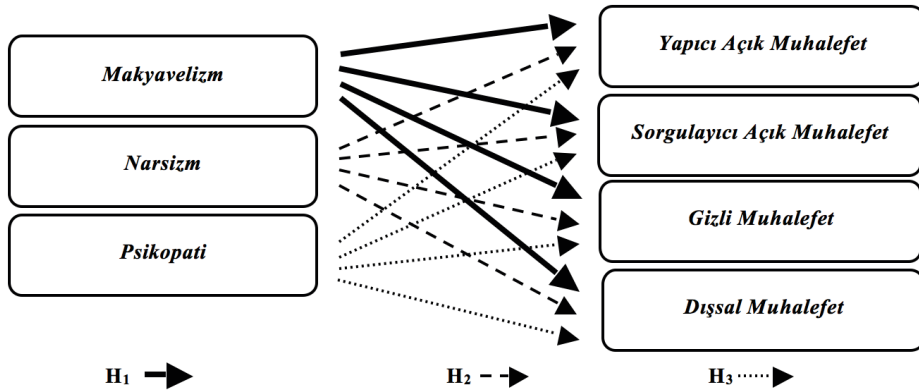
Son otuz yılda örgütsel muhalefete ilişkin bilimsel birikim, çalışanların ne zaman ve kime muhalefet edeceği konusundaki kararlarına birçok faktörün katkıda bulunduğunu göstermektedir (Buckner, Ledbetter ve Payne, 2018; Graham, 1986; Hegstrom, 1990; Kassing, 1997, 1998, 2000a, 2000b, 2002, 2008; Kassing ve Armstrong, 2001, 2002; Kassing ve Avtgis, 1999, 2001; Kassing ve DiCioccio, 2004; Kassing ve MC Dowell, 2008; Kaya, 2016; Ötken ve Cenkçi, 2015). Bunlardan biri de kuşkusuz kişilik özellikleri olarak görülmektedir (Kassing ve Avtgis, 1999; Kassing ve Avtgis, 2001). De Dreu ve De Vries (2000) örgütsel muhalefete istekliliği etkileyen faktörleri araştırmışlardır. Bunlardan bir tanesini dışadönüklük olarak belirlemişler ve dışadönüklüğün muhalif olma istekliliğini arttırdığını bulmuşlardır. Ötken ve Cenkci (2013) beş faktör kişilik modelini kullanarak kişilik ile örgütsel muhalefete arasındaki ilişkiyi beyaz yakalı çalışanlar üzerinde araştırmıştır. Araştırma bulgularına göre sorumlu ve düzenli kişilik özelliklerinin hem yapıcı hem sorgulayıcı açık muhalefette bulunmaktadır. Dışadönüklük yapıcı açık muhalefeti açıklamaktadır. Uyumluluk ve yaratıcılık sorgulayıcı açık muhalefeti negatif etkilemektedir. Duygusal denge ise hem dışsal hem de gizli muhalefeti negatif yönde açıklamaktadır. Kanbur (2018) bir kamu hastanesindeki 206 doktor ve hemşire üzerinde gerçekleştirdiği araştırmasında narsizmin örgütsel muhalefet üzerindeki etkisini araştırmıştır. Örgütsel muhalefet açık örgütsel muhalefet ve gizli örgütsel muhalefet olarak ele alınmıştır. Bu noktada araştırma bulguları narsizmin gizli örgütsel muhalefeti pozitif yönde etkilediğini göstermiştir. Ötken ve Cenkçi (2015) çalışmasında sorumluluk, deneyime açıklık ve yumuşakbaşlılık kişilik özelliklerinin açık muhalefeti pozitif etkilediğini bulmuşlardır. Ayrıca dışsal muhalefet ve gizli muhalefet duygusal denge kişilik özelliğinden negatif etkilenmektedir. Dışadönüklük ise dışsal muhalefeti pozitif etkilemektedir. Özsoy ve Ardiç (2017) örgütsel alanda kişilik özelliklerinin çoğunlukla normal kişilik özelliklerine odaklanılarak beş faktör kişilik özellikleri çerçevesinde incelendiğini ve bunun manipülatiflik, bencillik, kendini beğenmişlik, çıkarçılık, duyarsızlık

ve dürtüsellik gibi davranışsal eğilimlerin incelenmesini kısıtladığını belirtmektedir. Bu noktada kişiliğin karanlık yüzünü anlamak için son on yılda hem yerli hem de yabancı yazında çalışmaların sayısının arttığı anlaşılmaktadır (Aydoğan ve Serbest, 2016; Furnham ve ark., 2013; Jonason ve Webster, 2010; McDonald, Donnellan ve Navarrate, 2012; O'Boyle ve ark., 2012; Skeem ve ark., 2011; Schyns, 2015; Özer ve ark., 2016, Özsoy ve ark. 2017). *İşte bu çalışma örgütsel muhalefetin kişilik özellikleri ile olan etkileşimini kişiliğin karanlık yüzüne dikkat çekerek incelemekte ve buradan hareketle oluşturulan hipotezler ve araştırmanın kavramsal modeli aşağıda yer almaktadır:*

H₁: Makyavelizm, örgütsel muhalefet (yapıcı açık muhalefet, sorgulayıcı açık muhalefet, gizli muhalefet, dışsal muhalefet) algısını pozitif yönde etkiler.

H₂: Narsizm, örgütsel muhalefet (yapıcı açık muhalefet, sorgulayıcı açık muhalefet, gizli muhalefet, dışsal muhalefet) algısını pozitif yönde etkiler.

H₃: Psikopati, örgütsel muhalefet (yapıcı açık muhalefet, sorgulayıcı açık muhalefet, gizli muhalefet, dışsal muhalefet) algısını pozitif yönde etkiler.

Şekil 1. Kavramsal model ve hipotezler.

Yöntem

Araştırmanın Modeli

Nicel bir araştırma olarak yürütülen ve ilişkisel tarama modelinde tasarlanan bu çalışmada değişkenler arasındaki yordayıcı ilişkileri açıklamak için Yapısal Eşitlik Modellemesi (YEM) kullanılmıştır. İlişkisel tarama modelinde, iki ya da daha fazla değişken arasındaki ilişkiyi belirlemek ve neden-sonuç ile ilgili ipuçları elde etmek amaçlanmaktadır (Büyüköztürk, Kılıç Çakmak, Akgün, Karadeniz ve Demirel, 2008).

Örneklem/Çalışma Grubu

Araştırmanın örneklemini Bursa ilinde özel sektörde faaliyet gösteren işletmeler arasından kolayda örneklem yoluyla ulaşılan 322 beyaz yakalı çalışan oluşturmaktadır. Örneklem hacmine karar verilirken Bursa ilindeki özel sektör çalışanlarının sahiplik oranına göre aşağıdaki formül ile hesaplama gerçekleştirilmiştir (Kavak, 2013).

$$n = (Z^2, B, CL) \left(\frac{P \cdot X \cdot Q}{\alpha^2} \right)$$

Bursa ilindeki özel sektör çalışanlarının toplam içerisindeki oranı %4,7 tespit edilmiştir.³ Diğer bir ifade ile ana kitle sahiplik oranı 0,047'dir. Sonuçların %95 güven düzeyinde tutulmak istendiği varsayılarak Z değerinin %95 güven duven düzeyinin tablo değeri olan 1,96; α değerinin ise %5 belirlenmesi durumunda soru kâğıdı sayısı (n) 69 bulunmuştur. Soru kâğıdı sayısında üç bölüm bulunduğu için toplam (en az) örneklem hacmi $69 \times 3 = 207$ 'dir. Ayrıca örneklem büyüklüğünün en az gözlenen değişken sayısının beş katı olması gerektiği (Gorsuch, 1983; Bryman ve Cramer, 2001) belirtilmektedir. Araştırmada gözlenen değişken sayısı 37 olduğu düşünüldüğünde 322 katılımcıdan sağlanan geri dönüş gerekli istatistiksel analizlerin yapılması için yeterlidir.

Çalışmaya katılanların %46,7'si (137) kadın ve %53,3 (184) erkektir. Yine %42,7'si (137) bekâr, %57,3'ü (184) evlidir. Katılımcıların yaş ortalaması 36,75'dir (S=9,89). Katılımcıların eğitim düzeyleri incelendiğinde %0,9'unun (3) lise öncesi, %8,4'ünün (27) lise mezunu, %12,1'inin (39) önlisans mezunu, %49,1'inin (158) lisans mezunu ve %29,5'inin (95) lisanüstü eğitim mezunu olduğu görülmektedir.

Veri Toplama Araçları

Araştırmada veri toplama sürecinde kişisel bilgi formu, *Örgütsel Muhalefet Ölçeği* (ÖM-Ö) ve *Karanlık Üçlü Ölçeği* (KÜ-Ö) kullanılmıştır. Kullanılan ölçekler katılımcılara Google formlar üzerinden oluşturulan link aracılığıyla (<https://goo.gl/forms/FcTyLi11Cwz3I8bM2>) uygulanmıştır.

Araştırmada karanlık üçlünün ölçümünde 12 ifadeden oluşan *Karanlık Üçlü Ölçeği* kullanılmıştır. Ölçek Jonason ve Webster (2010) tarafından yazına kazandırılmıştır. Özsoy ve Ardıç (2017) ölçeğin geçerlik ve güvenilirliğini ortaya koyarak Türkçeye uyarlamasını gerçekleştirmiştir. Türkçeye uyarlanan ölçek, ölçeğin özgün ilk haliyle (psikopati, makyavelizm, narsizm) aynı boyutları kapsamaktadır. Ölçeğin güvenilirlik analizi bulgularında Cronbach Alfa katsayıları psikopati alt boyutu için ,73; makyavelizm için ,84 ve narsizm için ,86'dır. Ölçek Türkçeye uyarlanmış haliyle bu araştırmada kullanılmıştır.

Örgütsel muhalefetin ölçümünde 20 ifadeden oluşan *Örgütsel Muhalefet Ölçeği*nden faydalanılmıştır. *Örgütsel muhalefet ölçeği* Kassing (1998) tarafından oluşturulmuştur

3 01.09.2018 tarihinde http://www.sgk.gov.tr/wps/portal/sgk/tr/kurumsal/istatistik/sgk_istatistik_yilliklari adresinden elde edilmiştir.

ve açık muhalefet, gizli muhalefet ve dışsal muhalefet olmak üzere üç alt boyutu kapsamaktadır. Ölçek, Ötken ve Cencki (2013) tarafından Türkçeye uyarlanmıştır. Ölçeğin Türkçeye uyarlanması sonucu dört alt boyut ortaya çıkmıştır. Bu boyutlar yapıcı açık muhalefet, sorgulayıcı açık muhalefet, gizli muhalefet ve dışsal muhalefet olarak adlandırılmıştır (Ötken ve Cencki, 2013). Cencki ve Ötken (2014) çalışmasında ölçeğin dört alt boyuttan oluştuğunu yinelemiştir. Güvenirlik analizi sonuçları yapıcı açık muhalefet (,864), sorgulayıcı açık muhalefet (,776), gizli muhalefet (,664) ve dışsal muhalefet (,768) olarak belirtilmiştir. Bu çalışmada Ötken ve Cencki (2013); Cencki ve Ötken (2014) tarafından Türkçeye uyarlanan ölçek kullanılmıştır.

Ölçeklerin Geçerlik ve Güvenirlik Analizleri

Ölçeklerin yapı geçerliği keşfedici ve doğrulayıcı faktör analizi ile incelenmiştir. Doğrulayıcı faktör analizi ile ölçeklerin yakınsak ve ıraksak geçerlikleri de incelenmiştir. Ölçeklerin güvenirlikleri Cronbach Alfa katsayısı ve İç Tutarlık Güvenirlik Katsayısı (CR) kullanılarak tespit edilmiştir.

Tablo 1’de karanlık üçlü ölçeğine ait keşfedici faktör analizi ve güvenirlik analizi bulguları yer almaktadır. KÜ-Ö’ye ilişkin KMO örneklem yeterliği katsayısı ,847 ve Barlett Küresellik Testi ($p < ,001$) manidardır. Bu verilere istinaden örneklem büyüklüğünün faktör analizi için yeterli ve ölçme aracının faktör çıkarmaya uygun olduğu görülmektedir.

Tablo 1
KÜ-Ö İlişkin Keşfedici Faktör Analizi ve Güvenirlik Analizi Bulguları

Ölçek	Faktörler	Madde	Fak. Yük. Aralığı	Açıklanan Varyans (%)	Cronbach Alpha (α)	
Karanlık Üçlü (KÜ-Ö)	• Psikopati	KÜ-Ö	-	-	63,640	,851
		P3	,845			
		P2	,840			
		P1	,752	23,717	,849	
	• Makyavelizm	P4	,728			
		M4	,828			
		M1	,799	22,617	,822	
		M2	,754			
	• Narsizm	M3	,651			
		N2	,769			
		N4	,719	17,306	,660	
		N3	,680			
		N1	,540			

KMO: ,847; Barlett: 1532,250; $df=66$; $p=0.000 < 0.001$

Tablo 1 incelendiğinde KÜ-Ö’nün alanyazınla uyumlu bir şekilde üç faktöre ayrıldığı görülmektedir. Toplam ifade sayısı 12’dir. KÜ-Ö’ye ilişkin açıklanan toplam varyans %63,64’dür. Faktörlerin güvenirlik düzeyini değerlendirmek için Cronbach Alfa katsayısından yararlanılmıştır. Mevcut çalışmada ölçeğin güvenirlik değeri ($\alpha = ,851$) yeterli düzeyde bulunmuştur. Psikopati boyutuna ilişkin değer ,849; Mak-

yavelizm için değer ,822 ve Narsizm için ,660'dır. Herbir faktör boyutu için güvenilirlik değeri yeterli düzeydedir.

Tablo 2'de örgütsel muhalefet ölçeğine ilişkin keşfedici faktör analizi bulguları yer almaktadır. ÖM-Ö'nün KMO örneklem yeterliği katsayısı ,831 ve Barlett Küresellik Testi ise ($p < ,001$) manidar olarak tespit edilmiştir. Örneklem büyüklüğünün bu değişkenin ölçümünde ve kullanılmasında yeterli, veri yapısının da faktör çıkarmaya uygun olduğu görülmektedir.

Tablo 2
ÖM-Ö İlişkin Keşfedici Faktör Analizi ve Güvenirlik Analizi Bulguları

Ölçek	Faktörler	Madde	Fak. Yük. Aralığı	Açıklanan Varyans (%)	Cronbach Alpha (α)
				69,380	,819
Örgütsel Muhalefet (ÖM-Ö)	• Gizli Muhalefet	M17	,859	19,160	,893
		M16	,853		
		M18	,850		
		M19	,796		
	• Yapıcı Açık Muhalefet	M3	,876	18,629	,875
		M4	,872		
		M2	,811		
		M6	,769		
	• Sorgulayıcı Açık Muhalefet	M8	,797	17,171	,783
		M7	,781		
		M9	,741		
		M1	,728		
	• Dışsa Muhalefet	M5	,588	14,420	,842
		M15	,858		
M12		,836			
M14		,792			

KMO: ,831; Barlett: 2599,746; $df = 120$; $p = 0.000 < 0.001$

ÖM-Ö'ye ilişkin keşfedici faktör analizi sonucunda ilk olarak 20 ifadenin dört faktör altında toplandığı, toplam varyansın %62,412 olduğu ve ölçek güvenilirlik değerinin ,778 olduğu görülmüştür. Ancak üç ifade, iki faktör altında toplanması, negatif faktör yüküne sahip olması ve ilgili faktörlere ait olmaması nedeniyle analizden çıkartılmıştır (M10, M11 ve M13). Her bir faktöre güvenilirlik analizi yapıldığında M13 ifadesinin çıkarıldığı birinci faktörün (yapıcı açık muhalefet) güvenilirlik değeri ,65'ten ,87'ye yükselmiştir. M10 ve M11 ifadelerinin çıkarıldığı dördüncü faktörün (dışsal muhalefet) güvenilirlik değeri ise ,70'den ,84'e çıkmıştır. Böylece ifadelerin çıkartıldığı yeni dört faktörlü yapının toplam varyansın %69,380'ini açıkladığı belirlenmiştir. Örgütsel muhalefet ölçeği özellikle yerli yazındaki ölçeklerle benzer şekilde dört faktör altında toplanmıştır. Yerli alanyazın incelendiğinde ölçeğin Türkçe uygulanması sonucunda dört faktör altında toplandığı görülmektedir. Burada üzerinde durulması gereken nokta açık muhalefet boyutunun daha önce yerli yazınla benzer şekilde yapıcı açık muhalefet ve sorgulayıcı açık muhalefet olarak ikiye (Kaya, 2016)

ve ölçeğin toplam dört faktöre ayrıldığıdır (Ataç ve Köse, 2017; Ötken ve Cenkeci, 2013). Ölçeğin güvenirlik değeri ($\alpha = ,819$) yeterli düzeydedir. Ayrıca gizli muhalefet boyutuna ilişkin değer ,893 ve sorgulayıcı açık muhalefet boyutu için ,783'dür. Her bir faktör boyutunun güvenirliği yeterli düzeydedir.

Doğrulamalı faktör analizi ile gözlenen değişkenlerin faktör yapısının teori ve önceki ampirik bulgular ile ne derece uyumlu olduğu irdelenmektedir (In"nami ve Koizumi, 2013). Doğrulamalı faktör analizi ölçek boyutlarının onaylanmasında kullanılmaktadır (Bagozzi ve Yi, 2012). Bu doğrultuda keşfedici faktör analizi ile ölçeklere ilişkin belirlenen yapılar doğrulamalı faktör analizi ile onaylanmıştır. Doğrulamalı faktör analizi yapısal eşitlik modellemesinin uyum indekslerine tabiidir. Tablo 3 yapısal eşitlik modellemesinde en sık kullanılan uyum iyiliği indekslerine ait mükemmel uyum ve kabul edilebilir uyum değerlerini içermektedir.

Tablo 3
Yapısal Eşitlik Modeli Uyum İndeksleri

Uyum İndeksleri	Mükemmel Uyum Değerleri ¹	Kabul Edilebilir Uyum Değerleri ²
χ^2/df	$0 \leq \chi^2/df \leq 2$	$2 \leq \chi^2/df \leq 5$
GFI	$.95 \leq GFI \leq 1.00$	$.80 \leq GFI \leq .95$
CFI	$.95 \leq CFI \leq 1.00$	$.80 \leq CFI \leq .95$
NFI	$.95 \leq NFI \leq 1.00$	$.80 \leq NFI \leq .95$
TLI	$.95 \leq TLI \leq 1.00$	$.80 \leq TLI \leq .95$
RMSEA	$.00 \leq RMSEA \leq .05$	$.05 \leq RMSEA \leq .10$

¹(χ^2/df , RMSEA* Schermelleh-Engel, Moosbrugger ve Muller, 2003, s. 52; NFI, GFI, CFI, TLI* Hooper, Coughlan ve Mullen, 2008, s. 58), ²(χ^2/df , GFI, TLI* Simon ve ark., 2010, s. 239; RMSEA* Marsh, 2012, s. 785; CFI* Kline, 2011, s. 208; NFI* Hooper ve ark., 2008, s. 55)

Araştırmada ölçüm modellerine ilişkin bulgular Tablo 3 doğrultusunda değerlendirilmektedir. Bundan sonraki ilk aşama ölçeklere doğrulamalı faktör analizlerinin gerçekleştirilmesidir. Doğrulamalı faktör analizlerine ait bulgular Tablo 4'de yer almaktadır.

Tablo 4
Doğrulamalı Faktör Analizi Bulguları

Uyum Değerleri	X2/df	RMSEA	GFI	CFI	NFI	TLI
KÜ-Ö Uyum Değerleri	3,297 (p<,001)	,085	,924	,921	,892	,898
ÖM-Ö Uyum Değerleri	1,969 (p<,001)	,055	,930	,962	,927	,954

Tablo 4'te ölçeklere ilişkin doğrulamalı faktör analizi bulguları incelendiğinde uyum iyiliği değerlerinin kabul edilebilir düzeyde oldukları görülmektedir. Tablo 5 ölçeklerin açıklanan toplam varyans (AVE) ve İç Tutarlık Güvenirlik (CR) katsayılarını göstermektedir.

Tablo 5
KÜ-Ö ve ÖM-Ö Açıklanan Toplam Varyans ve İç Tutarlık Güvenirlik Değerleri

KÜ-Ö	AVE	CR	ÖM-Ö	AVE	CR
Makyavelizm	,56	,83	Gizli Muhalefet	,68	,89
Narsizm	,36	,69	Yapıcı Muhalefet	,65	,88
Psikopati	,58	,85	Sorgulayıcı Muhalefet	,44	,79
			Dışsal Muhalefet	,66	,84

Tablo 5, her iki ölçeğin yakınsak geçerlikleri için AVE ve CR değerleri kabul edilebilir düzeyde olduğunu göstermektedir (Fornell ve Larcker, 1981). Ayrıca faktörleri oluşturan tüm maddeler manidardır ($p < ,001$). Ölçeklerin CR katsayıları ölçekler için yüksek güvenilirlik düzeyini göstermektedir. Bunun yanı sıra İraksak geçerlik hesaplanmasında AVE değerlerinin kareköklerinin gizil değişkenler arasındaki ilişki katsayılarından daha yüksek olması gerekliliği vurgulamaktadır (Fornell ve Larcker, 1981). Bu doğrultuda Tablo 6, ÖM-Ö ve KÜ-Ö'nün iraksak geçerliliğine ilişkin bulguları ortaya koymaktadır.

Tablo 6
Gizil Değişkenler Arasındaki İlişki Katsayıları ve AVE Değerlerinin Karekökleri

KÜ-Ö	<i>Makyavelizm</i>	<i>Narsizm</i>	<i>Psikopati</i>	
<i>Makyavelizm</i>	75*			
<i>Narsizm</i>	66	60*		
<i>Psikopati</i>	53	35		76*
*Ave karakök değeri				
ÖM-Ö	<i>Gizli Muh.</i>	<i>Yapıcı Muh.</i>	<i>Sorgulayıcı Muh.</i>	<i>Dışsal Muh.</i>
<i>Gizli Muh.</i>	82*			
<i>Yapıcı Muh.</i>	,35	80*		
<i>Sorgulayıcı Muh.</i>	,04	,16	66*	
<i>Dışsal Muh.</i>	52	,31	,28	81*

*Ave karakök değeri

Tablo 6 incelendiğinde ölçeklere ait alt boyutların Ave değerlerinin kareköklerinin diğer alt boyutlar ile olan korelasyonlarından daha yüksek olduğu görülmektedir. Dolayısıyla her iki ölçek için de iraksak geçerlikler kanıtlanmıştır.

Veri Analiz Teknikleri

Araştırma verilerinin normal dağılıp dağılmadığını incelemek amacıyla normallik testi gerçekleştirilmiştir. Araştırmada incelenen değişkenlerin dağılımlarının biçimlerini ortaya çıkarmak, onların yapısının anlaşılması açısından önem arz etmektedir. Bu dağılımların biçimlerinin anlaşılmasında çarpıklık (skewness) ve basıklık (kurtosis) hesaplamaları kullanılmaktadır (Gürbüz ve Şahin, 2016). Bu değerlerin -2 ile +2 arasında yer alması normal dağılıma işaret etmektedir (George ve Mallery, 2010).

Araştırmada kullanılan karanlık üçlü kişilik özelliklerinin ölçümlerine ilişkin normallik testi sonuçları değerlendirildiğinde çarpıklık (,324) ve basıklık (-,445) değerlerinin -2 ile +2 arasında bulunduğu görülmektedir. Buradan hareketle karanlık üçlü faktörünün alt faktörleri ile birlikte normal dağıldığı kabul edilmiştir. Örgütsel muhalefet ölçümlerine ilişkin normallik testi sonuçları Skewness (,386) ve Kurtosis (,088) değerlerinin de uygun aralıkta olduğu belirlenmiş ve örgütsel muhalefet faktörünün alt faktörleri ile birlikte normal dağıldığı kabul edilmiştir. Alanyazındaki çalışmalar baz alınarak ve araştırmanın amacı doğrultusunda oluşturulan kavramsal modelin test edilmesi için Yapısal Eşitlik Modellemesi (YEM) kullanılmıştır.

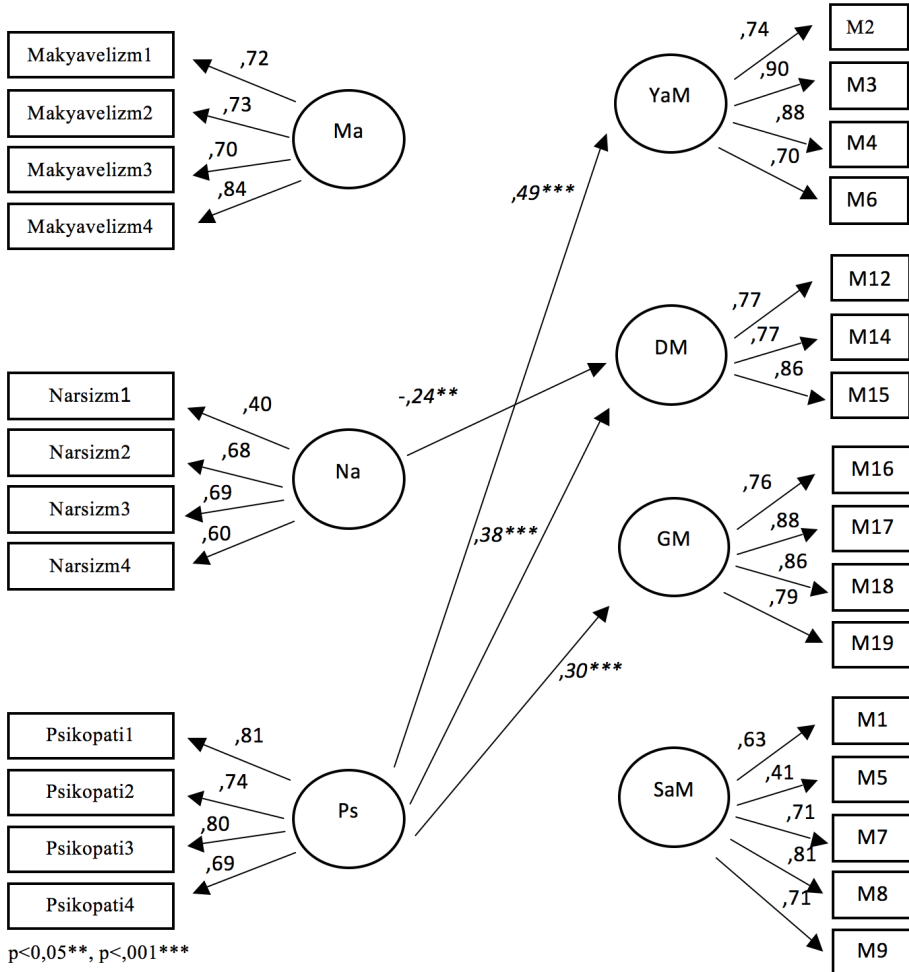
Bulgular

Çalışmada bundan sonraki aşama yapısal modelin analiz edilmesidir. Yapısal modele ilişkin ortaya çıkan uyum iyiliği değerleri Tablo 7’de sunulmaktadır.

Tablo 7
Yapısal Modele İlişkin Bulgular

	X2/df	RMSEA	GFI	CFI	NFI	TLI
Model Uyum Değeri	2,280 ($p = 0,00$)	,063	,856	,897	,832	,884

Yapılan analizler sonucunda $p = 0,00$ değeri, modelin istatistiksel olarak anlamlı olduğunu göstermektedir. Hesaplanan uyum indeksi değerleri incelendiğinde; modelin verileri açıklamak için kabul edilebilir seviyede uyum değerlerine sahip olduğu gözlenmektedir. Şekil 2 değişkenler arasındaki ilişkilerin yol diyagramını ve standarde edilmiş regresyon katsayılarını göstermektedir.

Şekil 2. Değişkenler arasındaki doğrudan ilişkilerin yol diyagramı.

Cohen'e (1988) göre etki büyüklüğü ,1'e kadar küçük etkiyi, ,3'e kadar orta derece etkiyi ve ,5'e kadar ise büyük etkiyi ifade etmektedir. Tablo 8'den hareketle örgütsel muhalefet alt boyutlarını etkileyen karanlık üçlü alt boyutları için hesaplanan regresyon katsayılarının istatistiksel anlamlılığına ilişkin hipotezler değerlendirilebilir. Bu çerçevede Tablo 8 hesaplanan standardize edilmiş regresyon katsayılarını göstermektedir.

Tablo 8
Yapısal Modele İlişkin Standardize Edilmiş Regresyon Katsayıları

Bağımlı D.		Bağımsız D.	Std. Reg. Katsayısı	Std. Hata	P değeri
Yapıcı Açık Muhalefet	<---	Makyavelizm	-,204	,127	,058
Dışsal Muhalefet	<---	Makyavelizm	,106	,148	,342
Gizli Muhalefet	<---	Makyavelizm	,106	,132	,328
Sorgulayıcı Muhalefet	<---	Makyavelizm	-,064	,115	,585
Yapıcı Açık Muhalefet	<---	Narsizm	-,177	,156	,083
Dışsal Muhalefet	<---	Narsizm	-,242	,187	,026**
Gizli Muhalefet	<---	Narsizm	-,072	,163	,483
Sorgulayıcı Muhalefet	<---	Narsizm	-,035	,141	,749
Yapıcı Açık Muhalefet	<---	Psikopati	,486	,090	***
Dışsal Muhalefet	<---	Psikopati	,384	,100	***
Gizli Muhalefet	<---	Psikopati	,298	,088	***
Sorgulayıcı Muhalefet	<---	Psikopati	-,075	,073	,364

$p < 0,05^{**}$, $p < ,001^{***}$

Tablo 8 incelendiğinde karanlık üçlünün narsizm boyutunun örgütsel muhalefetin dışsal muhalefet boyutunu $p < 0,05$ düzeyinde anlamlı ve negatif yönde (-,242) etkilediği görülmektedir. Psikopati boyutu ise örgütsel muhalefetin yapıcı açık muhalefet, dışsal muhalefet ve gizli muhalefet boyutlarını $p < ,001$ düzeyinde anlamlı ve pozitif yönde (,486; ,384 ve ,298) etkilemektedir. Ayrıca karanlık üçlünün makyavelizm boyutunun örgütsel muhalefetin hiçbir alt boyutunu etkilemediği görülmektedir. Bu doğrultuda veri setinin bütününe uygulanan analiz sonuçları, narsizmin dışsal muhalefeti negatif yönde, psikopatinin ise yapıcı açık muhalefet, dışsal muhalefet ve gizli muhalefeti pozitif yönde etkilediğini göstermektedir. Yani Hipotez 1 ve hipotez 2 reddedilirken hipotez 3 kabul edilmiştir.

Tartışma

Bu çalışma ile hem yerli hem yabancı yazında son yıllarda dikkat çeken iki kavram ve bunların birbirleri ile olan ilişkisi araştırılmıştır. Kişilik özellikleri uzun zamandır çalışılan bir kavram olmasına karşın daha çok beş faktör kişilik modeli üzerinde

araştırılmış ve kişiliğin olumsuz yönleri ikinci planda kalmıştır. Bunun yanı sıra örgütsel muhalefet kavramı yazında dikkat çekici başka bir kavramdır. Aslında kavram ilk olarak negatif bir örgütsel davranış havası uyandırmaktadır. Ancak daha detaylı incelendiğinde uyandırdığı olumsuzluk algısına rağmen kavramın olumlu yönde bir anlam taşıdığı da anlaşılmıştır. Bu bağlamda muhalefet olgusu örgüt içerisinde çalışanın kendini ifade edebilmesinden tutun örgüt içerisinde demokrasi algısını ya da örgütsel adalet algısını hissetmesi ve hatta bu sebeplerle motivasyon artışına kadar gidebilmektedir. İşte bu çalışma da son yollarda dikkat çeken bu iki kavram üzerinden öncelikle ölçeklerinin keşfedici faktör analizi, doğrulayıcı faktör analizi, güvenilirlik analizleri, yakınsak ve iraksak geçerliklerini kanıtlayarak ikili arasındaki etkileşimi ortaya koymayı ve yazına katkı sağlamayı hedeflemektedir.

Bu çerçevede gerçekleştirilen regresyon analizi bulguları göstermektedir ki narsizm dışsal örgütsel muhalefeti negatif etkilemektedir. Araştırma hipotezlerinden beklenen narsizmin örgütsel muhalefeti pozitif yönde açıklaması olmuştur. Narsist kişilik özelliği kendiyile övünmeyi diğerlerinden kendini üstün görmeyi (Ertekin ve Yurtsever, 2001) işaret etmektedir. Dışsal örgütsel muhalefet ise daha çok örgütte olup bitenler hakkında aileye ya da yakın kişilere yakınmayı içermektedir. Narsist bir karakter açısından düşünüldüğünde esasen kendini beğenmiş bir kimsenin çalıştığı ortamı başkalarına kötüleyerek kendini küçük düşürmesi pek de beklenen bir davranış olmayabilir. Psikopati kişilik özelliği irdelendiğinde kendi istek ve ihtiyaçlarını tatmin etme arzusunda olan, kaygı ve korkusu olmayan, cezalandırma tehdidine karşı neredeyse tamamen kayıtsız kalan, suçluluk ve utanç duygusunu önemsemeyen ve genellikle çevresindekilere muhalefet eden bireylerin tanımlandığı (Aydoğan ve Serbest, 2016) görülür. Yapıcı açık muhalefette üstlere karşı muhalif olma, dışsal muhalefette aile ve yakın çevreye örgüt hakkında muhalif olma ve gizli muhalefette ise iş arkadaşlarına karşı örgüt hakkında muhalif olma durumu söz konusudur. Bu bağlamda bulgular psikopatiye ait özellikler göz önüne alındığında anlam kazanmaktadır. Bunun yanı sıra Ötken ve Cenççi (2015) duygusal dengenin hem dışsal hem de gizli muhalefeti negatif yönde etkilediğini bulgulamıştır. Bu bulgu duygusal dengenin psikopati kişilik tarzında bulunmayan bir özellik olduğu düşünüldüğünde araştırmanın sonuçlarını destekler niteliktedir. Çünkü psikopati hem dışsal hem gizli muhalefeti pozitif yönde etkilemiştir.

Kaynak temelli teori ekseninde çalışanların çok az beceriye sahip olma ya da ayrılma arzusu olmadığı sürece, firmanın insan sermayesi temelli avantajlarını sürdürülebileceği belirtilmektedir. Çünkü çalışanlar firmanın mülkiyetinde değildir ve tamamen kontrol edilemez. Dolayısıyla, diğer gayrimenkullerden farklı olarak (örneğin bir mülk, benzersiz bir firma kültürü veya patentli bir teknoloji gibi) çalışanlar firmadan çıkmayı (çoğu zaman gerçekleşir) tercih edebilir. İnsan sermayesi firmanın rekabet avantajının kaynağı olduğunda, çalışanların devir hızı problem arz etmektedir. Bu nedenle işini bırakmak isteyen çalışanlar değerli bilgileri odak firmanın ra-

kibine aktarabilmektedir (Coff ve Raffee, 2015). Özetle insan sermayesinin makro bağlamda olduğu kadar mikro bağlamda araştırılması da önemlidir. Karanlık kişilik özellikleri çalışanların kendi menfaatlerine dayalı, benmerkezci ve duyarsız kişilik özelliklerine işaret etmektedir. Bu kişilik özelliklerine sahip kimseler ile çalışmak zaten firma bilgisinin transferi için tehditkâr niteliklidir. Üzerine örgütsel muhalefet ile birleştiğinde daha da tehlikeli olabilir. Olumsuz bir çerçeveden bakıldığında bu kişilik özelliklerinin örgütsel muhalefete yönelik etkisi çalışanların örgütten soğuma ve işten ayrılma niyetine işaret edebilir. Bu durum değerli bilgilerin çalışanların kendi menfaatleri doğrultusunda ileride örgütün aleyhine kullanabileceği sonucunu doğurabilir. Araştırma bu yönüyle karanlık üçlü ile örgütsel muhalefet arasındaki ilişkileri incelemesi açısından önemlidir.

Bu çalışmanın en büyük kısıtlarından biri hipotezlerinin yapısal eşitlik modeli ile test edilmesidir. Aslında bu bir taraftan çalışmanın en güçlü yanı olarak da belirtilebilir ama sonuçta bir kısıt olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca çalışmada örneklem olarak Bursa ilinde çalışan beyaz yakalı iş görenler seçilmiştir. Bu durum araştırmanın bir diğer önemli kısıtıdır. İleriki çalışmalar için ise yeni örneklemelerde araştırma modelinin test edilmesine fırsat yaratmaktadır. Çalışma ile kişilik özelliklerinin örgütsel muhalefet üzerindeki etkisi incelenirken örgütsel muhalefetin negatif olduğu kadar pozitif bir örgütsel davranış algısı da uyandırabileceği anlaşılmıştır. Bu açıdan düşünüldüğünde kişilik özelliklerinin örgütsel muhalefet üzerindeki etkisinde örgüt kültürü, örgütsel iklim, örgüt yapısı gibi bileşenlerin rolünü araştırmak veya çalışanların işten ayrılma niyetine etkisini incelemek ileri ki çalışmalar için faydalı olacaktır.

Extended Abstract

The Effect of the Dark Triad on Organizational Dissent: A Structural Equation Model*

Burak Özdemir¹
Kastamonu University

Esra Atan²
Uludağ University

Abstract

The aim of the research is to investigate the effects of dark personality traits on organizational dissent. In the framework of this aim, 322 white-collar private-sector employees have been applied scales and a personal information form. The Dark Triad Scale (DT-S) is used in the study for measuring the dark triad. The scale contains the dimensions of Machiavellianism, narcissism, and psychopathy. The Organizational Dissent Scale (OD-S by Kassing; Turkish adaptation by Ötken and Ceneci) has been utilized in measuring organizational dissent. The sub-dimensions of the scale have been determined as constructive articulated dissent, questioning articulated dissent, latent dissent, and displaced dissent. Validity and reliability analyses have been performed for the scale. Exploratory factor analysis, confirmatory factor analysis, Cronbach's alpha values, values for the average variance explained (AVE), and values for the compound reliability (CR) have been utilized in this context. The findings obtained from the study data and model that emerged in the research have been tested. The goodness-of-fit indexes for the model, tested in accordance with the structural equation modeling analysis, have been detected to be acceptable. The research results reveal narcissism to negatively impact displaced organizational dissent. In addition, psychopathy has been shown to positively and significantly affect the following sub-dimensions of organizational dissent: constructive articulated dissent, latent dissent, and displaced dissent.

Keywords

Dark triad • Narcissism • Machiavellianism • Psychopathy • Organizational dissent • Structural Equation Model

* This is an extended abstract of the paper entitled "Karanlık Üçlünün Örgütsel Muhalefete Etkisi: Bir Yapısal Eşitlik Modeli" published in *Turkish Journal of Business Ethics*.

Manuscript received: October 22, 2018 / **Accepted:** December 25, 2018 / **OnlineFirst:** December 30, 2018.

1 **Correspondence to:** Burak Özdemir, International Trade and Logistics Department, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Kastamonu University, Kastamonu Turkey. Email: bozdemir@kastamonu.edu.tr

2 Management and Organization Doctorate Programme, Institute of Social Sciences, Uludağ University, Bursa Turkey. Email: hakesatn@hotmail.com

To cite this article: Özdemir, B., & Atan, E. (2018). The effect of the dark triad on organizational dissent: A Structural Equation Model. *Turkish Journal of Business Ethics*, 11, 275–298. <http://dx.doi.org/10.12711/tjbe.2018.11.2.0023>

In the literature on management and organization, interest in the negative aspects of organizational life has increased (Robinson & Bennet, 1995; Peterson, 2002; Appelbaum & Shapiro, 2006). The dark side of the personality has also taken its share of this increased interest (Spain et al., 2013). The concept of the dark triad was first used by Paulhus and Williams (2002) and has three clustered characteristics of the personality that are socially undesired (the dark triad): Machiavellianism, subclinical narcissism, and subclinical psychopathy (Jonason & Webster, 2010). Machiavellianism is defined as interpersonal strategies that defend self-interests, deception and manipulation (Jakobwitz & Evani, 2006). Subclinical narcissism indicates tending to have authority, status, and reputation; being appreciated; and garnering attention (Jonason et al., 2009). Additionally, for subclinical psychopathy, excitement seeking, irresponsibility, lack of empathy, interpersonal manipulation and antisocial behaviors can also be exhibited (Rauthmann & Kolar, 2012).

Kassing (1998) defined organizational dissent as a multi-stage process that expresses the conflicts and contradictory thoughts resulting from the experience of feeling apart from one's organization. Kassing (1997, 1998) suggested three types of dissent in organization. Articulated dissent involves stating dissent directly and openly to superiors. Latent dissent includes conveying the ideas to ineffective audiences (i.e., colleagues) rather than those at the top with organizational strength. Displaced dissent expresses criticism about the organization to external listeners (i.e., friends, family, significant others). Moreover, articulated dissent can be analyzed in two sub-dimensions: constructive articulated dissent and questioning articulated dissent. In questioning articulated dissent, employees convey their disagreements and opposing thoughts to their managers without hesitation. In constructive articulated dissent, however, this is actualized more moderately (Kaya, 2016).

In the last 30 years, the scientific accumulation of organizational dissent has demonstrated many factors to contribute to the decision about when and to whom employees will dissent (Graham, 1986; Hegstrom, 1990; Kassing, 1997, 1998, 2000a, 2000b, 2002; Kassing & DiCioccio, 2004; Kassing & McDowell, 2008; Ötken & Cenççi, 2015; Buckner et al., 2018). Undoubtedly, one of these factors is considered to be personality traits (De Dreu, 2000, Kassing & Avtgis, 1999, 2001; Ötken & Cenççi, 2013, 2015). This research investigates the interactions between the dark side of the personality and organizational dissent. The dark side of the personality has been examined with regard to the dark triad. Moreover, organizational dissent has been examined in terms of constructive articulated dissent, questioning articulated dissent, latent dissent, and displaced dissent. Hence, the hypotheses based on the listed previous empirical studies are as follows:

- H₁: Machiavellianism positively affects perceived organizational dissent (constructive articulated dissent, questioning articulated dissent, latent dissent, displaced dissent).
- H₂: Narcissism positively affects perceived organizational dissent (constructive articulated dissent, questioning articulated dissent, latent dissent, displaced dissent).
- H₃: Psychopathy positively affects perceived organizational dissent (constructive articulated dissent, questioning articulated dissent, latent dissent, displaced dissent).

The sample of the research is composed of 322 white-collar employees who had been contacted from private-sector firms in the city of Bursa using the convenience sampling method. The sample size has been stated as needing to be at least five times the number of observed variables (Gorsuch, 1983, Bryman & Cramer, 2001). The number of variables in the research is 37, and receiving responses from 322 people is considered sufficient for performing the statistical analysis.

In the data collection process, a personal information form, the Dark Triad Scale (DT-S) and the Organizational Dissent Scale (OD-S) have been used. The DT-S was developed by Jonason and Webster (2010), and the Turkish adaptation performed by Özsoy & Ardiç (2017) has been used in this research. The OD-S, developed by Kassing (1998), has been utilized for measuring organizational dissent. The scale was adapted to Turkish by Ötken & Cenkci (2013; Cenkci & Ötken, 2014). As a result of the adaptation process, four sub-dimensions emerged. In this research, the Turkish adaptation of the OD-S has been used.

Exploratory factor analysis has been used to determine the factor structures of the DT-S and OD-S. The DT-S is split into three factors in accordance with the literature. It has a KMO value of .847, and Barlett's test value ($X^2 = 1532,25$) is significant ($p < 0.001$). The three factors explain 63.64% of the total variance. Cronbach's alpha for the reliability of scale is .851. The OD-S is gathered under four factors, similar to the literature. The point that needs to be emphasized here is that articulated dissent is divided into two dimensions: constructive articulated dissent and questioning articulated dissent (Kaya, 2016); the scale is divided into a total of four factors (Ataç & Köse, 2017; Ötken & Cenkci, 2013). The KMO value for the scale is .831, and Barlett's test value ($X^2 = 2599,746$) is significant ($p < 0,001$). The four factors explain 69,38% of the total variance. Cronbach's alpha for the scale is .819, which shows it to be a reliable measurement tool.

After conducting the exploratory factor analysis to examine the factor structure, confirmatory factor analysis was then performed to test the measurement model. Confirmatory factor analysis was performed using the factor structure obtained in the exploratory factor analysis. The results of the confirmatory factor analysis show the

goodness-of-fit indices for DT-S ($X^2/df = 3.297$; $RMSEA = .085$; $GFI = .924$; $CFI = .921$; $NFI = .892$; $TLI = .898$) and OD-S ($X^2/df = 1.969$; $RMSEA = .055$; $GFI = .930$; $CFI = .962$; $NFI = .927$; $TLI = .954$) to be at acceptable levels (Marsh, 2012; Hooper et al., 2008; Simon et al., 2010). After assessing the factor loadings and goodness-of-fit values, the average variance extracted (*AVE*) and compound reliability (*CR*) have been evaluated for DT-S and OD-S. The *AVE* values for DT-S (Machiavellianism = .56; Narcissism = .36; Psychopathy = .58), *AVE* values for OD-S (latent dissent = .68; constructive articulated dissent = .65; questioning articulated dissent = .44; displaced dissent = .66), *CR* values for DT-S (Machiavellianism = .83; Narcissism = .69; Psychopathy = .85), and *CR* values for OD-S (latent dissent = .89; constructive articulated dissent = .88; questioning articulated dissent = .79; displaced dissent = .84) are all satisfactory (Fornell & Larcker, 1981). These results provide evidence of convergent and divergent validity (Fornell & Larcker, 1981).

The structural model was tested after the measurement model. The goodness-of-fit indices show the proposed structural equation model to have good model-data fit. Hence, most indices are in the range of the recommended values ($X^2/df = 2.280$; $RMSEA = .063$; $GFI = .856$; $CFI = .897$; $NFI = .832$; $TLI = .884$). Paths in the structural model have been examined as well as the predictions for the parameters. Based upon the empirical results for the model, H_1 and H_2 have been rejected while H_3 is supported. Results show narcissism to affect displaced dissent significantly ($p < 0.05$) and negatively (-0.242). Psychopathy, on the other hand, significantly affects constructive articulated dissent (.486), displaced dissent (.384), and latent dissent (.298; $p < 0.001$). Moreover, Machiavellianism doesn't affect organizational dissent.

This research contributes to the literature within the perspective of resource-based theory. Theory has macro-levels of analysis in the management and organization literature. However, this research draws attention to the micro-side of the theory and attempts to explain its hypothesis. For this purpose, the research aims to investigate the effect of the dark triad on organizational dissent. Research results show narcissism to affect displaced organizational dissent negatively. Psychopathy has also been determined to influence constructive articulated dissent, displaced dissent, and latent dissent positively.

Resource-based theory suggests that firms must create imitation barriers for sustainable competitive advantages. One of the most important resources for this is human capital, but human capital is risky as it can be transferred easily; it is unstable for the firm unlike other capitals like culture, machines, or plants. As such, firms have to manage their human resources for sustainable competitive advantage. Within this process investigating employees' personality characteristics and their dissent in organization is fundamental. If employees have a dark side to their personality and organizational-dissent behaviors, leaving the organization will be much easier

for them. In the end, this could result from a broken imitation barrier and loss of sustainable competitive advantage.

Kaynakça/References

- Appelbaum, S. H., & Shapiro, B. T. (2006). Diagnosis and remedies for deviant workplace behaviors. *Journal of American Academy of Business*, 9(2), 14–20.
- Ataç, L. O. & Köse, S. (2017). Örgütsel demokrasi ve örgütsel muhalefet ilişkisi: Beyaz yakalılar üzerine bir araştırma. *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, 46(1), 117–132.
- Aydoğan, E. & Serbest, S. (2016). İş yerinde karanlık üçlü: Bir kamu kuruluşunun iç denetim biriminde araştırma. *Sayıştay Dergisi*, 101, 97–121.
- Bagozzi, R. P., & Yi, Y. (2012). Specification, evaluation, and interpretation of structural equation models. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 40(1), 8–34.
- Barney, J. B. (1991). Firm resources and sustained competitive advantage. *Journal of Management*, 17(1), 99–120.
- Barney, J. B. & Clark, D. N. (2007). *Resource-based theory: Creating and sustaining competitive advantage*. New York, NY: Oxford University Press.
- Bryman, A., & Cramer, D. (2001). *Quantitative data analysis with SPSS release 10 for Windows*. New York, NY: Routledge.
- Buckner, M. M., Ledbetter, A. M., & Payne, H. J. (2018). Family communication patterns as predictors of organizational dissent: A replication study. *Communication Studies*, 69(3), 326–335.
- Büyüköztürk, Ş., Kılıç Çakmak, E., Akgün, Ö. E., Karadeniz, Ş. & Demirel, F. (2008). *Bilimsel araştırma yöntemleri*. Ankara: Pegem Yayınları.
- Cenkci, A. T., & Ötken, A. B. (2014). *Organization-based self-esteem as a moderator of the relationship between employee dissent and turnover intention*. 10th International Strategic Management Conference on June 19-21, 2014 in Rome, Italy. *Procedia Social and Behavioral Sciences*, 150(2014), 404–412.
- Coff, R., & Raffiee, J. (2015). Toward a theory of perceived firm-specific human capital. *Academy of Management Perspectives*, 29(3), 326–341.
- Cohen, J. (1988). *Statistical power analysis for the behavioral sciences Hillsdale*. New Jersey, NJ: Erlbaum.
- De Dreu, C. K. W., & De Vries, D. K. (2000). Minority dissent in organizations: Factors influencing willingness to dissent. *Journal of Applied Social Psychology*, 30(12), 2451–2466.
- Ertekin, Y. & Yurtsever, G. (2001). Yönetimde narsizm üzerine bir deneme. *Amme İdaresi Dergisi*, 34(3), 37-46.
- Farrell, D. (1983). Exit, voice, loyalty, and neglect as responses to job dissatisfaction: A multidimensional scaling study. *Academy of Management Journal*, 26, 596–607.
- Furnham, A., Richards, S. C., & Paulhus, D. L. (2013). The Dark Triad of personality: A 10 year review. *Social and Personality Psychology Compass*, 7, 199–216.
- Fornell, C., & Larcker, D. F. (1981). Evaluating structural equation models with unobservable variables and measurement error. *Journal of Marketing Research*, 18(1), 39–50.
- George, D., & Mallery, P. (2010). *SPSS for Windows Step by step: A simple guide and reference 17.0 update*. Boston, MA: Pearson.

- Gorsuch, R. L. (1983). *Factor analysis*. New Jersey, NJ: Erlbaum
- Jonason, P. K., & Webster, G. D. (2010). The dirty dozen: A concise measure of the Dark Triad. *Psychological Assessment, 22*, 420–432.
- Gorden, W.I., & Infante, D.A. (1987). Employee rights: Content, argumentativeness, verbal aggressiveness and career satisfaction. In C. A. B. Osigweh (Ed.), *Communicating employee responsibilities and rights: A modern management mandate* (pp. 149–163). Westport, CT: Greenwood.
- Graham, J. W. (1986). Principled organizational dissent: A theoretical essay. In B. M. Staw & L. L. Cummings (Eds.), *Research in organizational behavior* (pp. 1–52). Greenwich, Conn.: JAI.
- Gürbüz, S. & Şahin, F. (2016). *Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri felsefe-yöntem-analiz*. Ankara: Seçkin Yayınevi.
- Hegstrom, T. G. (1990). Mimetic and dissent conditions in organizational rhetoric. *Journal of Applied Communication Research, 18*, 141–152.
- Hirschman, A.O. (1970). *Exit, voice, and loyalty*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Hooper, D., Coughlan, J., & Mullen, M. (2008). Structural equation modelling: Guidelines for determining model fit. *Electronic Journal of Business Research, 6*(1), 53–60.
- In' nami, Y., & Koizumi, R. (2013). Structural equation modeling in educational research: A primer. In M. S. Khine (Ed.), *Applications of structural equation modeling in educational research and practice* (pp. 23–1). Rotterdam: Sense Publishers.
- Jonason, P. K., Li, N. P., Webster, G. W., & Schmitt, D. P. (2009). The Dark Triad: Facilitating short-term mating strategy in men. *European Journal of Personality, 23*, 5–18.
- Jakobwitz, S., & Egan, V. (2006). The Dark Triad and normal personality traits. *Personality and Individual Differences, 40*(2), 331–339.
- Kanbur, A. & Kanbur, E. (2015). Lider-üye etkileşiminin örgütsel sinizme etkisi: Algılanan içsellik statüsünün aracılık rolü. *Journal of World of Turks, 7*(2), 193–216.
- Kanbur, E. (2018). Effects of narcissism on organizational dissent. *Journal of Organizational Behaviour Research, 3*(1), 169–181.
- Kassing, J. W. (1997). Articulating, antagonizing, and displacing: A model of employee dissent. *Communication Studies, 48*, 311–332.
- Kassing, J. W. (1998). Development and validation of the organizational dissent scale. *Management Communication Quarterly, 12*, 183–229.
- Kassing, J. W. (2000a). Exploring the relationship between workplace freedom of speech, organizational identification, and employee dissent. *Communication Research Reports, 17*, 387–396.
- Kassing, J. W. (2000b). Investigating the relationship between superior-subordinate relationship quality and employee dissent. *Communication Research Reports, 17*, 58–70.
- Kassing, J. W. (2002). Speaking up: Identifying employees' upward dissent strategies. *Management Communication Quarterly, 16*, 187–209.
- Kassing, J. W., & Armstrong, T. A. (2001). Examining the association of job tenure, employment history, and organizational status with employee dissent. *Communication Research Reports, 18*, 264–273.
- Kassing, J. W., & Armstrong, T. A. (2002). Someone's going to hear about this: Examining the association between dissent-triggering events and employees' dissent expression. *Management Communication Quarterly, 16*, 39–65.

- Kassing, J. W., & Avtgis, T. A. (1999). Examining the relationship between organizational dissent and aggressive communication. *Management Communication Quarterly*, 13, 76–91.
- Kassing, J. W., & Avtgis, T. A. (2001). Dissension in the organization as a function of control expectancies. *Communication Research Reports*, 18, 118–127.
- Kassing, J. W. (2008). Consider this: A comparison of factors contributing to expressions of employee dissent. *Communication Quarterly*, 56, 342–355.
- Kassing, J. W., & DiCioccio, R. L. (2004). Testing a workplace experience explanation of displaced dissent. *Communication Reports*, 17, 111–120.
- Kassing, J. W., & McDowell, Z. (2008). Talk about fairness: Exploring the relationship between procedural justice and employee dissent. *Communication Research Reports*, 25, 1–10.
- Kaya, Ç. (2016). Kontrol odağı ve örgütsel muhalefet arasındaki ilişki üzerine bir araştırma. *Marmara Üniversitesi Öneri Dergisi*, 12(46), 81–96.
- Kavak, B. (2013). *Pazarlama ve pazar araştırmaları*. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Kline, R. B. (2011). *Principles and practice of structural equation modeling*. New York, NY: The Guilford Press.
- Marsh, H. W. (2012). Application of confirmatory factor analysis and structural equation modeling in sport and exercise psychology. In G. Tenenbaum & R. C. Eklund (Eds.), *Handbook of sport psychology* (pp. 737–799). New Jersey, NJ: John Wiley & Sons.
- McDonald, M. M., Donnellan, M. B., & Navarrete, C. D. (2012). A life history approach to understanding the Dark Triad. *Personality and Individual Differences*, 52, 601–605.
- O’Boyle, E. H. Jr, Forsyth, D. R., Banks, G. C., & McDaniel, M. A. (2012). A meta-analysis of the Dark Triad and work behavior: A social exchange perspective. *Journal of Applied Psychology*, 97, 557–579.
- Ötken, A. B., & Cenkci, T. (2013). A study on the relationship between the big five personality model and organizational dissent. *Öneri*, 19(10), 41–51.
- Ötken, A. B., & Cenkci, T. (2015). Big five personality traits and organizational dissent: The moderating role of organizational climate. *Business and Economics Research Journal*, 6(2), 1–23.
- Özer, Ö., Uğurluoğlu, Ö., Kahraman, G. & Avcı, K. (2016). Hemşirelerin karanlık kişilik özelliklerinin sosyo-demografik değişkenler açısından incelenmesi. *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 14(3), 205–218.
- Özsoy, E., Rauthmann, J. F., Jonason, P. K., & Ardıç, K. (2017). Reliability and validity of the Turkish Versions of Dark Triad Dirty Dozen (DTDD-T), Short Dark Triad (SD3-T), and Single Item Narcissism Scale (SINS-T). *Personality and Individual Differences*, 117, 11–14.
- Özsoy, E. & Ardıç, K. (2017). Karanlık üçlü’nün (narsisizm, makyavelizm ve psikopati) iş tatminine etkisinin incelenmesi. *Yönetim ve Ekonomi*, 24(2), 391–406.
- Paulhus, D. L., & Williams, K. M. (2002). The Dark Triad of Personality: Narcissism, Machiavellianism and Psychopathy. *Journal of Research in Personality*, 36, 556–563.
- Peterson, D. K. (2002). Deviant workplace behavior and the organization’s ethical climate. *Journal of Business and Psychology*, 17(1), 47–61.
- Rauthmann, J. F., & Kolar, G. P. (2012). How “dark” are the Dark Triad traits? Examining the perceived darkness of narcissism, machiavellianism, and psychopathy. *Personality and Individual Differences*, 53, 884–889.

- Robinson, S. L. & Bennett, R. Y. (1995). A typology of deviant work place behavior: A multidimensional scaling study. *Academy of Management Journal*, 38(2), 555–572.
- Saa-Perez, P. D., & Garcia-Falcon, J. M. (2002). A resource-based view of human resource management and organizational capabilities development. *International Journal of Human Resource Management*, 13(1), 123–140.
- Schermelleh-Engel K., Moosbrugger H., & Muller, H. (2003). Evaluating the fit of structural equation models: Tests of significance and descriptive goodness-of-fit measures. *MPR-Online*, 8, 23–74.
- Schyns, B. (2015). Dark personality in the workplace: Introduction to the special issue. *Applied Psychology: An International Review*, 64, 1–14.
- Simon D., Kriston L., Loh A., Spies C., Scheibler F., Wills C., & Harter M. (2010). Confirmatory factor analysis and recommendations for improvement of the Autonomy-Preference-Index (API). *Health Expectations*, 13, 234–243.
- Skeem, J. L., Polaschek, D. L. L., Patrick, C. J., & Lilienfeld, S. O. (2011). Psychopathic personality: Bridging The Gap between scientific evidence and public policy. *Psychological Science in the Public Interest*, 12, 95–162.
- Spain, S. M., Harms, P. D., & Lebreton, J. M. (2013). The dark side of personality at work. *Journal of Organizational Behavior*, 1–19.
- Özdemir, B. & Tekin, E. (2018). Örgütsel sinizmin örgütsel vatandaşlık davranışı üzerindeki etkisinin yapısal eşitlik modeli ile incelenmesi. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 10(2), 129–150.
- Taşçı, D. & Yalçınkaya, A. (2015). Türkiye’de örgütsel sinizm araştırmalarının genel görünümü. R. Ö. Kutanis (Ed.), *Türkiye’de örgütsel davranış çalışmaları I* içinde. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Tompkins, P. K., & Cheney, G. (1983). Account analysis of organizations: Decision making and identification. L. L. Putnam & M. E. Pacanowsky (Eds.), *Communication and organizations: An interpretive approach* (pp. 179–210). Beverly Hills, CA: Sage.

Ekler

Ek 1

Aşağıda sizi tanımlayan bazı ifadeler yer almaktadır. Bu ifadeleri değerlendirirken sahip olmak istediğiniz değil şu anda sahip olduğunuz özelliklerinizi göz önünde bulundurarak ne kadar katıldığınızı değerlendiriniz.

	1. Kesinlikle katılmıyorum	2. Katılmıyorum	3. Ne katılmıyorum ne katılmıyorum	4. Katılıyorum	5. Kesinlikle katılıyorum
1. İstedığimi elde etmek için başkalarını manipüle etmeye eğilimliyim.					
2. İstedığimi elde etmek için hileye başvurmaşluğum ya da yalan söylemişliğim vardır.					
3. İstedığimi elde etmek için pohpohlamaya başvururum.					
4. Kendi çıkarım için başkalarını kullanmaya eğilimliyim.					
5. Pişmanlık duymamaya meyilliyim.					
6. Davranışlarımın ahlaki boyutunu umursamamaya eğilimliyim.					
7. Duyarsız ya da duygusuz olmaya eğilimliyim.					
8. Alaycı davranmaya eğilimliyim.					
9. Başkalarının bana hayranlık duymasını istemeye eğilimliyim.					
10. Başkalarının beni dikkate almasını istemeye eğilimliyim.					
11. Prestij ya da statü arayışında olmaya eğilimliyim.					
12. Başkalarından özel iyilikler beklemeye eğilimliyim.					

Ek 2

Aşağıda işyerinizde sergilediğiniz davranışlara ait ifadeler yer almaktadır. Bu ifadelere ne kadar katıldığınızı değerlendiriniz.

	1. Kesinlikle katılmıyorum	2. Katılmıyorum	3. Ne katılıyorum ne katılmıyorum	4. Katılıyorum	5. Kesinlikle katılıyorum
1. İşyerinde uygulamaları sorgulamaya veya karşıt fikirleri dile getirmeye çekinirim.					
2. Yararlı olmayan örgütsel değişikliklerle ilgili eleştirilerimi amirim ve/veya yönetimdekilerle paylaşıyorum.					
3. İşyeri kararlarını sorguladığımda bunları amirim veya yönetimden biriyle paylaşıyorum.					
4. Yönetime veya amirime işyerimdeki verimsizliği düzeltecek önerilerde bulunurum.					
5. İşyerinde alınan kararlar ile hemfikir olmadığımda bunu amirime söylemem.					
6. Çalışanların haksız muamele gördüğüne inandığımda bunu yönetime söylerim.					
7. Yönetimle onlarla aynı fikirde olmadığım konuları paylaşmam.					
8. İşyeri politikalarını sorgulamaya çekinirim.					
9. Yönetimi sorgulamam.					
10. Evde iş ile ilgili endişelerimi tartışmaktan kaçınırım.					
11. Ailemin önünde işle ilgili konularda şikayet etmem.					
12. İşyerinde alınan kararlarla ilgili endişelerimi aile üyeleriyle ve iş dışındaki arkadaşlarla tartışırım.					
13. Ailemin ve iş dışındaki arkadaşlarımla yanında işyeri ile ilgili sıkıntılarımı nadiren dile getiririm.					
14. İşyeri dışından insanlarla işle ilgili endişelerim hakkında konuşurum.					
15. İşte konuşmaktan rahatsız olduğum işyeri kararları hakkında ailemle ve arkadaşlarımla konuşurum.					
16. Bu işyerindeki verimsizlikleri diğer çalışanların önünde eleştiririm.					
17. Diğer çalışanlara işyerindeki uygulamalarla ilgili hislerimi belli ederim.					
18. İşyeri kurallarıyla ilgili memnuniyetsizliğimi diğer çalışanlarla paylaşıyorum.					
19. Diğer çalışanlar işyerindeki değişikliklerle ilgili şikayet ettiklerinde onlara katılırım.					
20. Diğer çalışanlara neredeyse hiç iş ile ilgili şikayetlerde bulunmam.					

Akyığıtzade Musa ve Himayecilik Düşüncesi

Kenan Demir¹

İstanbul Medipol Üniversitesi

Öz

Osmanlı Devleti'nde 1830'larda ülkede ikamet eden yabancılar ve İstanbul'daki yabancı konsoloslarındaki elçiler vasıtasıyla ülkeye giren serbest ticaret düşüncesi 1880'lere kadar ülkede rakibi olmayan bir düşünce sistemi olmuştur. Öncelikle 1870'lilerde dönemin basımında serbest ticaret ilkesi ışığında imzalanan 1838 ticaret anlaşmasının Osmanlı iktisadına verdiği zararlar anlatılmış ve 1880'lerde ise bu düşünceye karşı ilk itiraz sesleri yükselmiştir. Tercüman-ı Hakikat'ta Ahmet Mithat ve Mizan'da Mizancı Murat ülkenin iktisadi açıdan kalkınması için koruyucu gümrük tarifeleri uygulanmasını ve sanayinin himaye edilmesini istemişlerdir. Bu dönemde Harbiye Askeri Okulu'nda iktisat dersleri veren Kazanlı Akyığıtzade Musa da himaye düşüncesini benimsemiş ve 1896 senesinde yazdığı İktisad yahud İlm-i Servet: Azadeği-i Ticaret ve Usul-i Himaye adlı eserinde Osmanlı'nın iktisadi kalkınması için devletin sanayiye gümrük duvarları ile koruması gerektiğini ifade etmiştir. Bu çalışmada Akyığıtzade Musa'nın İktisad yahud İlm-i Servet: Azadeği-i Ticaret ve Usul-i Himaye ve İlm-i Servet veyahut İlm-i İktisad adlı kitapları ışığında himayeci iktisadi görüşleri değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler

Osmanlı Devleti • Himayeci iktisat düşüncesi • Akyığıtzade Musa

¹ Kenan Demir (Dr. Öğr. Üyesi), İstanbul Medipol Üniversitesi, İşletme ve Yönetim Bilimleri Fakültesi, İstanbul.

Eposta: kdemir@medipol.edu.tr Orcid No: 0000-0003-1508-5978

Atf: Demir, K. (2018). Akyığıtzade Musa ve himayecilik düşüncesi. *İş Ahlakı Dergisi* 11, 299–327.

<http://dx.doi.org/10.12711/tjbe.2018.11.2.0031>

Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyıla kadar ülkenin iktisadi politikaları geleneksel iktisat politikaları doğrultusunda yürütülmüştür. Osmanlı Devleti, halkın tüketim harcamalarında sıkıntı çekmemesi ve piyasada kıtlık yaşanmaması için ithalatı teşvik etmiş ve ülke içerisinde mal bolluğunun olmasına çalışmıştır. 19. yüzyılın ilk yıllarında Avrupa'da sanayi devrimi sonrası çok fazla ürün ucuz olarak ülkeye girmeye başlamış ve İngiltere gelişen sanayisi için yeni pazar olarak Osmanlı Devleti'ni seçmişti. Bu amaç çerçevesinde İngiltere Osmanlı Devleti'nin iktisadi politikalarını kendi amaçları doğrultusunda yönlendirmek gayesiyle girişimlerde bulunmuş ve Osmanlı'nın serbest iktisat düşüncesini benimsemesi için İstanbul'a birçok özel elçi yollamıştır. Bu elçilerden biri de David Urquhart'tır. 1831 senesinde İstanbul İngiliz konsolosluğunda katip olarak çalışan Urquhart, Osmanlı'nın İngiliz ekonomi çıkarları doğrultusunda serbest iktisat düşüncesine uygun bir ülke olduğunu belirtmiştir. Gedik ve yed-i vahit gibi tekelci yöntemlerin kaldırılmasıyla Osmanlı Devleti'nin İngiltere için önemli bir pazar olacağını ve Osmanlı Devleti'nin de bu ticaretten fayda sağlayarak bölgede Rusya'ya karşı güçleneceğini ifade etmiştir. Urquhart'ın ve ülkede ikamet eden diğer yabancı vatandaşların çalışmasıyla serbest iktisat düşüncesi fikirleri yayılmaya başlamıştır. Bu kişiler İngiliz ekonomi çıkarları ekseninde bir ticaret anlaşması için girişimlerde bulunmuşlardır. 1838 senesinde dönemin konjonktüründen faydalanarak Osmanlı'yla serbest ticaret anlaşması imzalanmasını başarmışlardır. Bu anlaşma ile ülkede gümrük oranları %8 olarak belirlenmiştir. Bu da ülkenin İngiltere başta olmak üzere Avrupa devletlerin pazarı durumuna gelmesine neden olmuştur.

Bu dönemde İzmir'de gazetecilik yapan ve daha sonra Osmanlı Devleti'nin çıkarttığı *Moniteur Ottoman*'ın yönetimini üstlenen Alexandre Blacque Bey de ülkenin iktisadi geleceğinin serbest iktisat düşüncesi doğrultusunda yürütülmesini istemiştir. Blacque Bey'in devletin resmi gazetesinin Fransızca bölümünün yönetimine getirilmesi devletin de bu düşüncüyü benimsediğinin göstergesi olarak değerlendirilebilir. Ülkede 1840 senesinde yayımlanan *Ceride-i Havadis*, serbest iktisat düşüncesinin savunuculuğunu yapan önemli bir yayım organıdır. Gazetenin sahibi Churchill, Ermeni yazarlar aracılığıyla korumacılık-serbest ticaret düşüncesine dair tartışmaları gazete sütunlarına taşıyarak kamuoyunu etkilemeye çalışmıştır. Devlet idarecilerine serbest ticaret düşüncesini öneren Churchill, Osmanlı'nın uluslararası işbölümü doğrultusunda ziraatta ihtisaslaşmak suretiyle kalkınmasını istemiştir. 1840'lardan sonra serbest ticaret düşüncesi ülkede tek hâkim iktisat düşüncesi olmuş ve 1850'lilerde ise bu düşünce doğrultusunda ilk iktisat kitapları yazılmıştır. Serendi Arşizen ve Sehak Abru kitaplarını serbest ticaret düşüncesinin ilkeleri doğrultusunda yazmışlardır. Bu iki eserle birlikte ülkede liberal sistemin ilkeleri daha akademik bir üslupla ifade edilmiştir. 1860'tan itibaren sayıları artarak yayımlanan özel gazeteler, iktisadi sorunları serbest ticaret ilkesi doğrultusunda ele almış ve birçok gazetede serbest ticaret doğrultusunda yazılmış iktisat kitapları tefrika edilmiştir.

1870’li yıllarda ülkede serbest ticaret düşüncesine ilkesel anlamda değil ama 1838 ticaret anlaşmasına yönelik ilk ciddi eleştiriler yapılmaya başlanmıştır. *Hürriyet* gazetesinde Namık Kemal ve Ziya Paşa 1838 ticaret anlaşmasının zamanlamasının yanlış olduğunu vurgulamış ve ticaret anlaşması sonrası ülkede sanayi üretiminin ortadan kalktığını belirtmişlerdir. 1870’lerin sonunda ülkenin iktisadi geriliğinin nedeni olarak doğrudan serbest ticaretin ilkelerini gösteren Ahmet Mithat, iktisaden kalkınmak için ülkenin gerçekleriyle bağdaşan bir milli bir iktisat düşüncesini öneren kişidir. Ahmet Mithat Merkantilizm, Alman Tarihçi okulu ve serbest ticaretin bazı ilkelerini mezcederek ülkenin koruyucu gümrük politikalarını uygulamasını ve sanayiye himaye etmesi gerektiğini savunmuştur. 1880’lerde gerek basındaki yazılarıyla gerekse telif ettiği ekonomi kitaplarıyla himaye politikalarını savunan Ahmet Mithat’a destek olan diğer bir düşünür Kazan göçmeni olan Akyiğitzade Musa’dır. 1887’de İstanbul’a gelen, Mülkiye’de eğitimi sürdüren Akyiğitzade, Mülkiye’de mezun olduktan sonra 1892’de Harbiye Okulu’nda iktisat dersleri vermeye başlamıştır. Akyiğitzade, 1896 senesinde yazdığı *İktisad yahud İlm-i Servet: Azadeği-i Ticaret ve Usul-i Himaye* adlı eserinde bürokratlara himaye düşüncesini önermiş ve ülkede himaye politikaların uygulanmasını istemiştir. 1898 senesinde ise *İlm-i Servet veyahut İlm-i İktisad* adlı ders kitabını yazmıştır. Harbiye Okulu’nda ders kitabı olarak okutulan kitap klasik iktisat ilkeleri ışığında yazılmasına karşın bu eserde de himaye düşüncesinin faydalarına değinmiştir. Bu çalışmada Akyiğitzade’nin bu iki eser ışığında himaye iktisat düşüncesi değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Çalışmanın amacı 1880’lerden sonra ülkede serbest ticaret düşüncesi haricinde iktisat düşüncesinin olduğunu göstermektir. Osmanlı Devleti’nde her zaman devleti ön planda tutan ve ekonomiye doğrudan müdahale eden bir iktisat politikası geliştirilmesine karşın 1830’larda ülkenin kadim iktisat geleneğine ters düşen ve devleti iktisadi anlamda minimize eden bir düşünce sistemi ülkeye girmiştir. Bu düşünce paralelinde imzalanan 1838 ticaret anlaşmasıyla ülkede serbest ticaret düşüncesinin ilkeleri uygulanmış ve bu düşünce 1880’lere kadar ülkede tek hakim düşünce olmuştur. Çalışmada değinileceği gibi 1880’li yıllardan itibaren serbest ticaret düşüncesinin bu ülkenin iktisadi gerçekleriyle uyuşmadığına dair görüşler belirten iktisatçılar olmuştur. Devletin ekonomiye doğrudan müdahale etmesini isteyen ve gümrük duvarları ile ülkede sanayileşmenin sağlanacağı dile getiren bu iktisatçılar ülkede himayeci iktisat politikaların uygulanmasını istemişlerdir. Bu iktisatçılar arasında olan Akyiğitzade Musa’nın çalışmanın konusu olarak seçilmesinin nedeni ise ülkede ilk defa serbest ticaret düşüncesi ile himaye düşüncesini karşılaştırarak himaye düşüncesinin Osmanlı gibi iktisaden geri kalmış ülkelerin sanayileşmesi için tek çıkar yol olduğunu vurgulamasıdır.

Akyiğitzade Musa’nın Hayatı

Akyiğitzade, 1865 senesinde Rusya’nın Penza şehrinde doğmuş, ilk eğitimini Penza şehrinde aldıktan sonra Penza lisesine devam etmiş ve 1885 senesinde mezun

olmuştur (Ülken, 1979, s. 216). Üniversiteye gitmek için Moskova ve Kazan üniversitelerine müracaat etmesine karşın Rus hükümetinin devlete hizmet eden Türkler dışındaki kişileri üniversiteye kabul etmediğinden üniversiteye kabul edilmemiştir (Türkoğlu, 2006, s. 213). Akyiğitzade, 1885 senesinde Kazan edebiyatının Batılı anlamda ilk örneği Hüsameddin Molla adlı hikâye kitabını yazmıştır. Akyiğitzade bu eserde, Kazan Türk toplumunda seçtiği hikâye kahramanlarıyla Türk toplumunda hüküm süren usulleri eleştirmiş, toplumsal yaşama bir nebze özgürlük getirmek arzusunda olmuştur (Taymaz, 1966, s. 134). Eser, 1901 senesinde Osmanlı Türkçesine çevrilerek İstanbul'da tekrardan yayımlanmıştır (Türkoğlu, 2006, s. 213). Akyiğitzade, bir dönem Gaspıralı İsmail'in çıkarttığı *Tercüman* gazetesinde çalışmıştır (Türkoğlu, 2006, s. 213). Akyiğitzade'nin ilk eseri ülkesinde iyi karşılanmamış ve aşırı tepki görmüştür. Akyiğitzade da bu tepkiyi ileri sürerek 1887 senesinde okumak için İstanbul'a gelmiştir (Ülken, 1979, s. 216). İstanbul'da Mülkiye'ye girmiş ve burada 1891 senesinde mezun olmuştur. 1892 senesinde ise padişahın iradesiyle Harbiye Mektebi Rusça muallimliğine atanmıştır (Çetinkaya, 1969, s. 468). Harbiye Mektebi'nde iktisat dersleri de vermiş, 1892 senesinde ek görev olarak Galata Gümrük İdaresi'nde, iki ay sonra da Sirkeci Gümrük Merkezi'nde idari görevlerde bulunmuştur (Türkoğlu, 2006, s. 213). Akyiğitzade, 1896 senesinde İktisad *yahud* *İlm-i Servet: Azadeği-i Ticaret ve Usul-i Himaye* adlı eserini ve 1898 senesinde ise *İlm-i Servet veyahut İlm-i İktisad* adlı ekonomi kitaplarını yazmıştır (Albayrak ve diğerleri, 2016, s. 30). 1897 senesinde ise *Avrupa Medeniyetinin Esasına Bir Nazar* isimli tarih kitabını neşretmiştir (Akyiğitzade Musa, 1315, s. 1-85). Bu eserde İslam'ın medeniyetin merkezi olduğu, Kurtuba, Şam, Kahire ve Bağdat'ın ilim ve fen merkezi olduğu dönemlerde Avrupa'nın cehalet içerisinde yaşadığını ifade etmiş ve Avrupa'nın ilerlemesini bu birikimden istifade etmesiyle gerçekleştiğini belirtmiştir (Karaoğlu, 2008, s. 4). Harp Okulu'nda iktisat hocalığını 1910 senesinde kadar sürdüren Akyiğitzade'nin ikinci kitabı olan *İlm-i Servet veyahut İlm-i İktisad* adlı kitabı burada ders kitabı olarak okutulmuştur. Bu kitap Meclis-i Maarif Askeriye'nin aldığı karar sonucu yazılmıştır (Çavdar, 1982, s. 174-175).

Akyiğitzade, 1908 senesinde kurulan Türk Derneği'nin kurucu üyelerinden biriydi (Sarınay, 2004, s. 104). Derneğin yayım organı olarak çıkan *Türk Derneği* dergisinde yazıları çıkmıştır (Okay, 2006, s. 65-67). Dönemin serbest ticaret düşüncesinin temsilcisi ve İttihat ve Terakki hareketinin etkili kişisi Cavit Bey, düşüncelerinden dolayı Akyiğitzade'yi İstanbul'da uzaklaştırmak istemiş ve bu doğrultuda çalışmıştır (Çavdar, 1982, s. 204). 1909 senesinde *Metin* gazetesini çıkartan Akyiğitzade, gazetede meşrutiyet sistemini savunmasına rağmen İttihat ve Terakki'nin iktisadi politikalarına muhalefet ettiği için gazete gerekçe gösterilmeden 32. sayıdan sonra kapatılmıştır (Şenel-Pulat, 2018, s. 573-574). *Metin* gazetesi kapatıldıktan sonra farklı iki gazetenin birleşmesiyle *Üç Gazete* adlı gazeteyi çıkartılmış ama bu gazetedeki kısa sürede kapatılmıştır. (Karaoğlu, 2008: 4). 1910 senesinde Akyiğitzade'nin,

sivil olması gerekçe gösterilerek Harp Okulu ve Harp Akademisi'ndeki hocalığına son verilmiştir. Önce İzmir'e sonra Hama'ya devlet memuru olarak görevlendirilmek suretiyle İstanbul'dan uzaklaştırılmıştır (Ülken, 1979, s. 216). Sonra, 1914 senesinde Çapakçur Kaymakamlığı'na getirilmiş, 1916 senesinde bölgenin Ruslar tarafından işgal edilmesinden önce buradan zor şartlarla ayrılmış ve bu da ağır hastalanmasına neden olmuştur (Çetinkaya, 1969, s. 468–469). Hastalığından sonra İstanbul'a gelen Akyiğitzade önce Kazan'dan getirilen Katanov kütüphanesini düzenlemek için 1918 senesinde kütüphanede çalışmış (Abdullin, 1995, s. 176) ardından Süleymaniye Kütüphanesi Müdürlüğüne getirilmiş (Kaya, 2010, s. 121) ve ölene kadar bu görevi yürütmüştür (Albayrak ve ark., 2016, s. 28). Süleymaniye müdürlüğünde iken 1923 senesinde Çengelköy'ündeki evinde vefat etmiştir (Çetinkaya, 1969, s. 469).

Akyiğitzade, Alman Frederick List ve onun Fransa'daki temsilcisi Paul Cauwes'in görüşlerinden etkilenmiştir. List gibi mutlak bir himaye taraftarı değildi, List'in bebek endüstri ilkesini Akyiğitzade de eserlerinde vurgulamıştır (Toprak 2012, s. 115–116). Akyiğitzade, Mülkiye'de öğrenci iken iktisat hocası Ohannes Efendi'nin görüşlerini benimsememiş ve hocasının benimsediği serbest ticaretin zıddı olan himaye düşüncesini benimsemiş ve eserlerinde bu düşüncüyü savunmuştur (Mardin, 1985, s. 628). Meşrutiyet'in ilk yıllarında iktisadi olarak İttihatçılarla farklı görüşlere sahip olmasından dolayı Osmanlı Devleti'nde uygulanan ticaret politikalarını eleştirmiş ve sanayileşmenin ticaretin devlet tarafından kontrol edilmesiyle sağlanacağını vurgulamıştır (Türkoğlu, 2006, s. 213). Akyiğitzade, Kazan Türklerinden olduğu için serbest-i ticaret kavramının yerine azadeği ticaret kavramını kullanmıştır (Çakmak, 2011, s. 196). Rus sosyalistlerinden de etkilenen Akyiğitzade eserlerinde dönemin tüm Avrupa düşüncelerine değinmesi onun tek bir düşünce okulunun tesirinde kalmadığını gösterir (Mardin, 1985, s. 629). Akyiğitzade ikinci kitabında serbest iktisat düşüncesinin konularını ders kitabı olarak işlemesine karşın himaye politikalarına da değinmiştir (Çavdar, 1982, s. 175). Akyiğitzade, Eski Yunanca, Latince, Arapça, Farsça, Almanca, Rusça ve Fransızca dilleri bilmekteydi (Çetinkaya, 1969, s. 469).

Himaye Düşüncesinin Doğuşu ve Osmanlı'daki İlk Savunucuları

19. yüzyıl başlarında Almanya'nın sanayisi İngiltere'nin çok gerisinde idi. Bu dönemde Almanya kırtan fazla küçük devletlerden oluşmakta ve bu devletler iktisadi olarak gümrük duvarlarıyla birbirinden ayrılmasına karşın ülkenin gümrük duvarları yabancı devletlere açıktı. Yeni doğmaya başlayan Alman sanayisini ülkeye giren İngiliz mallarından korumak amacıyla Almanya'da iktisadi birliği tesis edecek bir gümrük birliği oluşturulmuştu. Bu gümrük birliği Almanya'da milli iktisadın ilk adımıydı. Bu adımın atılmasında en önemli katkıyı Frederick List yapmıştır (Turanlı, 1994, s. 120–121). Alman Tarihçi Okulu'n öncülerinden olan List, 1841 senesinde yayımladığı "*Politik Ekonominin Ulusal Sistemi*" adlı kitabıyla serbest ticaretin ilke-

lerini reddetmiştir. Kitabında serbest iktisat sisteminde teori ile pratik arasında büyük farkların olduğunu belirten List, serbest iktisatçıların teorilerini varsayımlar üzerine kurduklarını belirtmiş, uluslararası çatışmaları ve ulusal farkları dikkate almamaları sebebiyle eleştirmiştir. List serbest ticaret yanlısı iktisatçıların dünyada tüm ulusların bir arada barış içerisinde yaşadıkları varsayımını ütopya olarak değerlendirmiştir (Savaş, 2007, s. 425). Klasiklerin bu ilkelerine itiraz eden List, bireylerin millet halinde yaşadığını, bireylerin saadetinin milletin saadetine göre şekilleneceğini bu doğrultuda asıl olanın milli menfaatler olduğunu ve bu menfaatleri de korumanın her devletin birinci vazifesi olduğunu belirtmiştir. Milletlerin üretim kuvvet ve teknikleri aynı olmadığından her ülkede aynı iktisadi siyasetin tatbik edilemeyeceğini ifade etmiştir (Koloğlu, 1966, s. 135). List, Klasiklerin uluslararası iş bölümü teorisinin İngiliz çıkarları doğrultusunda taraflı olarak şekillendiğini ve diğer ülkelerin milli çıkarlarını dikkate almadığını belirtmiştir. İş bölümünün temel ilkesi her ülkenin tarım ve sanayi sektöründe bir denge sağlayarak üretim gerçekleştirmesiydi (Kazgan, 2006, s. 180) List'e göre uluslararası ticarete katılan tüm ülkelerin iktisadi gelişimi aynı seviyede değildi. Serbest iktisat düşüncesi sanayisi yeni gelişen ülkelerin aleyhine işlemekte ve sanayinin gelişmesini engellemekteydi. Bu nedenle List ülke sanayisini gümrüklerle korunması gerektiğini ifade etmiştir. Daha yolun başında olan bebek sanayilerin yabancı devletlerle rekabet edebilecek seviyeye gelinceye kadar ülkede koruyucu gümrük politikaların uygulanmasını istemiştir (Kazgan, 2006, s. 181). List, milletlerin iktisadi safhalarını avcılık, balıkçılık, çobanlık, ziraat ve sanayi ile ziraat, sanayi ve ticaret devirleri olarak sıralamıştır. Tüm milletlerin ana amacı son evre olan ziraat, sanayi ve ticaret evresine varmaktır. Bir ülkenin sanayileşmesinin ülkenin tüm iktisadi kuvvetlerini hızlandıracağını, üretimin çeşit ve miktarının artacağını ve ülkenin iktisaden refaha eriştireceğini belirtmiştir. Bir ülkenin sanayileşmesi için o ülkenin sanayinin himaye edilmesi gerektiğini vurgulamıştır (Koloğlu, 1966, s. 134–135). Tüm ülkelerin sanayileşmesini gerçekleştirdikten sonra serbest ticaretin tüm ülkelerde yaygınlaşacağını belirtmiştir (Savaş, 2007, s. 427).

List'in görüşleri Osmanlı'da 1870'lerin sonlarından itibaren itibar görmeye başlamıştır. Bu tarihten önce serbest iktisat düşüncesinin Osmanlı ekonomisine zararları ifade edilmesine karşın buna karşın çözüm önerileri getirilmemiştir. Himaye düşüncesini doğrudan savunmayan ve hatta serbest ticaret ilkelerini benimseyen Namık Kemal ve Ziya Paşa gibi yazarlar ülkede ilk defa serbest iktisat düşüncesine karşı eleştirilerine *Hürriyet* gazetesinde dile getirmişlerdir. Kemal, 1838 ticaret anlaşmasının imzalanmasını zamanlama açısından yanlış olduğunu, ülkede sanayi ve ticaretin geri iken bu anlaşmanın imzalanması ile sanayinin çöküşünün hızlandığını ve serbest ticaret ile ülkenin Avrupa'nın mamul mallarının pazarı haline geldiğini belirtmiştir. Kemal, sanayinin gelişmesi için himaye edilmesini dillendirmemesine karşın 1838 ticaret anlaşması hükümlerinin ülkedeki sanayinin gerilemesini hızlandırdığını belirtmiştir. Bu ifadeleri Kemal'in anlaşma öncesi uygulanan himaye politikalarının

devam etmesini istediğini gösterir (Demir, 2017, s. 77). Ziya Paşa da gazete sütunlarında 1838 ticaret anlaşmasının yabancılara sağladığı imtiyazlar sebebiyle ülkede adi ecnebi malların çoğaldığını ve halkın bu mallara rağbet etmesiyle ülke sanayinin çöktüğünü vurgulamış ve serbest ticaret anlaşmasıyla ülkenin iktisadi çöküşünün hızlandığını belirtmiştir (Demir, 2017, s. 78). Serbest ticaret anlaşmalarının ülke ekonomisine zararlarından bahseden diğer bir kişi de Cevdet Paşa'dır. Cevdet Paşa, serbest ticaret taraftarı olmasına karşın bu usulün benimsenmesiyle ülkede birçok zorluğun görüldüğünü de anlatmıştır. Doğru yolun uygulanabilmesi için ülkenin iktisadi yönden kalkınmış olması gerektiğini ifade eden Cevdet Paşa aksi takdirde belirli bir seviyeye ulaşmamış toplumlarda serbest ticaretin uygulanmasının birçok iktisadi zarar doğuracağını belirtmiştir (Sözen, 1998, s. 146–147). Cevdet Paşa, her bölgede ticaretin gelişmesinin olumlu faydalarının olduğunun söz konusu olamayacağını ifade etmiştir. Ülkede Avrupa ticaretin gelişmesiyle esnafın ortadan kalktığını, birçok sanayi şubesinin battığını ve Avrupalıların ülkeye birçok mal yığarak ülkenin birçok altının harice akmasına sebep verdiğini belirtmiştir (Çavdar, 1982, s. 67).

Osmanlı'da serbest ticaret düşüncesini ilkesel olarak reddeden ilk kişi Ahmet Mithat Efendi olduğu yukarıda belirtilmişti. Merkantilizm düşüncesinden etkilenmiş biri olarak Ahmet Mithat, Tanzimat'ın Osmanlı iktisadının Smith ve Ricardo iktisat anlayışının benimsenmesi sonucu gerilediğini belirtmiştir. Almanya'da List'in yaptığı gibi ülkede alternatif bir iktisat yaklaşımı önererek ülke değerleriyle bağdaşan bir milli iktisat yaratmak istemiştir (Sayar, 2006, s. 376–385). Ahmet Mithat, "*Ekonomi Politik*" ve "*Hallü'l Ukad*" adlı ekonomi kitaplarında ülkede hâkim olan İngiliz menşeli serbest ticaret görüşlerini eleştirmiş ve bu düşüncenin İngilizlerin milli iktisadı olduğunu belirtmiştir. Hatta İngilizlerin kendi ülkelerinde serbest ticaret ilkelerini tamamen uygulamadığını ve bazı ürünlerde özellikle şeker gibi tarımsal ürünlerde ağır gümrük resmi uyguladığını ifade etmiştir (Toprak, 1995, s. 28–29). Ahmet Mithat "*Ekonomi Politik*" adlı kitabında iktisat ilminin yeni ortaya çıkan bir ilim olduğunu ve bu nedenle iktisat ilkelerin genel geçer değil ülkeden ülkeye değişebileceğini belirtmiş ve bu nedenle her ülkenin yapısına uygun iktisadi düşüncenin benimsenmesini istemiştir (Mardin, 1990, s. 73). Ahmet Mithat'ın *Ekonomi Politik* kitabında Alman tarihçi okulun düşüncesinin izlerini de görmek mümkündür (Çakmak, 2011, s. 182). "*Hallü'l Ukad*" adlı eserinde ise Sully ve Colbert gibi Fransız merkantilistlerden bahsetmesi Ahmet Mithat'ın merkantilist düşüncesinden etkilendiğini gösterir (Ahmet Mithat, 1307, s. 104-181). Ülkenin iktisadi gerçeklerine ters olan serbest iktisat düşüncesinin bir kanun gibi görüşüp uygulanmasını tenkit etmiş ve bu politikanın Avrupa'da hiçbir ülkede uygulanmadığını ve hatta bütün Avrupa devletlerinde himaye politikalarının uygulandığını ifade etmiştir (Toprak, 2012, s. 114). Ülke sanayisinin himaye edilmemesi halinde ülkenin iktisadi kalkınmasının gerçekleştirilemeyeceğini belirtmiş ve ticarete serbest ticaretin uygulamalarından vazgeçilmesini istemiştir. Gümrük tarifelerin ülkenin sanayinin dikkate alınarak düzen-

lenmesi gerektiğini belirtmiştir (Çakmak, 2011, s. 189–191). Ahmet Mithat’a göre devletin önceliği ziraat, sanayi ve ticaret gibi üç önemli servet kaynağını himaye etmesi gerektiği ve bu üç önemli servet kaynağı himaye edilmediği takdirde ülkenin iktisadi olarak güçsüzleşeceğini belirtmiştir. Ülkenin maden ve orman gibi servet kaynaklarının yabancılar tarafından işletilmesini eleştiren Ahmet Mithat, bu tarz kaynakların doğrudan devlet tarafından işletilmesi gerektiğini belirtmiştir. Ayrıca yerli halkın işletmesi içinde teşvik edici politikaların uygulanmasını istemiştir (Çağman, 2017, s. 40–41). Ahmet Mithat, iktisadi kalkınmanın yerli malların lehine yabancı mallara ağır gümrük resimleri konulması, bu vergilerin ülkenin ihtiyaçları doğrultusunda tespit edilmesi ve halkın modern sanayi fennini öğrenmesi için Avrupa’ya öğrenci gönderilmesi gibi adımların atılmasıyla gerçekleşeceğini belirtmiştir (Budun, 2018, s. 83). *Tercüman-ı Hakikat* gazetesindeki yazılarında Ahmet Mithat, Osmanlı sanayisinin Avrupa devletleriyle rekabet edemeyecek bir durumda olduğu için ülkenin himaye politikası uygulamasını önermiştir. Ancak ülkenin anlaşmalarla eli kolu bağlandığından gümrük resimlerini artırmadığını ifade etmiş ve bunun için devletin üreticilere teşvik vermesi gibi himaye politikalarından daha hızlı bir şekilde fayda sağlayacağını belirtmiştir (1889, s. 4–5).

Osmanlı’da serbest ticaret düşüncesini eleştirenlerden biri de Mizancı Murat’tır. 1886 senesinde çıkardığı *Mizan* dergisinde yayımladığı “*Usul-i Himaye ve Serbest-i Mübadelat*” başlıklı makalesinde Mizancı Murat serbest ticaret düşüncesinin ancak sanayi ve ticareti gelişmiş olan ve diğer ülkelerle rekabet edecek güçte olan ülkelerde uygulanacağını belirtmiştir. Osmanlı Devleti gibi gelişmemiş ülkelerde bu sistemin uygulanamayacağını ifade Mizancı Murat, bu tarz ülkeler için sanayi ve ticaretini himayeci edici politikaların daha uygun olduğunu vurgulamıştır (Toprak, 1995, s. 29). İktisadi ilkelerin matematik ve fizik gibi genel geçer kesin hükümlerin içermeyeceğini, mekân ve zamana göre farklılıkların görülebileceğini belirtmiştir (Karaoğlu, 2013, s. 194). Mizancı Murat, yerli sanayiye gözetim himaye politikaları gözetilmediği sürece ülkenin ecnebi mallarının pazarı haline geleceğini ifade etmiştir (Toprak, 2012, s. 114–115). Mizancı Murat *Mizan* dergisindeki yazılarında halkın sermayelerini birleştirerek bir milli Türk deniz filosu kurmasını önermiş ve Osmanlı’nın tarımda makineleşmesini ve sanayileşmesi istemiştir (Mardin, 2015, s. 629).

Akyiğitzade Musa’nın İktisadi Görüşleri

Ülkede serbest iktisat düşüncesine yönelik itiraz seslerinden biri de bu çalışmanın konusu olan Kazanlı Akyiğitzade tarafından getirilmiştir. Akyiğitzade’nin düşüncesini etkileyen kişi Alman iktisatçı Frederick List’tir. Kazanlı olması nedeniyle Akyiğitzade’nin görüşlerinde Rus sosyalistlerin de tesiri olmuştur (Mardin, 1990, s. 77) Akyiğitzade, Mülkiye’de öğrenci iken iktisat hocası, Osmanlı Devleti’nde serbest ticaret düşüncesinin temsilcisi, Ohannes Efendi olmasına karşın hocasının

benimsediği düşünceler Akyiğitzade'yi etkilememiştir (Çetinkaya, 1966, s. 468). Akyiğitzade, mutlak himayeci taraftarı değildi, himaye politikalarının geçici olmasını istemiş ve List'in bebek endüstri tezinin benimsemiştir (Toprak, 1995, s. 29). Himaye düşüncesiyle Merkantilizm düşüncesi arasında bir benzerlik kurulmasına itiraz etmiş ve himaye düşüncesinin ülkenin çıkarları doğrultusunda geçici olarak uygulanan bir politika olduğunu belirtmiştir (Çakmak, 2011, s. 196) Aşağıda Akyiğitzade'nin 1896 senesinde Harbiye Askeri Okulu'nda iktisat hocalığı yapar iken yazdığı İktisad yahut İlm-i Servet: Azadeği-i Ticaret ve Usul-i Himaye ve 1898 senesinde İlm-i Servet veyahut İlm-i İktisad adlı ekonomi kitapları ışığında iktisat düşüncesi tartışılacaktır.

Akyiğitzade, eserlerinde, iktisadın en önemli meselesinin servet biriktirmek olduğunu söylemiştir. Bu noktada servet birikiminin hangi usulde yapılacağı sorusu önem kazandığını vurgulamış ve iktisadın bu mühim meselesini serbest-i ticaret ve usul-i himaye çerçevesinde tartışan Akyiğitzade bu soruları cevaplamaya geçmeden önce genel özellikleriyle bu iki yaklaşımı tanıtmaya çalışmıştır (Akyiğitzade Musa, 1896, s. 7; 1898, s. 144–145).

Akyiğitzade önce serbest ticaret düşüncesi savunucuların görüşlerine değinmiştir. Bunları maddeler halinde sıralamıştır. Serbest ticaret düşüncesine göre;

- Birinci olarak dünya tüm millete ait bir pazaryeridir ve dünyanın farklı bölgelerinde toprak, iklim ve milletlerin kabiliyetleri oranında çeşitli mallar üretilmekte ve her bölgenin kendine has avantajları olmaktadır. Bir milletin yeteneği nispetinde ürettiği malı diğer milletin en iyi malıyla mübadele edilmesiyle milletlerin genel yetenekleri artar. Bir mal uygun şartlara sahip bir bölgede üretildiği zaman hem kaliteli hem de ucuz olacaktır. Bir ülkede sanayiye kendi haline bırakmayıp çeşitli sanayi ürünleri yetiştirmek amacıyla yabancı ürünlere ağır gümrük vergiler konulması ya da bu malların ülkeye girişinin engellenmesi halinde bu durum malların kaliteli olmasını engelleyecek ve pahalılaşmasını sağlayacaktır. Sanayi ve ticareti himaye etmek dünya ticareti ve mal mübadelesini azaltacaktır. Milletler arasındaki mal dolaşımı engellenecek ve ülkeler arasındaki iş bölümüne de engel olacaktır. Himaye usulü sayesinde bir bölgede yetişmeye imkânı olmayan bir malın yetiştirilmesine gayret edilmesine neden olunacaktır. Bu da imkânsız bir şeyle uğraşmaktır. Ve bununla dünyadaki mallar pahalılaşacak ve servetin artırılmasına engel olunacaktır (Akyiğitzade Musa, 1896: s. 7–8; 1898, s. 145–146).
- İkinci olarak sanayiye himaye etmek ülkeler arasındaki münasebetleri gerginleştirecek, himayeyi uygulayan ülkelerin birbiriyle kavga etmesi, birçok insanın ölümüne neden olacak ve bu da bugünkü medeniyete uygun olmayacaktır. Çünkü bugünkü medeniyet barış ve sulh üzerine inşa edilmiştir. Barış ve sulh üzerine inşa edilen bugünkü medeniyetle milletler arasında etkileşim olacak, fikirler yayılacak, ulaşım ve haberleşme gelişecek ve ülkeler arasında dış ticaret gelişecektir. Mede-

niyetin sebeplerinden biri olan dış ticaretin gelişmesiyle ülkelerin sanayi yetenekleri gelişecek ve tüm insanların serveti artacaktır. İngilizlerin yeteneği gemicilik ise bu zanaatın en ziyade İngilizler tarafında icra edilmesi ve ticaretin kendi kendine bırakılmasıyla ülkeler arasında yaşanacak rekabet sonucu İngiliz gemiciliği gelişecek ve bunun sonucunda ise deniz nakliyatı ucuzlayacaktır. Ancak bu sektörde himaye politikaları uygulanırsa her ülkenin kendi gemisiyle nakliyatı gerçekleştireceğinden dünyada rekabet yaşanmayacak ve nakliye ücretleri de ucuzlamayacaktır. Eğer genel ticaret engellenirse rekabet ortadan kalkacağından ve her bir ülkenin uzman olduğu üretimi gerçekleştirilmesi engellenecektir. Bu nedenle emekten tasarruf mümkün olmayacağından malların kaliteli ve ucuz olmasının imkânı da ortadan kalkacaktır (Akyığıtzade Musa, 1896, s. 9–10; 1898, s. 146).

- Üçüncü olarak sanayiye müdahale yöntemi ülke içerisindeki tüm halkın birkaç kişiden ibaret olan sanayi sahibi kişilerin menfaatine çalışmasına neden olacaktır. Himaye edilen sanayiye %40 gümrük konulmasıyla ecnebi malı %40 daha pahalıya satılacak ve yerli üreticilerin malları yüksek fiyatlarla satılacaktır. Bu fiyat farkı halkın üzerine yükletilecektir. İç üretimde sanayi himaye edilmeden bir üretici kendi yeteneği ve son tarzda makine ve aletlerle elde ettiği üretimi daha ucuza elde edecektir. Her üretici malını ucuz ve kaliteli üretmek için rekabet edecek ve bunun sonucunda ise o malın kalitesi artacak ve ucuzlayacaktır. Dış ticarete dahi ülkeler arasında alışverişin serbest bırakılmasıyla genel bir rekabet olacak ve bir ülkenin ucuz üretmediği bir malı diğer ülkeden daha ucuz elde edecektir. Bunda iki taraf da kazanç elde edecektir (Akyığıtzade Musa, 1896, s. 10–11; 1898, s. 146–148).
- Dördüncü olarak bir ülkenin sanayiye himaye politikasını uygulamasıyla birlikte sermayesini himaye eden sanayi şubesine harcamasıyla ülkenin şartlarına uygun sanayi şubesindeki sermayesinin azalmasına neden olacaktır. Ülkede görülen sermaye kıtlığı sonucu tabiat ve iklimce uygun sanayinin ilerlemesine engel olacak ve amele ücretleri ise azalacaktır. Bir ülkede sanayinin gelişmesinin o ülkenin sermayenin miktarına bağlıdır ve bir ülkedeki sanayinin mükemmeliyeti ve kazancının fazla olması o sanayide kullanılan ham eşya, alet, makine ve amele ücretlerinin sonucudur. Bir ülke ziraat ülkesi ise öncelikle ziraatın ıslahatına sermaye lazım iken fabrikaların açılmasına sermayelerin harcanmasıyla ziraatın sınırlı olan sermayesinin daha da azalmasına neden olacaktır. Ziraat işçi ücretleri azalacak ve ziraatın terakkisi engellenecektir (Akyığıtzade Musa, 1896, s. 12–13; 1898, s. 148–149).
- Beşinci olarak sanayi ve ticareti teşvik etmek maddesi çürütülen eski ticaret dengesinin devamıdır. Bu ticaret denge kuramı 16. yüzyılda Merkantilistler tarafından dillendiren ve ülkeye dışarıdan altın ve gümüş girse o ülkenin milli servetinin artacağı fikriydi. Bu fikir Ortaçağ'da Portekizlerin Hindistan yolunu bulması ve deniz ticaretini ilerletip sanayi ürünlerini sömürge ülkelere satıp zengin olması,

ayrıca İspanyolların Meksika, Peru ve Şili'den altın ve gümüş ithali için mamul ürünleriyle mübadelelerini genişleterek ticaretçe zengin olması ve sonra Hollanda ve İngilizlerin bundan kazanç elde etmesi sonucu doğmuştur. Bu ülkelerin denizdeki güçlerinin yanında karada da nüfuzları artmış ve bunun sonucu olarak zengin ve güçlü olmak için ülkede mal üretimi gerçekleştirip bunu ihraç etmişlerdir. Ticaret dengesi için ülkeye akçe girmesi neye bağlı ise ona itibar vererek ülkeden çok mal çıkartıp bunları ecnebi ülkelere satmışlardır. Bu fikir Adam Smith tarafından çürütülmüş, bir kavmin serveti artması için ihracatın ithalattan daha fazla olmasından kaynaklanmadığı ve üretilen malların tüketilen mallara galip gelmesinden ileri geldiği ispatlanmıştır (Akyiğitzade Musa, 1896, s. 13–14; 1898: s. 149–150).

Akyiğitzade, ticaret ve sanayinin kendi haline bırakılması savunuların kısaca dünyanın bir pazar yeri olduğu, himaye usulünün ülkeler arasında düşmanlığı körüklediği, himaye sayesinde ülke servetinin sınırlı kişilere tahsis edildiği yine himaye sebebiyle ülke sermayesinin himaye edilen sanayi şubelerine tahsis ve sarf edildiği ve ticaret dengesinin çürütülmesi gibi cihetler nedeniyle bu düşüncüyü savunduklarını belirtmiştir (Akyiğitzade Musa, 1896, s. 14; 1898, s. 150).

Liberal yaklaşımları kısaca özetledikten sonra Akyiğitzade, himaye taraftarların görüşlerini aktarır. Serbest ticaret yaklaşımların iddialarını çürütmek üzere kurgulanmış bu karşı itirazlar aynı zamanda usul-i himayenin temel iddialarını ortaya koymaktadır.

- Himayecilere göre öncelikle dünya milletlerin ortak bir pazarı değildir. Onlara göre, insanın yaratılıştan gözetdiği tek gaye Adam Smith ve taraftarlarının bahsettiği şekilde iktisadi menfaat olmamalıdır. İnsanın yaratılış icabı iktisadi menfaatin üstünde olan en önemli menfaat onun mensup olduğu milletin siyasi, dini, örf ve ahlaki menfaatleridir. Ulusların menfaatleri birbirinden farklı olduğundan birisi için iyi olan bir unsur diğer ulus için iyi olmamaktadır. Bir kavimde milletin menfaatini gözetmek en kutsal emeldir ve bu emel en yüksek değerdir. Bu nedenle milli hayatla yaşamayı sürdürmek için onun uygulanması gerekir. Servet elde etme menfaati ile milli menfaatler çatıştığı zaman daha kutsal olan milli menfaatler gözetilmelidir. Himaye usulü, bir kişinin şahsi çıkarı uğruna değil, toplumun menfaati için geçici olarak uygulanmalıdır. Bundan iktisadi yönden bir zarar vuku bulsa bile ülkede milli bir sanayinin tesis edilmesiyle gelecekte karlı çıkılacaktır (Akyiğitzade Musa, 1896, s. 15–16; 1898, s. 151).
- İkinci olarak, bu düşünceye mensup kişiler himaye politikalarının milletler arasında soğukluk yaratmasının normal olduğunu savunurlar. Çünkü en mukaddes menfaatlere dokunan işlerde milletler arasında çekişme yaşanması doğaldır. Ayrıca serbest ticaretin savaşları azalttığı görüşü doğru değildir, İngiltere'nin bu düşüncüyü benimsemesinden bu yana dünyanın tüm bölgelerinde her sene harp etmektedir (Akyiğitzade Musa, 1896, s. 16; 1898, s. 151).

- Üçüncü olarak himaye politikaları neticesinde artan fiyatların maliyeti himayecilere göre tüketicilerden ziyade yabancı üreticilere yansıtılmaktadır. Ülkede himaye edilen sanayinin zamanla mensubu çoğalmış, aralarında rekabet etmiş ve yaşanan bu rekabet ise himaye edilen sanayiye terakki ettirmiştir. Ürünün himaye edildiği ilk zamanda fiyatı yüksekken zamanla düşmüş, ecnebi malın fiyatından daha aşağıya düşmüş ve bu durum ülke içerisindeki rekabet sonucu gerçekleşmiştir. Gerçekleşen rekabet sonucu malın fiyatın düşmesinin sadece konulan resmi gümrük nispetinde olması takdirde yani sermayedarın menfaatine çalışması durumunda ise her üretici aynı zamanda tüketici olduğundan sakıncası yoktur. Himaye taraftarlarına göre, bir milletin üretici ve tüketici adıyla ayrılması ilmen imkânsızdır. Bir üretici bir malı imal etmesine karşın yaşamak için başka üreticilerin mallarını satın alıp kullanmasıyla bir tüketicidir. Himaye nedeniyle mallara yapılan zam sadece halkın bir kısmının üzerine yüklenmemiş, tüm halkın üzerine yüklenmiştir. Himayeden dolayı mallara konulan vergi bir çeşit sigorta ücretidir ve ülkedeki üreticiyi ecnebi rekabetinden muhafaza etmektedir. Ülkede birçok mal himaye edildiği için üreticilerin çoğunun bu sigortayı vermekte ve bu nedenle gümrük vergisi fabrika sahibi olan sermayedar dahil tüm halka yükletilmektedir. Birçok sanayi şubesinin himaye edilmesiyle halkın çoğunun sermayedar sınıfına vergi verme durumu da yaşanmayacaktır (Akyiğitzade Musa, 1896, s. 16–19; 1898, s. 152–153).
- Dördüncü olarak himaye edilen sanayi şubesi sonucu diğer iktisadi sektörlerinde sermaye azalma durumunun sermayesi az olan ülkelerde olabilecektir. İngiltere gibi sermayesi ecnebi ülkelere ihraç edilen ülkelerde sermaye azalması görülmeyecektir. İngiltere sermayedarları ülke içerisinde kullanma fırsatı bulamadığından uluslararası piyasada kullanılmak üzere parayı ihraç etmekte ve buna da sermaye ihracı denmektedir. Sermayenin bir sektörden diğer sektöre nakli güç olmakta, çünkü icra edilen zanaatın alet ve edevatları değiştirmek ancak uzun dönemde gerçekleşmektedir. Bu nedenle sanayi şubelerinde kullanılan sermayenin himaye edilen sanayiye nakledilmesi süreç olacaktır (Akyiğitzade Musa, 1896, s. 19; 1898, s. 153–154).
- Beşinci olarak ticareti kendi haline bırakarak ticaret dengesinin kendiliğinden dengeye geleceği görüşü himayeciler tarafından çürütülmüştür. Himayecilerin ispat ettiği gibi bir ülkede ithal edilen miktarın ihraç edilen miktardan fazla olması ülkenin servetini mutlak olarak artırmayacaktır. Adam Smith ve savunucuların ticaret dengesi usulü yanlıştır. Son yirmi sene içerisinde İngiltere'nin ithali daima ihracatından fazla olmuş ancak bu ticaret dengesine göre İngiltere'nin serveti azalmak gerekirken gittikçe artmıştır. İhracat ve ithalat nokta-i nazarından dış ticaret dengesi kuralının yanlılığı kanıtlanmıştır. Fakat bir ülkenin borçların miktarı üzerine kurulan denge doğrudur yani bir ülkenin alacağı borcundan fazla ise o ülkenin serveti artacaktır. İngiltere'nin diğer ülkelere faizle borç vermekte, ülkelere sermaye ihraç edip sanayi teşebbüslerinde kullanılmakta, gemileri de diğer ülkelerin

nakliyatında kullanılmaktadır. Bu nedenle İngiliz sermayesinin hariçte işletilmesi ve deniz nakliyatının kullanılmasıyla İngiltere'nin diğer ülkelerden alacaklı pozisyonuna gelmektedir. Ayrıca İngiltere'nin Hindistan gibi sömürge ülkelerinden gelir elde etmekte ve İngiltere'nin ithalat fazlalığı bu gelirlerle kapanmaktadır (Akyiğitzade Musa, 1896, s. 19–21; 1898, s. 154–155).

Akyiğitzade, devamında her iki tarafın düşüncelerini karşılaştırmalı olarak tartışır. İki okulun da düşüncelerin kuvvetli olduğunu belirtir. Serbest ticareti savunanların her milletin yeteneğinin tespit etmenin güç olmasına karşın bunun hakkında tafsilat vermeye başlar. Serbest iktisat taraftarları her kavmin en ziyade müsait olduğu sanayiye uzmanlaşması gerektiğini ve çeşitli sanayi şubelerinin milletler arasında taksim olunarak bir milletin madenci, diğerinin çiftçi bir başka milletin ise fabrikacı olması gerektiği meselesine değinir. Sanayi tarihi incelenirse dünyada hiçbir kavmin bir çeşit sanayi icrasında sabit kalmadığını her ülkenin nöbetleşerek birkaç sanayi devresini geçirdiğini belirtir. Her milletin öncelikle avcılık sonra sırasıyla hayvancılık ve ziraat devrini geçirdikten sonra bugünkü devir olan fabrikacılık devri ile ziraat devri karışımının görüldüğünü ifade eder. Eşyaları mamul hale getirmenin ifadesi olan fabrikacılık yani sanayiye ziraatı görmemezlikten gelemeyeceğini söyler. Ziraatın tesisi ziraatla başladığını ve yine ziraatla birlikte fabrikaların tesis edilip işletileceğini belirtir. Bir milletin sanayi devirlerini geçirdiği halde bir milletin çiftçi ve fabrikacı namlarıyla ayrılmasının yani bir ülkenin sadece çiftçi diğerinin fabrikacı olarak görülmesinin sanayi tarihine aykırı olduğunu vurgular. Bir ülkenin sadece ziraatçı olarak kalıp diğer sanayi şubelerini işletmemesinin sanayi tarihi kanuna uygun olmadığını ifade eder. Sanayinin ilerlemesinin bir milletin ziraatını ilerletmesiyle birlikte fabrikacılığın tarım ürünleri ve halkın yeteneği sonucu gerçekleşeceğini belirtir (Akyiğitzade Musa, 1896, s. 21–22; 1898, s. 155–156).

Akyiğitzade, rekabetin oluşması için ülkelerin aynı üretim seviyesinde olmaları lazım gelmesi iken sanayi devrinde olan iki ülkenin bile aynı güçte olmadığını tarihte örneğinin görülmediğini belirtir. Bir ülkenin sanayisini çoktan tesis etmesi ve halkın bu sanayiye alışkın olmasıyla diğer ülkede sanayinin daha yeni tesis edilmesi sonucu bu iki ülke arasında rekabetin tasavvur edilemeyeceğini, zira yaşanacak rekabetin zayıfın güçlüye karşı zarar görmesine neden olacağını söyler. İkinci ülkedeki sanayinin güçlü ülke tarafından tatil edilmemesi için geçici himaye politikası uygulamasının bundan ileri geldiğini ifade eder. Gümrük vergisiyle bir sanayinin korunmasının o ülkenin sanayiye istidadı var ise tüketici halkının uzun süre fazla fiyat vermeyeceği fikrin esaslı bir fikir olduğunu vurgular (Akyiğitzade Musa, 1896, s. 22–23; 1898, s. 156–157).

Akyiğitzade, himaye edilen sanayiye sermayenin intikal etmesi gerçekleşiyorsa fazla kar eden sanayi sermayesinin başka bir işe nakledilmemesinin iktisat menfaatine uygun olduğunu ancak kazancı az ticaret sermayesi ile boşa olup da sanayiye

kullanılmayan sermayelerin himaye edilen sanayide kullanılmasının menfaat icabı olduğunu ifade eder. Bu nedenle himaye edilen sanayilerden himaye edilmeyen sanayilere bir sermaye akışının kısmen doğru olduğunu belirtir. Himaye usulünün sakıncalarına da değinen Akyiğitzade himaye edilen sanayinin sadece memleketin menfaatine olan sanayilerin olması gerektiğini savunur. Yeteneği olmayan sanayiye himaye edildiği takdirde bu sanayinin ilerlemeyeceğini, ecnebi rekabetine dayanamayacağını ve bu tarz sanayilerin himaye edilmesi fedakarlığından bir fayda elde edilemeyeceğini vurgular (Akyiğitzade Musa, 1896, s. 24–25; 1898, s. 158).

Akyiğitzade, himaye politikasının bazı mahzurlar da doğurabileceğini belirtir. Himaye politikası uygulanan sanayi sahiplerinin maharet eksikliğinden dolayı gelişmeyebileceğini ifade eder. Buna rağmen kararda devam edilirse himayeden hiçbir fayda elde edilemeyeceğini iddia eder. Ecnebi rekabetinden korunmaya alışan üreticilerin sonradan yeteneklerini terk edebileceklerini ve kârların azalacağını açıklar. Ecnebi rekabetinden muhafaza edildiklerinin bilinmesi nedeniyle rehavete düşeceklerini ve işi yavaşlatacaklarını belirtir. Bu nedenle himayeden beklenen maksada ulaşılamayacağını ifade eder (Akyiğitzade Musa, 1896, s. 25; 1898, s. 158–159). Bu fikri savunanların serbest iktisatçıların aşırıları olduğunu belirtir. Himayeden kaynaklanan rehavet ve tembellikle sanayinin ıslah edilmeyeceği fikrinin şu verilecek incelemeler sonucu doğru olmayacağını görüleceğini söyler. Ülke içerisinde himaye edilen sanayinin sadece bir kişinin iştiğal etmediğini ve bu nedenle himaye politikasıyla karını bilerek sanayinin ıslahına çalışmasına ve mal fiyatının ucuzlamasına çalışmazlık etmeyeceğini belirtir. Bir sanayide tek bir kişinin değil birçok kişinin o zanaatla iştiğal ettiğini ve himaye ile birlikte birçok adamların da zanaata rağbet edip aralarında rekabetin görüleceğini ve birbirini geçmeye çalışmalarıyla sanayinin ıslah edileceğini söyler (Akyiğitzade Musa, 1896, s. 26).

Himaye edilen üründen kar alınmasına karşın o ürünün üretilmesinde çok sermayenin sarf olunabileceğini belirtir. İhtiyaçtan fazla malın diğer ülkelere ihraç edilmesinde eğer rekabet edebilir duruma gelinmemişse haddinden fazla üretilen malın ne içerde ne dışarıda satılamayacağından çok zarar edileceği ve buhranların yaşanacağını söyler. Bunun yaşanması durumunda yani yerli üreticilerin zarar görmemesi ve buhranı ortadan kaldırmak için üreticilerin aralarında anlaşarak ülke içerisinde fiyatları artırmaları halinde ise bunun ülkeye zarar vereceğini belirtir. Bu durumda yerli üreticilerin fiyat düşürmesi yetenek eksikliğinin sonucu olarak meydana geldiği izahtan vareste olduğunu belirtir. Zarar ve buhranın ortadan kaldırılması için hükümetçe ihraç mükafatı verilmesi gibi ecnebi ürünleri ile rekabeti güçlendirme yöntemlerinin var olduğunu belirtir (Akyiğitzade Musa, 1896, s. 26–27; 1898, s. 159).

Akyiğitzade himaye edilen malların ülkede sanayinin gelişmesi amacıyla uygulandığını, Fransa'da Colbert zamanında uygulanan himaye politikalarının bu ülkede sana-

yinin gelişmesine imkân verdiğini belirtir. Himaye usulün Fransa dışında birçok ülkede uygulandığını belirten Akyiğitzade, benzer sonuçların ortaya çıktığını ifade eder. Uzun zamandan beri himaye politikaların uygulandığı Amerika'nın bu sayede İngiltere sanayisiyle rekabet ettiğini belirtir. Akyiğitzade bu örnekleri verdikten sonra iç sanayiye oluşturmak için zararlı olan himaye uygulanmasının gelecekte anlaşılacağını belirtir. Ziraat ülkesi olan bir ülkenin himaye edilmeden ziraat ülkesi olarak kalması haline iktisat tarihinin en uygun cevabı verdiğini yani iktisat tarihine bakıldığı zaman biri çiftçi diğeri sanayici olan iki ülkeden birincisinin ikinciye iktisadi olarak bağımlı kaldığını söyler. Yani üretim konusunda bağımsız kalamayacağını belirtir. Büyük Britanya'nın bir parçası olan İrlanda'nın iktisadi durumunun bu konumda olduğunu, çiftçi ülkesi İrlanda'nın fabrikacı olan İngiltere sermayedarlarına tabi olduğunu vurgular. Sermayedar İngiltere'nin İrlanda'nın hububatını ağır bir şekilde naklettiğini, keten, patates ve buğdayın pahalı diyerek almaya istekli olmadığını, ziraat alet ve makineleri İrlandalılara yüksek fiyatlarla sattığını, İngiliz sanayi ürünlerinin İrlanda ham maddeleriyle mübadelelerinde fazla para vermemek için birçok zorluk çıkartılması gibi nedenler yüzünden İrlanda ziraat üretiminin gerilediğini belirtir. Ayrıca siyasi olarak İngiliz yönetiminde olan Hindistan kıtasının iktisadi bakımından da İngiltere'ye bağımlı olduğunu söyler (Akyiğitzade Musa, 1896, s. 27–28; 1898, s. 160–161).

Akyiğitzade, ikinci olarak mamul malların ziraat ürünleriyle mübadelesinde ödenen yüksek nakliye ücreti dolayısıyla çiftçinin zarara uğradığını belirtir. Biri çiftçi diğeri sanayi iki ülke ticaret yaptığında çiftçi ülkesi ziraat ürünü karşılığında sanayi ürünü almak için ürünlerini sanayi ülkesine nakledip ihraç eder. Buna mukabil sanayi ülkesi de kendi ürününü ticaret için nakledip ihraç edeceğini belirtir. Sanayi ürünlerin bahada ağır yükte hafif olduğunu belirten Akyiğitzade, nakliye ücretlerinin yüksekliği sebebiyle tarım ülkesinin bu ticarettten zararlı çıkacağını savunur. Bir ülkenin üretiminin tamamının ziraat ürünü olması halinde zamanla tarlaların veriminin azalacağı meselesini bazı iktisatçılar tarafından dile getirildiğini belirtir. Ancak verimin azalmasının ülkede hayvan yetiştirmek suretiyle kısmen telafi edebileceğini söyler (Akyiğitzade Musa, 1896, s. 28–30; 1898, s. 161–162).

Akyiğitzade, bir ülkenin sürekli ziraat ülkesi olarak kalmasını uygun görmez. Ziraat ürün fiyatlarının birçok faktöre bağlı olarak değişkenlik gösterdiğini belirtir. Bir vakit İngiltere çok miktarda hububat ithal ederken Amerika ve diğer ülkelerden gelen buğday İngiltere'nin ihtiyacını azalttığını ve buğday fiyatlarının düşmesine neden olduğunu söyler. Tarımsal ürünlerin arzında meydana gelen değişimlerin aynı şekilde tarımsal ürünlerin fiyatlarını etkileyeceğini belirtir. Bu nedenle tarımsal ürün fiyatlarının uzakta bulunan ülke piyasasının durumuna göre şekilleneceğini belirtir. Fiyatlardaki kararsızlığın ziraat ekimi üzerinde psikolojik tesirleri olduğunu belirten Akyiğitzade bu durumun çiftçilerin cesaretini kıracağını ifade eder. Ayrıca Amerika'da yağmurun yağıp yağmaması yahut İrlanda'da fazla ürün elde edilip edilmemesine

bağlı olarak şekillenen zirai üretimle bir ülkenin gelişmeyeceğini söyler. Osmanlı’da sanayi üretimin azlığından dolayı Londra gibi büyük ticaret merkezlerin ülkede bulunmamasının ziraat sınırlılığının terakkisizlik doğurduğunu delili olduğunu vurgular (Akyiğitzade Musa, 1896, s. 30–31; 1898, s. 162–163).

Akyiğitzade’ye göre ziraat ve sanayi tartışmasının bir ayağını da şehirleşme olgusu belirler. Bazı iktisatçıların şehirlerin ilerlemenin merkezi olduğunu ve bunun tarihteki örnekleriyle sabit olduğunu ifade eder. Şehirlerde nüfusun fazla olmasından dolayı köylere nazaran fikir alışverişin fazla olduğunu ve birçok fikrin tartışılıp konuşulması sonucu şehrin ilerlemeye hizmet ettiğini belirtir. Ancak köyde tesis edilecek mekteplerle köylünün ilerlemesine yardımcı olunacağını vurgular. Ayrıca kırsal alanda inşa edilen fabrikaların çevresinde toplanan nüfusun ilerlemeye katkı sağlayacağını söyler. Hâlbuki Amerika’dan başka hiçbir ülkede köylünün eğitimiyle ilgilenilmediğini belirtir ve Fransa ve İngiltere’nin bu işe yeni başladığını ifade eder. Bir ülkenin ziraatta kalmaması için ülkede mektepler açılarak halkın eğitilmesi sağlansaydı ya da ulaşım ve sanayi ve ticaretin gelişmesi için teşvik gibi cesaretlendirmeler yapılıysaydı o ülkede himaye politikalarına gerek kalmayacağını söyler (Akyiğitzade Musa, 1896, s. 31–32; 1898, s. 163–164).

Akyiğitzade, himaye politikasının ne zaman uygulanacağını önemli olduğunu vurgular. Bir ülkenin milli servetinin derinlemesine analiz ederek ve halkın istidadı da öğrenildikten sonra ülkede hangi çeşit sanayi imalının gerçekleşeceğini ortaya çıkarılacağını söyler. Himaye politikalarının uygulanmasından evvel bir çeşit fizibilite çalışmalarının yapılması gerektiğini ifade eder. Böylece sınırlı olan kaynakların kullanılmasında daha verimli bir şekilde kullanılmasının mümkün olacağını belirtir. Sermaye miktarı, bilgi ve vasıf durumu göz önünde bulundurularak yatırımın zamanlaması ve stratejisinin belirlenmesini ister. Eğer sanayi sadece ecnebi rekabetinden dolayı gelişmiyorsa geçici olarak bu sanayiye rekabetten korumanın uygun olduğunu belirtir. Bir ülkede yün, yapağı ve pamuğun çokluğundan dolayı çuha, kumaş ve fes fabrikalarını terakkisi ihtimali varsa bu fabrikaların ecnebi rekabetinden himaye edilmesi gerektiğini vurgular. Sonra rekabet gücünün kazanılmasıyla himayenin zamanla azaltılmasının ve bu meslekte uzmanlaştıktan sonra himayenin kaldırılmasının uygun düşeceğini söyler. Sanayi mekteplerin sanayinin gelişmesi üzerindeki etkisinin büyütülmemesi gerektiğini belirten Akyiğitzade gelişmiş ülkelerde bu tarz mekteplerin yüzlerce yıldan beri olduğunu vurgular (Akyiğitzade Musa, 1896, s. 32–34; 1898, s. 164–165).

Akyiğitzade, Batı Avrupa ülkelerinin amaçlarının sanayi ürünlerine yeni pazarlar bulmak olduğunu ve dış ticareti kendi haline bırakılmasının bu zamanda çok güçleştirdiğini söyler. Zira ilk tesis edilen imalathaneler Batı’nın çok fazla sermayeleriyle işlettiği eski fabrikalarla rekabetin başarılı olmayacağını aşikâr olduğunu ifade eder. Bugün Batı’daki her memleketin başlangıçta himaye usulüne müracaat ederek kendi sanayisi-

ni meydana çıkardığını ve yüz sene önce İngiltere’de himaye usulün yürürlükte olduğunu söyler. Serbest ticaretin savunusunu yapan İngiltere’nin bugün dahi ülke içerisinde keol imalini himaye ettiğini ve ecnebi keollerden içerdeki ürünlere göre %5 daha fazla gümrük vergisi aldığını belirtir (Akyiğitzade Musa, 1896, s. 34; 1898, s. 165).

Akyiğitzade, ecnebi ülkelerden alınan gümrük vergisinin ülkede üretilen ürünlerden alınan vergiden az olması halinde ülke sanayisinin gerilemesine sebep olacağını belirtir. Ülke malından %15 ecnebi malından %10 gümrük vergisi alındığı takdirde yerli sanayicilerin ecnebilerle rekabetinin imkânsız olduğunu vurgular. Bu sebeple ecnebi malların yerli mallardan ucuz olacağını ve halkın ecnebi mallarına rağbet edeceğini söyler. Bu gümrük politikasının ecnebi mallarını himaye ettiğini belirtir. Ecnebi malların teşvikinin iç üretimi sekteye uğratacağını zamanla iç üretimin ortadan kalkmasına sebep olacağını söyler. İç nakliye ücretlerin dış nakliye ücretlerinden eşit veya fazla olması durumunda ise iç sanayinin perişan olacağını ifade eder. İç nakliye ulaşımın gelişmemiş olmasının ecnebi mallarının daha az vergiye tabi tutulmasının nedeni olamayacağını belirtir. Ülke malların dolaşımını teşvik etmekle beraber zorunlu mallardan halkı mahrum etmemek için bu mallara ağır resim konulamamasını hiç olmazsa aynı oranda gümrük resminin konulması gerektiğini ifade eder. Lüks ürünlerde ise ecnebi malların gümrük resminin ağır olması gerektiğini belirtir. Gerek dış gümrük gerek iç gümrük alınmasının nedeni asayiş ve güvenliği sağlamak ise bu emniyetten hem ecnebi malların hem de ülke malların vergisinin eşit olması gerektiği ve yerli malın ecnebi malından fazla vergiye mükellef tutulmasının adalete uygun olmadığını söyler (Akyiğitzade Musa, 1896, s. 35–37; 1898, s. 166–167).

Akyiğitzade, Allah’ın her ülkeye belirli bir tarımsal ürünü yetiştirme yeteneğini verdiğini ve çeşitli ülkelerin sıcak iklimlere mahsus üretimin soğuk ülkelerdeki ürünlerle mübadele ettiğini söyler. Sıcak ülkede yetişmeyen ve soğuk iklimlere mahsus olan tarımsal ürünlerini bu ülkeden aldığını ve buna karşılık ülkesinde yetişen ürünü verdiğini ifade eder. Bir ülkenin sanayi ürünlerin tamamının kendisinin üretemeyeceğini ve ihtiyaçlarını ülkeler arasında mübadele ederek karşıladıklarını ve bundan dolayı taksim-i amel yönteminin çeşitli ülkeler arasında gerçekleşmesinin Allah’ın bir takdiri olduğunu söyler. Bu durumun olumlu ve uygun bir davranış olduğunu belirten Akyiğitzade, buna karşın serbest iktisat savunucuların himaye taraftarlarına Edirne’de hurma yetiştirmek gayreti içerisinde olduklarını belirtir. Esas nedenin Edirne’de hurma yetiştirmek meselesi olmadığını asıl nedenin iklimlere bağlı olan tarımsal ürünlerin ham şeklinde mi ecnebi ülkelere mübadele edilmesi mi, yoksa tarımsal ürünün mamul hale getirildikten sonra mübadele edilmesi meselesi olduğunu söyler. Himaye taraftarı nezdinde ılımlı himayenin ülkeler arasında iş bölümünün olumlu bir şey olduğunu belirtir. Tarımsal ürünlerin ülke fabrikalarında mamul madde haline getirerek diğer ülkelerle mübadele edilmesiyle malların ucuzluğunun sağlanacağını söyler. Çünkü ham olarak üretildiği bölgede imal edilirse nakliye ücretlerin

dahil olmadığından mamul ürünün ucuzlayacağını ve bu ucuzluktan pek çok ülkenin istifade edileceğini vurgular (Akyiğitzade Musa, 1896, s. 37–38).

Akyiğitzade sonra uygun olan himayeyi anlatmaya başlar. Himaye-i makulenin ecnebi mallarına ülkenin kapılarını kapatmak olmadığını sadece bir ülkede ham-maddesi bol olan sanayinin ihyası için başlangıçta ecnebi mallarından bu sanayiye korumak olduğunu söyler. Bu himayenin beş on senelik geçici bir koruma olduğunu belirtir, örneğin ipekçilik korunuyorsa ipek fabrikaların ilk tesisinde fabrikalara asırlardan beri ipeği imal eden ecnebi fabrikalarına direnecek gücü vermek olduğunu ifade eder. Bu desteğin ecnebi ürünlerine ağır vergi konulması ve ihraç edilen ipeğe teşvik ve ödül verilmesinden oluştuğunu belirtir. Uygun himaye resminin ecnebilere direnecek miktardan fazla olmaması gerektiğini ve himaye-i makuleden maksadın serbest ticarete yaklaşmak ve ileride bunu uygulayacak güce gelmek olduğunu vurgular. Serbest ticaretin ortak üretim mesaisinin zirvesi olduğu ve bu zirveye varmak için geçici olarak himaye politikasının uygulanması gerektiğini belirtir. İngiltere'nin zamanında Hindistan kadar pamuk ve ipek mamulâtı imal etmeye muktedir olmadığını, Hindistan kumaşların Avrupa'ya ucuz geldiğini ve İngiltere'nin bu sanayi oluşturmak için başlangıçta Hint mensucatının ülkeye girişini engellediğini, iç pazarda üreticilerini koruduğunu söyler. Bu tedbirin geçici olduğunu, İngiltere'nin pamuk imalinde güçlendikçe himayenin ortadan kaldırıldığını ve sonra İngiliz malların tüm dünyaya satılmaya başlandığını ifade eder. Burada ithalin yasaklanması politikasının uygulandığını belirtir (Akyiğitzade Musa, 1896, s. 38–40).

Akyiğitzade, himaye usulünün temelinin birkaç kısımdan oluştuğunu ve her bir sanayi devrinin parçası olan ziraat, ticaret ve büyük sanayiye kapsayan üretim dairesinin bir ülkede tesis edilmedikçe ülkenin genel servetinin terakkisinin mümkün olmayacağını söyler. Üretim dairesinde çeşitli sanayi üretim bölgelerin medeniyet yolunda ilerlediğini belirtir. Sanayi ümrünün bir iki vilayetten ibaret bir dairede ziraat, ticaret ve fabrikacılık şeklinde çeşitli olduğunu ifade eder. Bu dairede serbest ticaret kuralları kabul edilmediğinden bir dairedeki ziraat üretiminin çoğunlukla diğer bölgelere harcandığını söyler. Dış ülkelerde ziraata büyük pazarlar açılmadığından ziraat üretiminin zamanla ülke ihtiyacının aştığını ve fazla üretimin zamanla başka mallara dönüştüğünü yani zeytinden yağ, üzümünden pekmez ve kuru üzüm gibi yeni üretimlerin gerçekleştiğini ve sanayi şubelerin ortaya çıktığını belirtir. Zamanla birçok sanayi ürününün ortaya çıktığını, alet ve edevatlar icat edildiğini ve bu dairede fabrikacılık dönemi başladığını ve buna üretim dairesi dendiğini söyler. Daire içinde ziraat, el zanaatları, makinalı sanayi üretimin meydana geldiğini belirtir. Bu dairede ticaretin kendiliğinden ortaya çıktığını söyler. Üretim dairesinde ürün mesainin zamanla arttığını fabrikacılığın dairenin merkezinde olduğunu, zirai üretimin merkeze yakın bulunduğunu ve kumaş şeklinde dairenin dağıldığını ifade eder. Bundan başka nüfusu fazla olan merkezin geçinmek için bol miktarda zahire aldığını ve bunun da

zirai üretimi artırdığını ve bundan başka şehir ve fabrikalardan fazla kalan gübrelerin dairenin etrafına yayılan zirai alanlara gübre olarak verildiğini belirtir (Akyiğitzade Musa, 1896, s. 40–42). Üretim dairesinde çeşitli sanayiler yok farz edildiğinde ve bu dairenin denize yakın bir bölgede ise ticaret sayesinde ziraat ürünlerini vapurlarla yabancı ülkelere gittiğini ve tarımsal ürünlerin uzak yerlerdeki piyasa fiyatına tabi olduğunu belirtir. Fakat toprağın verimi artırılmazsa dairenin içerisindeki arazi ürünlerin azlığından dolayı bunları vapurla dış ülkelere ihracının oluşamayacağını ifade eder. Zamanla dairenin içerisindeki ziraatın gerileyeceğini söyler. Hayvan yetiştirerek gübrenin tedarikinin arazinin kuvvetini artırma çarelerinden biri olduğunu hayvanatın çoğaltılmasının sanayi şubelerinden biri olduğunu belirtir. Bu dairede iş bölümünün de olduğunu söyler (Akyiğitzade Musa, 1896, s. 42–43). Dairede büyük sanayi erbabı, tüccar, çiftçi ve amele sınıfların olduğunu ziraatın, dairenin merkezine yani fabrikaların bulunduğu yere buğday, yün ve keten verdiğini, merkezin ise bunlara un ve kumaş şeklinde çiftçiye mübadele ettiğini belirtir. Ticaretin iki mekan arasında ulaşımın gelişmesini sağladığını ve merkezde büyük sanayide ziraat alet ve makinaların imal edilerek ziraata yardımcı olduğunu söyler (Akyiğitzade Musa, 1896, s. 43). Bu dairede cemiyet kuvvetinin tek yönde sarf edilmediğini ve çeşitli suretlerde terbiye gören sa'y kuvvetlerinin bu dairede olduğunu ve dairede oturanlar iş bölümüne malik olduğundan bir mükemmel iktisadi organizmanın meydana geldiğini belirtir. Ülkelerin bu yolda oluşan çeşitli dairelere tekabül ettiğini ve bu dairenin merkezinde İngiltere'nin üretim merkezi olan Londra'nın olduğunu ifade eder. Üretimde uzman olan ecnebi üretimiyle yaşayacağı rekabette bir ülkenin uygun himaye politikasını gerçekleştirmesinden başka bir yol olmadığını vurgular. Şehir ve fabrikaların tüketim merkezleri olduğunu fabrikacılığın tesis edilmesinin ülkenin sanayi devresini teşkil ettiğini ve eğer fabrikacılık tesis edilmezse ziraatın dahi gerileyeceğini söyler (Akyiğitzade Musa, 1896, s. 43–44).

Akyiğitzade himaye politikasının başka bir düşünce sistemi olduğunu söyler. Bu düşüncenin cemiyeti organizma halinde gördüğünü cemiyet üyelerinin de iktisadi organizmanın parçaları oluşturduğunu belirtir. Cemiyetin, genel yeteneğinin cisimleşmesi olduğunu, bu nedenle ziraat, sanayi ve ticaret yeteneği toplamının ise cemiyetin iktisadi organizmasını oluşturduğunu ifade eder. Bu nedenle her cemiyetin bu üç yeteneği sürdürmesini ister ve cemiyetin sanayi üretimini sürekli işleterek devam etmesi gerektiğini söyler. Ticaretin de bu yolda devam etmesini ve cemiyeti oluşturan insanların iktisatça kâmil bir hale gelmesi için yeteneğini sürekli işletmesi gerektiğini belirtir (Akyiğitzade Musa, 1896, s. 44–45). Bilimsel açıdan her bir parçanın kendi vazifesini yapmasının kendi menfaati gereği olduğunu ve böylece her uzvun canlılığını sürdürebileceğini söyler. Bir cemiyetin iktisadi organizmasından makinecilik sanayisi işletilmez ise o cemiyetin makine sanayisinin ortadan kalkma tehlikesiyle karşılaşacağını belirtir. Bundan dolayı iktisadi organizmanın işlevini tam olarak yerine getiremeyeceğini ve o ülkede diğer sektörlerin işlevini yitirip gerilemenin ger-

çekleşeceğine dikkat çeker. Bu nedenle bir cemiyetin iktisadi organizmasını oluşturan ziraat, sanayi ve ticaretin tamamıyla kullanılmasının bu cemiyeti iktisadi olarak olgunlaştıracağını belirtir. Bu nedenle bir ülkenin hem sanayici hem tacir ve hem de ziraatçı olması gerektiğini vurgular (Akyiğitzade Musa, 1896, s. 45–46).

Akyiğitzade, sonra serbest ticaret düşüncesinin menşeyini anlatmaya başlar. Fizyok-rasi ile birlikte Avrupa’da akıl felsefesinin ortaya çıkıp yayıldığını belirtir. Akıl felsefesinin ilk olarak 18. asrın ortalarında Fransa’da görüldüğünü ve Quesnay’ın bu felsefenin önemli temsilcilerinden birisi olduğunu ve serbest ticaretin menşeyinin de bu düşünce olduğunu söyler. Akıl felsefesinin toplumda gelenek ve kanunları soyutlayarak olayları akıl muhakemesinden geçirdiğini belirtir. Akıl felsefesinin insani ilişkilerde görenek, adap ve kabul edilmiş usulleri kabul etmediğini ve bu düşüncenin Fransa’da birçok eski geleneğin ilgasına sebebiyet verdiğini söyler. Akıl felsefesinin bu doğrultuda iktisadi mesele ile ilgili her türlü mevzuatı kabul etmediğini, sanayiye sınırlama getirdiğini ve esnaf teşkilatının kaldırılmasını istediğini belirtir. Bu düşüncenin zamanla aşırılığa kaçtığını belirten Akyiğitzade, üretim nizam ve kanunların kaldırılmasının normal olduğunu ancak himaye-i sanayinin kaldırılmasını savunmanın aşırılığa kaçan bir davranış olarak açıklar. Bu dönemde akıl felsefesinden doğan serbest ticaret fikrini savunanların milletlerde üretim seviyesinin aynı derecede gelişmediği hususunu dikkate almadıklarını yeniden belirtir. Serbest ticaret yanlılarının belirttikleri gibi rekabet ve yarışmanın fena bir şey olmadığını ancak yarış edenlerin sanayi kudretlerinin aynı olması gerektiğinin yine de akıl felsefesinin icabı olduğunu söyler. Akıl felsefecilerin her türlü imtiyazı reddettiği gibi bu felsefenin tesiriyle serbest ticareti savunanların da himayeyi bir imtiyaz görenek reddettiklerini belirtir. Ancak himaye usulünün bir imtiyaz olmadığını, himaye politikasının bir ülkenin üretim kuvvetinin artırılması için terbiye edilmesi olduğunu ifade eder. Akıl felsefesinin bir çocuğun terbiye edilerek olgunlaşması gerektiğini söylemesi gibi bir ülkenin üretim kuvvetinin himaye edilmesiyle o ülke iktisadının terbiye edildiğini ve iktisadi olarak acemi olan kuvvetin terbiye edilerek güçlendirildiğini söyler. Serbest ticaretçilerin akıl felsefesini dış ticaret politikalarında tatbik etmediğini belirtir (Akyiğitzade Musa, 1896, s. 46–48).

Say ve diğer serbest iktisat savunucularının serbest ticaretin ucuzluğu doğurduğunu belirtmesine itiraz eden Akyiğitzade, serbest ticaretin uygulanması için ülkelerin sanayi kuvvetlerin eşit olması gerektiğini vurgular. Serbest ticaret uygulanmasını her ülkenin gelecekte benimsenmesinin medeni toplumun simgesi olduğunu belirtir. Ancak İngiltere gibi sanayisi gelişmeyen bir ülkede serbest ticaretin uygulanmayacağını çünkü bu ülkenin sanayide rekabeti gerçekleştiremeyeceğini ifade eder. Say ve diğer serbest ticaretçilerin şehirli halkının istifadesini düşünerek tüketicilerin faydalarını gözetenek şahıs mübadelesi ile milletlerin mübadelesini birbirine benzettiğini ancak bu iki mübadelenin birbirine benzemeyeceğini açıklar. Şahsın alışverişte ucuzluk aradığını ve geleceğini düşünmediğini ancak devletlerin böyle hareket etmeyip bin

sene sonraki geleceği düşündüğünü bu nedenle devletin alışverişinin farklı olduğunu belirtir. Milletlerin alışverişlerin de geleceğini düşünmek zorunda olduğunu ve devletlerin sanayi güçlerini terbiye ederek gelecekte malların ucuzluğu noktasını aradıklarını vurgular. Gelecekte sanayici ve üretici bir millet haline gelip ucuz mala sahip olmak için uzağı düşünen devletlerin yirmi otuz senelik geçici bir zamandaki halkın bir frank zarara uğramasını önemsemeyeceğini söyler. Geçen asırda İngiltere devletinin Hindistan pamuk mensucat ürünlerinin ülkeye girişini engellediğini ve İngilizlerin o vakit bundan zarar gördüklerini fakat bu fedakârlık sayesinde İngiltere’de büyük sanayinin meydana geldiğini belirtir. Ayrıca İngiliz pamuk mensucatının geçen asırdaki Hindistan mensucatından ucuz olduğunu söyler. Mal girişinin yasaklanmasının İngiltere’ye faydasının sadece ucuzluk olmadığını ve en büyük faydasının büyük fabrikalarda milyonlarca amelinin geçimini sağlaması olduğunu belirtir (Akyiğitzade Musa, 1896, s. 49–51).

Akyiğitzade, ayrıca serbest ticaret ile ucuzluk ilişkisinin daha ispatlanmış bir kaide olmadığını vurgular. J. B. Say’ın şahıs mübadelesinde olduğu gibi devletlerin mübadelesinde ise esas olarak değeri göz önüne aldığını ve değer in ise malın üretim masraflarına göre şekillendiğini belirtir. Almanya’nın bez üretimini on beş saat emekle Fransa’nın on saat emekle çıkartırsa Almanya’nın Fransa bezini kullanmasıyla beş saat emek tasarrufu edeceğini ifade eder. Serbest iktisatçılara göre Almanya’nın bez üretiminden vazgeçip Fransa bezi alması daha makuldür. Ancak bu durumda Almanya’da bez üretiminin batacağını ama serbest iktisatçıların bunu önemsemediğini, bezcilik sanayi batarsa ona sarf edilen sermayelerin uygun olan başka sanayi şubelerine gideceğini ve bezcilik sanayiinde ısrar etmeyip istidadı olan sanayiye yönelmesi gerektiğini savunduklarını belirtir. Serbest iktisatçıları arasında fiyat hakkında iki farklı görüşün olduğunu belirtir. Bunlardan ilkinin kıymetin sarf edilen emeğe göre diğerinin ise sa’y ile beraber teklif ve talebe göre şekillendiğini söyler (Akyiğitzade Musa, 1896, s. 51–53).

Akyiğitzade, milletler arasındaki fiyatın sadece sarf edilen emek zamanına göre şekillenmesiyle garip bir sonucun ortaya çıkacağını belirtir. Ticarete en çok kazanan ülkenin gelişmemiş ve ürününü çoğu kez emeğiyle üreten ülkenin olacağını söyler. Geri Merakeş’in İngiltere ile alışveriş yaptığında Merakeş’in İngiltere’den daha fazla kazanacağını ifade eder. Çünkü Merakeş halkın ürününü çok zaman sarf ederek elde ettiğini belirtir. Bu doğrultuda İngiliz’den fazla kazanacağını zira İngiliz’in hurma kazancının Merakeş’in İngiliz mensucat kazancından az olacağını ifade eder. Bu doğrultuda Merakeş’li mensucat hazırlamak için çok çaba sarf etmemesi, himayeyi kaldırması ve sa’yını tasarruf etmesi gerektiğini söyler. Ancak gerçekte hurmanın pamuktan daha ucuz olduğunu hurmayı satan ülkenin zarar ettiğini ifade eder. Merakeş’in İngiliz mahsulünü alması için daimi olarak hurmacı kalmasının icap edeceğini belirtir. Merakeş’in bir şahıs olmadığını bir devlet olduğunu ve bu nedenle

bir devletin sadece hurmacı kalamayacağını söyler. Ayrıca hurmanın nakliye ücretinin daha maliyetli olduğunu zira hurmanın uzak ülkelere naklinde bozulma ihtimali olduğundan maliyetin arttığını ve kazancın düştüğünü belirtir (Akyiğitzade Musa, 1896, s. 53–56).

Akyiğitzade sonra ülkeler arasında mübadelede fiyatın oluşmasında teklif ve talebin etkisini anlatır. Sanayi bakımından geri olan İspanya'nın İngiltere'den pamuk mensucatını serbest bırakırsa İspanya'ya çok fazla mal yıkacağından fiyatların düşeceğini İngiltere sermayedarın İspanya fabrikalarını kapatmak için gayet bol miktarda mensucat getirip bir müddet zararına satarak İspanya'nın zamanla fabrikalarını kapatacaklarını belirtir. Yerli fabrikaların kapatılmasıyla birlikte İspanya'nın İngiliz fabrikacıların pazarı haline geleceğini ve sonra İngilizlerin fiyatları arttıracığını ifade eder. İspanya'nın pamuk mensucatından zarar görmemesi için ya kendi sanayilerini ihya etmesi yahut Amerika fabrikalarını ülkelere davet ederek bunlara İngilizlerle rekabet ederek bu durumdan kurtulabileceğini söyler (Akyiğitzade Musa, 1896, s. 56–58).

Akyiğitzade bir devletin sadece fabrikacı olmasının da uygun olmayacağını söyler. Alman iktisatçı List'in savunduğu gibi bir ülkenin sadece fabrikacı olmasıyla o ülke iktisadının başka ülkelere muhtaç bırakılacağını söyler. Ama çoğunlukla fabrikacı olmanın bir zararı olmadığını belirtir. Bir ülkenin sadece fabrikacı olmasından ziyade hem tüccar hem sanayici hem de tarımcı olmasının uygun olacağını vurgular. Dünyada ziraatta bir bereketsizliğin söz konusu olamayacağı fakat ziraatın yıllara göre azalabileceğini belirtir. Bu durumun sanayide daha az görüldüğünü çünkü sanayinin ham maddeyi ziraattan aldığını söyler. Ziraattaki bereketsizliğin zirai ürünlerin fiyatlarını arttıracığını ve arazi fiyatların artışının ise sanayi ürünlerin fiyatlarını arttıracığını ifade eder (1896: 58). Savaş döneminde bir ülkenin sadece fabrikacı olmasının zararların daha fazla görüleceğini belirtir ve Kuzey Amerika'nın İngiltere'den ayrıldığı zamanki savaşlarda İngilizlerin gıda sıkıntısından dolayı ecnebi ülkelerde hububat satın almalarının zararını hissettiklerini söyler. İlimli himayenin iş bölümüne haneler getirmeyeceğini ifade eder. Ülke kuvvetinin bir kısmını ziraata, bir kısmını ticarete ve bir kısmını da sanayiye ayırmanın ülkeyi uluslararası ticaretten mahrum etmeyeceğini söyler (Akyiğitzade Musa, 1896, s. 59).

Akyiğitzade, serbest ticaretin her devletin çeşitli sanayileri himaye ettikten sonra gerçekleştiğine dikkat çeker. İngiltere'nin 15. asırdan itibaren himaye politikalarını uyguladığını ve Elizabeth döneminde Flander mamulâtına karşı himaye ve ithal malın girişi engelleme yöntemlerinin benimsediğini belirtir. İthal ürünün girişinin yasaklanması yollarının ya ecnebi malın girişini doğrudan yasaklanması ya da yüksek gümrük vergisi alımıyla gerçekleşeceğini ifade eder. Birinci yöntemin bu çağda uygulanmasının uygun olmayacağını ve ithal ürünün girişi yasaklanması yönteminin mazide kalan bir yöntem olduğunu söyler. Ayrıca Cromwell zamanında İngilizlerin

deniz nakliyatını Hollanda menşeli gemilerle yapılmasını yasakladığını, bu tedbirlerden sonra İngiltere’de sanayinin zamanla geliştiğini ve İngiltere’nin serbest ticaret politikalarını uyguladığını belirtir (Akyığıtzade Musa, 1896, s. 59–60). Avusturya’da Maria Theresa ve II. Josef, Fransa’da Colbert ve Napolyon Bonapart’ın himaye politikalarını benimseyip uyguladıklarını vurgular. I. Napolyon’un İngiltere’ye karşı savaş zamanında gösterdiği kara ablukası politikasında Almanya’da sanayinin doğduğunu söyler. Fransa’da halen %20 oranında gümrük himayesi uyguladığını ve serbest ticareti kabul etmediğini bildirir. Amerika’nın İngiltere’nin sömürgesi iken çiftçi ülkesi iken usul-i himaye sayesinde sanayi ülkesi haline geldiğini belirtir. Amerika’da 1806, 1833 ve 1857 senelerinde ithal malının girişinin yasaklanması politikaları benimsendiğini ve Amerika’nın gümrük oranlarıyla şiddetli bir himaye uyguladığını vurgular. Hindistan’da sanayinin gerilemesinin nedeni ülkede serbest ticaret politikalarının uygulanması ve İngiliz mallarına fazla değer verilmesi olduğunu ifade eder (Akyığıtzade Musa, 1896, s. 60–62). İlerlemiş ülkelerden İngiltere hariç hiçbir ülkenin serbest ticaret politikalarını benimseyip uygulamadığını söyler. Osmanlı Devleti’nde %8 gümrük vergisinin himayeden ad edilemeyeceğini ve Doğu’da serbest ticaret politikasını benimseyen tek ülkenin Osmanlı Devleti ise son zamanlarda devletin sanayinin geliştirilmesi için ithalat vergisini artırma teşebbüslerinde olduğunu belirtir (Akyığıtzade Musa, 1896, s. 62).

Sonuç

Osmanlı Devleti’nde serbest iktisat düşüncesinin ülkenin iktisadi gerilemesini hızlandırdığına dair görüşler 1870 senesinden itibaren dillendirilmeye başlanmıştır. Namık Kemal, Ziya Paşa ve Cevdet Paşa gibi dönemin aydınları serbest ticaret ilkeleri doğrultusunda imzalanan 1838 ticaret anlaşmasıyla sanayi üretiminin ortadan kalktığını ve bu anlaşmayla ülkenin Avrupa devletlerinin pazarı haline geldiğini belirtmişlerdir. Bu ilk itiraz seslerinden sonra serbest ticaret ilkesine doğrudan itiraz sesleri yükselmiş ve dönemin basınında ülkenin koruyucu gümrük politikasıyla sanayisini himaye etmesi gerektiği vurgulanmıştır. Ahmet Mithat, ülkede sanayinin himaye edilmesi gerektiğini ve serbest ticaret düşüncesinin İngiltere’nin milli iktisadi olduğunu belirtmiş, bu nedenle Osmanlı Devleti’nin gerçekleriyle uyumlu bir iktisadi sisteminin benimsenmesini istemiştir. Bu dönemde ülkenin iktisadi anlamda himaye düşüncesinin uygulanmasını isteyen diğer bir düşünür Mizancı Murat’tır. Mizancı Murat, ülkede sanayileşmeyi ve tarımda makineleşmeyi istemiş ve ülkenin Avrupa mallarının pazarı olmaması için gümrük politikasıyla korunması gerektiğini ifade etmiştir.

Ülkede 1890’lılarda birçok taraftar bulan himaye iktisat düşüncesini savunan düşünürlerden biri Akyığıtzade Musa’dır. Akyığıtzade, Alman Frederick List ve Fransız Paul Cauwes’in görüşlerinden etkilenecek bir ülkenin sanayisini kalkındırması için o ülkenin geçici olarak koruyucu gümrük politikası uygulanmasını dillendirmiştir.

Akyiğitzade, serbest ticaret düşüncesini ilkesel anlamda itiraz etmemiş ama bu düşüncenin uygulanması için dünyadaki tüm devletlerin aynı iktisadi şartlarda olması gerektiği ve bu sağlandığı takdirde ülkelerin rekabet edebileceğini belirtmiştir. Akyiğitzade'nin korumacılık anlayışı geçici ve mutedil bir himayeciliktir. Ülkenin sanayisinin gelişimine potansiyeli olan sanayi kollarının himaye etmesi ve bu himayenin ise sanayi şubesinin uluslararası piyasayla rekabet edecek seviyeye ulaştığı zamana kadar olması gerektiğini belirtmiştir. İktisadi anlamda kalkınmak için tüm devletlerin başlangıçta kendi sanayisini himaye ettiğini vurgulamış, İngiltere'nin pamuk üretimin başlangıçta Hindistan'ın gerisinde olmasına karşın himaye edici politikalarla yerli sanayisini koruduğunu ve zamanla Hindistan'dan çok fazla üretimi ucuz gerçekleştirdiğini belirtmiştir. Sanayiye himaye etmenin iktisadi kalkınma açısından önemli olduğunu vurgulamak için İngiltere'den başka iktisadi gelişmiş Almanya ve Amerika örneklerini vermiş ve bu ülkelerin himaye politikaları sayesinde uluslararası rekabette İngiltere ile mücadele ettiklerini vurgulamıştır.

Akyiğitzade'nin bir ülkenin sadece bir sektörde uzmanlaşmasının yanlış olacağını ve bu doğrultuda bir ülkenin sadece tarım ya da sanayide gelişmiş olup diğer sektörde gelişmemiş ise bu ülkenin diğer ülkelere bağımlı kalacağını belirtmiştir. Akyiğitzade bu konuda List'en farklı düşünmüş ve List'in sadece sanayide gelişmesi görüşüne karşı bir devletin tarım, sanayi ve ticaret sektörlerinin eşdeğer bir oranda gelişmesini istemiştir. Bir ülkenin sadece tarımsal ya da sanayici ülke olmasına karşı çıkmıştır. İktisadi sektörlerin ülkenin iktisadi organizmaların parçaları olduğunu ve herhangi bir uzvun eksik olmasıyla organizmanın işlevini yerine getirememesi gibi bir ülkenin bir sektörde gelişmemesinin de o ülkenin iktisadi organizmanın işlevini yerine getirmemesine neden olacağını belirtmiş ve bu nedenle bir ülkede ticaret, sanayi ve ticaret faaliyetlerinin bir arada olmasını istemiştir. Bir ülkenin sadece tarımsal kalkınmasını gerçekleştirmesiyle sanayi kalkınmayı gerçekleştiren ülkeyle yapılan mübadelelerde her zaman zarar göreceğini ve zamanla sanayi ülkesine bağımlı bir ülke pozisyona düşeceğini belirtmiştir. Akyiğitzade, serbest ticaret düşüncesinin tüm dünyadaki eğitim kurumlarından öğretilmesine karşın pratikte hiçbir ülke tarafından uygulanmadığını, İngiltere'de bile bazı ürünlerin himaye edildiğini, Fransa ve Amerika'da çoğu ürünlerde yüksek gümrük oranları konulduğunu ifade etmiştir. Osmanlı Devleti'nde ise bürokratların gümrük vergilerini artırmak için gerekli teşebbüslerinde bulunduğunu belirtmiş ve bu düşüncüyü bürokratların benimsediğini vurgulamıştır.

Akyiğitzade Musa, eserinde serbest ticaret düşüncesi ile himaye düşüncesini tarafsız bir gözle ana ilkelerini verdikten sonra iki görüşü ana ilkeleri ışığında karşılaştırmıştır. Himaye düşüncesinin ilkelerinin doğruluğunu kanıtlayan destekleyici ifadeleri dile getirdikten sonra geri kalmış ülkelerin gelişmiş ülkelerle rekabet gücünü sağlamak için himaye politikalarını çözüm olarak öne sürmüştür. Akyiğitzade'nin görüşleri 1890'larda itibar görmüştür. Akyiğitzade'nin Harbiye Okulu'nda iktisat

dersleri vermesi himayeci düşüncelerin bu dönemde ülkede itibar gördüğünün göstergesidir. Akyiğitzade, 1880'lerden sonra ülkede himayeci düşüncüyü sistematik bir şekilde savunan tek iktisatçıdır. Himaye düşüncüyü savunmasına karşın görüşlerin II. Meşrutiyet döneminde İttihat ve Terakki çevresinde etki uyandırmamasının tek nedeni İttihat ve Terakki hareketin iktisatçı ideoloğu Cavit Bey'in serbest ticaret düşüncesini savunmasıdır. İlk yıllarda İttihat ve Terakki, serbest ticaret düşüncesi ilke olarak savunmuş ancak 1912'den sonra Türkçülerin etkisiyle himayeci politikaları benimsemiştir. Bu yıllarda Akyiğitzade, Cavit Bey'in kişisel garazına uğramıştır. Akyiğitzade, Anadolu'da memuriyetlerine atanarak bir nevi sürgün edilmiş ve unutulmuştur.

Extended Abstract

Akyiğitzade Musa and Conservation Thought*

Kenan Demir¹
İstanbul Medipol University

Abstract

In the 1830s, the idea of free trade entering the country through foreigners residing in the Ottoman Empire and having ambassadors of foreign consuls in Istanbul became an unrivaled system of thought until the 1880s. Firstly in the 1870s, the 1838 Trade Agreement was signed in light of the principle of free trade. In Tercüman-ı Hakikat, Ahmet Mithat and Mizancı Murat demanded protective customs tariffs in Mizan for the country's economic development and protection of industry. Kazanlı Akyiğitzade Musa, who taught economics at the Military School in this period, also adopted the idea of patronage. In 1896, he said that the state should protect industry with customs walls for the economic development of Ottomans in his book *İlm-i Servet: Azadeği-i Ticaret and Usul-i Himaye*. In this study, the authoritarian economic views of Akyiğitzade Musa known as *İktisad yahud İlm-i Servet: Azadeği-i Ticaret ve Usul-i Himaye ve İlm-i Servet veyahut İlm-i İktisad* will be given in the light of economics books.

Keywords

Ottoman Empire • Idea of economic suffering • Akyiğitzade Musa

* This is an extended abstract of the paper entitled “Akyiğitzade Musa ve Himayecilik Düşüncesi” published in Turkish Journal of Business Ethics.

Manuscript received: October 19, 2018 / **Accepted:** December 25, 2018 / **OnlineFirst:** December 30, 2018.

1 Correspondence to: Kenan Demir (PhD), School of Business and Management Sciences, İstanbul Medipol University, İstanbul Turkey. Email: kdemir@medipol.edu.tr ORCID: 0000-0003-1508-5978

To cite this article: Demir, K. (2018). Akyiğitzade Musa and conservation thought. *Turkish Journal of Business Ethics*, 11, 299–327. <http://dx.doi.org/10.12711/tjbe.2018.11.2.0031>

Even though an economy policy had always existed prioritizing the state with a direct intervention on economy in the Ottoman Empire, in the 1830s a thought system entered the state that was contrary to the archaic economic tradition and minimized the state in terms of finance. With the trade deal signed in 1838 in parallel with this thought system, the principles of free-trade thought were practiced in the empire. This thought became the only dominant idea in the empire until the 1880s. As mentioned in the study, economists expressed their views that the idea of free trade has not matched the economic realities of this empire since the 1880s. These economists, who demanded that the state directly intervene in the economy and that industrialization would be ensured through customs walls, also demanded the implementation of protective economic policies in the country. The reason why Akyiğitzade Musa, one of these economists, has been chosen as the subject of this study is that for the first time in the Ottoman Empire he compared the idea of free trade with the idea of patronage, emphasizing patronage to be the only way out for the industrialization of economically backward countries like the Ottoman Empire.

Influenced by the views of the German Frederick List and the Frenchman Paul Cauwes, Akyiğitzade stated that the temporary protective customs policy should be implemented in order for a country to develop its industry. Akyiğitzade did not object to the free trade idea in terms of principal; however, he stated that in order to practice this idea, all countries in the world should have the same economic conditions and that as long as these conditions were provided, countries could be competitive. Akyiğitzade's understanding of protectionism is provisional and conservative. He emphasized that the state should patronize industrial sections that have a potential for developing the state's industry and that this patronage should continue until the industry branch reaches the level of being able to compete with the international market. Akyiğitzade stated that all states initially patronized their own industries for economic development, and even though England was behind India in cotton production, it had protected its domestic industry through patronizing policies; in time, England made far cheaper production than India. In order to emphasize protecting industry as important in terms of economic development, he gave examples with the developed economies of Germany and the United States aside from England, pointing out that these countries were challenging England in international competition by courtesy of their protection policies.

Akyiğitzade stated that a country specializing in only one sector is wrong and that, if a country were developed only in industry or agriculture and not in other sectors, this country would become dependent on other countries. On this subject, Akyiğitzade thought differently than List. In contrast to List's view, which argued that development should only be on industry, Akyiğitzade wanted the country's agriculture, industry, and trade sectors to develop in equal ratios. He objected to a

country only being an agricultural or industrialist country. He emphasized that the different economic sectors are parts of a country's economic organism and that just as an organism can't function without any limbs, the lack of development in one sector would cause the country to not fulfill the function of the economic organism. For this reason, he asked for trade, industrial, and agricultural activities to be unified in the country. He indicated that a country with only agriculture developed would be damaged in exchanges with an industrially developed country and that in time it would become dependent on this industrially developed country.

He stated that, while the idea of free trade was taught by educational institutions all over the world, it found no practical application in any country, even in England where some products were protected; high customs duties were put on most products in France and the United States. He stated that the bureaucrats in the Ottoman Empire had made the necessary attempts to increase the customs duties and emphasized that the bureaucrats had adopted this idea. In his work, Akyiğitzade Musa gave an objective view of the main principles of the idea of free trade and patronage, later on comparing these two opinions in light of the main principles. After expressing supportive statements proving the correctness of the principles of protection, he put forward patronizing policies as a solution for providing underdeveloped countries competitiveness with developed countries. Akyiğitzade's views were respected in the 1890s. His economics lectures at the Harbiye School show that the protective ideas were respected in the country during this period. Akyiğitzade was the only economist to systematically advocate protective thought in the country after the 1880s.

Kaynakça/References

- Abdullin, Y. (1995). Tanzimat ve İdil-Ural Tatarları arasında aydınlanma hareketi. *İlmi Araştırmalar: Dil, Edebiyat Ve Tarih İncelemeleri*, 1, 175–184.
- Ahmet Mithat. (18 Haziran 1889). Usul-i himaye ve usul-i teşvik. *Tercüman-ı Hakikat*. 3303, 4–5.
- Ahmet Mithat. (1307/1889). *Hallü'l ukad*. Dersaadet.
- Akyiğitzade Musa. (1314/1896). *İlm-i iktisat ve ilm-i servet azadegi-i ticaret ve usul-i himaye*. İstanbul: Karabet Matbaası.
- Akyiğitzade Musa. (1316/1898). *İlm-i servet ve ilm-i iktisat*. İstanbul.
- Akyiğitzade Musa. (1315/1897). *Avrupa medeniyeti esasına bir nazar*. İstanbul: Cemal Efendi Matbaası.
- Albayrak, G. C., Genç H. ve Kocakaplan, S. Ç. (2016). *Osmanlı'da modern iktisadın izinde 2 Akyiğitzade Musa*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Budan, C. Y. (2018). Türk iktisat düşüncesinde himayeci usul kavramının ilk teorisyeni: Ahmet Mithat Efendi. *Türk İslam Medeniyeti Akademik Araştırmaları Dergisi*, 13, 75–92.
- Çağman, E. (2017). Ahmet Mithat Efendi'nin ekonomi politik adlı eserinde iktisadi serbestiyet ve korumacılık düşünceleri. *Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 16, 1–21.
- Çakmak, D. (2011). *Osmanlı iktisadi düşüncesinin evrimi*. İstanbul: Libra Yayıncılık.

- Çavdar, T. (1982). Türkiye’de liberalizmin doğuşu. İstanbul: Uygarlık Yayınları.
- Çetinkaya, A. (1969). *Yeni mülkiye tarihi ve mülkiyeliler 3*. Ankara: Mars Matbaası.
- Demir, K. (2017). Hürriyet gazetesine göre Osmanlı ekonomisinin sorunları ve çözüm önerileri. *Turkish Studies*, 12(31), 61–86.
- Karaoğlu, Ö. (2008). Akyiğitzade Musa ve ilm-i iktisat. *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16.
- Karaoğlu, Ö. (2013). Osmanlı iktisat ve maliyesine yerli bir yaklaşım örneği: Mizan gazetesi. *Bilgi Ekonomisi Ve Yönetimi Dergisi*, 8(11), 191–206.
- Kazgan, G. (2016). *İktisadi düşünce politik iktisadın evrimi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Kaya, N. (2010). Süleymaniye kütüphanesi. *İslam Ansiklopedisi* içinde (Cilt 38). İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.
- Koloğlu, M. (1966). *Ekonomi doktrinleri tarihi*. Ankara: Doğu Matbaacılık Matbaası.
- Mardin, Ş. (1985). Tanzimat’tan Cumhuriyet’e iktisadi düşüncenin gelişimi. *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi* içinde (Cilt 3). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mardin, Ş. (1990). *Siyasal ve sosyal bilimler makaleler 2*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Okay, C. (2006). *Türk derneği*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Sarınay, Y. (2004). *Türk milliyetçiliğinin tarihi gelişimi ve Türk ocakları*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Savaş, V. F. (2007). *İktisatın tarihi*. Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Sayar, A. G. (2006). *Osmanlı iktisat düşüncesinin çağdaşlaşması*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Sözen, K. (1998). *Ahmet Cevdet Paşa’nın felsefi düşüncesi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Şenel, Ş. ve Pulat, H. (2018). Akyiğitzade Musa Bey ve Metin gazetesi. *Tarih Okulu Dergisi*, 11(33), 567–588.
- Taymaz, A. B. (1966). *Kazan Türkleri*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Toprak, Z. (1995). *Milli iktisat-milli burjuvazi (1908-1950)*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Toprak, Z. (2012). *Türkiye’de milli iktisat 1908-1918*. İstanbul: Doğan Kitap.
- Turanlı, R. (1994). *İktisadi düşünce tarihi*. İstanbul: Bilim Teknik Yayınevi.
- Türkoğlu, İ. (2006). Musa Akyiğitzade. *İslam Ansiklopedisi* içinde (Cilt 31). İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.
- Ülken, H. Z. (1979). *Türkiye’de çağdaş düşünce tarihi*. İstanbul: Ülken Yayınları.

Tüketim Toplumu, Sekülerleşme ve Ahlakın Üç Kipi*

Muhammed Veysel Bilici¹
Kırklareli Üniversitesi

Öz

Tüketim toplumunda dini yaşamın analizi tüketimin üç farklı boyutu dikkate alınarak gerçekleştirilebilir. Bunlardan ilki tüketimin bir sistem olarak kapitalist üretim çerçevesinde hem işleyiş açısından hem de hedefleri açısından net bir biçimde tanımlanmış rasyonel süreçleri kapsamaktadır. Bu süreç ürünlerle birlikte ürünlerin sembolik ve simgesel anlamlarının üretimini dolayısıyla ürünün metaya dönüşümünü de kapsamaktadır. İkinci boyut, üretilen metalar aracılığıyla sembolik ve simgesel düzenin tesis edildiği tüketim toplumunun ortaya çıkışıdır. Metalar tüketim toplumunda bu topluma mensup bireylerin estetik, etik/ahlaki ve bilişsel rasyonalitelerinin ve pratiklerinin inşasını üstlenirler. Üçüncü boyut, tüketim dünyasının ortaya çıkmasıdır. Tüketim dünyası tüketim toplumdaki tüketicilerin ürettiği bir dünyadır. Dolayısıyla, tüketiciler tüketim sisteminin pasif özneleri değil aktif katılımcıdır. Tüketim dünyası tüketim sisteminden ve toplumundan daha kuşatıcıdır. Tüketimin esası olan ve toplumsal ilişkilerin rasyonelleşmesini sembolize eden para tüketim dünyasında ikincil düzeyde bir öneme sahiptir. Tüketim sisteminden para dolayısıyla dışlanan gruplar tüketim dünyasının esası olan arzu ve fantezi üzerinden tüketim toplumunun üyeleri haline gelirler. Bu süreç tüketim dünyasında öznenin benlik, beden ve toplumsal pratikler üzerinden tüketici haline gelecek metalaşmasını içermektedir. Dolayısıyla, kişinin benliğini inşa etme süreci, toplumsal ilişkileri, doğa ile kurduğu ilişki ve aşkın âlem tasavvuru öznenin metalaşmasından bağımsız olarak kavranamaz. Tüketim bir yandan kendisine has dinselikleri üretirken diğer yandan geleneksel dinleri dönüştürerek tüketim nesnesi haline getirmektedir. Sekülerleşme bu çerçevede tüketim dünyasında öncelikli kimliği tüketicilik olan dindar özneler tarafından geleneksel dinlerin estetik, etik ve bilişsel rasyonalite çerçevesinde yeniden üretilmeleri süreci olarak yaşanmaktadır. İlahi gözetimin yerini tüketim dünyasında toplumsal izlenme, geleneksel dini değerler olan tevazunun yerini narsisizm ve kibir, ihlâsın yerini gösteriş alır. Bu dönüşüm rasyonel boyutuyla sosyal bilimlerde başta olmak üzere modern bilgi sistemi, estetik boyutuyla tüketim dünyası ve ahlaki boyutuyla kapitalizm çerçevesinde mümkün hale gelir. Tüketim dünyası salt biçimde materyalist ve haczi ilkelere anlaşılamaz o modern toplumlarda bireyin aşamayacağı bir biçimde gündelik hayatın gereklilikleri üzerinden inşa edilmektedir. Dolayısıyla, tüketicilik bu dünyada özne olmanın zorunlu koşulu ve imkânı olarak varlık bulur. Bu çerçevede, dinin siyasal, toplumsal ve bireysel alanlarda gerilemesi sürecinde modern rasyonel bilgi sistemlerinin ve bilim-teknoloji ikilisinin etkin fail olarak görüldüğü klasik sekülerleşme teorisinin yerine tüketim toplumlarında dinin gerilemesinin öznenin benlik inşası ile birlikte toplum, doğa ve dinle bağ kurma biçimlerinin rasyonel olmayan boyutlarının dikkate alındığı yeni bir yorum çerçevesi geliştirilmelidir. Sekülerleşme tüketim dünyasında modern estetik, etik ve bilişsel rasyonalitelerin imkân dahiline soktuğu bir bağlamda hem dinin metalaşması hem de tüketimin dinselleşmesi biçiminde gerçekleşir. Dinin metalaşması tüketim dünyasında öznenin metalaşması sürecinin doğal ardılı olarak gerçekleşir.

Anahtar Kelimeler

Etik • Sekülerleşme • Tüketim sistemi • Tüketim toplumu • Tüketim dünyası • Dinin metalaşması • Öznenin metalaşması • Arzu • Rasyonel ötesinin inşası • İrrasyonelitenin inşası

* Bu makale, yazarın: “Tüketim Toplumunda Dini Yaşamak: Sekülerleşme Paradigmasını Yeniden Okumak” (2018) adlı doktora tezinden türetilerek yazılmıştır.

1 Muhammed Veysel Bilici (Dr. Öğr. Üyesi), Kırklareli Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, Kayalı Kampüsü, Merkez Kırklareli. Eposta: mvbilici@klu.edu.tr

Atf: Bilici, M. V. (2018). Tüketim toplumu, sekülerleşme ve ahlakın üç kipi. *İş Ahlakı Dergisi* 11, 329–358.
<http://dx.doi.org/10.12711/tjbe.2018.11.2.0101>

Tüketim Toplumu ve Sekülerleşme

Tüketim toplumuyla ilgili sosyoloji literatüründe üç temel yaklaşım biçimi bulunmaktadır (Featherstone, 2007, s. 13). İlk yaklaşım, kapitalist meta üretimi sonucunda tüketici malları formundaki maddi kültürün geniş ölçekli şekilde yaygınlaşmasını ve bunun gündelik yaşam üzerindeki etkisini merkeze almaktadır. Boş zaman nosyonunun ortaya çıkması ve tüketim aktivitelerinin görünür biçimde artması bazılarında göre eşitlikçi ve bireysel hürriyeti artırıcı bir imkân sunarken, bazılarında göreyse bu durum ayartıcı ve ideolojik manipülasyona dayalı bir iktisadi, siyasal ve kültürel işleyişin toplumun geniş kesimlerini egemenliği altına alması söz konusudur. İkincisi yaklaşım, kapitalist meta üretiminin artan hegemonyasının toplumsal alanda tatmin arayışı ve statü inşasındaki rolüne yoğunlaşarak tüketim kültürünü sosyal bağ veya ayırım inşa etmedeki merkezi rolüyle ele almaktadır. Üçüncü yaklaşım biçimi ise daha çok duysal ve duygusal alana yoğunlaşarak tüketim kültürünü metalar dolayımıyla inşa edilen arzu ve hayal dünyasıyla ele almaktadır. Tüketim sisteminin inşa ettiği arzu ve hayal dünyası tüketim mekânlarında ve toplumsal ilişkilerde somutlaşarak varoluşun daha derinlikli ve derin olduğu kadar kaygı verici alanlarını maskeleyen bir haz deneyimi sunmaktadır.

Tüketim toplumunun mümkün olmasını sağlayan ideolojik boyut sistemin işleyişine içkin olmasına rağmen tüketim toplumunun görünür ve nesnel koşulunun sınırsız üretim ve *bolluk* olduğu unutulmamalıdır. Tüketim toplumu ve kültürü ile ilgili yapılacak tüm analizler, bu açıdan, bir ön şart olarak onun bir bolluk döneminde ortaya çıktığını teslim ederek konuya girmek durumundadır. Bu bolluk, tarihin hiçbir döneminde görülmemiş bir makineleşme ve seri üretim sistemine dayalıdır. Dolayısıyla, tüketim toplumu ister eş zamanlı, McKendrick'in (akt., MacCracken, 1987, s. 150–151) savunduğu biçimde İngiltere'de endüstri devrimi öncesi özellikle de saray merkezli ortaya çıkan bir olgu olarak geniş ölçekli arzdan önce talep merkezli bir dönüşüm olsun, isterse Freud'un yeğeni Edward Barney'in kariyerinin işaret ettiği gibi Fordist üretim biçimi ve reklamcılığın evliliği (akt., Curtis, 2002) sonucu olsun günümüzde temel hikâye üretimin sınırsızlığına imkan tanıyan endüstriyel kapitalizmin gündelik hayatı kendi ihtiyaçlarına uygun bir biçimde inşa etmesi çerçevesinde anlaşılmalıdır. Bu durum bir yandan tüketim toplumunun tarihselleştirilmesi gerekliliğini doğurmakta; diğer yandan da tüketimin sadece toplumsal değişim sonucu ortaya çıkmayıp aynı zamanda toplumsal değişimi tetiklediği sonucuna da evrilmektedir. Diğer yandan sınırsız üretimin sonucu olan bolluk imgesinin modern bireyin ben algısının ve bu ben algısına dayalı ilişkilerinin merkezinde olduğunu belirtmememiz gerekmektedir.

Her tarihsel dönem kendi özne tipini ya da özneliğini inşa etmektedir. Longman'ın (Longman, 1992, s. 43–44) belirttiği gibi birey toplumsal olarak inşa edilmiş ve onun aracılığıyla kavranabilecek gerçeklik bağlamında kendi eylem, düşünce, duygu, ben algısı ve ötekilerin kendisiyle ilgili değerlendirmelerini içselleştirerek ve yorumlayarak öznelleşmektedir. Warren Susman'ın ilk baskısı 1973 yılında yapılan kitabında

Amerika Birleşik Devletleri² için yaptığı tespit günümüzde tüm dünya sathında ortaya çıkan bir durumun ustaca dile getirilmesi olarak kabul edilebilir. Susman, “üretici-kapitalist kültür” olarak ele alınabilecek önceki yüzyılın aksine özellikle 20. yüzyılın ikinci yarısının “bolluk kültürü³” olarak isimlendirilebilecek dolayısıyla üretimden çok tüketime odaklanmış bir kültür olduğunu belirtmektedir (Susman, 2003, s. XX). Susman bu iki çatışan olgunun aynı zamanda iki farklı yaşam biçimi, dünyayı kavrayışın iki farklı biçimi olduğunu da belirtmektedir. Kapitalizm olarak kavramsallaştırdığımız tarihsel dönem, nihayetinde, kendi tarihsel izleği içinde arz-talep denklemi bağlamında, tarihin önceki dönemlerine kıyaslandığında tüketim toplumunu olarak kavramsallaştıran gerçekliği ortaya çıkarmak durumundadır. Dolayısıyla, Susman’ın 20. yüzyıl için ayırt edici vasıf olarak ileri sürdüğü tüketim kültürü bir önceki dönemde ortaya çıkan sosyo-ekonomik örgütlenme biçimlerinin doğal bir sonucu olarak okunabilir. Kapitalist üretim biçiminin doğal ardılı olarak metaların sadece niceliksel olarak değil aynı zamanda niteliksel olarak da gittikçe artan bir oranda gündelik hayatı hâkimiyeti altına alması ve bireysel ve toplumsal var oluş biçimlerini inşa etmesi veya aracılık etmesi noktalarında Susman’ın tespiti oldukça yerinde bir tespittir. Bu çerçevede kapitalizm salt biçimde iktisadi alanda görülen değişimlere işaret eden bir kavram olmanın ötesine geçerek “insanlar, ilişkiler, insanların kendilerine dair imgeleri, düşünceler, sosyal yaşam, sanat ve kültür” (Bewes, 2008, s. 23) alanlarında ortaya çıkan çok boyutlu ve katmanlı bir dünyaya işaret eden bir kavram olarak algılanmalıdır. Kapitalizmin üretim merkezli bir iktisadi düzlemden tüketimin merkezde olduğu bir toplumsallığa geçişi yeni ben algıları, özne tipolojileri, toplumsal ilişkiler, yeni duygu ve duyarlılıklar ortaya çıkarması noktasında dinin hâlihazırdaki öykü-

2 David Harvey’in tüketim, estetik alan ve modernizm bağlamında yaptığı bir tespiti hatırlanması yerinde olacaktır: “Amerika’ya özgü olan şeyler, Batı kültürünün özü olarak kutsanmalıydı” (Harvey, 1997, s. 52). Tüketim dünyası ve sistemi konuyla ilgili çalışmalarda açıkça belirtilse de belirtilmese de hem oluşum biçimiyle hem de dünyaya yayılma yolları itibarıyla açık bir biçimde Amerikan menşelidir. Dolayısıyla Batı kültürünün özü olarak kutsanan ve “Amerika’ya özgü olan şeyler” II. Dünya Savaşı sonrası koşullarda özellikle de Soğuk Savaş sonrası dönemde modernleşen ülkelerde gündelik hayat başta olmak üzere hayatın tüm katmanlarında Amerikalılaştırma olarak tezahür etmektedir.

3 Tüketim toplumunun bir bolluk toplumu olduğu ile ilgili tespitin demografik ve mekânsal sınırlılığı ile ilgili dikkatli olunması gerekmektedir. Bolluğun gerek batılı toplumlarda gerekse batı dışı toplumlarda her bir sosyal grubu ya da bireyi kapsamadığı da dikkatten kaçmamalıdır. Conrad Loziak’ın da açık bir biçimde belirttiği gibi günümüz dünyasında özellikle de batı dışı toplumlarda kapitalizmin gelişmesinden kaynaklı olarak “yavaş yavaş ölen yüz milyonlarca insan” (Lodziak, 2003, s. VI) bulunmaktadır. Ancak ve diğer yandan bu toplum sisteme katılamayan insanların da hayal dünyasını tüketim eksenli belirlediği bir toplumdur. Asıl gücünü de bu hayal dünyası belirleme işlevinden devşirmektedir. Belirttiğimiz bu hususun Gramsci’nin kullandığı anlamda hegemonya kavramına atıfla daha belirgin kılabiliriz. Kapitalist sistemde hâkim sınıflar hiçbir zaman için total bir kontrol mekanizması geliştiremezler. Gramsci’nin hegemonya kavramının kökeninde bulunan olgunun kapitalist sistemde ezenler ve ezilenler tasnifinde ezilenlerin ikili bir bilince sahip olması yatmaktadır. Ezilenler birinci olarak “yaşanmış deneyimlerinden elde ettikleri bir bilince ikincisi ise bu deneyimlerin anlamlandırılması ile ilgili kendilerine sunulan bir ideoloji” (Lodziak, 2003, s. 29) tarafından belirlenen bir bilince sahiptirler. Hâkim sınıf asıl hâkimiyetini ezilenlerin yaşanmış deneyimlerden kaynaklı bilincin yine ezilenler tarafından egemen ideolojiye tercüme edilmesinden elde etmektedir. Tüketim dünyası günümüzde deneyimlerin kendisine tercüme edileceği hâkim ideolojiyi üretmektedir. Bu durum tüketim dünyasından uzakta kalmanın, dini terminoloji ile ifade edecek olursak, neredeyse bir *cehennem imgesi* oluşturduğu şeklinde de yorumlanabilir. Ayrıca *tüketim ritüelleri* dinsel ritüellerin sağladığı bir cemaate üye olma ve benzer bir biçimde tinsel ya da ruhsal açıdan *sağaltıcı fonksiyonları* itibarıyla da dini yaşantı ve pratik üzerinde bir hegemonya oluşturmuşlardır. Marka cemaatleri (Jr. Muniz ve O’Guinn, 2001) ekseninde bir araya gelen insanların inşa ettikleri pratikler ve markalarla ilgili *kerametler* (Jr. Muniz ve Schau, 2005), tüketim mabetleri, moda ikonları Weber’in büyüünü kaybetmiş olarak nitelendirdiği modern dünyada Ritzer’in de belirttiği gibi tüketimin dünyayı yeniden büyülenmesine (Ritzer, 2000) imkân tanımaktadırlar. Bu doğrultuda şunu rahatlıkla ifade edebiliriz: tüketici pasif bir nesne olmanın ötesinde tüketim dünyasını özümseyerek aktif bir biçimde yeniden üretmektedir.

sünün yazıldığı ana bağlamı oluşturmaktadır. Bu bağlamın temel karakteristiği ise “şeylerin görülen düzeninin gerçekliğinden” (Bewes, 2008, s. 184) şüphe etmemek ya da bilimsel-entelektüel açıdan görünen dünyanın merkeziliğiyle tüketim toplumu bağlamında gösterinin (Debord, 1996) merkeziliğidir.

Tüketim olgusu salt bir biçimde bireye yoğunlaşarak ele alınamaz. Manheim’in belirttiği gibi “nesnelere grup ya da birey tarafından hangi açıdan ve hangi eylemsel bağlamda elde edilip idrak edildiğine” (Mannheim, 2002, s. 27) bakmaksızın belli bir toplumsal olguyu ya da buna bağlı anlamları ve pratikleri yorumlama şansımız bulunmamaktadır. Günümüzde ele aldığımız biçimiyle tüketim 17. yüzyıldan başlamak üzere yerli tüketim olgusunun gittikçe artan biçimde yerel koşullardan sıyrılması ve ulusal piyasaların oluşmasıyla birlikte ortaya çıkan iktisadi ve toplumsal bir süreçtir (Friedman, 2005, s. 1). Bu yönüyle de tüketim olgusu, modern dönemlerdeki serencamı çerçevesinde, yaşamı idame ettirmek üzere var olan toplumsal statüdeki ve ekonomik üretimdeki sınırlılıkların geride kaldığı bir sosyo-ekonomik sistemin ve de pazar için üretimin, ücretli emeğin, her şeyden önce ulus devletler çağı ve modern piyasa ilişkilerinin merkezinde bulunan bir olgu olarak geleneksel dönemlerden farklı bir boyuta sahiptir. Ancak tüketim toplumundaki esas unsur ihtiyaca yönelik üretimden, gittikçe artan bir biçimde ihtiyacın üretimine doğru bir kayıştır.

Tüketim toplumlarında ve kültüründe ürünlerin iletişim vasıtası olması aynı zamanda düşüncenin ve toplumsal pratiklerin meşru sınırlarını tayin etmektedir. Söz konusu olan şey nesnelere sahip olmak değil onlar üzerinden toplumsallığı inşa eden bir dil geliştirmektir. İnsanlar bu toplumda sahip olunan ürünler üzerinden mesaj verdikleri gibi bu mesajlar üzerinden toplumsal ilişkilerde konumlanır ve konumlandırılırlar. Bu toplumda tüketim ürünlerine karşı narsisistik bir romantik aşk (Featherstone, 2007, s. 27) söz konusu olduğu gibi “bilimsel ilerleme ve iyi hayat imgeleri” de bu romantizmi besleyen iyimserliği mümkün kılmaktadırlar (a.e., 2007, s. 14). Reklamlar, Walter Benjamin’in “rüya âlemi” (Buck-Morss, 2010) olarak adlandırdığı gerçekliği inşa ederek tüketicilere seslenmekle kalmaz tüketicileri bu bağlamda inşa da ederler. Tamamen rasyonelleştirilmiş bir süreç olan tüketim sisteminde olmayan bir unsur tüketim toplumu ve dünyasında ortaya çıkmaktadır. Rüya âlemi tüketicileri inşa edip tüketim sistemini mümkün kıldığı gibi onu görünmez de kılmaktadır. Ancak bu görünmezlik salt biçimde tüketicilerin istem dışı olarak maruz kaldıkları bir durum değildir. Tüketiciler bu görünmezliği talep de etmektedirler ya da sistem ile ilgili olarak *normallığın hüküm* sürdüğü zamanlarda bilinçli bir *chealeti tercih* etmektedirler. Bu noktada Anthony Giddens’in farklı bir bağlamda romantik romanlarla ilgili yaptığı tespitle analogi kurulabilir. Giddens’a göre romantik romanların ve hikâyelerin hırsıyla tüketilmesi bir anlamda “edilgenliğin kanıtıyken” (Giddens, 1994, s. 46) diğer yandan bu ürünlerin gerçek dışılığı içinde buldukları gerçeklikten memnun olmayan kitlelere sığınacakları bir başka âlem de inşa etmektedir. Benzer

bir biçimde tüketim toplumu ve dünyası bir yandan zorunlu yapısal koşullardan ancak ve diğer yandan kitlelerin bu rüyayı görmek istemelerinden varlık bulur.

Tüketim toplumu sadece manipülasyona maruz kalan pasif tüketiciler üzerinden de anlaşılabilir. Bir toplumdan bahsetmek için onun “ben” algımızı içermesi gerektiği gibi kimliklerin kendisi aracılığıyla ifade edileceği bir bağlam olarak da algılanması gerekmektedir. Bu açıdan da tüketim hem iktidar hem de muhalefet alanını inşa ederek tüketim toplumu şeklinde ifade edeceğimiz merkezî bir konuma kavuşur. Pasif bir yansıtıcı olarak tüketici imgesi, geniş ölçüde Marksist bir kökene sahiptir. Marksizm’in bu noktada “yabancılaşma” kavramı kadar öne çıkardığı bir diğer kavram da kapitalizmin tüm insan ilişkilerini ve bu arada insanı da kendi amaçları doğrultusunda “şeyleştirdiği” iddiasıdır. Ancak toplumsallıktan bahsetmek total şeyleşmenin en azından Marks’ta işaret edildiği biçimiyle gerçekleşmesinin imkânsızlığı sonucunu da doğurur. Castoriadis’in altını çizdiği gibi insanların şeyleşmeye karşı mücadelesi de kapitalizmin işleyişine dâhildir (Castoriadis, 2013, s. 28). Diğer bir ifadeyle kapitalizmin gücü, kendisine yönelik muhalefeti kendi sağladığı araçlar tarafından imkân dâhiline sokması ya da farklı muhalefetleri kendi işleyişine uygun bir biçimde içinde eritebilmesinde yatmaktadır. Gottdiener’in kültür endüstrisi ve tüketim sistemi çerçevesinde total kontrol ve mekanikleşme ile ilgili yorumlara itiraz ederken yazdığı gibi “mal satın alımı yolu ile arzuların yerine getirilmesi bile kültürün sürekli mekanik açıdan üretildiği bir dünyaya kişisel bir yanıtı temsil etmektedir.” (Gottdiener, 2005, s. 332).

Tüketim sistemiyle ilgili olarak Baudrillard’ın ifade altını çizdiği gibi kültür sahip olduğu araç bolluğu karşısında ne yapacağını bilemez hâle gelmiş ve büyük bir törensel gösteriye dönüşerek her şeyin kitlesel bir şekilde tüketilerek kendi kendini yutup yok etmeye başlamıştır. Baudrillard, Walter Benjamin’e atıfla tüketim kültürünün insanlık için akla gelebilecek en kötü yabancılaşma biçimini olduğunu çünkü estetik ve gösteriyi andıran bir haz alma biçimine dönüşerek toplumsal alanı kuşattığını belirtmektedir (Baudrillard, 2012, s. 7–8). Tüketim sistemini aşır tüketim toplumu ve tüketim dünyasına adım attığımızda sistemin yarattığı bolluk ve metaların artan görünürlükleri sadece ön şart işlevini yerine getirirler. “Tüketim, gücül düzeyde, her an tüm nesnelere ve mesajların katkısıyla oluşturulan az ya da çok uyumlu bir söylevidir. Tüketim, olsa olsa göstergeleri sistemli bir şekilde güdümlene biçimi olarak tanımlanabilir” (Baudrillard, 2010, s. 241).

Adorno ve Horkheimer ikilisi kitle kültürü ve kültürün endüstrileşmesi hususunu basit bir itaat ilişkisi yerine Kantçı anlamda bilinç kategorilerinin inşası çerçevesinde ele alırlar. Benzer bir biçimde özne-bilinç-iktidar arasında burada vurgulanan husus form düzeyinde tarihte ilk defa ortaya çıkan bir durum değildir. Kapitalizmin kitlesel tüketim ve kültürün de metalaşması aşamasında, otoriteye teslimiyet, sadece yeni bir form kazanır. Bu durum Merquior’ın Foucault’un episteme kavramını açıklarken

altını çizdiği hususta görülmektedir. Mümkün olanların sınırlarının çizildiği ve bu yönüyle de yaşamın alanını tayin eden “nesnelerin olma biçimini tanımlayan, insanoğlunun günlük kavrayışını teorik güçlerle donatan ve doğru olarak görülen şeyler hakkında” (Merquior, 1986, s. 47) söylem geliştirdiğimiz ve belli bir söylem katılma koşullarımızı belirleyen tarihsel özneler ya da verili durumlar olarak kavramalıyız. Bu durum hem bilinci ve ötesini hem de bilinçdışını belli bir tarihteki toplumsallaşma biçimleri ile kavramamız gerektiğinin altını çizmektedir.

Tüketim toplumu bir *tüketim sisteminin* sonucunda siyasal, kültürel ve toplumsal alanın tüketim mantığı çerçevesinde inşa edildiği, yeniden kurulduğu bir *tüketim dünyasına* işaret etmektedir. Bu sistem kendi içinde muhalefet unsurlarına elbette yer vermektedir. Ondaki zorunluluk bu serbestliğin sınırlarını zorlayacak ya da farklı olanı hayal edecek öznenin ufkunu tayin etme gücü ve muhalefet için gerekli söylemsel ve teknik araçların ancak kendisi dolayımında elde edilmesine imkân tanıyan hegemonik gücünden kaynaklanmaktadır. Bu bağlamda tüketim toplumu olarak betimlenen günümüz toplumlarının zamanı, mekânı, davranışları ve özneliği inşa etme biçimleri dini bilinç ve pratikleri doğrudan etkilemekle kalmamakta, onların özgün bağlamını tüketim sistemi içerisine çekerek yeniden oluşturmaktadır. Bu doğrultuda, Charles Taylor’un *inancın koşullarının değişmesi* (2014) ekseninde tartıştığı sekülerleşmenin öznenin var olma koşullarının değişmesi ekseninde tüketim dünyası boyutuyla da tartışılması gerekmektedir ve elinizdeki çalışma temelde bu amaca yöneliktir.

Üretim merkezli toplumdan tüketim merkezli topluma geçişi ya da dönüşümü mümkün kılan şey üretimdeki niceliksel artışın yanı sıra ürünlerin gündelik hayatın her safhasında ve tüm mekânlarda erişilebilir hale gelmesini sağlayan süreçlerdir. Tüketimi salt bir biçimde üretim süreçlerinde meydana gelen dönüşümün “ideolojik bir yansıması” olarak ele almamız tüketimin kurucu rolüne ilişkin bir anlayış kazanmamızın önünde engel olarak görünmektedir. Robin Murray’ın altını çizdiği gibi tüketim merkezli “yeni sistemin altyapısını imalat süreci değil perakende” (Miller, 1995, s. 6) sektöründe ortaya çıkan ve enformasyon teknolojilerinin mümkün kıldığı büyük dönüşümler oluşturmaktadır. Enformasyon teknolojilerinde ortaya çıkan dönüşümler ve tüketimin zamansız ve mekânsız hale gelmesi hem *saf dünyayla* kurduğumuz ilişki biçiminin hem de *yuvamız olan dünyanın* değişmesi anlamına gelmektedir. Üretim merkezli toplumdan tüketim merkezli topluma geçiş üretimle kurduğumuz ilişkinin ikincil hale gelerek modernleşen toplumlarda ya da endüstriyel toplumlarda olduğu gibi “tüketimin bireylere dünyayla ilişki kurmanın tek yolu” olarak sunulmasında yatmaktadır (Miller, 1995, s. 16). Dünyayla ilişki kurmanın tek ve başat yolu olarak tüketimin sahnede merkezi rolü alması hem zaman hem de mekân olarak gündelik hayat kapsamında olmaktadır. Sekülerleşme çerçevesinde tüketim dünyasının etkisinin en net olarak görüldüğü zaman ve mekân sıradan deneyimlerimizin dolayısıyla içinde yaşadığımız zaman diliminde acil ve onlarsız bir hayatı tahayyül edemedi-

ğimiz zorunluluk ve gerekliliklerin inşa ettiği gündelik hayattır. Gündelik hayatın anonimleşen kentsel mekânda inşa edilen sosyallikler ve benlik kalıpları vasıtasıyla tüketim dünyası ekseninde inşası salt biçimde iradi bir duruma tekabül etmez.

Tüketim sistemi nesnelere metalaşarak kapitalist iktisadi düzenin kar ve sermaye amacına uygun biçimde bir toplum inşa etmesine atıfla daha çok rasyonel süreçlerle varlığını sürekli kılan ekonomik faaliyetler için kullanılmıştır. *Tüketim toplumu* bu iktisadi faaliyet içinde tüketiciliğin temel yaşam biçimi olduğu toplumsallığa göndermede bulunmaktadır. Tüketim toplumu bu açıdan sadece nesnelere tüketimi değil metaların üretiminin doğallaştırıldığı alan olarak hayat tarzı biçiminde kimliğin dolayısıyla toplumsal ilişkinin kurucu unsurunun metaların inşa ettiği sembolik ve simgesel bir toplumdur. *Tüketim dünyası* ise iki temel unsura işaret etmek için kullanılmıştır: ilki tüketim sistemine dâhil olamayan çeşitli grupların sistemle kurdukları ilişki biçimine işaret için ikincisi ise tüketim sistemi ve toplumu dâhilinde sadece hayat tarzı kapsamında insanlar arası ilişkilerin değil aynı zamanda doğa, tarih ve dinin de dâhil olduğu hayatın yeniden üretildiği, konumlandırıldığı ve anlamlandırıldığı sürece göndermede bulunmak için kullanılmaktadır. Tüketim dünyası ve sistemi evrensel özelliklere sahiptir ancak tüketim toplumu bu evrensel özelliklerin yerel olana tercüme edildiği durumlarda ortaya çıkmaktadır. Arzu ve Anlam: sahip olmanın değil sahip olma arzusunun, aşkın anlamın değil işlevsel anlamın, sabitenin değil aşkınlığın ve sürekli yeniliğin dünyasıdır. Arzu nesnesi olarak tüketim: sahip olmasan bile sahip olmanın merkezde olduğu bir yaşantı biçimidir. Tüketim toplumu arzu üretim toplumdur ve gücünü de buradan alır. Zaman ve mekânın tüketim toplumu içindeki üretimi ise onu kimliğin dolaysız kurucusu kılar. Tüketim iradi bir olgu değil zorunlu bir olgudur: insanlar arası ilişkiler kapitalizm ekseninde rasyonelleştirilmiş biçimi içinde nesnelere sistemi olarak inşa edilir. Tüketimin kimliğin ve ben algısının asli unsuru haline gelmesi sürecinde bireyin dünyayla kurduğu ilişkide dönüşmektedir. Gösterim değeri ve rekabet bu dünyanın temel karakteristikleri arasındadır ancak tüketim dünyası bireylerin toplumsallaşmaları açısından yeni imkânlar da sunmaktadır. Bu çalışmada birey ve onun biyolojik ihtiyaçlarının merkezde olduğu tüketim değil, belli bir toplumda öznenin ben algısını oluşturan, onu toplumsal alanda görünür kılan bir unsur olarak sembolik tüketim olgusu ekseninde analizler yapılmıştır.

Gündelik hayat içinde tüketimin merkeziliği hayat tarzı olarak kavramsallaştırılan bir durumun hâkimiyeti altında ortaya çıkar. Hayat tarzını Giddens'in işaret ettiği gibi "bir bireyin benimsediği az çok bütünlük içindeki bir pratikler topluluğu" olarak tanımlanabilir (Giddens, 2014, s. 110). Hayat tarzı, anonimleşen modern mekânda bireylerin bir birleriyle ilişkilerinde belli ölçülerde bir tanıdıklık hissi uyanmasını sağlamaktadır çünkü belli bir takım "pratiklerin ihtiyaçları karşılması değil, aynı zamanda özel bir bireysel-kimlik anlatısına maddi biçim" kazandırmaları dolayısıyla "kim olunması gerektiği hakkında" kararlaştırılması söz konusudur (Giddens, 2014,

s. 110–111). Hayat tarzı kimliğin bir parçası değil kimliğin kendisi haline tüketim dünyası (Shields, 1992; Longman, 1992; Berzano, 2010) dâhilinde gelir. Diğer yandan, hayat tarzı kavramsallaştırmasının ima ettiği benlik ya da kimliğin piyasalaşması hususunun ele alınması aynı zamanda Aydınlanma düşüncesi söyleminin soyut, rasyonel ve otonom⁴ özne idealini de sorunsallaştırmaktadır (Shields, 1992, s. 1). Bu sorunsallaştırmanın kendisi modernliğin gündelik hayat boyutunda otonom ve rasyonel bir öznellikten çok belli hikâyelere ve *iyi hayat ideallerine* özenen bunlarla özdeşleşen bireyler vasıtasıyla yaşandığını kabul etmektedir. Dolayısıyla modern özne bir yandan aşırı bireyselci bir söylemin denetimi altındadır bir yandan da neredeyse dinsel bir hüviyet kazanmış tüketim pratikleri çerçevesinde kitlesel olarak üretilmektedir. Bu durum bir yandan modernliğin tüketim ekseninde gerilimli bir hatta üretildiği anlamına gelmektedir ancak ve öte yandan bu gerilim hattı hem sınıfsal hem de kültürel olarak modern toplumların temel karakteristiğinin tüketim pratikleri ekseninde şekillendiğine de işaret etmektedir.

Hayat tarzının iki boyutta gelenek ve din çerçevesinde inşa edilen dünyanın çözümlenmesine sebep olduğu iddia edilebilir. Bunlardan ilki nasıl bir hayata sahip olunaçağı ile ilgili olarak başvuru referans çerçevesinin ve buna bağlı olarak da sözü dinlenen aktörler grubunun değişimiyle alakalıdır. Modern öncesi toplumlarda dini zihniyet ve pratikleri taşıyıcısı olan aktörler grubu aynı zamanda insanların hayatı algılama ve bu algılanan hayat içinde belli pratikleri içselleştirmelerini sağlayan otorite konumundadırlar. Grace Davie'nin Avrupa'da dinin genel olarak vekâlet (Davie, 2005, s. VI) yoluyla yaşandığı ile ilgili teorisi daha genelleştirilerek şu kaydedilebilir: bireysel benliğin kendisini aşarak toplumsallaşması ve neyin iyi neyin kötü olduğuyla ilgili anlayış ve pratikler bütünü'nün belirlenmesi bireyin tabi olduğu vekil kurumlar aracılığı ile mümkün hale gelmektedir. *Vekil kurumlar* modernlik öncesinde olduğu gibi modern dönemde de bireylerin ve toplumların varlıklarını devam ettirmelerini mümkün kılan ana unsurlardır. *Vekil kurumlar* toplumların gerek iktisadi gerekse kültürel olarak kendilerini üretmelerini mümkün kılan zihniyet ve pratikleri sürekli hale getiren kurumlardır. Bu açıdan baktığımız zaman modernlik ve modernlik öncesindeki farklar vekil kurumlar arasındaki farklılıklardan kaynaklanmaktadır. Tüketimin sekülerleştirici etkisi tam da vekil kurumlarda ortaya çıkan bir farka işaret etmektedir. Modacılar, reklamcılar ya da modern bilimin ve teknolojinin temsilcileri sadece siyasal ve iktisadi düzlemle ilgili önemlerinden dolayı ele alınmayı hak etmezler onlar aynı zamanda genel olarak iyi ile kötü, güzel ile çirkin ahlaki olanla olmayan arasındaki farkları inşa eden ve bunları toplumsallaştıran vekil kurumların temsilcileridir. Dolayısıyla, geleneksel dünyada dinin merkezde olduğu vekil kurum-

4 Aydınlanmanın rasyonel, özerk ve otonom özne ideali sadece tüketim sistemi ekseninde bir açmazla karşı karşıya değildir. Aynı şekilde siyasal açıdan da bu özne idealinin karşı kutbunda vatandaş kategorisi bulunmaktadır. Bir yandan tüketici rolü diğer yandan ulus devlete bağlı vatandaşlık ideali bir yandan Aydınlanmanın özne idealine diğer yandan dinlerin inanan öznesine meydan okumayı barındırmaktadır. Modern birey tüketim dünyası ve ulus devletin sağladığı bir dinsel halesiyle sınırlıdır.

lardan, dinin varlığını korusa bile merkezi bir olgu olmaktan çıktığı veya araçsallaştırdığı bir dünyaya doğru geçildiğinin en önemli göstergelerinden biri de bireysel kimliğin kendisini maddi unsurlarla görünür kıldığı modern bir zihniyet ve pratik olan ve kimliğin temel göstereni seviyesinde vazgeçilmez kabul edilen *hayat tarzlarının* aktörler tarafından hangi zeminde hangi söylemle inşa edildiklerine bakıldığında görülecektir. Diğer yandan, bireyseli ideoloji noktasında tüketim dünyasının hem bir imkân yarattığını hem de bu imkânı gerçekte yok ettiğini vurgulamamız gerekmektedir. Poole’un ifadesiyle: “kapitalist üretim, daha sonra tatmin edeceği istekleri doğurmaya muktedir olabilmesi bakımından... birey açısından, yalnızca tatmininin değil, tatmin edilecek olanın” kaynağını bireyin dışına konumlarken onu “kendisinin dışında var olan güçlere” tabi kılarak tüketim yoluyla “bireyselliğinin dışavurumu değil” yadsınmasını sağlamaktadır (Poole, 1993, s. 55).

Tüketim bu bağlamda günümüz toplumlarının genel karakteristiği olarak toplumsal ve bireysel hayatlarda aşılamayacak biçimde kök salmıştır. Bunun temel mekanizması gündelik yaşam deneyiminde tüketimin merkezi hale gelmesiyle birlikte toplumsal ve bireysel alanda var oluş oyununun kurallarının değişmesinde aranmalıdır. Bourdieu’nun bu noktadaki temel katkısı bir oyun olarak hayatın işleyişini merkeze aldığı ölçüde aktörlerin özellikle iktisat alanında kabul edildiği gibi salt biçimde rasyonel olmadıklarını hayatlarını sürdürürken pratik mantık, sezgi ve bedensel yatkınlığa göre de hareket ettiklerini tespit etmesidir. Tüketim toplumundan bahsetmek bu boyutuyla oyunun (Bourdieu ve Wacquant, 2012, s. 28) değişen kurallarından ve oyuncuların bu oyun alanı içinde kendilerini inşa etmelerinden bahsetmek anlamına gelmektedir. Oyunun gerçekçi olması ancak ve ancak onun sorgulanmaması dolayısıyla doğallaştırılması yoluyla mümkün hale gelmektedir. Diğer yandan Bourdieu’nun vurguladığı başka bir husus da bireylerin belli bir toplumdaki ödül ve ceza mekanizmaları yoluyla arzularına kavuşmak için gerekli olan sermayeleri oyunun kuralları içinde elde etmek ve bunu rakiplerine karşı muhafaza etmek üzerinden kendilerini sadece bireysel olarak değil bu bireyselliğin zorunlu olarak gömülü olduğu ya da bireyselliği mümkün kılan sınıfsal yapılar içinde kurmaları gerektiğidir. Bu çerçevede Bourdieu’nun kültürel, ekonomik ve toplumsal sermaye biçimleri ile bunların toplamından müteşekkil olan sembolik sermaye olarak kavramsallaştırdığı toplumsal ilişkiler ağı tüketimin günümüz toplumlarında hem bu sermayeleri elde etme hem de sınıfsal farklılığı koruma noktasında merkeziliği dikkate alınmadan anlaşılabilir. Tüketim pratikleri temel olarak toplumsal uzam ile simgesel uzam arasındaki ilişkiyi tesis ederler (Bourdieu, 1995, s. 21). Dolayısıyla, tüketim toplumsal bir pratik olarak sadece toplumsal statülerin göstergesel bir çerçevede inşasını değil aynı zamanda sınıfsal farklılıkların inşa edildiği ana bağlamlarından birini oluşturmaktadır (McGuigan, 2009, s. 86). Ancak ve diğer yandan tüketim sadece farklılığın inşasını değil farklılığın dile getirilmesini sağladığı oranda toplumsal açıdan ortak bir dil sağlama fonksiyonu da ifa etmektedir. Goodman ve Cohen’in de belirttiği gibi bir

kültür içinde paylaşılan kavramlar ve değerler bireyin kendisini daha geniş bir bağlamda algılamasını sağlamaktadır. Tarih boyunca bu kavramsal ve değersel açıdan bu bağlamı din sağlamıştır ve çok az toplumsal grup seküler, entelektüel ve estetik bir çerçevede yüksek kültür dediğimiz seviyede bu bağlamı din dışına oturtabilmiştir (Goodman ve Cohen, 2004, s. 31). Ancak günümüzde tüketim kültürü her iki kültürel boyuttan daha farklı bir bağlam inşa ederek yüksek kültür ile aşağı kültür dinsel ile seküler arasındaki sınırları muğlaklaştıran bir fonksiyon icra etmektedir.

Din değişen oyun içerisinde sınırlı ölçüde bir sermaye sağlamaktadır ancak oyunun kurallarını din oluşturmamaktadır. Dolayısıyla dindar özenin dinselliğini muhafazası ile birlikte geleneksel dini bilinç ve pratiklerin temel doğası değişen bu oyun alanındaki varlıkları seküler bir zeminde cereyan etmektedir. Önemli bileşenlerinden birinin tüketim pratiklerinin toplumsal alanda sınıfsal ayrıcalık ve farkları yaratmadaki merkezi rolü olduğunu belirtmeliyiz. Tüketim dünyasında inşa edilen oyun alanında din temel olarak bir hayat tarzı olarak yeniden inşa edilir. Crane'nin de vurguladığı moda ile ilgili vurgusunu tüketim dünyası ile ilgili genelleştirerek belirtecek olursak tüketim “bir toplumsal denetim biçimi olarak kullanan çeşitli yöntemlerle birlikte değerlendirilmelidir” (Crane, 2003, s. 17). Denetimin işleyişi ile hem arzu nesnelere inşası hem de bunu elde etmenin ve deneyimlemenin pratiklerinin hem toplumsal alanda hem de simgesel alanda inşasıyla mümkün hale gelir. Bu inşa sonucunda bazı kurucu dinsel pratikler bu pratikleri mümkün kılan duygusal ve sembolik alanın tasfiyesiyle ya anlam değiştirirler ya da tamamen gözden düşerler. İslami noktada, örneğin, Tekin (2012, s. 193) bu çerçevede toplumsal alanda “bereket” ilkesi olarak tanımladığı bir pratiğin ve duygunun gözden düşmesi örneğini verirken Demirezen (2015, s. 99) Bourdieu'nun habitus kavramından hareketle tüketim alışkanlıklarının bazı ayet ve hadislerin hatırlanması, anlamının dönüşmesi ya da toplumsal hafızada paranteze alınması yoluyla pratik düzlemde unutulması ekseninde yeni bir dindarlığın kurulduğuna işaret etmektedir. Bu dönüşümün temel nedeni sekülerliğin makro toplumsal kurumlardan ziyade ve daha önemli olarak geleneksel toplumlarda din geleneksel yollarla belirlenen ve inşa edilen gündelik ahlak, sanat ve gündelik yaşamın kontrolünü süreç içinde kaybetmesidir (Levine, 2011, s. 11). Böylece bilişsel ve pratik alanla ilgili olan ahlak, görsel dolayısıyla gerçeklikle ilgili olan sanat ve somut gerçeklik dolayısıyla zaman ve mekânın kontrolüyle alakalı olan gündelik yaşamın dinin etkisinden çıkması sekülerleşmeyi mümkün kılmıştır.

Modern toplumlarla ilgili analizlerin bir diğer boyutu da dinin siyasal, toplumsal ve bireysel alanda geçirdiği dönüşümlerdir. Bu dönüşümün hali hazırda veya gelecekte dinin düşüşü olarak mı yoksa dini değişim olarak mı kavranacağı hususları sekülerleşme başlığı altında tartışılan geniş kapsamlı bir literatür (Bellah, 1970; Bruce, 2011; Kitcher, 2011; Stark ve Finke, 2000; Taylor, 2014) oluşturmuştur. Günümüzde, modernlik ve sekülerleşme arasında 19. yüzyıldan başlamak üzere yirminci yüzyı-

lın büyük bir bölümünde kurulan doğrusal bağdan bahsetmenin zorlaştığının kabul edilmesi gerekmektedir. Ancak bununla birlikte geleneksel dini yapılar ve bunların inşa edildiği ya da inşa ettiği geleneksel dünya ile modern olarak tasvir edilen dünya arasındaki temel farklar çokça eleştiriye maruz kalan sekülerleşme teorisinin (Berger, 2002; Casanova, 2014; Stark, 1999) dikkate alınmasını gerektirmektedir.

Geleneksel ile modern arasındaki farkların önemli bir kısmının modernliğin düşünsel ve pratik noktalarda üretilmesini mümkün kılan ve modernliği inşa eden düşünürlerin ve kurumların gelenek söylemi ve icadı çerçevesinde ele alınabileceği açık bir husustur. Ancak ve diğer yandan modern tecrübeyi ya kendisine kök biçim sağlayan ya kendi farklılığını inşa ve icat ettiği öteki olarak ya da geniş toplumsal kesimlerin kendi tahayyül dünyaları ile modernliğe katılmalarına imkân tanıyan araçsal bir olgu olarak gelenekten bağımsız olarak kavramamız imkânsızdır. Bu noktada modernliğin de düşünsel ve pratik düzlemlerde kendi geleneklerini inşa ve icat ettiği ile ilgili tartışmaları (Shils, 2003) bir tarafa bırakarak belirtecek olursak geleneğin en büyük inşa edicisi dindir. Benzer bir biçimde geleneğin en büyük mirası ve inşası da gerek kurum olarak gerekse zihniyet ve pratik boyutuyla dindir. Dolayısıyla, gelenek ve din arasında karşılıklı bir kurucu etki bulunmaktadır. Dinin egemen olduğu kurumsal, zihinsel ve pratik dünyaların temel ve ayırt edici vasfı iki temel boyutuyla modern dönemden ayrılır. İlki dinin taşıyıcı gruplarının modern dönemlerde gözlemlenen iktidar kaybıdır. Bu taşıyıcı gruplar sadece din adamları sınıfından oluşmaz. Temel olarak dinin gündelik hayatı kurmasını dolayısıyla sadece bilişsel boyutun değil aynı zamanda tahayyül boyutunun inşasını mümkün kılan özne tiplerinin de modernlikle birlikte ciddi bir biçimde gözden düştüğünün belirtilmesi gerekmektedir. Benzer bir biçimde modernliğin geleneği komumlandığı alan negatif bir alandır. Diğer bir ifadeyle, “modernliğin yeni imajları, kaçınılmaz olarak, geleneksel toplumun sembolleri, değer yargıları ve inançları ile çatışarak” (Berger, Berger ve Kellner, 2000, s. 155) var olmuştur.

Randal Collins’in belirttiği gibi sekülerleşme, doktrinel olmaktan ziyade yapısaldır (Collins, 2000, s. 573) ancak bir süreç olarak ele alındığında sekülerleşme dinsel alanın sorunsallaştırılması çerçevesinde geniş ölçekli bir öğreti de barındırmaktadır. Sekülerleşme ile ilgili Peter L. Berger’in aşağıdaki ifadeleri konuyu tüm boyutları ile özetleyen bir mahiyete sahiptir.

Sekülerizasyonla biz, toplum ve kültür alanlarının dini kurumlar ve sembollerin egemenliğinden çıkarıldığı süreci kast ediyoruz. Modern Batı’nın tarihindeki toplum ve kurumlardan bahsettiğimizde, kuşkusuz sekülerizasyon tıpkı kilise ile devletin ayrılmasında ve kilise arazilerinin istimlakı ile eğitimin kilisenin otoritesinden kurtarılmasında olduğu gibi Hıristiyan kiliselerinin daha önce gözetimleri veya nüfuzları altında tuttıkları sahalardan tahliye edilmesinde kendini açıkça göstermektedir. Ama kültür ve sembollerden bahsettiğimizde ise sekülerizasyonun toplumsal-yapısal bir süreçten daha fazla bir şey olduğunu kastediyoruz. Sanat, felsefe ve edebiyatta dini içeriklerin kayboluşu ve hepsinden önemlisi de bilimin dünyada özerk ve tamamen seküler bir bakış açısı olarak yükselişinde gözlemlenebildiği gibi bu süreç, kültürel ve düşünsel

hayatın tamamını etkisi altına alır... Nasıl toplum ve kültürün sekülerizasyonu söz konusuysa, aynı şekilde bilincin sekülerizasyonu da söz konusudur (Berger, 2011, s. 197).

Ancak, sekülerleşmenin makro boyuttan mikro boyuta geçtiğimizde nesiller arası, insanın gelişim evreleri, cinsiyetler arası, mekânsal farklılıklar, grupların tecrübeleri gibi noktalarda farklı biçimlerde değerlendirilmesi gerekmektedir (Berger, 2011, s. 198). Çalışmada bu husus içinde yaşadığımız toplumsallığın genel görüntüsü çerçevesinde büyük ölçüde paranteze alınmıştır. Diğer bir ifadeyle tüketim toplumunda nesiller arası, cinsiyetler arası farklar (Jeitz, 2014), bireyin kendi hayat tecrübesi içinde geçirdiği psikolojik ve biyolojik gelişim evreleri (Dillon ve Win, 2007), grupların mekânsal dağılımı ile ortaya çıkan farklar gibi özellikle mikro ölçekte yapılması gereken ayrımlar genel toplumsal görüntünün bilişsel, etik ve estetik boyutlarına yoğunlaşarak paranteze alınmıştır.

Yukarıdaki uyarılar eşliğinde düşünüldüğünde sekülerleşme bir kavram ve süreç olarak oldukça tartışmalı ve tanımlanması zor bir kavramdır. C. John Sommerville (1998, s. 50–51) sekülerleşme kavramının anlamı ve kullanımı ile ilgili olarak altı farklı boyuta dikkat çekmektedir. Makro toplumsal yapılar tartışıldığında sekülerleşme dinin siyasi, iktisadi, hukuk, ahlak gibi temel alanlarından ayrılması ve daha dar bir alanda hapsolmesi anlamına gelmektedir. Bir toplumdaki belli kurumlar üzerinden düşünüldüğünde bu kurumların dini karakterlerini kaybederek seküler alana dâhil olması anlamına gelmektedir. Toplumsal pratikler noktasında düşünüldüğünde sekülerleşme daha önce dini kurumlara ait olan çeşitli aktivitelerin seküler kurumlara transferi anlamına gelmektedir. Zihniyetler açısından düşünüldüğünde sekülerleşme uzak hedeflerin (ölüm sonrası hayat) yakın hedeflere (burada ve şimdiye) dönüşmesi anlamına gelmektedir: bu nokta bireysel sekülerleşmenin ortaya çıktığı dönüşüme işaret etmektedir. Demografik açıdan sekülerleşme sadece kurumsal farklılaşmayla ilgili bir tespiti içermez aynı zamanda toplumsal boyutta da dinin azalan önemi ve belirleyiciliğine işaret eder. Sekülerleşme dini genel bir olgu olarak ele alır ya da özellikle belli bir dinsel gelenek belirtilmediyse dini zaman ve mekândan kopuk ya da tarihselliği paranteze alınmış bir olgu olarak kabul eder. Larry Shinner da daha erken bir dönemde sekülerleşmenin altı farklı anlamda kullanıldığını tespit etmektedir. Sekülerleşme: dinin gerilemesi, bu dünyaya uyma, toplumun dinle ilgisini kesmesi, dini inanç ve kurumların işlevlerinin farklılaşması, dünyanın kutsallıktan arındırılması ve kutsal bir toplumdaki dünyevi bir topluma geçiş gibi anlamlara gelebilmektedir (Shiner, 1967, s. 209-2017). Shinner'in sekülerleşme kavramının kullanımı ile ilgili yaptığı bu ayrımlar doğru ve güncel olmakla birlikte Sommerville'nin sekülerleşme kavramının dini jenerik bir olgu olarak ele aldığına yönelik tespit ve Hervieu-Lerger'in (2004) kutsal kavramı ile din kavramı arasında yaptığı ayırmadan hareketle belirtecek olursak dünyanın siyasal, iktisadi ve toplumsal alanda kutsallaştırılması da sekülerleşme bağlamında ele alınmalıdır. Zira kutsal kavramı temel olarak zamansız ve mekânsız bir tecrübeyi esas aldığı ölçüde geleneksel dinlerin zaman ve mekânda

somutlaşmış, toplumsallaşmış ve öyküsel düzlemde yaşanan din olgusunu paranteze almanın yollarından biri olarak öne çıkmaktadır. Benzer bir biçimde metalar tüketim toplumunda toplumsal ilişkileri inşa etmekle kalmaz aynı zamanda yeni kutsallar ya da ikonik semboller olarak da varlık kazanırlar. Dolayısıyla, sekülerleşmenin gelecekteki dinlerin özne tipiyle birlikte kurumsal yapısının modern zamanlarda ya niceleliksel açıdan gerilemesi ya da niteliksel açıdan önemini yitirmesi ve daha dünyevi bir formda yeniden üretilmesi olarak kavramak daha yerinde olacaktır. Tüketim dünyasında din metalaşarak toplumsal alanda varlık bulmaktadır

Dinin metalaşmasının en önemli boyutlarından birini anlamın piyasa araçları çerçevesinde ve piyasayı hedefleyerek üretilmesi oluşturmaktadır. Dini görünürlük ve pratikler söylem düzeyinde bireyin merkezde olduğu bir çerçevede ancak gerçekte piyasanın yapılandığı bir bağlamda yeniden üretilmektedirler. Diğer yandan dinin metalaşması dolayısıyla soysuzlaştırması sürecine paralel bir biçimde tüketimin dinsel bir deneyim ve pratik olarak inşası da söz konusudur. Bu süreç sonunda ortaya çıkan ve dinin taşıyıcısı olan özne tipinin söz konusu tecrübeden bağımsızlaşması mümkün değildir. Din modern bağlamda üretilirken bireyin tercih ya da seçiminin nesnesi olarak inşa edilir. Dolayısıyla, dinin eleştirel potansiyeli piyasa tarafından sönmelenerek din tüketim dünyasında bireyin duygusal ihtiyaçlarını gidermeyi amaçlayan maneviyatçı (Heelas, 2008) bir çerçevede konumlanır. Dini duygu, düşünce ve eylem arasındaki bağ tüketim dünyasında yeniden inşa edilirken aynı zamanda toplumda hâkim olan sisteme yönelik mesafe duygu, düşünce ve eylem arasındaki bağın dini boyutuyla koparılmasını da içermektedir. Söz konusu durum modern toplumların genel karakteristiği olarak Mestrovic'in ifadesiyle "duygu ötesi" bir toplumsallığa göndermede bulunmaktadır. Duygu ötesi toplum "eylem, duygular ve akıl arasında bir bağlantıyı varsayar" ancak duygu ötesi toplumda eylemin zorunlu koşulu olan bu bağ kopartılarak (Mestrovic, 1999, s. 51–52) tüm otonom, özerk ve rasyonel faillik iddiasına rağmen modern öznenin pasifleşmesine giden yol inşa edilmektedir. Bunun dini öznelik açısından farklı bir hikâye kapsamında yaşanmadığını belirtmemiz gerekmektedir. Bu noktada Bryan S. Turner'ın "Amerikan Sivil Dini" tartışmaları ekseninde sembolik gerçekçiliğe atıfla ifade ettiği gibi "Tanrı öldü, yaşasın din!" (Turner, 1998, s. 242) olarak özetlenebilecek bir biçimde gelenek ve din asıl darbeyi varlık ve metafizik alanındaki kabullerinin paranteze alınmasıyla alırlar. Bu durumda modern toplumlar için bireyin merkezde olduğu bir bağlamda *dinden* daha çok kurumsal, doktrinel ve pratik alanlarda gerilemiş bir *dinsellikten* (Ferry ve Gauchet, 2005) bahsetmek daha anlamlı olmaktadır.

Ahlakın Üç Kipi ve Ahlak Ötesinin Yükselişi

Ahlakın sekülerleşmesi felsefi ve sosyolojik açılardan ahlakın gerek teorik temellenirilmesi gerekse pratik işleyişi noktalarında metafizik referans çerçevesiyle birlikte bu metafizik çerçeveyi temsil eden kurum ve aktörlerin ve bunların oluşturduğu dil ve pra-

tiklerin ideal insan aklını merkeze alan kurumlar, aktörler ve pratikler lehine önemlerini yitirmeleri anlamına gelmektedir. Diğer yandan, her ahlaki değişim ve dönüşüm ahlaki olan, ahlaki olmayan ve ahlak ötesini kendi referans sistemi içinde tanımlamak durumundadır. Geleneksel toplumdaki seküler topluma geçiş salt rasyonelleşme ve büyüden arınma çerçevesinde anlaşılacakları gibi modern ahlaki sistem de geleneksel ahlaki referans çerçevesinin alt edildiği ve insanların ahlaki olmaya davet edildiği bir sistem olarak kavranamaz. Modern ahlaki sistemin geleneksel değerler ve ahlaki pratiklerle kurduğu ilişkinin özünde geçmişin ya insan gelişimini engelleyen ahlaki olmayan bir işleyişle damgalanması ya da geçmişin referans sisteminin aslında ahlak ötesi olan pratikleri de ahlakın alanına dâhil etmesi noktasında yanlış bir bilincin ifadesi olarak kavranması yatmaktadır. Modern ahlaki topografyanın geleneksel işleyişe en önemli meydan okuması kapsam ve derinlik olarak kökleşmiş geleneksel ahlaki pratiklerin, ahlak ötesi alana yerleştirilerek kitlelerin daha sorunsuz bir biçimde modern dünyanın işleyişine katılmasını temin etmesinde yatmaktadır.

Belli bir zamanda üretilen ahlaki söylem içinden çıktığı toplumun genel insan algısından bağımsız olamaz. Modern dönemlerin ideal insan kabulünün iki boyutu bulunmaktadır. Bunlardan ilki ulus devletinin ürettiği özne tipi olarak vatandaşdır. İkincisi ise kapitalizmin ortaya çıkardığı özne tipi olarak bireydir. Siyasal ve iktisadi özne tipleri arasında hem kavramsal düzlemde hem de tarihsel açıdan büyük bir örtüşme bulunmaktadır. Ancak bu makalede daha çok iktisadi düzenin ortaya çıkardığı özne tipini mümkün kılan ahlaki dönüşüm ve dinin bu eksenindeki yeniden konumlanışının üzerinde durulacaktır. Bu insan her şeyden önce ve daha çok rasyonel bir fail olarak kendi kaderine hükmetme ehliyetine ve salahiyetine haiz mülkiyet sahibi bir insandır. C. B. Macpherson ilk olarak 1962 yılında basılan “The Political Theory of Possessive Individualism: Hobbes to Locke” adlı kitabında, Wallerstein’in kavramsallaştırmasıyla, “bildiğimiz dünyanın” ana öznesinin mülkiyet sahibi beyaz adam olduğunu görürüz. Dolayısıyla, Aydınlanmanın ideal bireyi ahlaki-siyasi bağlamda otonomisinin farkında olan rasyonel bir birey olarak düşünürken, ekonomi-siyasi bağlamda bu otonomi mülkiyet temelinde (Macpherson, 1962, s. 263–264) somutlaştırılmıştır. Bu özne tipini en önemli özelliği ben merkezli oluşudur. Dolayısıyla ahlak kendi benliğini ifade edebileceği bir araç olarak konumlanır. Funkun tespitiyle: “Günümüzde gözlemlenen yeni hayat tarzının kışkırtıcılığı şöyle dile gelmektedir: “Ben, ben olduğum ölçü de benim.” Bütün kuralların, ölçülerin, vesayetlerin ve muhtaçlıkların ötesinde özerk ve özgür kararlar alabilmenin gittikçe daha fazla insan için bir ihtiyaç ve keyif haline geldiği açıktır” (Funk, 2007, s. 11).

Modern ahlak bireyi merkeze alan dışavurumculuğu ve duyumculuğu ile sadece narsist bir özne tipi üretmekle kalmaz ya da bunu örneklemeyiz. O aynı zamanda sekülerleşmenin en dolaysız dili ve pratiği olarak da ortaya çıkar. Ahlakın dinden ayrışması basit bir biçimde onun evrenselleştirilebilir bir olgu olarak inşa etme arzusuna dayanmaz ya da felsefi amaçları bir tarafa bırakacak olursak daha farklı bazı

tespitlerde bulunmamız gerekir. Bu noktada ahlak bir söylem olarak egemenliğini devam ettiriyor olarak gözükse de aslında kurumların içsel işleyişinde sessizleşir ve kurumlarda katı bir pragmatizm hâkim olur. Ekonomi de çıkarıcılığın ve pragmatizmin geçerli başat ölçü olduğu kabulü tarihsel açıdan onun ilk aşamada dinden daha sonra da ahlaktan bağımsızlaşması ile mümkün hâle gelmiştir. Bu noktada Akal'ın (2005, s. 20) geleneksel toplumların çoğunda değer dünyasının mücessemleşmiş hali olarak kabul edilen devletin ahlaktan ayrışması ile ilgili tespiti önemlidir.

Akal (2005, s. 20) modern siyasetin görecelilik ve değişkenlik özellikleriyle belirgin hâle gelen bir pragmatizmden beslendiğini belirtmektedir. Bu durum ahlakın geleneksel anlamıyla ahlak olmayan bir şey olarak modern toplumlarda inşai bir faaliyet haline dönüştüğünü göstermesi açısından önemlidir. Geleneksel kültürlerde ahlak öğrenilecek ve keşfedilecek bir aşkınlık durumu olarak anlaşılır. Burada Kierkegaard'ın (Ferguson, 1995; Kierkegaard, 2002) yaptığı ayrımı kullanarak dini yaşamdan etik yaşama oradan da estetik yaşama doğru modern ahlakın aslında bireyin benliğini sergilediği bir gölge fenomen olarak ya da bireyin merkezde olduğu bir estetik olgu olarak inşa edildiği söylenebilir. Estetik olarak ahlak, özellikle de tüketim toplumlarında benliğin sunumunu sadece toplumsal tanınırlılık ve var oluş noktasında metalar hâkimiyetinde inşa etmez; paradoksal bir biçimde tüketimi geleneksel ahlaki boyunduruktan kurtarıırken onu estetik bir form olarak ahlaki üstünlük biçiminde yeniden inşa eder. Daha açık bir ifadeyle tüketmenin kendisi bireyin özelliğini dışsallaştırıp görünür kıldığı bir estetik form olarak bizzat ahlak hâline gelir.

Modernite ekseninde ahlakın bir sorun olarak ortaya çıkması 19. yüzyıla denk gelir. Bu, dinin bağlı kurum, zihniyet ve pratiklerle birlikte geri çekildiği dönemdir. Tam da bu sebepten ötürü, 19. yüzyıl ahlakla ilgili tartışmaların yoğun biçimde yapıldığı ve yeni teorilerin dolaşıma girdiği ve bu noktada yeni bir dilin toplumsallaştığı bir dönemdir. Yeni ahlak, yeni sadakat, yeni tahayyül: modernlik ve özellikle de onun anlam sorununa piyasa ilişkileri ve sisteminin, teknolojinin gündelik hayatı üretmesi ve yeniden-büyümesi (Ritzer, 2000) yoluyla verdiği cevap olarak da okunabilecektir. Tüketim toplumu iktisadi bir terminoloji kullanarak belirtecek olursak ithal ikameci bir biçimde dini taklit eder, onu iptal eder, onu aşmaya çalışır. Ancak bu durum paradoksaldır: İthal ikame karşıda üretilen hayat için elzem olanın burada da elzem olmasıyla mümkün hâle gelir. O sadece bir ürün üretme biçimi değil bir hayat tarzını benimseme ve yeniden üretme olarak nesnelere makinelere üretimini aşarak bir nesnelere dünyasından ve ona eklenen bir hayat biçiminden bahsetmemizi gerektirir:

Modern dünya belli ahlâk anlayışlarının varlığını gerektirmekte, ama aynı zamanda bu anlayışları ciddiye almanın zeminlerini de yıkmaktadır. Modernlik, ahlâka hem ihtiyaç duymakta hem de ahlâkı imkânsız kılmaktadır... Modern dünyanın belli evrensel ahlâk ilkelerine ve değerlerine inanılması için gereken zemini yitirdiğini değil, kendi ilkelerine ve değerlerine inanılması için iyi bir neden sunmadığını savunuyorum (Poole, 1993, s. 9).

Burada temel mesele geleneksel toplumlarda ahlaki olmayan veya ahlak ötesinde olanın, ahlaki olan tarafından belirlenmesi iken, modern toplumlarda ahlakın sınır çizilen bir çerçeve dâhilinde ahlak ötesi tarafından tayin edilmesidir. Yani modern ekonomik ve siyasal rasyonalite bir yandan kapitalizm ve ulus devlete uygun ahlaki kodlar kümesi inşa ederken bir yandan da özellikle ekonomik ve bilimsel alanlarda ortaya çıkacak bağımsızlaşmış akıl ahlakın sınır çizici rolünü ilk elden geriletip diğer yandan da tıpkı sosyal bilimlere yaptığı şeyi yapıp onun tanımlayan olmak çıkarıp tanımlanan bir dereceye gerileteceklerdir. Weber'in kapitalizm ruhundan kast ettiği veya Durkheim'in liberal toplumların anomi sorunu ile ilgili yazdıkları toplumsal alanların farklılaşması ve üst bir çerçeve dâhilinde uzlaştırılmalarının giderek azalan bir ihtimal olduğu modern toplumun bu karakterine gönderme yapmaktadırlar: Ahlaki, ahlak dışı ve ahlak ötesi.

Sistem gittikçe artan bir şekilde ve oranda geleneksel olarak kabul gören değerlerin ahlak ötesine taşınması üzerinden kendisini tahkim etmektedir ve hatta oluşturmaktadır.⁵ Bahsedilen ahlaki çerçeveyi ve aynı şekilde ahlaki olanın kapsam, katman ve boyut olarak daraltan mekanizmayı her şeyden çok araşsal akıl ve buna bağlı olarak bireycilik ideolojisi mümkün hâle getirmiş ve bunun modern insanın yazgısına dönüştürmüştür. Bu durum modern toplumlarda kutsal, profan ve kirlenmişlikle ilgili kavramsal ayırmadan hareketle, kutsalın ve kirliliğin alanının daral(tıl)ması olarak yorumlanabilir. Bu kavramsal düzeyde bileşik kaplar teorisini metafor olarak kullanarak belirtecek olursak profanın kutsalı tüketmesi ve kirliliğin giderek azalması olarak yorumlamak mümkündür. Bu süreç olarak kutsalın profanlaşması, profanın kutsallaşması ve kirliliğin görünmez hâle gelmesi gibi süreçler doğurmaktadır. Böylece arzu edilen ve edilmesi gereken, kaçınılması gereken ve normal karşılanan davranış kalıplarının dönüşümü söz konusudur.

Temel olarak belirtecek olursak üretim bandında asketizm, tüketim mekânlarında hedonizm üzerinden Sennett'in kapitalizmin kültürel çelişkisi olarak yorumladığı bir süreç yaşanmaktadır (Sennett, 2009). Dini değer ve yargıların bunları besleyen, ortaya çıkartan kurumsal altyapılardan yoksunlaştırarak ahlak ötesi alana itilmeleri söz konusu. Bu noktada klasik anlamıyla dinlerin uyarıcı vasfı yükledikleri yoksulluk, hastalık ve bununla ilgili açıklama biçimleri ile birlikte, belli yorumlama çerçevelerine bağlı

5 Karşıt bir görüş olarak Ayn Rand'ın (1966) "Capitalism: An Unkonown Ideal" adlı kitabında kapitalizmi rasyonel öznelere için en iyi ahlaki sistem olarak yorumlayan görüşüne bakılabilir. Rand kapitalizmin kök biçiminin ben-İlgisi veya çıkarında yattığını düşünmektedir. Kapitalizmin kökeninde egoizm vardır. Ancak egoizm geleneksel ahlaki öğretilerin ve dinlerin ele aldığı gibi kötülüğün kaynağı olmaktan çıkar ve toplumsal faydanın maksimize edilmesini imkân dâhiline sokan bir iyilik kaynağı olarak yeniden konumlandırır. Ancak bu okuma biçimi kapitalizmin kendi içinde okuması anlamına gelir. İlişkisel düzeyde diğer ekonomik-politik modellerde ifadesini bulan geleneksel değerlerin ortaya çıkardığı dünya ve bunun ahlaki kodları ile kapitalizmin ön gördüğü işleyişi mümkün kılan meta-çerçevenin girdiği ilişki biçimi bu okuma biçiminde ele alınmaz. Bu durumda yukarıda yazdığımız temel vurgunun kapitalizmin ve onun öngördüğü rasyonelleştirilmiş veya prosedürleştirilmiş ilişki biçimlerinin tarihsel açıdan sekülerleşmenin ekonomi ile olan ilişkisini kavrama açısından daha temel bir noktada olduğu vurgulanmalıdır. Diğer yandan bu okuma biçimi günümüzde kullandığımız şekliyle rasyonel özne tipinin kapitalizmin oluşum, gelişim ve kemale erme sürecinde bu sisteme uygun olarak ortaya çıkan bir özne tipi olduğunu söylemekten öteye geçemez veya bunu sorunsallaştırmadığı oranda batı merkezli bir evrensel tarih kabulünün genel anlatısından kurtulamaz. Rand'ın tartışması oldukça *doğallaştırılmış* bir çerçeve dâhilinde bireylerin ortak kararı sonucu bu sistemi ortaya çıkardıkları şeklindeki bir ön kabulden hareketle anlamlı bir okuma biçimi olarak ele alınabilir ancak bu okuma biçimi tarihsel süreç dikkate alındığında *anla* ilgili ideolojik bir okuma yapmanın ötesine geçemez.

değerler de yerinden edilmektedir. Dinin genel kozmolojisi dışında ki bu kader inancına yaslanmaktadır, gündelik pratikleri belirleyen boyutu da duygusal zeminden kaynaklanan ve rasyonelleştirilen pratikleri de, bu çerçevede yeni anlamlara kavuşurlar. Burada dikkat edilmesi gereken önemli bir husus tüketim toplumunda tüm kurum ve değerlerin tüketim dili ve rasyonalitesi üzerinden yeni baştan oluşturulmasıdır. Buna siyaset, tıp ve eğitim de dâhildir. Tanrı karşısında inanan olmaktan çıkıp neredeyse dini tüketen yeni bir öznellik tipi sahneye çıkmaktadır. Bu husus din sosyolojisi kapsamında iki boyutuyla ele alınmaktadır: Dinden sonra dinsellik (Ferry ve Gauchet, 2005) ve seküler kavramsal çerçeveyi dolayımlayan kamusal ve öznel benlik algıları şeklinde ifade edilebilecek bu iki boyut dindar birey prototipi ile ilgili yeni toplumsal bağlama işaret etmektedir. Bu durum dini, dinsel pratiklerin niceliksel yaygınlığı üzerinden okuyan ve sürekliliğe vurgu yapan sosyolojik okuma biçiminin yakalayamadığı bir husustur. Cooley sosyo-psikolojik bağlamda “ayna benlik” kavramsallaştırması ile kimliğin inşasında ilişkisel bağlamın rolüne işaret etmektedir (Turner, 1996, s. 97). İlişkiye girdiğim insanlar ve çevre ben algımı etkilemekle kalmaz bunu inşa da eder. Turner’ın tespitiyle ifade edecek olursak kamusal görüntüm ve benliğim sadece bir arada bulunmaz aynı zamanda iç içe geçer ya da kaynaşır (Turner, 1996, s. 97). Diğer bir ifadeyle öznellik ötekilerin davranışlarını yorumlayacak ve buna göre davranış geliştirecek bir mekanizma olarak ele alabileceğimiz bilinci varsayar.

Yukarıda işaret edildiği gibi modern toplumsallığın inşa ettiği ve kendisi aracılığıyla sürekli hale geldiği ahlaki çerçeveyi hâkim kılan sosyolojik olarak kurumsallaşmış bir çaresizliğe de vurgu yapmamız gerekmektedir. Bu çaresizlik kamusal ve özel alan ayırımına dayalı olarak ortaya çıkmaktadır. Özgürlüğün özel alana hasredilmesi kamusal alanda bir tür özgürlük yitimi de despotluğun doğmasına sebep olur. Charles Taylor’un Tocqueville’ye atıfla altını çizdiği bu husus özel alanla kamusal alan arasındaki ayrımı siyasal ve ahlaki bir öznellik üzerinden değil tüketim üzerinden silikleştiren hatta git-tikçe artan oranda aynılaştıran tüketim toplumunda daha vahim bir hâl alır:

Özgürlük kaybının bir başka biçimi var ki o da başta Alexis de Tocqueville tarafından olmak üzere çok tartışıldı. İnsanları “kendi içine kapalı” bireylere dönmüş bir toplumda çok az kişi özyönetim faaliyetine aktif olarak katılmak isteyecektir. Yönetim özel yaşamın doyurucu olması için gerekli araçları ürettiği ve yaygın olarak paylaştığı sürece herkes evde oturup, özel yaşamının keyfini çıkarmayı yeğler. Böylece Tocqueville’nin “yumuşak” despotluk dediği, yeni ve modernliğe özgü bir tür despotluk tehlikesi ortaya çıkar. Bu kitapta ele almak istediğim modernliğe ilişkin üç sıkıntı bunlar. İlk tehlike anlam yitimi diyebileceğimiz, ahlâki ufku kararması. İkincisi gemi aziya almış araçsal akıl karşısında hedeflerin gölgede kalmasına, üçüncüsü de özgürlük yitimine ilişkin (Taylor, 2011, s. 16–17).

Diğer yandan sekülerlik ister bir süreç olarak isterse süreci kurgulamak anlamında sekülerizm olarak ele alınsın; nitekim çoğu kez bu ikisini doğrudan ayırmak çok da mümkün değildir, din ve ahlak arasında geleneksel olarak kurulan pozitif ilişkinin tersine çevrilmiş olması da gerekmektedir. Dinsel ahlak sadece korku temelli bir ço-

cuksu ruh halinden türemekle itham edilmez o aynı zaman da keyfi olmak noktasında irrasyonel olmakla da damgalanır. Bu bakış açısının en net ve dolaysız örneklerinden biri çağdaş sosyal teoride oldukça etkin bir isimden gelmektedir. Alain Touraine modernliğin önemli boyutlarından birisinin şu olduğunu ifade etmektedir:

Dinsel ahlakın keyfililiğinin yerine doğa yasalarına ilişkin bilginin koyulması gerekir. Ama insanın doğayla uyum içinde yaşarken kendi kendini yadsımaması için, yalnızca akıla çağrıda bulunması yeterli değildir. Bunun nedeni, öncelikle, akıl yürütmelerin bir birleriyle kolay kolay uyuşmaması ve görüşlerle yasaların çeşitliliğine neden olması; ikinci olarak da aklın egemenliğinin vahiy edilen bir doğru gibi dayatılmamasıdır. Dolayısıyla da şeylerin doğal düzenine boyun eğmenin haz verdiği ve zevk kurallarına uyduğunun kanıtlanması gerekmektedir. Bu hem estetik düzeyde hem de ahlaksal düzeyde yapılması gereken bir kanıtlamadır... Haz, dünyanın düzenine tekabül etmektedir... Yazgısal bir uyum sayesinde ideal Güzel'in tanımı zevke ilişkin hazcı yasalarla çakışmaktadır. Böylece hazzın göreceliği dâhilinde bir mutlaklık olduğu ortaya çıkar (Touraine, 2002, s. 27).

Hazzın evrenselliği ise tüketim sistemi ve dünyası dâhilinde kendisini objektif bir durum olarak ve kimliğin temel kurucu unsuru olarak deneyimin öne çıkmasıyla elde edilir. Benzer bir biçimde Arendt gelenekle modernlik arasındaki ilişkide tortu biçiminde de olsa dinsel olanın varlığını devam ettirmesini patolojik bir vakıa olarak değerlendirir. Moyn'un tespitiyle Arendt'e göre modernliğin siyasi açıdan en bayağı ve bozuk biçimlerinin sebebi, en temelde, galebe çaldığı önceki dönemin dinsel medeniyeti ile gerekli olan kopuşu sağlamadaki başarısızlığıdır (Moyn, 2008, s. 71). Burada iki önemli husus bulunmaktadır. İlki Arendt yirminci yüzyılın önemli bir entelektüeli olarak dinle ilgili okumasının negatif bir mahiyete sahip olmasının kendisini aşan kültürel ve siyasal bağlamla ilişkisidir. İkincisi ise modern dönemlerde yaşanan sıkıntıların temel sebebinin yeterince modernleşmemek biçiminde ifade edebileceğimiz bir sebebe bağlanmasıdır.

Hem Touraine (2002) hem de Arendt (Moyn, 2008) dini tarihsel bir olgu olarak modernliğin karşısına yerleştirerek rasyonel, otonom modern özne idealinin sözcülüğünü üstlenirken aynı zamanda modernlik ve din arasında klasik sekülerleşme teorisinin öngörüsünü tekrarlarlar: Modernlik ve din arasında negatif bir korelasyon olması gerekir. Daha önce vurgulandığı gibi sekülerleşme teorisi bu anlamıyla sadece din sosyolojisiyle doğrudan ilgilenen sosyologların ve düşünürlerin tartışma alanını belirlemez; o modern sosyal bilimlerde paradigmatic bir hüviyete sahiptir. Ancak bundan daha önemli olan husus bu tür okumaların hem modernliğin ve bu bağlamda modern hayatın dinselini yadsıdığı gibi hem de dinin modernliğe uyum sağlama kabiliyetini görmezden gelmeleridir. Bu durum söz konusu düşüncenin oldukça teorik bir düzlemde modern dönemde etik, estetik ve politik alanların arınık bir hâlde ve tarihsiz olarak inşa edilebilecekleri ile ilgili örtük kabuldür. Benzer bir biçimde dinin belli bir görüngüsünü; örneğin, Orta çağ Katolik Roma tecrübesini, onun aslı ve evrensel bir modeli olarak okumakla ilgili bir kabulden hareket etmeleridir. Tüketim

toplumu bu ekseninde hem metaların dinselleşmesi hem de dinin metalaşması boyutları ile sadece sekülerleşme teorisini revize etmeyi gerektirmez aynı zamanda modernlikle ilgili bu toptancı analizleri de modernliğin kendi içinden devşirilen bir olgu ile tartışmalı hâle getirir. Touraine'nin hazzın eşlik etmesi gereken akli düzeninde haz daha çok aristokratik bir ideal durum olarak resmedilmiştir. Bu idealin varlığına olan inanç en az dinler kadar eski bir kabule yaslanmaktadır. Bunun kökeninde ise yüksek sanat ile aşağı sanat ya da rafine zevklere sahip olmak ile bayağı zevklere sahip olma arasında olduğu kabul edilen bir ayrım bulunmaktadır. Tüketim ekseninde hem bu ayrımlar anlamsızlaştığı gibi hem de yüksek zevklere hitap eden nesnelere de veya hazzın bizzat kendisi de piyasa ilişkilerine uygun bir biçimde yeniden üretilir. Burada ana dönüşüm insanın ne olduğuyla ilgili cevabı mümkün kılan ana bağlamın değişmesidir. Touraine'nin işaret ettiği akıllı ve haz birlikteliğinin sağaltıcı olacağı kabulü paradoksal bir biçimde bedensel hazların pratik olarak varlığını devam ettirse bile söylem ve ideal düzleminde olumsuzlandığı bir dinsel dönemin ve buna dayalı aristokratik bir dünya görüşünün izlerini taşır. Tüketim ekseninde haz piyasalaşarak ya da piyasa dolayımında inşa edilerek bu idealin geride bırakıldığı bir dönemin göstergesi olarak yeniden inşa edilmiştir. Bu bağlamda Adam Smith'in kendiliğinden ortaya çıkacak düzenin temel davranış motivasyonu olarak "sempati" ve hem bireysel hem de toplumsal açıdan üretkenliğe dayalı başarıyı sağlayacak motivasyon olan "kendini sevmeyi" en önemli iki ahlaki duygu olarak tanımlaması (Buğra, 1995, s. 97) bu duyguların Pagan Yunan veya Hıristiyanlık bağlamında farklı toplumsal bağlamlar ve idealler ekseninde farklı türden bir anlam dünyasına sahip olduğunu tespit etmemizi engellemez. Biraz daha ileri gidilerek belirtilecek olursa Smith bu duyguları ileri sürerken hâlâ dinsel bir tahayyül dünyasının mirasçısı konumundadır. Günümüzde bu ilkeler hem anlam olarak daralmış hem de rasyonelleşmenin ileri safhasında olduğumuzu düşünecek olursak daha maddi ve niceliksel bir hâle bürünmüştür. Tüketim toplumu bu boyutuyla rasyonelleşmenin duygu, duygu ve akıl boyutuyla tamamen piyasaya terk edildiği bir toplumsallığa işaret etmektedir.

Burada dini ilgilendiren en önemli boyutlardan biri de tüketim sistemi içinde sadece hayatın anlamının hazza indirgenmesi değil aynı zamanda hayatın anlamıyla ilgili tüm arayışların tüketim mantığı içinde çözülmesini isteyen bir özneliğin üretimi yoluyla alternatif yaşam biçimleri ve taleplerinin sistem tarafından ehlilileştirilmektedir. Bu neredeyse ilahi rızayı arayan ve bunun için yaşamından feragat eden Mü'min'in ruh hâline benzer bir motivasyona sahip tüketicinin ortaya çıkmasına sebep olur: "Tüketime doğru yöneltildiği noktada amacı bir kimsenin önceden var olan ihtiyaçlarının ve isteklerinin tatmin edilmesi değil, bizzat tüketim edimidir. Özel bir nesnenin ele geçirilmesiyle ulaşılan doyumun hemen başka nesnelere arayışına yol açması gerekir. Tüketim esnasında ulaşılan şey tatmin değil, yinelenmedir... Sonunda ulaşılan şey amaçların randımanlı bir gerçekleştirimi değil, sonsuz ve zorlayıcı yinelenmedir." (Poole, 1993, s. 66-67).

Diğer yandan dinsel ahlak ve özellikle de İslami ahlak tasavvuru ile seküler ahlak arasındaki fark sadece bir sınır ya da kapsam farkı değildir. Ahlak, kutsal metnin hayattaki rolünden, bireyin konumuna, hayatın anlamı ve hayat ötesi kabullerinden alim ile uzman arasındaki farka değin radikal biçimde farklı iki dünyaya tekabül etmektedir. Benzer bir biçimde din modern dünyada bireysel tercih ve entelektüel bir olgu olarak kavranır ancak bu durum özelden İslam genelde tüm dinler için geçerli bir durumun ters yüz edilmesidir: Din entelektüel faaliyetlerden ziyade pratik alana yönelir. Hodgson’un İslam’ın klasik çağıyla ilgili tespiti bu noktanın tarihsel-teolojik bağlamına işaret etmektedir:

Bir Allah inancına dayalı geleneğin tamamında, özellikle bu geleneğin popülist tarafında, ahlak ilkelerinin pazar şartlarıncı düşünülmesi yönünde bir eğilim vardı... günlük hayattan alınan üstünlüğü tartışmasız çıkarımlara da kısmen yer vererek,-Kur’an, Pazar terminolojisini serbestçe kullanır... Fakat dünyevi referansları kullanım üslubu, onlara bir asalet kazandırmıştır. Cemaatin gündelik meşgaleleriyle köklü ilişkileri olması nedeniyle, Kur’an soyut bilgilenmeler ve hatta ilk planda, ilham için, okunamaz. Oysa Kur’an ayetleri okunmaktan ziyade, riayet edilmek içindir (Hodgson, 1993, s. 125).

Kutsal metnin merkeziliği ve gündelik hayatla iç içe geçişi bireysel tercih ve seçimi sadece vahiy inanmanın başlangıç noktasında yerleştirerek sonraki aşamada bireyden tam bir teslimiyet ister ya da seçimin konusu olmaktan çıkarak seçimi inşa eden ana bağlam hâline gelmeyi talep eder. Modern ahlak teorileri ve onu mümkün kılan toplumsallaşma biçimleri ile bu noktada radikal bir ayrılık söz konusudur. Diğer yandan Gellner’in altını çizdiği bir husus konunun gelenek ve modernite arasındaki fark ekseninde anlaşılmasına katkı sunacaktır. Gellner’e göre geleneksel İslam’da fakih ile hukukçu arasında bir ayrım olmadığı gibi ilahiyatçı ile hukukçunun rolleri de bir bütün oluşturacak şekilde bir araya getirilmiştir: “uygun toplumsal düzenlemelere ilişkin uzmanlık ile Tanrı’ya dair işlerdeki uzmanlık tek ve aynı şeydir” (Gellner, 2012, s. 12).

Burada söz konusu olan uzmanlaşmanın biçimiyle ilgili değildir onun mahiyeti ile alakalıdır. Modernlik öncesi İslam toplumlarında âlim aynı zamanda dini gelenek içinde örnek alınması gereken bir öyküye sahip olan ve bu yönüyle de öyküntülmesi gereken bir örnektir. Modern toplumlarda reklam arası televizyon programlarında manevi danışmanlık ya da öte dünya yol rehberliği görevini üstlenen uzmanlardan farkı da bu noktadır. Bu fark sadece bireysel tercihlerle açıklanamayacak oranda modernliğin dini özel alana geriletmesi, bireyselleştirmesi ve dini hayat kuran hegemonik güç olmaktan çıkartarak tüm bilgi ve pratik boyutlarında onu mevcut hayata eklemlenen bir unsur olarak inşa etmesinden kaynaklanır. Diğer bir ifadeyle günümüzde televizyonlardaki dini program ve tartışmalar reklam parantezinde bir şova dönüşür ve tam da bunun üzerinden dini bilinç ve aktörler sekülerleşmenin girdabına kapılırlar.

Diğer yandan ahlakın bu yeniden konumlanması, üretimi ve alanının daraltılması hususu sadece dinin geçirdiği sürece benzer bir süreç olarak işlemez, bu durum aynı zamanda insanın dünyayı yurtlaştırma, bilinir kılma özelliğinin de kaybı anlamına gelir. Bu

noktada modern toplumlardaki genel görüntünün imajların gerçekliğinin yerine ikame edildiği bir “şeyleşme” sürecinden kaynaklı bir korku ve endişe (Bewes, 2008) hâli ya da bireyciliğin artan hegemonyasına karşın bireycileştirme ve insansızlaştırma olarak görülen uzmanlık alanlarının artan biçimde hayatı hâkimiyeti altına alması sonucu ortaya çıkan anlamsızlık (Frankl, 1996, s. 10) tehlikesi olduğunu belirtmek gerekmektedir.

Mülkiyete dayalı birey merkezilik, modern toplumlarda hem kurumsal düzlemde hem de toplumsal tahayyül boyutuyla gerçeklik kazanmaktadır. Luckmann modern toplumların din noktasındaki alamet-i farikasının dinin genel bağlamı itibarıyla kurumsal merkezini yitirmesi ve dini sosyalleşmenin farklı kurumsal bağlamlarda ortaya çıkması olduğunu belirtmektedir. Luckmann bu çerçevede batı toplumlarına has olan yedi temel özellik olduğunu belirtmektedir. Bunlar bölünemez ve hakları devredilemez bir entite olarak birey düşüncesi başta olmak üzere “otonomi,” “kendini ifade etme,” “kendini gerçekleştirme,” “mobilizasyon etosu,” “cinsellik,” ve “(çekirdek) ailecilik” olarak sıralanmaktadır (Luckmann, 1967, s. 113). Luckmann batı toplumsallığı açısından özellikle de Katolik Roma Kilise’sinin Protestan Reformasyonu sonrası gittikçe aratan bir biçimde kurumsal toplum nezdindeki hegemonik rolünü yitirmesini esas alarak modern dünyadaki dinselliği kurum dışı bağlamda birey merkezli bir olgu olarak kavramayı önermektedir. Bu yeni dinselliğin en temel karakteristiği “radikal bir biçimde öznel” oluşuyla birlikte “zayıf bir biçimde içsel ahenge sahip olan ve sorumluluk yüklemeyen bir kutsal kozmolojiye” dolayısıyla da geleneksel toplumlarla kıyaslandığında “daha düşük dereceli bir aşkınlık” boyutuna dayalı olmasıdır (Luckmann, 1967, s. 117).

Diğer taraftan geleneksel toplumlarda Tanrı merkezli düşünce aynı zamanda kendi dışındaki hakikatin merkeziliğini esas alması noktasında ontolojik bir mahiyete sahiptir. Ancak modernlik Descartes’le birlikte insanın merkezde olduğu dolayısıyla dışsal gerçeklikten önce insanın bilgisinin imkânlarını esas alan epistemolojinin merkeziliğinde inşa edilmiştir. Epistemolojinin merkeziliği ve ahlakın toplumsal veya bireysel zeminde ele alınması, Tanrı-Ahlak-Toplum-Birey terkiibindeki ana özne olan Tanrı’nın sahne dışına itilmesi anlamına gelmektedir. Bunun doğal sonucu, toplumun bireyden hareketle anlaşılması ve terkiibin Birey-Ahlak-Toplum olarak yeniden kurulması demektir. Yani felsefi temelde otonom bir insan fikrinin gündeme gelmesi söz konusu olmuştur. Kant’ın otonom özne ve evrensel ahlaki ilkelerle ilgili tespitleri bu noktada önemlidir. Ancak yeni doğan bebeklerle ilgili analizi soyut teorik ve çetrefilli felsefi argümanlarını hangi zihinsel çerçevede işlediği göstermesi bakımından oldukça ilginç olacaktır. “Hatta çocuk anne karnından çıkar çıkmaz diğer bütün hayvanların aksine dünyaya ağlayarak gelir ve bunun bir tek nedeni vardır; uzuvlarını kullanamayışını bir engel olarak görür ve derhal özgürlük için çabalamaya başlar” (Todorov, 2008, s. 27).

Ahlak Ötesi Toplum: Dini Ahlakın Geri Çekilmesi

Ahlaki mutlaklık ile görecelilik arasında farklı felsefi düşünceler ve toplumsal tavırlar batı düşüncesi için bilinmeyen şeyler değildir.⁶ Ancak ve özellikle coğrafi keşifler sonucu din ve ahlakın birbirine özdeş olduğu düşüncesinin bir tarafa bırakılması ve bu noktada ortaya çıkan görecelilikle ilgili söylemler batıda ahlakın bireyselleşmesine yol açacak sürecin başlangıç noktalarından birini oluşturmaktadır. Paul Hazard coğrafi keşifler sonucu ortaya çıkan bu bilinci şu şekilde ifade eder: “Din ile ahlakın mutlaka birbirilerine bağlı olmadıkları fikri” (Hazard, 1981, s. 40) ortaya çıkmıştı. Radikal olarak farklı ahlaki, estetik ve dini yaşantıların ve yapıların varlığı ve bunların bilgisi daha sonra sekülerizmin meşrulaştırılmasında en önemli dayanak noktasını oluşturacakları gibi sekülerleşme teorisi başta olmak üzere sosyal teorinin metodolojik ateizmine de dayanak oluşturacaklardır. Kitcher’in (Kitcher, 2011, s. 26) belirttiği gibi sekülerizmin bu hususta “simetri kanıtı” olarak isimlendirilen ve dünyada farklı dinsel geleneklerin birbiriyle çatışan farklı bilgiler ve farklı varlık tasavvurlarına sahip olduğu dolayısıyla dini tasavvurların doğru olmayacağı, bundan dolayı da dinlerin insanlığın cehaletinden kaynaklı olgular olarak artan bilgi ve bilişsel kapasite karşısında yok olacakları ve olmaları da gerektiğini savunanların ideolojisi konumundadır ve bu ideolojik okumanın sekülerleşme teorisiyle oldukça fazla ortak noktası olduğu aşikârdır. Ahlakın gittikçe artan biçimde gerçek dünyadan kopuk duygularla ilgili bir olgu olarak kabul edilmesine paralel olarak din de benzer bir teorik ve pratik serencam dâhilinde yeniden üretilecektir. Modern ahlakın meta-çerçevesini MacIntyre bireyin merkezde olduğu bir ahlaki tavır olarak duyguculuk olarak kavramayı önermektedir. Modern ahlaki topografyayı hâkimiyeti altına alan duyguculuk ise “bütün değerlendirci yargıların ve özellikle de bütün ahlsal yargıların -bunlar ahlsal ve değerlendirici oldukları sürece- tercih, tutum ve duyguların dile getirilişinden başka bir şey olmadığını öne süren bir öğretilerdir” (MacIntyre, 2001a, s. 28). Duyguculuk bu çerçeve dâhilinde sadece ahlakı değil dini de tanımlayan genel toplumsal bağlama işaret etmektedir.

Bu bağlamda modern toplumlarda ahlakın değişen rolünden bahsetmenin ötesine geçerek ahlakın evrensel ve rasyonel olarak temellendirilmesinin neredeyse imkânsız bir olgu olarak duygusal alana hapsedildiğini belirtebiliriz. Onun bireysel arzuya ve beğeniye indirgenmesi varlığını geleneksel iyi ve kötü kavramsal dikotomisi dâhilinde devam ettirmesini imkânsız hâle getirmektedir. Ahlak modern dünyada geleneksel toplumsal dünyada sahip olduğu verili olma dolayısıyla nesnel olma vasfını yitirir. Poole bunun “ahlakın modern dünyadaki” temel paradoksu olarak “artık elinde bulundurmadığı bir nesnellik statüsü iddiasında” bulunması olarak kavramayı

⁶ Bu konu hakkında özellikle Antik Yunan düşüncesinde sofistler ile ahlaki mutlaklığı savunan Platon gibi isimler arasındaki mücadele ve kullanılan argümanlar temel hatları itibarıyla çok da değişmeden modern dönemlerde de tekrarlanmıştır. Aradaki fark Hıristiyan teolojisinin yüzyıllara yayılan hâkimiyeti ve bunun en örgütlü kurumsal ifadesi olan Katolik Roma Kilisesinin hegemonik gücünden kaynaklanır. Tartışmalardaki görecelilik ve kesinlik ile ilgili ileri sürülen argümanlar mahiyet itibarıyla çok da değişmez. Konuyla ilgili Alasdair MacIntyre’ın “Homerik Çağdan Yirminci Yüzyıla Ethik’in Kısa Tarihi” (2001b) adlı çalışması önemli ve ufuk açıcı bir tartışma bağlamı inşa etmektedir.

önermektedir. Batıda önceki yüzyılda geniş kesimler için dinin verili bir hakikat olmaktan çıkıp geleneksel biçimiyle reddine varan bir süreçte önemini yitirmesine benzer bir biçimde ahlaki nesnellüğün dolayısıyla ahlakın reddiyle sonuçlanabileceğini savunmaktadır (Poole, 1993, s. 100). Burada Poole'un yaptığı tespitin bir basamak üstüne çıkararak şunu belirtmek gerekmektedir: modern toplumlar sadece ahlaki nesnellüğün reddi ve ahlaki meşruiyetin bireysel arzu ve beğeniye indirgenmesini örneklemeler. Bu toplumlar aynı zamanda ahlak ötesi veya iyi ve kötünün ötesinde ahlaki sadece kültürler arası görecelilik noktasında değil aynı zamanda zaman boyutuyla da imkânsız hâle getirirler. Bu iktisadi sistemin gerektirdiği esnek tüketiciliği mümkün kıldığı gibi çağın temek praksisini oluşturan bilim-teknoloji ve kapitalizmin ürettiği bilgi ve pratiğin doğasına içkin olan akışkanlığı temin etmektedir.

Tüketim toplumu birçok katmanda farklı biçimlerde betimlenebilir ancak ilahi olana açılan *sezgi ve saf duyguyu* inşa edilen gündelik dünyada *burada ve şimdi* tüketim sisteminin fonksiyonlarını ifa edebileceği işlevsel bir seviyede tutmak ve dinin bu bağlamdaki yeniden üretimi bu toplumun sekülerleşmeyi temin eden en önemli vasfıdır. Dolayısıyla, duyguların sekülerleştirilmesi sadece psikiyatri örneğinde olduğu gibi kapalı bilimsel bir söylem dâhilinde değil tüketim dünyasında olduğu gibi irrasyonelitenin yaşanabileceği kontrollü bir bağlamda da söz konusudur. Burada hem genel olarak dinlerin hem de Hıristiyan teolojinin en güçlü olduğu alanın duygular alanı olmasından kaynaklanan bir durum söz konusudur. Bu paradoksal bir tespit gibi görünebilir ancak modern öncesi toplumlarda âlimler ya da ruhban sınıfı içinde hâkim olan soyut, teorik ya da felsefi teolojinin gündelik hayta karşılığı oldukça zayıftır. Örneğin batı dünyası için, gündelik hayat Danten'in Araf kitabındaki ve Kiliselerde, katedrallerde bulunan güçlü temsillerle ifadesini bulan bir imgeler ve duygular dünyasının hâkimiyeti altındadır (bk. Ellul, 1998). Duyusal ve duygusal dünyadaki dini hâkimiyet dolayısıyla modernliğin erken safhasında rasyonelleşmenin sekülerliği inşa eden kurum ve aktörlerce ana tema olarak vurgulanışı asla tesadüfi değildir. Duyguların bastırılmasının muadili veya paraleli olarak evrenin anlam yitimi de beraberinde gelir. Din tarafından inşa ve kontrol edilen duyusal ve duygusal dünya değersileştirilerek merkezi olmaktan çıkartıldıktan sonra farklı bir safhaya geçiş mümkün hale gelir. Tüketim toplumu ve dünyası aracılığı ile sanal bir gerçeklik inşa edilir ve *kaosun kozmosa çevrilişi* sadece bilişsel rasyonelite boyutuyla değil aynı zamanda etik ve estetik rasyoneliter bağlamında da mümkün hale gelir. Diğer yandan, iyilik ve kötülük kavramlarının yerinin rasyonel ahlak teorilerinde mutluluk ve mutsuzluk almış bu ise aslında toplumsal alanda yaşanan büyük dönüşümün teoricindeki yankılanışı olarak modern dönemleri betimleyen bir durum olmuştur. Mutluluk ve mutsuzluk sekülerleştiği yani şimdi-burada hapsoldüğü oranda da ahlak toplumsal bağlamda çoğu kez ayak bağı olan bir engele dönüşmüştür. Bu durumu Oğuz Adanır yaptığı çevirinin önsözünde şu şekilde ifade etmektedir: “Modern tüketim toplumlarının artık İyilik ve Kötülük kavramlarını saf dışı etmiş olduklarını ve özellikle Kö-

tülüğün yerini Mutsuzluk kavramının almış olduğunu ve bu dönüşümün nasıl devasa bir pazara yol açmış olduğunu açıklamaktadır” (Baudrillard, 2005, s. 9). Bu doğrultuda, ahlak ötesi toplum bilimsel-teknik ve kapitalist toplumun ihtiyaç duyduğu ahlaki yargılama kabiliyetini yitirmiş ve sürekli yeniliklerin peşinde koşmaya hazır tüketici bir toplumun mümkün olmasının zorunlu koşuludur.

Sonuç

Modern dünyada özne, anonimleşmeden dolayı kaybettiği öyküsünü kıskançlık ve arzu nesnesi olarak tüketim dünyasında yeniden bulmaktadır. Tüketim toplumlarında bireyler mekânsal sıkışma ya da daralmayla ortaya çıkan ancak aynı zamanda anonimleştirici etkisinden dolayı insanların öykülerini ve bilinirliklerini kaybettiği bir evrende yaşarlar. Bu durum bilinir olmak veya bir öyküye sahip olmak ve bunun karşılaştığı insanlar tarafından bilinir olmasını sağlamak için tüketim sistemi, dünyası ve toplumunun aracılığının vazgeçilemez bir öneme sahip olmasını beraberinde getirir. Modern bireyciliğin temel vurgusu bireyin otonom ve rasyonel olduğudur. Ancak tüketim dünyasında bu birey ideali dışavurumcu, beden-merkezci ve narsistik bir çerçevede varlık bulmaktadır. Bu durum ahlaki birey açısından bir duygu, arzu veya zevk mevzusu haline getirdiği gibi genel kapitalist sistemin işleyişi noktasında da ahlakın alanının giderek daralması yani ahlak ötesinin yükselişi anlamında da gelmektedir. Dinin aşkınlık ve yargılama temelinde varlık bulduğu göz önünde bulundurulduğunda modern iktisadi, toplumsal ve kültürel işleyişin dini bilinç ve pratik noktasında elverişsiz koşulları sadece rasyonel düzlemde değil aynı zamanda insani var oluşun diğer boyutlarını oluşturan etik ve estetik boyutlarda da kaçınılmaz bir biçimde gündelik hayatın temel işleyişine dâhil ettiğini belirtmeliyiz. Bu işleyiş tüketim dünyasında öznenin benlik, beden ve toplumsal pratikler üzerinden tüketici haline gelerek metalaşmasını içermektedir. Dolayısıyla, kişinin benliğini inşa etme süreci, toplumsal ilişkileri, doğa ile kurduğu ilişki ve aşkın alem tasavvuru öznenin metalaşmasından bağımsız olarak kavranamaz. Tüketim bir yandan kendisine has dinselilikleri üretirken diğer yandan geleneksel dinleri dönüştürerek tüketim nesnesi haline getirmektedir. Sekülerleşme bu çerçevede tüketim dünyasında öncelikli kimliği tüketicilik olan dindar özneler tarafından geleneksel dinlerin estetik, etik ve bilişsel rasyonalite çerçevesinde yeniden üretilmeleri süreci olarak yaşanmaktadır. İlahi gözetimin yerini tüketim dünyasında toplumsal izlenme, geleneksel dini değerler olan tevazunun yerini narsisizm ve kibir, ihlâsın yerini gösteriş alır. Bu dönüşüm rasyonel boyutuyla sosyal bilimlere başta olmak üzere modern bilgi sistemi, estetik boyutuyla tüketim dünyası ve ahlaki boyutuyla kapitalizm çerçevesinde mümkün hale gelir. Tüketim dünyası salt biçimde materyalist ve hazzı ilkelerle anlaşılabilir o modern toplumlarda bireyin aşamayacağı bir biçimde gündelik hayatın gereklilikleri üzerinden inşa edilmektedir. Dolayısıyla, tüketicilik bu dünyada özne olmanın zorunlu koşulu ve imkânı olarak varlık bulur. Bu çerçevede, dinin siyasal, toplumsal ve bi-

reysel alanlarda gerilemesi sürecinde modern rasyonel bilgi sistemlerinin ve rasyonel iktisadi faaliyet olarak kapitalizmin etkin fail olarak görüldüğü klasik sekülerleşme teorisinin yerine tüketim toplumlarında dinin gerilemesinin öznenin benlik inşası ile birlikte toplum, doğa ve dinle bağ kurma biçimlerinin rasyonel olmayan boyutlarının dikkate alındığı yeni bir yorum çerçevesi geliştirilmelidir. Sekülerleşme tüketim dünyasında modern estetik, etik ve bilişsel rasyonalitelerin imkân dâhiline soktuğu bir bağlamda hem dinin metalaşması hem de tüketimin dinselleşmesi biçiminde gerçekleşir. Dinin metalaşması tüketim dünyasında öznenin metalaşması sürecinin doğal ardılı olarak gerçekleşir. Bu doğrultuda, ahlaki var oluşun duygulara indirgenerek ahlaki yargının askıya alındığı ahlak ötesi toplum bilimsel-teknik ve kapitalist işleyişin ihtiyaç duyduğu sürekli yenilikler peşinde koşmaya hazır tüketicinin ortaya çıkmasının ve sürekliliğinin sağlanmasının zorunlu koşuludur.

Consumer Society, Secularization and Three Modes of Ethics*

Muhammed Veysel Bilici¹
Kırklareli University

Abstract

An analysis of religious living in a consumer society can be achieved by taking three different dimensions of consumption into consideration. The first comprises rational processes that are clearly defined, both in terms of function and goals on the basis of capitalist production as a system of consumption. This process also covers transforming goods into merchandize with regard to the manufacturing of the symbolic and emblematic meaning of goods together with the commodity. The second dimension is the emergence of the consumer society in which the symbolic and emblematic order has been established through produced merchandize. In a consumer society, merchandize undertakes the construction of the aesthetic, ethical/moral, and cognitive rationalities and practices of the individuals belonging to that society. The third dimension is the emergence of the consumer world produced by the consumers of that society. Therefore, consumers are not passive objects of the consumption system but, in effect, active participants.

Keywords

Ethics • Secularization • Consumption system • Consumer society • Consumer world •
Commodification of religion • Commodification of subject • Desire • Construction of irrationality •
Construction non-rationality

* This is an extended abstract of the paper entitled “Tüketim Toplumu, Sekülerleşme ve Ahlakın Üç Kipi” published in Turkish Journal of Business Ethics.

Manuscript received: June 15, 2018 / **Accepted:** July 28, 2018 / **OnlineFirst:** December 30, 2018.

1 Correspondence to: Muhammed Veysel Bilici (PhD), Department of Sociology, Kırklareli University, Kayalı Kampüsü, Merkez, Kırklareli 39000 Turkey. Email: mvbilici@klu.edu.tr

To cite this article: Bilici, M. V. (2018). Consumer society, secularization and three modes of ethics. *Turkish Journal of Business Ethics*, 11, 329–358. <http://dx.doi.org/10.12711/tjbe.2018.11.2.0101>

Importantly, the world of consumption encompasses more than a consumer system or society. Money, which is consumption-based and symbolizes rationalization of social relations, has a secondary level of importance in the consumer world. Groups that are excluded from the consumption system because of money become members of the consumer society via desires and fantasies, which are the essence of the consumer world. This process comprises commoditization of subjects, i.e., consumers, in the consumer world through individuality, form, and social practices. Thus, the process of constructing one's individuality cannot be grasped as independent from the subject's commoditization of social relations, relations established with nature, and the fantasy realm of love. Consumption becomes its own object by producing its own spirituality on the one hand and transforming traditional religions on the other. Secularization is reflected on as the process of devout subjects, whose primary identity, in this context, is consumerism, re-manufacturing traditional religions in the context of aesthetic, ethical, and cognitive rationalities. In the consumer world, social following replaces observing the divine, narcissism replaces modesty—which has traditional religious values—and arrogance replaces sincerity. This transformation is enabled by the rational dimension, particularly in the social sciences, which is done through the aesthetic dimension in the world of consumption and the moral dimension in the framework of capitalism. The consumer world has been constructed over everyday life necessities in a way that individuals would be unable to transcend that modern society, which itself, in turn, cannot be understood through purely materialist or hedonistic principles. Therefore, consumerism finds its existence as the mandatory condition and possibility of being the subject in this world. Regarding classical secularization theory—where modern, rational information systems are seen as the effective perpetrator of the science-technology duality involved in the process of regressing religion in the political, social, and individual spheres—a new framework for commenting should be developed taking into account the irrational dimensions of the forms of establishments connected to society, nature, and religion along with the construction of the subject's ego and lack of religious development in a consumer society. Secularization takes place in the consumer world both as religious commoditization and as religifying consumerism in a context where modern aesthetic, ethical, and cognitive rationalities insert the inclusion of possibility in the consumer world. Religious commodification occurs as the natural succession of the subject's process of commodification in the consumer world. Under the hegemony of the consumption world, secularization process not only includes construction of new way of rationality but also new ways of irrationalities and non-rationalities. This dimension generally missing or not clearly expressed in the literature of secularization debates.

Kaynakça/References

- Akal, C. B. (2005). Bir devlet kuramına giriş. C. B. Akal (Ed.), *Devlet kuramı* içinde (s. 13–30). Ankara: Dost Kitabevi.
- Baudrillard, J. (2005). *Şeytana satılan ruh ya da kötülüğün egemenliği* (O. Adanır, Çev.). Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Baudrillard, J. (2010). *Nesneler sistemi* (O. Adanır & A. Karamollaoğlu, Çev.). İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- Baudrillard, J. (2012). *Karnaval ve yamyam* (O. Adanır, Çev.). İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- Bellah, R. N. (1970). *Beyond belief: Essays on religion in a post-traditional world*. New York, NY: Harper and Row.
- Berger, P. L. (2002). Sekülerizmin gerilemesi. A. Köse (Ed.), *Sekülerizm sorguluyor: 21. yüzyılda dinin geleceği* içinde (s. 11–32). İstanbul: Ufuk Yayınları.
- Berger, P. L. (2011). *Kutsal şemsiye: Dinin sosyolojik teorisinin ana unsurları* (A. Coşkun, Çev.). İstanbul: Rağbet Yayınları.
- Berger, P. L., Berger, B. ve Kellner, H. (2000). *Modernleşme ve bilinç* (C. Cerit, Çev.). İstanbul: Pınar Yayınları.
- Berzano, L. (2010). Lifestyle and religion. In G. Giordan (Ed.), *Annual review of the sociology of religion* (Vol 1., pp. 384–401), Leiden, Boston: Brill.
- Bewes, T. (2008). *Şeyleşme: Geç kapitalizmde endişe* (D. Soysal, Çev.). İstanbul: Metis.
- Bourdieu, P. (1995). *Pratik nedenler: Eylem kuramı üzerine* (H. Tufan, Çev.). İstanbul: Kesit Yayıncılık.
- Bourdieu, P. ve Wacquant, L. (2012). *Düşünümsel bir antropoloji için cevaplar* (N. Ökten, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bruce, S. (2011). *Secularization: In defence of an unfashionable theory*. Oxford, UK: Oxford University Press.
- Buck-Morss, S. (2010). *Görmenin diyalektiği: Walter Benjamin ve pasajlar projesi* (F. B. Aydar, Çev.). İstanbul: Metis.
- Buğra, A. (1995). *İktisatçılar ve insanlar*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Casanova, J. (2014). *Modern dünyada kamusal dinler* (M. M. Şahin, Çev.). Sakarya: Sakarya Üniversitesi Kültür Yayınları.
- Castoriadis, C. (2013). *Toplum imgeleminde kendini nasıl kurar? 1. Cilt: Marksizm ve Devrimci kuram* (H. U. Tanrıöver, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Collins, R. (2000). *The sociology of philosophies: A global theory of intellectual change*. Cambridge, UK: Belknap Press of Harvard University Press.
- Crane, D. (2003). *Moda ve gündemleri: Giyimde cinsiyet, sınıf ve kimlik* (Ö. Çelik, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Curtis, N. (2015). *İdiotizm: Kapitalizm ve hayatın özelleştirilmesi* (M. Ratip, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Davie, G. (2005). *Modern Avrupa'da din* (A. Demirci, Çev.). İstanbul: Küre Yayınları.
- Debord, G. (1996). *Gösteri toplumu ve yorumlar* (A. Ekmekçi & O. Taşkent, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Demirezen, İ. (2015). *Tüketim toplumu ve din*. İstanbul: Dem Yayınları.
- Dillon, M. ve Win, P. (2014). Dindarlık ve spiritüalite: Geç yetişkinlikteki yörüngeler ve hayatı katılım. M. Dillon (Ed.), *Din sosyolojisi el kitabı* içinde (H. Arslan, Çev., s. 261–275). İstanbul: Paradigma Yayıncılık.

- Ellul, J. (1998). *Sözün düşüşü* (H. Arslan, Çev.). İstanbul: Paradigma Yayınları.
- Featherstone, M. (2007). *Consumer culture and postmodernism*. London, UK: Sage.
- Ferguson, H. (1995). *Melancholy and the critique of modernity: Søren Kierkegaard's religious psychology*. London, UK: Routledge.
- Ferry, L. ve Gauchet, M. (2005). *Dinden sonra dinselik* (C. Utku, Çev.). İstanbul: Agora Kitaplığı.
- Frankl, V. E. (1996). *Duyulmayan anlam çılgılığı: Psikoterapi ve hümanizm* (S. Budak, Çev.). Ankara: Öteki Yayıncılık.
- Friedman, J. (2005). *Consumption and identity*. London, UK: Taylor & Francis.
- Funk, R. (2007). *Ben ve biz: Postmodern insanın psikanalizi* (Ç. Tanyeri, Çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Gellner, E. (2012). *Müslüman toplum* (M. Günay, Çev.). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Giddens, A. (1994). *Mahremiyetin dönüşümü: Modern toplumlarda cinsellik, aşk ve erotizm* (I. Şahin, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Giddens, A. (2014). *Modernite ve bireysel kimlik: Geç modern çağda benlik ve toplum* (Ü. Tathcan, Çev.). İstanbul: Say Yayınları.
- Goodman, D. J., & Cohen, M. (2004). *Consumer culture: A reference handbook*. Santa Barbara, Calif: ABC-CLIO.
- Gottdiener, M. (2005). *Post modern göstergeler: Maddi kültür ve postmodern yaşam biçimleri* (E. Cengiz, H. Gür, & A. Nur, Çev.). Ankara: İmge Kitabevi.
- Harvey, D. (1997). *Postmodernliğin durumu: Kültürel değişimin kökenleri* (S. Savran, Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Hazard, P. (1981). *Batı düşüncesindeki büyük değişme* (E. Güngör, Çev.). İstanbul: Tur Yayınları.
- Heelas, P. (2008). *Spiritualities of life: New age romanticism and consumptive capitalism*. Malden: Blackwell Publications.
- Hervieu-Léger, D. (2004). Sekülerleşme, gelenek ve dindarlığın yeni şekilleri: Bazı teorik öneriler. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 26(1), 45–58.
- Hodgson, M. G. (1993). *İslam'ın serüveni: Bir dünya medeniyetinde bilinç ve tarih, İslam'ın klasik çağı* (M. Karabaşoğlu, Çev.). İstanbul: İz Yayıncılık.
- Jeitz, M. J. (2014). Konumundan olma/konuşlanma: Feminist araştırmayı din sosyolojisiyle ilişkilendirmek. M. Dillon (Ed.), *Din sosyolojisi el kitabı* içinde (H. Arslan, Çev., s. 401–426). İstanbul: Paradigma Yayıncılık.
- Jr. Muniz, A. M., & O'Guinn, T. (2001). Brand cummunity. *Journal of Consumer Research*, 27(4), 412–432.
- Jr. Muniz, A. M., & Schau, H. J. (2005). Religiosity in the abandoned apple Newton brand community. *Journal of Consumer Research*, 31(4), 737–747.
- Kierkegaard, S. (2002). *Korku ve titreme* (İ. Kapaklıkaya, Çev.). İstanbul: Anka Yayınları.
- Kitcher, P. (2011). Challenges for secularism. In G. Levine (Ed.), *The joy of secularism: 11 essays for how we live now* (pp. 24–56). Princeton, UK: Princeton University Press
- Levine, G. (2011). Introduction. In G. Levine (Ed.), *The joy of secularism: 11 essays for how we live now* (pp. 1–23). Princeton, UK: Princeton University Press.
- Lodziak, C. (2003). *İhtiyaçların manipülasyonu: Kapitalizm ve kültür* (B. Kurt, Çev.). İstanbul: Çitlembik Yayınları.
- Longman, L. (1992). Neon cages: Shopping for subjectivity. In R. Shields (Ed.), *Lifestyle shopping: The subject of consumption* (pp. 41–81). London and New York: Routledge.

- Luckmann, T. (1967). *The invisible religion: The problem of religion in modern society*. New York, NY: Macmillian.
- MacCracken, G. (1987). The history of consumption: A literature review and consumer guide. *Journal of Consumer Policy*, 10, 139–166.
- MacIntyre, A. (2001a). *Erdem peşinde: Ahlak teorisi üzerine bir çalışma* (M. Özcan, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- MacIntyre, A. (2001b). *Homerik çağdan yirminci yüzyıla Etik'in kısa tarihi* (H. Hünler ve S. Z. Hünler, Çev.). İstanbul: Paradigma Yayınları.
- Macpherson, C. B. (1962). *The political theory of possessive individualism: Hobbes to Locke*. Oxford, UK: Oxford University Press.
- Mannheim, K. (2002). *İdeoloji ve ütopya* (M. Okyayuz, Çev.). Ankara: Epos Yayınları.
- McGuigan, J. (2009). *Cool capitalism*. New York, NY: Pluto Press.
- Merquior, J. G. (1986). *Foucault* (N. Elhüseyni, Çev.). İstanbul: AFA Yayıncılık.
- Mestrovic, S. G. (1999). *Duyguötesi toplum* (A. Yılmaz, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Miller, D. (1995). Consumption as the vanguard of history: A polemic by way of an introduction. In D. Miller (Ed.), *Acknowledging consumption: A review of new studies* (pp. 1–52). London, UK: Routledge.
- Moyn, S. (2008). Hannah Arendt on the secular. *New German Critique*, 105, 71–96.
- Poole, R. (1993). *Ahlak ve modernlik* (M. Küçük, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Rand, A. (1966). *Capitalism, the unknown ideal*. New York, NY: New American Library.
- Ritzer, G. (2000). *Büyüsü bozulmuş dünyayı büyülemek: Tüketim araçlarının devrimcileştirilmesi* (Ş. S. Kaya, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Shields, R. (1992). Spaces for the subject of consumption. In R. Shields (Ed.), *Lifestyle shopping: The subject of consumption* (pp. 1–19). London, UK: Routledge.
- Shils, E. (2003). Gelenek. *Doğu Batı Dergisi*, 25, 101–131.
- Shiner, L. (1967). The concept of secularization in empirical research. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 6(2), 207–220.
- Sommerville, C. J. (1998). Secular society/religious population: Our tacit rules for using the term 'secularization'. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 37(2), 249–253.
- Stark, R. (1999). Secularization, r.i.p. *Sociology of Religion*, 60(3), 249–273.
- Stark, R., & Finke, R. (2000). *Acts of faith: Explaining the human side of religion*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Susman, W. I. (2003). *Culture as history: The transformation of american society in the twentieth century*. Washington, D. C: Smithsonian Institution Press.
- Taylor, C. (2011). *Modernliğin sıkıntıları* (U. Canbilen, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Taylor, C. (2014). *Seküler çağ* (D. Körpe, Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Tekin, M. (2012). Batı'da sekülerlik ve Türkiye Müslümanlığının seküler içerimleri. *İnsan & Toplum*, 2(4), 181–204.
- Todorov, T. (2008). *Ortak hayat* (M. E. Özcan, Çev.), Ankara: Dost Kitabevi.
- Touraine, A. (2002). *Modernliğin eleştirisi* (4. basım, H. Tufan, Çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Turner, B. S. (1996). *The body and society*. London, UK: Sage.
- Turner, B. S. (1998). Sivil Din. Y. Aktay & M. E. Köktaş (Ed.), *Din Sosyolojisi* içinde (s. 237–249). Ankara: Vadi Yayınları.

Kısa Vadeli Yabancı Sermaye Akımlarının Ekonomik Büyüme Üzerine Etkisi: BRICS-T Ülkeleri Analizi*

Abdüsselam Sağın¹
Kırklareli Üniversitesi

Öz

Bu çalışmanın amacı küreselleşme ile birlikte artan yabancı sermaye hareketlerinin ülkeler için ekonomik büyüme üzerinde bir katkı sağlayıp sağlamadığının analiz edilmesidir. Bu amaç ile literatürde BRICS ülkeleri olarak bilinen Brezilya, Rusya, Hindistan, Çin ve Güney Afrika ekonomileri ile Türkiye ekonomisinin 1994-2017 yılları arasındaki sabit sermaye yatırımları, işgücüne katılım oranı, doğrudan yabancı yatırımlar, net dış ticaret gelirleri ve kısa vadeli yabancı borç verileri kullanılarak ekonomik büyüme üzerinde bu değişkenlerin etkileri analiz edilmeye çalışılmıştır. Elde edilen bulgulara göre analizi gerçekleştirilen altı ülke içerisinde kısa dönemde sadece Rusya, Türkiye ve Çin ekonomileri için kısa vadeli yabancı kaynaklara ait katsayı değerleri pozitif olarak tahmin edilmiştir. Fakat bu ülkelerden Rusya ve Türkiye ekonomileri için analiz sonuçları istatistiksel olarak anlamlı bulunurken Çin ekonomisi için elde edilen sonuçlar istatistiksel olarak anlamlı tahmin edilememiştir. Uzun dönemde ise Rusya, Hindistan ve Brezilya için kısa vadeli yabancı kaynaklara ait katsayı değerleri pozitif olmasına karşın elde edilen sonuçlardan sadece Brezilya ekonomisi için yapılan analizin istatistiksel olarak anlamlı tahmin edildiği görülmüştür.

Anahtar Kelimeler

İktisadi büyüme • Yabancı sermaye • Kısa vadeli yabancı sermaye hareketleri • Türkiye ekonomisi • BRICS ülkeleri • ARDL yöntemi

* Bu çalışma, yazarın İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde hazırlamış olduğu “Türkiye Ekonomisinde Kısa Vadeli Yabancı Kaynakların Ekonomik Büyüme Etkisi” başlıklı doktora tezinden türetilmiştir.

1 Yetkilendirilmiş yazar: Abdüsselam Sağın (Dr. Öğr. Üyesi), Kırklareli Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, Kayalı Kampüsü, Merkez Kırklareli. Eposta: abdusselam.sagin@klu.edu.tr

Atf: Sağın, A. (2018). Kısa vadeli yabancı sermaye akımlarının ekonomik büyüme üzerine etkisi: BRICS-T ülkeleri analizi. *İş Ahlakı Dergisi* 11, 359–376. <http://dx.doi.org/10.12711/tjbe.2018.11.2.0103>

Ekonomiler için yabancı sermaye önemli bir kaynak olarak görülmektedir. Ülkeler kimi zaman bütçe açıklarını finanse edebilmek ya da vadesi gelen borçların ödemesini gerçekleştirebilmek için kimi zaman ise ekonomik büyümeyi sağlayabilmek amacı ile yabancı sermayelere başvurabilmektedirler. Özellikle bütçe açıklarının finansmanı ya da borçların ödenmesi için kullanılan yabancı sermayelerin kısa vadeli olması, ekonomiler için büyük sıkıntılar yaratabilmektedir (Butts, 2009). Diğer taraftan büyümenin finansmanı amacı ile yurtdışından temin edilen yabancı sermayelerin ise nasıl ve ne şekilde kullanıldığı çok önemli bir konudur. Ülkeler, temin ettikleri yabancı sermayeleri yatırımların finansmanı amacı ile kullanarak reel sektörün büyümesini ve canlanmasını sağlayabildikleri taktirde bu sermaye girişleri ülkelerin ekonomik büyümeleri için önemli bir etken olabilmektedirler (Bosworth, Collins ve Reinhart, 1999).

Küreselleşme ile birlikte artan sermaye hareketleri özellikle son çeyrek yüzyılda ülke ekonomileri için önemli bir kaynak haline gelmiştir. Özellikle büyümenin finansmanı amacı ile yeterli miktarda sermaye birikimi sağlayamayan gelişmekte olan ülkeler, yabancı sermayeleri ülkelerine çekebilmek amacı ile bu türden sermayeleri teşvik edici politikalar uygulayabilmektedirler (Singh ve Weisse, 1998). Bu ülkelerde genellikle kişi başına düşen gelir miktarı düşük düzeylerde seyrettiğinden dolayı bireylerin tasarruf yapabileme imkânları bulunmamaktadır. Tasarruf miktarının düşük olması da gelişmekte olan ülkelerde yatırımların finanse edilmesini zorlaştırmaktadır (Panizza, 2008). Yeterli miktarda yatırım düzeyine ulaşamayan bu ülkeler gelişmiş ekonomileri ile aralarındaki sosyal ve ekonomik açıdan mevcut olan açığı da kapatmamaktadır. Yine az gelişmiş ve gelişmekte olan ekonomilerin teknoloji bakımından geri kalmış olmaları da onları yabancı sermaye aramaya iten unsurlar arasında ifade edilmektedir (Sachs, 1989). Tüm bu etkenler bir arada düşünüldüğünde yabancı sermayelerin özellikle gelişmekte olan ülkeler için ne kadar önemli olduğu görülmektedir. Fakat yabancı sermayelerin çok kırılgan bir yapıda olması bu türden sermayelerin aynı zamanda ülkeden çıkışını da kolaylaştıran bir faktördür. Özellikle yapısal reformlarını tamamlayamamış ve finansal açıdan henüz istikrarı sağlayamamış ekonomiler için kısa vadeli sermayelerin ülke dışına ani çıkışları büyük bir risk oluşturabilmektedir. Bu yüzden ekonomisini yabancı sermayeye açan ya da açmayı planlayan bir ülkenin öncelikle makro ekonomik istikrarı sağlaması büyük önem arz etmektedir (Boğa, 2017). Ayrıca bir ekonomide yaşanan yabancı sermaye girişlerinin tamamının iyi niyetli olduğu yanılığısına kapılmamak da önemli bir noktadır. Küresel sermayenin faizi fazlası ile sevdiği ve bunu bir finansal fırsat olarak görüp sadece faiz getirisi elde etmek amacı ile de ülkelere giriş yapabileceği mutlak surette göz önünde bulundurulması gereken bir realitedir.

Türkiye ekonomisi de finansal serbestleşmenin yaşandığı 90'lı yıllardan sonra yabancı sermaye giriş ve çıkışının yaşanmaya başladığı bir ülke haline gelmiştir. Dışa açık bir ekonomik büyüme modeli benimseyen Türkiye ekonomisi için bu dönemden

sonra yabancı sermaye önemli bir kaynak haline gelmiştir (Gürdal ve Yavuz, 2015). Fakat Türkiye ekonomisinin son çeyrek yüzyılda yaşadığı iktisadi dalgalanmalar ve ekonomik krizler tam anlamı ile istikrarlı bir ekonomik yapının kurulmasını engellemiş, yabancı sermaye giriş ve çıkışları da bir türlü istikrarlı hale getirilememiştir. 2000’li yılların başında kısmen de olsa ekonomik bir istikrar yakalayan Türkiye ekonomisi, 2008 yılında ABD’de başlayan ve daha sonra küresel bir hale gelen ekonomik krizden etkilenerek yakaladığı istikrarlı dönemi sürdürmemiştir.

Kısa vadeli yabancı kaynakların ekonomik büyüme üzerinde bir etkisinin olup olmadığı ile ilgili yapılan birçok akademik çalışma söz konusudur. Bu çalışmalarda analiz edilen yıllar ve kullanılan kısa vadeli yabancı sermaye tanımı farklılık gösterdiği için elde edilen sonuçların da farklılaşmaktadır. Örneğin Celasun ve arkadaşları (1999), Rodrik ve Velasco (1999), Akçoraoğlu (2000), Çeviş ve Kadılar (2001), Reisen ve Soto (2001), Adanur Alkan (2002), Emil ve Vehbi (2003), Kar ve Kara (2005), Yapraklı (2007), Ayadi ve Ayadi (2008), Vergil ve Karaca (2010), Cengiz ve Karacan (2015) ve Sağın (2018) çalışmalarında elde ettikleri bulgular neticesinde kısa vadeli yabancı sermaye akımlarının iktisadi büyüme üzerinde herhangi bir etkisinin olmadığı sonucuna ulaşmışlardır. Diğer yandan Gustav Papenek (1973), İnel ve Sungur (2003), Kula (2003), Massoud (2003), Göksu (2005), Javed ve Şahinöz (2005), Apak ve arkadaşları (2006), Şimşek (2007), Şengönül ve arkadaşları (2007), Örnek (2008), Akbaş (2012), Direkçi ve Kaygusuz (2013) ve Aslan ve arkadaşları (2014) ise çalışmalarda inceledikleri dönemlerde analiz ettikleri ekonomiler için kısa vadeli yabancı sermaye akımlarının ekonomik büyüme üzerinde olumlu etkiler gösterdiği sonucuna ulaşmışlardır. Literatürde yer alan bu alandaki çalışmaların farklı sonuçlar vermiş olması kısa vadeli yabancı kaynakların ekonomik büyüme üzerinde gerçekte nasıl bir etki gösterdiği konusunda kesin bir yargı ifade etmemize engel olmaktadır.

Yöntem

Çalışmamızın temel amacı kısa vadeli yabancı kaynakların iktisadi büyüme üzerindeki etkilerini kısa ve uzun dönemde analiz etmek olduğundan dolayı en uygun yöntem olarak Pesaran ve arkadaşları (1999) ve Pesaran ve arkadaşları (2001) tarafından geliştirilen ARDL metodu seçilmiştir. Bu metod, analizi yapılacak altı ülke² için sonuçların ayrı ayrı görülebilmesi ve yorumlanabilmesi için de en uygun yöntem olarak belirlenmiştir. Bununla birlikte ARDL modeli, analizde kullanılan değişkenlerin durağanlık düzeylerinin farklı olması durumunda da eş bütünleşme analizi yapabileme kolaylığı sağlamakta ve bu şekilde değişkenlerin aynı dereceden durağan olması zorunluluğunu oradan kaldırmaktadır (Dritsakis, 2011). Yine bu yöntem ile daha az sayıda gözlem ile daha doğru sonuçların elde edilmesi de mümkün olabilmektedir (Khalil ve Dombrecht, 2011).

2 Brezilya, Rusya, Hindistan, Çin, Güney Afrika ve Türkiye.

Çalışmamızda kullanılan iktisadi büyüme modeli ise Solow(1956), Swan (1956), Solow (1957), Islam (1995) ve Jones (1997) çalışmaları temel alınarak geliştirilmiştir. Modelde emek ve sermaye değişkenleri ekonomik büyümeyi etkileyen başlıca değişkenler olarak alınmış, diğer değişkenler ise literatür ile uyumlu bir şekilde doğrudan yabancı yatırımlar, net dış ticaret gelirleri ve kısa vadeli yabancı kaynaklar olarak belirlenmiştir.³ Sonuç olarak çalışmada ele alınan iktisadi model ise $\ln y = \ln s - \ln(n+g+d) + \ln A^t$ şeklinde olacaktır.

Veri Seti

Çalışmada kullanılan veriler OECD veri tabanı kullanılarak temin edilmiştir. BRICS-T ülkeleri için verilerin eksiksiz bir şekilde kayıt altına alınmaya başlandığı 1994 yılı başlangıç noktası olarak tespit edilmiş yine verilerin tam olarak kayıt altına alındığı son yıl olan 2017 yılı ise analizin bitiş noktası olarak belirlenmiştir. Veriler yıllık olarak kullanılmıştır.

Bulgular

Analizde kullanılan değişkenlerin durağanlıkları, Genişletilmiş Dickey ve Fuller (ADF) (1979) (1981) testleri ile analiz edilmiştir. DF birim kök testinde, uygun model DF (Dickey ve Fuller, 1981) ile belirlenip durağanlıkları araştırılmıştır. Değişkenlerin farklı mertebelerde durağan olduğu Tablo 1'den anlaşılmaktadır. Ele alınan iktisadi modelde hem kısa hem de uzun dönemdeki ilişkilerin tespiti için Pesaran ve arkadaşları (2001) tarafından önerilen model ile araştırılmıştır. Bu yöntemin koşulları olan değişkenlerden bir ya da birkaçının ikinci derecede durağan olmadığı ve bağımlı değişkenin düzey değerinde birim kök içerdiği tespit edilmiştir.

BRICS ülkeleri için eş bütünleşmeyi gösteren ARDL sınır testi Akaike bilgi kriterlerine göre birinci ve ikinci gecikmeler için araştırılmıştır. Bu eş bütünleşme yönteminin kullanılmasındaki temel neden ise değişkenlerin farklı düzeylerde durağan olmasıdır. Sınır testi sonuçlarına göre sadece Rusya ikinci gecikmede, diğer ülkeler ise birinci gecikmede maksimum f istatistiği değerini vermekte ve üst sınır değerinden daha yüksek F istatistiğine ulaşmaktadır. Dolayısı ile bütün ülkeler için değişkenlerin eş bütünleşik olduğu sonucuna ulaşılmaktadır.

3 Modelde kullanılan emek değişkeni l_p , sermaye değişkeni gcf , doğrudan yabancı yatırımlar fdi , net dış ticaret gelirleri $nettrade$ ve kısa vadeli yabancı kaynaklar ise $stdebt$ şeklinde ifade edilmiştir.

4 Bu modelde y ifadesi iktisadi büyümeyi, s ifadesi sabit sermaye yatırımlarını, n ifadesi işgücüne katılan oranını ifade etmektedir. Eşitlikte yer alan $n+g$ ise Mankiv ve arkadaşları (1992) ve Romer (1989) tarafından yıllık 0,05 olarak hesaplanmıştır. Eşitliğimizde yer alan son değişkenimiz A ise ekonomik büyümeyi etkileyen diğer değişkenleri ifade etmektedir.

Tablo 1
ADF Birim Kök Testi Sonuçları

Değişkenler	Brezilya	Rusya	Hindistan	Çin	G. Afrika	Türkiye
LGSYİH	-2.626 (0.273)	-0.424 (0.889)	-2.175 (0.478)	-2.893 (0.184)	-1.635 (0.442)	-1.774 (0.683)
FDI	-2.551 (0.117)	-2.193 (0.213)	-2.056 (0.262)	-1.595 (0.468)	-4.792* (0.000)	-2.008 (0.281)
GFCF	-2.235 (0.199)	-2.590 (0.287)	-1.572 (0.480)	-1.560 (0.485)	-1.920 (0.317)	-2.319 (0.407)
LP	-0.829 (0.947)	-2.733 (0.236)	-2.832 (0.201)	-1.741 (0.398)	-2.690*** (0.091)	-0.619 (0.967)
NETTRADE	-2.774 (0.078)	-1.902 (0.325)	-1.889 (0.331)	-2.681*** (0.093)	-3.390*** (0.079)	-3.179 (0.034)
ST/DEPT	-5.870* (0.000)	-5.093* (0.000)	-2.689*** (0.091)	-3.841* (0.008)	-2.805*** (0.074)	-5.813 (0.000)
Δ LGSYİH	-3.228** (0.031)	-3.320** (0.026)	-3.920* (0.007)	-4.323* (0.003)	-2.811*** (0.072)	-4.204 (0.003)
Δ FDI	-4.363* (0.002)	-5.434* (0.000)	-5.258* (0.000)	-5.357* (0.000)	-	-4.176 (0.004)
Δ GFCF	-3.848* (0.008)	-3.650** (0.013)	-4.058* (0.005)	-3.382** (0.023)	-3.235** (0.031)	-4.653 (0.001)
Δ LP	-6.217* (0.000)	-4.563* (0.001)	-4.405* (0.002)	-3.669** (0.012)	-3.742* (0.010)	-7.468 (0.000)
Δ NETTRADE	-2.938*** (0.056)	-6.556* (0.000)	-4.849* (0.000)	-2.985*** (0.051)	-3.234** (0.032)	-
Δ ST/DEPT	-	-	-4.844* (0.000)	-	-7.027* (0.000)	-

Tablo 2
ARDL Sınır Testi Sonuçları

	1	2	Alt Sınır	Üst Sınır	Model
Brezilya	22.302	7.067			ARDL(1,0,1,0,1,0)
Rusya	5.247	5.738			ARDL(2,2,2,2,2,1)
Hindistan	35.850	1.084	2.39	3.38	ARDL(1,0,0,1,0,1)
Çin	63.567	2.179			ARDL(1,1,1,1,1,1)
Güney Afrika	11.073	1.399			ARDL(1,0,1,0,0,0)
Türkiye	32.831	6.363			ARDL(1,1,1,1,0,1)

Brezilya için tahmin edilen ARDL modeli sonuçlarına göre kısa dönemde sabit sermaye yatırımları (gfcf) ve net dış ticaret geliri (nettrade) değişkenleri istatistiksel olarak anlamlı, tahmin edilen modelde katsayı işareti ise pozitifdir. Uzun dönemde ise Brezilya ekonomisi için sabit sermaye yatırımları, işgücüne katılım oranı, net dış ticaret gelirleri ve kısa vadeli yabancı kaynak değişkenleri istatistiksel olarak anlamlı tahmin edilmiştir.

Rusya için tahmin edilen ARDL modelinde ise kısa dönemde gdp_t , fdi_{t-1} , $gfcf_t$, $gfcf_{t-1}$, lp_t , $nettrade_t$, $nettrade_{t-1}$ ve $stdebt_t$ değişkenleri istatistiksel olarak anlamlı tahmin edilmiştir. Fdi değişkeninin t-1 döneminde anlamlı olması doğrudan yabancı yatırımların bir dönem (1 yıl) sonra büyüme üzerinde daha etkin sonuçlar ortaya koyduğunu göstermektedir. Stdebt değişkeninin ise t döneminde büyüme üzerinde etkin olması bu kaynakların yatı-

rımların finanse edilmesi ve ya vadesi süresince etkin bir şekilde kullanıldığı sonucunu ortaya koymaktadır. Fakat uzun dönemde bu kaynakların Rusya ekonomisi için büyümenin kaynakları arasında yer almadığı görülmektedir. Uzun dönemde fdi değişkeninin büyüme üzerinde istatistiksel olarak anlamlı olmaması ise Hansen ve arkadaşları (2003), Kahveci ve Terzi (2017), ve Öncü ve Çelik (2018) çalışmaları ile paralellik göstermektedir.

Hindistan ekonomisi için tahmin edilen model çerçevesinde ulaşılan sonuçlara göre kısa dönemde istatistiksel olarak anlamlı olan tek değişken lp değişkenidir. Stdebt değişkeninin Hindistan için istatistiksel olarak anlamsız olması kısa dönemde bu değişkenin iktisadi büyüme üzerinde bir etkisi olmadığı sonucunu göstermektedir. Dolayısı ile bu durum Hindistan ekonomisinde kısa vadeli yabancı kaynakların kısa dönemde etkin ve verimli bir şekilde kullanılmadığı sonucuna ulaşılmaktadır. Aynı ülke için uzun dönem tahminlerinde ise hiçbir değişken istatistiksel olarak anlamlı bulunamamıştır.

Çin ekonomisi için yapılan tahminlerde elde edilen bulgulara göre kısa dönemde istatistiksel olarak anlamlı olan sadece gfcf ve lp değişkenleridir. Stdebt değişkeni ise pozitif olarak tahmin edilmiş fakat istatistiksel olarak anlamlı bulunamamıştır. Uzun dönemde ise yine kısa dönemde olduğu gibi lp değişkeni istatistiksel olarak anlamlı tahmin edilmiş ve stdebt değişkeni ise yine istatistiksel olarak anlamsız çıkmıştır.

Güney Afrika için tahmin edilen ARDL (1,0,1,0,0,0) modeline göre kısa dönem için sadece gfcf değişkeni modelde olup, istatistiksel olarak anlamsızdır. Uzun dönemde ise bu ülke için istatistiksel olarak anlamlı katsayı tahmin edilememiştir.

Son olarak Türkiye için tahmin edilen ARDL (1,1,1,1,0,1) modeline göre kısa dönemde gfcf değişkeni istatistiksel olarak anlamlı tahmin edilip büyüme üzerindeki etkisi pozitif olarak hesaplanmıştır. Stdebt değişkeni ise istatistiksel olarak anlamlı olup büyüme üzerindeki etkisi pozitifdir. Uzun dönemde ise Türkiye ekonomisi için istatistiksel olarak anlamlı olan tek değişken gfcf değişkeni olmuştur.

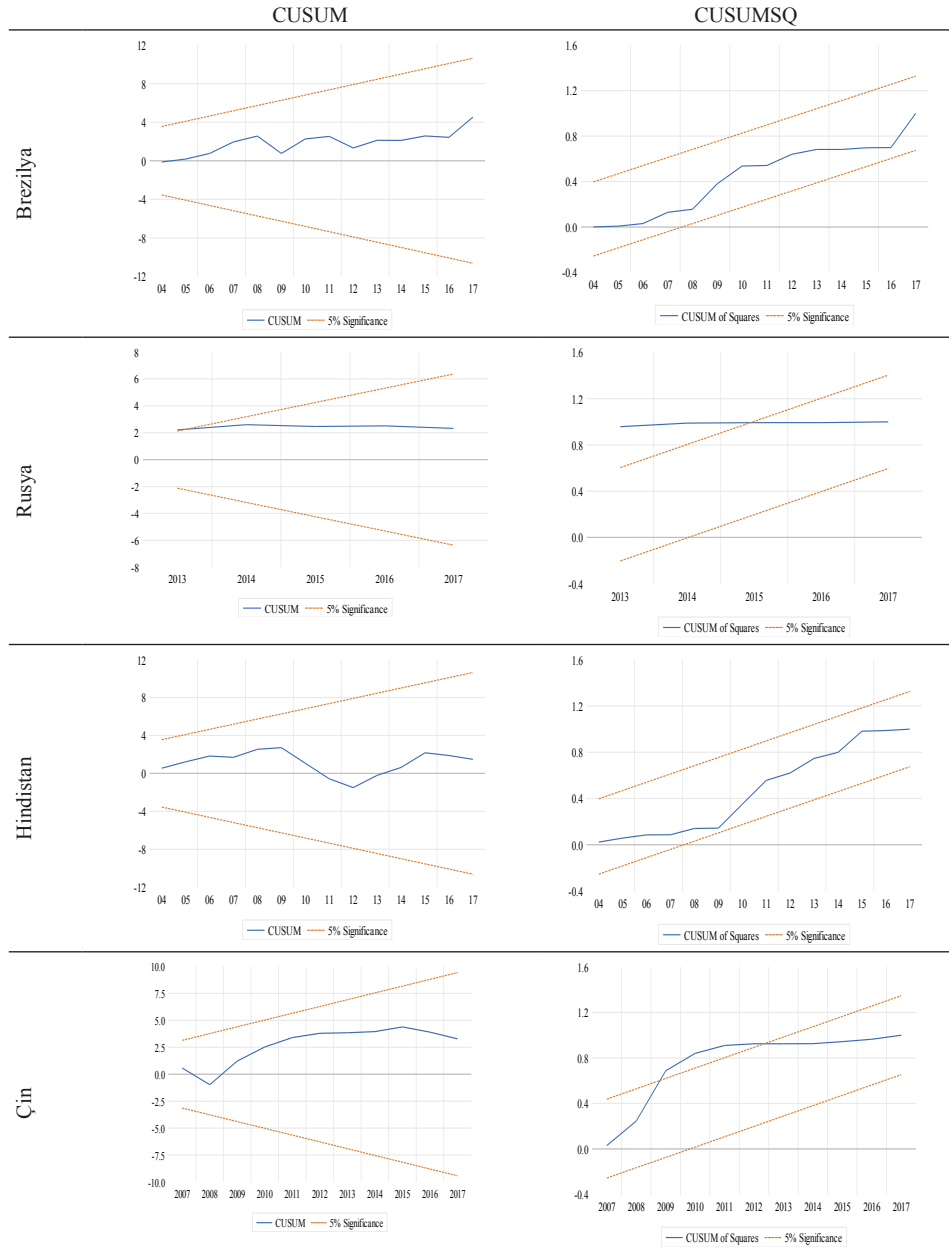
Hata düzeltme terimleri Güney Afrika için pozitif diğer ülkeler için negatif, sıfır ile bir arasında ve istatistiksel olarak anlamlı tahmin edilmiştir. En yüksek hata düzeltme teriminin ise Çin ekonomisine ait olduğu görülmüştür. Çin'den sonra ise sırası ile Brezilya, Türkiye, Rusya ve Hindistan ekonomileri için bu değer negatif tahmin edilmiştir.

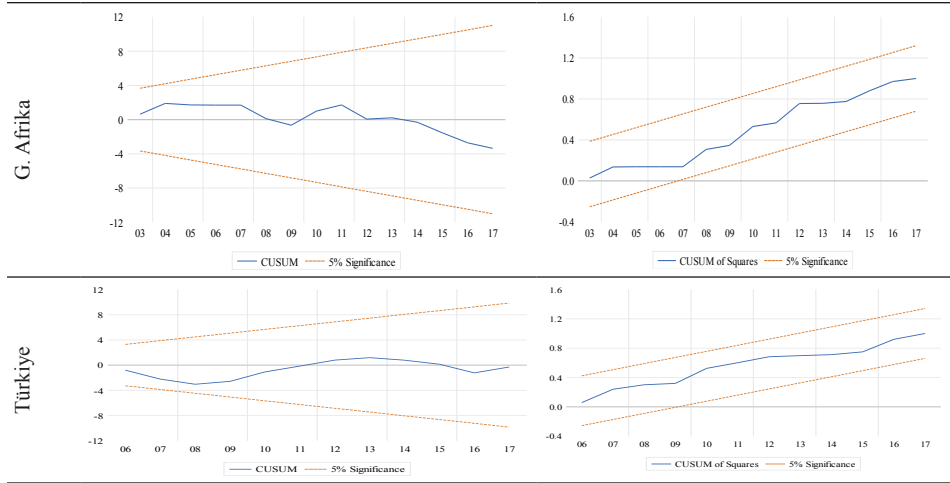
Modellerin belirlilik katsayıları %52.8 ile %93.1 arasında değişmektedir. Rusya ve Çin için tahmin edilen modelde, otokorelasyon sorunu olduğu görülmektedir. Bu sorunun aşılmasındaki neden, Akaike bilgi kriteri tarafından önerilen modellerde, yıllık veri olmasından ötürü kısa gecikmelerde modellerin tahmin edilmesidir. Öte yandan CUSUM ve CUSUMSQ grafikleri de modellerin kararlı bir yapıda olmadığını göstermektedir.

Tablo 3
ARDL Modeli Tahmin Sonuçları

Değişkenler	Brezilya	Rusya	Hindistan	Çin	G. Afrika	Türkiye
$\Delta LGSY\dot{I}H_{t-1}$		-0.732** [-6.487]	-	-	-	-
ΔFDI_t	-	-0.181 [-0.335]	-	0.242 [0.917]	-	-0.097 [-0.226]
ΔFDI_{t-1}	-	1.116** [2.851]	-	-	-	-
$\Delta GFCF_t$	0.023** [11.665]	-0.057** [-6.305]	-	-0.002** [-2.955]	0.002 [1.333]	0.017** [14.980]
$\Delta GFCF_{t-1}$	-	-0.037** [-4.924]	-	-	-	-
ΔLP_t	-	0.007 [1.496]	-0.031** [-6.651]	-0.020** [-2.955]	-	0.004 [1.633]
ΔLP_{t-1}	-	0.039** [4.474]	-	-	-	-
$\Delta Nettrade_t$	0.615** [3.080]	-0.781** [-3.248]	-	0.119 [0.866]	-	-
$\Delta Nettrade_{t-1}$	-	-0.919** [-6.088]	-	-	-	-
$\Delta STDEPT_t$	-	1.086** [4.621]	-0.687 [-1.428]	0.115 [1.753]	-	0.184** [2.012]
ECT_{t-1}	-0.069** [-16.380]	-0.021** [-13.415]	-0.011** [-22.950]	-0.131 [-26.223]	0.003 [11.807]	-0.039 [-18.796]
FDI	5.629 [1.263]	41.008 [0.368]	-206.203 [0.285]	1.656 [0.185]	-39.386 [-0.141]	-27.414 [-0.832]
GFCF	0.171** [4.300]	-0.743 [-0.302]	-0.566 [-0.255]	-0.004 [-0.272]	1.035 [0.152]	0.149** [2.314]
LP	-0.124** [-2.514]	1.983 [0.325]	0.021 [0.033]	-0.184** [-5.181]	0.971 [0.148]	-0.017 [-0.206]
NETTRADE	18.404** [4.570]	88.516 [0.276]	-71.171 [-0.251]	1.514 [0.842]	12.589 [0.074]	-6.696 [-0.751]
ST/DEPT	11.111* [1.766]	236.919 [0.272]	180.732 [0.281]	1.114 [0.678]	-187.841 [-0.146]	-4.412 [-0.381]
Sabit	33.327** [10.458]	-87.986 [-0.247]	32.352* [2.359]	43.227 [14.102]	-51.436 [-0.099]	25.625 [6.820]
Adj. R ²	0.889	0.931	0.621	0.901	0.528	0.933
JB Normallik	0.780 (0.677)	0.177 (0.914)	0.137 (0.933)	5.843 (0.053)	0.318 (0.852)	1.629 (0.442)
LM Otokorelasyon	3.546 (0.059) [§]	21.732 (0.000)	0.068 (0.966)	13.317 (0.000)	2.057 (0.357)	6.208 (0.044)
White Heteroskedastike	13.579 (0.404)	17.201 (0.372)	15.617 (0.156)	16.495 (0.123)	4.673 (0.699)	8.892 (0.542)

* , ** sırasıyla 0.10 ve 0.05 önem düzeylerinde istatistiksel olarak anlamlıdır. [§], parantez içindeki değerler olasılık değerleridir.

Grafik 1. Cusum ve Cusumsq sonuçları.

Tartışma ve Sonuç

Kısa vadeli yabancı kaynakların ekonomik büyüme üzerindeki kısa ve uzun dönem etkileri incelendiğinde araştırmaya konu olan altı ülke içerisinde kısa dönem için en yüksek tahmin edilen katsayı değeri Rusya'ya ait olup onu sırası ile Türkiye ve Çin izlemektedir. Fakat bu ülkelerde sadece Türkiye için tahmin edilen sonuçlar istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Hindistan için ise kısa dönemde bu değişkenin negatif tahmin edilmesi bu ülke için kısa vadeli yabancı sermayenin iktisadi olarak hiç de rasyonel bir kaynak olmadığı sonucunu ortaya koymaktadır. Uzun dönem için tahmin edilen katsayı değerlerine göre ise en yüksek pozitif etki sırası ile Rusya, Hindistan, Brezilya ve Çin ekonomilerde görülmüş olup, en yüksek negatif etki ise sırası ile Güney Afrika ve Türkiye ekonomilerinde görülmüştür. Ancak uzun dönem katsayılar incelendiğinde sadece Brezilya ekonomisi için istatistiksel olarak anlamlı bir sonuç tahmin edildiği görülmüştür. Bu durum uzun dönemli ve istikrarlı bir büyüme hedefleyen Türkiye ekonomisi için kısa vadeli yabancı sermayenin pek de makul bir kaynak olmadığı sonucunu ortaya koymaktadır. Yine uzun dönem analiz sonuçlarına göre Türkiye ekonomisi için büyümenin en temel kaynağı sabit sermaye yatırımları olarak görülmektedir.

Extended Abstract

The Impact of Short-Term Foreign Capital Flows on Economic Growth: Analysis of BRICS-T Countries*

Abdüsselam Sağın¹
Kırklareli University

Abstract

The purpose of this study is to analyze whether or not foreign capital movements, which have increased along with globalization, have contributed to economic growth for countries. For this purpose, analyzing the effect of these variables on economic growth is attempted by using data from 1994–2017 on the fixed capital investments, labor-force participation rate, foreign direct investments, net foreign-trade revenues, and short-term foreign debt of Turkey's economy alongside those of Brazil, Russia, India, China, and South Africa (known as BRICS countries in the literature). In the short term within the six countries that the analysis has been performed, coefficient values belonging to short-term foreign resources are positively estimated only for Russia, Turkey, and China. Of these countries, however, while the analysis results have been found to be statistically significant for the economies of Russia and Turkey, the results obtained for China could not be surmised as statistically significant. Of the results obtained on the long term, despite the coefficient values for short-term foreign resources being positive for Russia, India, and Brazil, only the analysis performed for Brazil is seen to have been estimated as statistically significant.

Keywords

Economic growth • Foreign capital • Short-term foreign capital movements • Economy of Turkey • BRICS countries • Autoregressive Distributed Lag (ARDL) approach

* This is an extended abstract of the paper entitled “Kısa Vadeli Yabancı Sermaye Akımlarının Ekonomik Büyüme Üzerine Etkisi: BRICS-T Ülkeleri Analizi” published in *Turkish Journal of Business Ethics*.

This study is derived from the doctoral dissertation entitled “Relationships between Short-Term Capital Flows, Economic Growth, and Real Exchange Rate: The Case of Turkey,” which was prepared by the author at Istanbul University's Institute of Social Sciences.

Manuscript received: October 30, 2018 / **Accepted:** December 25, 2018 / **OnlineFirst:** December 30, 2018.

1 Correspondence to: Abdüsselam Sağın (PhD), Department of Economics, Kırklareli University, Kayalı Kampüsü, Merkez, Kırklareli 39000 Turkey. Email: abdussemam.sagin@klu.edu.tr

To cite this article: Sağın, A. (2018). The impact of short-term foreign capital flows on economic growth: Analysis of BRICS-T countries. *Turkish Journal of Business Ethics*, 11, 359–376. <http://dx.doi.org/10.12711/tjbe.2018.11.2.0103>

Foreign capital is seen as an important resource for economies. Sometimes in order for countries to finance budget deficits or perform over-due debt payments, they are sometimes able to apply for foreign capital in order to achieve economic growth. Short-term foreign capital that is used for financing budget deficits or for paying off debts can create huge problems for economies. On the other hand, how and in what form foreign capital supplied from abroad for the purpose of financing growth is used is a very important topic. By using the foreign capital countries have procured for the purpose of financing investments, these capital inflows are able to become an important factor for countries' economic growth if they are able to ensure the real sector's growth and revitalization.

Capital movements, which have increased with globalization, have become an important resource for the economies of countries, particularly in the last quarter century. Developing countries that are unable to provide sufficient capital accumulation are able to apply these kinds of capital incentive policies for the purpose of attracting foreign capitals, especially for the purpose of financing growth. Individuals have opportunities to be able to retrench by generally looking at low levels of falling per-capita income amounts. Having low savings also complicates investment financing in developing countries. Those countries that cannot reach a sufficient level of investment are also unable to close the existing social and economic gaps that they have with developed economies. Again, having underdeveloped and developing economies that lag in terms of technology in countries is also stated to be among the elements that push them to search for foreign capital. When considering all these factors together, foreign capital is seen to become so important, especially for developing countries. However, having a very fragile capital-investment structure is a factor that at the same time also facilitates this type of capital's exit from the country. Sudden out-of-country departures of short-term capitals can form a huge risk particularly for economies that have not completed structural reforms and that are yet unable to provide financial stability. Therefore, the initial provision of macroeconomic stability by a country that opens or plans to open its economy to foreign capital poses great significance. Additionally, not being under the delusion that all foreign capital inflows an economy experiences are in good faith is also an important point. The facts that global capital is fond of excessive interest, sees this as a financial opportunity, and are able to also enter countries strictly with the aim of obtaining interest returns are realities that need to absolutely be taken into consideration.

Turkey also became a country whose economy began to experience foreign capital inflows and outflows after the financial liberation experienced in the 1990s. Foreign capital became an important resource after this period for the economy of Turkey, which had adopted an economic growth model open to the outside. However, the economic fluctuations and crises that the Turkish economy experienced in the last

quarter century have prevented a stable economic structure with full meaning from being established, also unable to bring foreign capital inflows and outflows to a somewhat stable state. The economy of Turkey, which had partly acquired economic stability in the early 2000s, has been unable to maintain the stable period it had captured through the impact of the economic crisis that began in the USA in 2008 and later became a global crisis.

This study attempts to analyze the impacts of short-term foreign resources on economic growth between the years 1994-2017 for both the economy of Turkey and those of Brazil, Russia, India, China, and South Africa (BRIC countries). In the analysis phase, the variables determining economic growth have been identified using the Cobb-Douglas production function based on the Solow growth model. Apart from the variables of labor (lp) and capital ($gfcf$), various variables harmonious with the literature have also been included in the model. The other variables used in the model have been identified as foreign direct investments (fdi), countries' net foreign trade income ($nettrade$), and countries' short-term external debt flows ($stdebt$). The data for these variables have been supplied from the Organisation for Economic Co-Operation and Development (OECD) database. The model most appropriate for use in the analysis phase has been determined as the Autoregressive Distributed Lag model (ARDL); short-term and long-term results have been estimated within the framework of this model. Analyses have been separately performed for Brazil, Russia, India, China, South Africa, and Turkey in the analysis stage, and the obtained findings have been interpreted separately for each country.

The results from the study have been summarized as follows. The topic in question is the presence of a cointegration relationship for the variables used in the model for BRICS and Turkey (BRICS-T). According to the model results estimated for Brazil, coefficient values for the variables of gross fixed capital formation ($gfcf$) and net foreign trade revenues ($nettrade$) are found positive in the short term, and the results have been identified as being statistically significant. In the long term, the variables of gross fixed capital formation ($gfcf$), labor force participation rate (lp), net foreign trade revenues ($nettrade$), and short-term foreign capital ($stdebt$) have been estimated as being statistically significant. According to the estimation results performed for Russia, the result has been reached that the variables of gdp_{t-1} , fdi_{t-1} , $gfcf_t$, $gfcf_{t-1}$, lp_t , $nettrade_{t-1}$, $nettrade$, and $stdebt_{it}$ are statistically significant. According to this, fdi being significant in the period $t-1$ indicates foreign direct investments to be more impactful on growth after a 1-year period for the economy of Russia. Short-term foreign capital ($stdebt$)'s impact on economic growth in the t period indicates the result that short-term foreign resources have been used effectively. The only variable that is statistically significant in the short term according to the model results estimated for the economy of India is workforce participation rate (lp). Meanwhile,

short-term foreign capital's lack of statistical significance shows short-term foreign capital flows to not have an impact on economic growth for the economy of India. According to the estimation results performed for the economy of China, *gfcf* and *lp* have been found statistically significant in the short term. Despite the positive estimation, the variable of short-term foreign capital is not statistically significant. In the long-term, the only variable that shows a significant impact on growth for the economy of China is *lp*. According to the Akaike (1,0,1,0,0,0,0) information criteria in the ARDL model performed for South Africa, only *gfcf* has been included in the short-term model, and no result of its statistical significance could be obtained. Again for this country, no statistically significant result could be reached according to the long-term analysis results. Lastly, according to the ARDL model's short-term results estimated for the economy of Turkey, *gfcf* and *stdebt* have been estimated to be statistically significant, and the result has been reached that these variables have a positive impact on economic growth. However, the only statistically significant variable for the economy of Turkey in the long term is *gfcf*.

According to the model results, error-correction terms have been estimated to be between zero and negative one and to be statistically significant for all economies except for South Africa's. Of the countries that were analyzed, the one with the highest error-correction term has been estimated as China.

As a result, when looking at the impact on foreign growth of short-term foreign resources, which has been the main subject of the study, within the BRICS-T countries, the ones whose *stdebt* has been estimated as positive in the short term are the economies of Russia, Turkey, and China. Of these results, however, only the estimations for Russia and Turkey have given statistically significant results. In the long term, despite the positive estimations for *stdebt* for the economies of Russia, India, and Brazil, only the estimation made for Brazil has given a statistically significant result. This situation reveals the result that short-term capital movements are not included among the main determinants of growth for BRICS-T countries in the short or long term.

Kaynakça/References

- Akbaş, Y. E. (2012). *Ekonomik büyüme, cari açık ve kısa vadeli sermaye akımları arasındaki karşılıklı ilişkinin incelenmesi: OECD ülkeleri üzerine bir araştırma* (Doktora tezi, İnönü Üniversitesi, Malatya). <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/> adresinden edinilmiştir.
- Akçoraoğlu, A. (2000). International capital movements, external imbalances and economic growth: The case of Turkey. *Yapı Kredi Economic Review*, 11(2), 21–36.
- Aklan, N. A. (2002). Dış borçlanma, gelişmekte olan ülkeler için etkin bir finansman yöntemi midir? *Dış Ticaret Dergisi*, 25, 1–19.
- Apak, S., Uçak, A. ve Uzunoğlu, S. (2006). *Finansal serbestleşmenin ekonomik büyüme üzerine etkisi: Türkiye örneği*. TEK Uluslararası Ekonomi Konferansı'nda sunulan bildiri.

- Aslan, N., Terzi, N. ve Siampan, E. (2014). Türkiye’de kısa vadeli sermaye hareketlerinin ekonomik büyüme ve reel döviz kuru ile ilişkisi. *Finansal Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*, 5(10), 15–32. <http://dx.doi.org/10.14784/JFRS.2014104497>
- Ayadi, F. S., & Ayadi, F. O. (2008). The impact of external debt on economic growth: A comparative study of Nigeria and South Africa. *Journal of Sustainable Development in Africa*, 10(3), 234–264.
- Boğa, S. (2017). Finansal kırılganlıklar ve uluslararası sermaye hareketleri: Gelişmekte olan ülkeler üzerine bir analiz. *Finansal Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*, 9(16), 1–1. <https://doi.org/10.14784/marufacd.305538>
- Bosworth, B. P., Collins, S. M., & Reinhart, C. M. (1999). Capital flows to developing economies: Implications for saving and investment. *Brookings Papers on Economic Activity*, 1999(1), 143–180. <https://doi.org/10.2307/2534664>
- Butts, H. C. (2009). Short term external debt and economic growth—Granger causality: Evidence from Latin America and the Caribbean. *The Review of Black Political Economy*, 36(2), 93–111. <https://doi.org/10.1007/s12114-009-9041-7>
- Celasun, O., Denizer, C., & He, D. (1999). *Capital flows, macroeconomic management, and the financial system: The Turkish case, 1989-97*. World Bank Publications.
- Cengiz, V. ve Karacan, R. (2015). Gelişmekte olan ülkelere yönelik sermaye hareketleri ve ekonomik sonuçları. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, 15, 327–344.
- Çeviş, İ., & Kadılar, C. (2001). The analysis of the short-term capital movements by using the VAR Model: The case of Turkey. *The Pakistan Development Review*, 40(3), 187–201.
- Dickey, D. A., & Fuller, W. A. (1979). Distribution of the estimators for autoregressive time series with a unit root. *Journal of the American Statistical Association*, 74(366a), 427–431.
- Dickey, D. A., & Fuller, W. A. (1981). Likelihood ratio statistics for autoregressive time series with a unit root. *Econometrica: Journal of the Econometric Society*, 49(4), 1057–1072.
- Direkçi, T. B. ve Kaygusuz, S. (2013). Kısa vadeli sermaye hareketlerinin makroekonomik değişkenler ile olan etkileşimi: Türkiye örneği. *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*, 5(9), 28–42.
- Dritsakis, N. (2011). Demand for money in Hungary: An ARDL approach. *Review of Economics and Finance*, 1–16. Retrieved from <https://ideas.repec.org/a/bap/journal/110501.html>
- Emil, M. F. ve Vehbi, M. T. (2003). Uluslararası sermaye hareketleri ve kalkınma: Türkiye örneği. *Ekonomik Yaklaşım*, 14(48), 1–23.
- Göksu, E. (2005). *Türkiye’de kısa vadeli yabancı sermaye hareketleri ve ekonomik büyüme üzerine etkileri* (Yüksek lisans tezi, Anadolu Üniversitesi, Eskişehir). <https://tez.yok.gov.tr/adresinden edinilmiştir>.
- Gürdal, T. ve Yavuz, H. (2015). Türkiye’de dış borçlanma-ekonomik büyüme ilişkisi: 1990-2012 dönemi. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 11(1), 117–129.
- Hansen, H., Rand, J., & Tarp, F. (2003). *Are FDI inflows complements or substitutes across borders: Empirical evidence from five Asian countries* (MPRA Paper No. 72834). Retrieved from <https://mpra.ub.uni-muenchen.de/72834/>
- İnsel, A. ve Sungur, N. (2003). *Sermaye akımlarının temel makroekonomik göstergeler üzerindeki etkileri: Türkiye örneği-1989: III-1999: IV* (Türkiye Ekonomi Kurumu Tartışma Metni 2003/8). <http://www.tek.org.tr/dosyalar/serhar0303.pdf> adresinden edinilmiştir.
- Islam, N. (1995). Growth empirics: A panel data approach. *The Quarterly Journal of Economics*, 110(4), 1127–1170.

- Javed, Z. H., & Sahinoz, A. (2005). External debt: Some experience from Turkish economy. *Journal of Applied Sciences*, 5(2), 363–367.
- Jones, L. E., & Manuelli, R. E. (1997). The sources of growth. *Journal of Economic Dynamics and Control*, 21(1), 75–114.
- Kahveci, Ş. ve Terzi, H. (2017). Türkiye’de doğrudan yabancı yatırımlar ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkilerin nedensellik analizleri ile testi. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 49, 135–154. <https://doi.org/10.18070/erciyesiibd.323908>
- Kara, M. A. ve Kar, M. (2005). Yabancı sermaye çeşitlerinin yatırımlar ve tasarruflar üzerine etkilerinin ekonometrik analizi. *İktisat İşletme ve Finans*, 20(228), 93–108.
- Khalil, S., & Dombrecht, M. (2011). The autoregressive distributed lag approach to co-integration testing: Application to OPT inflation. *Palestine Monetary Authority (PMA) Working Paper*, 3, 2–15.
- Kula, F. (2003). Uluslararası sermaye hareketlerinin etkinliği: Türkiye üzerine gözlemler. *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 4(2), 141–154.
- Massoud, N. (2003). *Assessment of FDI incentives in Egypt* (Economic Research Forum Working Paper 0336). Retrieved from <http://erf.org.eg/publications/assessment-of-fdi-incentives-in-egypt/>
- Öncü, E. ve Çelik, Ş. (2018). Doğrudan yabancı yatırımlar ve ekonomik büyüme ilişkisi: BRIC ülkeleri panel nedensellik analizi [17. UİK Özel Sayısı]. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, 403–414. <https://doi.org/10.18092/ulikidince.433192>
- Örnek, İ. (2008). Yabancı sermaye akımlarının yurtiçi tasarruf ve ekonomik büyüme üzerine etkisi: Türkiye örneği. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 63(02), 199–217.
- Panizza, U. (2008). *Domestic and external public debt in developing countries* (SSRN Scholarly Paper No. ID 1147669). Rochester, NY: Social Science Research Network. Retrieved from <https://papers.ssrn.com/abstract=1147669>
- Papanek, G. F. (1973). Aid, foreign private investment, savings, and growth in less developed countries. *Journal of Political Economy*, 81(1), 120–130.
- Pesaran, M. H., Shin, Y., & Smith, R. J. (2001). Bounds testing approaches to the analysis of level relationships. *Journal of Applied Econometrics*, 16(3), 289–326.
- Pesaran, M. H., Shin, Y., & Smith, R. P. (1999). Pooled mean group estimation of dynamic heterogeneous panels. *Journal of the American Statistical Association*, 94(446), 621–634.
- Reisen, H., & Soto, M. (2001). Which types of capital inflows foster developing-country growth? *International Finance*, 4(1), 1–14.
- Rodrik, D., & Velasco, A. (1999). *Short-term capital flows* (No 7364, NBER Working Papers, National Bureau of Economic Research). Retrieved from <https://econpapers.repec.org/paper/nbrnberwo/7364.htm>
- Sachs, J. (Ed.). (1989). *Developing country debt and the world economy*. Chicago: University of Chicago Press.
- Sağın, A. (2018). *Türkiye ekonomisinde kısa vadeli yabancı kaynakların ekonomik büyümeye etkisi* (Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi). <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/adresinden edinilmiştir>.
- Şengönül, A., Altıok, M. ve Gürbüz, R. (2007). Finansal serbestleşme sürecinde Türkiye’de kısa vadeli sermaye akımlarının makroekonomik etkileri. *İktisat İşletme ve Finans*, 22(252), 26–48.
- Şimşek, A. R. (2007). *Kısa vadeli sermaye hareketleri ve Türkiye ekonomisine etkileri* (Yüksek lisans tezi, Balıkesir Üniversitesi). <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/adresinden edinilmiştir>.

- Singh, A., & Weisse, B. A. (1998). Emerging stock markets, portfolio capital flows and long-term economic growth: Micro and macroeconomic perspectives. *World Development*, 26(4), 607–622. [https://doi.org/10.1016/S0305-750X\(98\)00003-5](https://doi.org/10.1016/S0305-750X(98)00003-5)
- Solow, R. M. (1956). A contribution to the theory of economic growth. *The Quarterly Journal of Economics*, 70(1), 65–94.
- Solow, R. M. (1957). Technical change and the aggregate production function. *The Review of Economics and Statistics*, 312–320.
- Swan, T. W. (1956). Economic growth and capital accumulation. *Economic Record*, 32(2), 334–361.
- Vergil, H. ve Karaca, C. (2010). Gelişmekte olan ülkelere yönelik uluslararası sermaye hareketlerinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi: Panel veri analizi. *Ege Akademik Bakış Dergisi*, 10(4), 1207–1216.
- Yapraklı, S. (2007). Ticari ve finansal dışa açıklık ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki: Türkiye üzerine bir uygulama. *Ekonometri ve İstatistik E-Dergisi*, 5, 67–89.

Değerlendirmeler
Reviews

Kemalpaşazade'nin “*fi'l-Hassi 'ala's-Sa'yi ve'l-Men'i 'ani'l-Betâle*” Adlı Risalesi Çerçevesinde İslam Emek Tasavvuru Üzerine Bir Deneme

Hacı Sarı¹
Kırklareli Üniversitesi

Öz

Bu çalışmada Kemalpaşazade tarafından 16. yüzyılda kaleme alınan “*Fi'l-Hassi 'Ala's-Sa'yi Ve'l-Men'i 'Ani'l-Betâle*” adlı risale çerçevesinde üç farklı devirde Müslüman bir zihnin emek (sa'y) ve kazanç (kesb) mefhumlarına yönelik tavırların değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Müslüman bir zihnin dünya (kazanç) ile kuracağı ilişkinin mahiyetini belirleyen Kemalpaşazade, ifrat ve tefrite sapmadan, mutedil davranmanın önemini vurgulamaktadır. Modernleşme sürecinin eşliğinde *Mecmua-ı Fünun* dergisinde tercüme edilerek yeniden yayınlanan bu risale, söz konusu dönem ve yayınlandığı dergi göz önüne alındığında araçsal olarak kullanıldığını söylemek mümkündür. Bununla beraber Kemalpaşazade'nin mülk, kesb ve sa'y kavramlarını esas alan çalışma / emek yaklaşımı günümüz için de referans alınabilir özelliklere haizdir. Paşazade, bir taraftan dünyayı dışlayan, çalışma ve kazanç mefhumlarına mesafeli duran bir tavrın olumsuzluklarını beyan ederken öbür taraftan eylemde bulunurken ahlaki davranmanın gerekliliğini ikaz etmektedir. Sa'y ve kesb'in meşruiyeti sorgulayan Kemalpaşazade, ölçü olarak haram-helal mefhumlarının yanında ferdi ya da toplumsal ihtiyacın giderilmesini ölçü olarak kullanır. Özellikle kazanç ve çalışmanın kutsandığı bir zaman diliminde ahlaki davranmaya yapılan çağrı, Kemalpaşazade'yi günümüz için de anlamlı kılmaktadır.

Anahtar Kelimeler

Kemalpaşazade • Risale • Emek (Sa'y) • Kazanç (Kesb) • Tembellik (Betalet) • Emek tasavvuru

An Essay on the Islamic Vision of Labor in the Framework of Ibn Kemal's Risale Titled *Fi'l-Hassi 'Ala's-Sa'yi Ve'l-Men'i 'Ani'l-Betâle*

Abstract

This study aims to evaluate the attitudes towards the labor (sa'y) and earnings (kesb) notions of a Muslim mind in three different cycles within the framework of the risale titled *Fi'l-Hassi 'Ala's-Sa'yi Ve'l-Men'i 'Ani'l-Betâle*, written in the 16th century by Ibn Kemal. Ibn Kemal, who determined the nature of the relationship that the Muslim mind would establish with the world (earnings), emphasized the importance of moderate behavior before deviating to excess and inadequacy. This risale, which was published anew in the journal *Mecmua-ı Fünun* on the verge of the modernization process, can be said to have been used instrumentally when considering this period and the journal where it was published. However, the work/labor approach, which is based on Ibn Kemal's concepts of mülk (property), kesb, and sa'y, possesses qualities that can also be referenced for these days. Ibn Kemal, while on one hand declaring the negative aspects of an attitude that excludes the world and stands aloof from the notions of work and earnings, on the other warned of the need to act ethically while being active. Ibn Kemal, who questioned the legitimacy of sa'y and kesb, measuredly used eliminating individual or social need alongside the notions of haram-halal. The call for behaving ethically at a time when earnings and work were sanctified also makes sense for these days as it did for Ibn Kemal.

Keywords

Ibn Kemal • Risale • Labor (Sa'y) • Earnings (Kesb) • Laziness (Betalet) • Concept of labor

¹ Hacı Sarı, Kırklareli Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Merkez Kırklareli. Eposta: haci.sari@klu.edu.tr

Atf: Sarı, H (2018). Kemalpaşazade'nin “*fi'l-Hassi 'ala's-Sa'yi ve'l-Men'i 'ani'l-Betâle*” adlı risalesi çerçevesinde islam emek tasavvuru üzerine bir deneme. *İş Ahlakı Dergisi*, 11, 377-390. <http://dx.doi.org/10.12711/tjbe.2018.11.2.0102>

Kemalpaşazade'nin Hicri 1281 (1864) yılında *Mecmua-ı Fünun* dergisinin 32. sayısında “*Medh-i Sa'y ve Zemm-i Betalet hakkında Meşahir-i Ulemayı İslamiyeden Kemal Paşazade'nin Arabî Risalesinin Tercümesidir*” (Ethem Pertev, 1281) adıyla Edhem Pertev Paşa tarafından yayınlanan bu risalesi, Osmanlı zihin dünyasında emek / çalışma kavramlarının anlam çerçevesi hakkında önemli ipuçları vermektedir. Kemalpaşazade'nin “*Fi'l-Hassi 'ala's'ay ve'l-men' 'ani'l-batâle*” (Kemalpaşazade, t.y.) adlı risalesi, Edhem Pertev Paşa tarafından tercüme edilerek Osmanlı düşünce dünyasının yeniden dikkatine sunulmuştur. Makale, her ne kadar Osmanlı klasik çağının (16. yy) ifade ve algı biçimi olsa da, bu anlayışın Osmanlı düşüncesi ve hayat tarzının hızla değişmeye başladığı bir dönemde (19. yy) hala geçerli olduğu ileri sürülebilir. Bununla birlikte risalenin yayınlandığı derginin profili dolayısıyla farklı bağlamda okuma da yapılabilir. Bu sebeple metin aynı olmakla birlikte bağlamın değişmesinden dolayı farklı anlam taşıdığını iddia etmek de mümkündür.

Bu çalışmada Kemalpaşazade'nin “*Fi'l-Hassi 'ala's'ay ve'l-men' 'ani'l-batâle*” adlı risalesinin üç farklı dönemde anlam çerçevesini belirlemeye çalışılacaktır. İlk olarak yazıldığı dönemde kesb (kazanç), rızık ve sa'y (emek) kavramları çerçevesinde çalışma / emeğin İslam-Osmanlı zihin dünyasında tekabül ettiği anlam üzerinde durulacaktır. Akabinde risalenin Edhem Pertev Paşa² tarafından tercüme edilerek Cemiyet-i İlmiyye Osmaniyeh'in yayın organı olan *Mecmua-ı Fünun* dergisinde yayınlanmasının cemiyet ve derginin Osmanlı düşünce dünyasında tekabül ettiği konum merkeze alınarak değerlendirilmeye çalışılacaktır. Son olarak da aynı makalenin üçüncü kez yayınlanmasındaki maksat açıklanmaya çalışılarak Kemalpaşazade'nin yaklaşık 5 asır önce yazılan makalesinin bugünün insanı için ne anlama gelebileceği üzerine fikir yürütülecektir.

Bu çalışma, elimizdeki metinle birlikte üçüncü kez yayınlamış olacak olan bir risalenin klasik dönem İslam / Osmanlı dünyası, modernleşme sürecindeki Osmanlı zihin dünyasında ve son olarak küresel kapitalist çağda ne anlamlar ihtiva ettiğine dair bir deneme olarak düşünülebilir.

Kemalpaşazade, emek / çalışmadan bahsederken, İslam inancına göre insanın nihai gayesini merkeze alan bir yaklaşım göstermektedir. Kemalpaşazade'ye göre gayeli varlık olan insan için asıl gaye, Allah'ın rızasını kazanmaya yönelik olan kulluk yani ibadettir. Kur'an'da insanın yaratılış gayesi olan ibadet şu ayetle belirlenmiştir: “Cinleri ve insanları ancak bana ibadet etsinler diye yarattım.” (Zariyat, 51/56). Ayette geçen ‘ibadet’ kelimesinin kök hali olan “... ‘abd’in Sami dillerindeki asıl anlamının yapmak, meydana getirmek, çalışmak, üretmek anlamına geldiği; kulluk etme'nin ise kelimenin sonradan kazandığı yan anlam” (Altınay, 2006, s. 37) olduğunu belirtmek-

2 İbrahim Edhem Pertev Paşa, (1824-1873). Çeşitli kademelerde devlet görevlerinde bulunan İ. Pertev hakkında “*devrinin hemen bütün kaynakları, (Rumeli beylerbeyliği ile paşalık unvanı da dâhil) mevki ve rütbe hırsı olmayan, kendisine verilen görevleri dikkatle yerine getiren dürüst bir idareci olduğunda birleşirler.*” Okay (1994, s. 420).

te fayda vardır. Kelime kökündeki bu incelik; Allah insanları, ibadetin yanında, yine Ona ibadet etmek ve Onun istediğini yerine getirmek, kurduğu âlem nizamına uymak demek olan çalışmak ve üretmek için yarattığı anlamı da mündemiçtir.

Kemalpaşazade, ikinci bir düstur olarak yine İslam inancından naşi, insanın niha-yetinde yaratıcıya hesap verme yükümlülüğüyle mükellef olmasıdır. Hesap gününde insan, dünya hayatında bütün yapıp ettiklerinin karşılığını bulacağı ve bu eylemlerinden dolayı rabbine karşı sorumlu olduğu düsturundan hareket etmektedir. Metot olarak, İslam Hukuk kaynaklarının hiyerarşisi içinde Kuran, Sünnet ve bazı ulemanın görüşlerinin yanında kelimayı kibara başvurarak açıklama getirdiği çalışma hususunda "insan için ancak gayret gösterdiğinin karşılığı vardır" ayetiyle başlar.

Kemalpaşazade'nin bu ayete referansta bulunmasındaki maksat sa'y (çalışma), kesb ve 'rızk' hakkında 'efkâr-ı batıla'yı tenkit etmektir. Çalışıp gayret göstermenin rızayı ilahiye aykırı olmadığını Hz. Meryem kıssasından örnekle izah etmeye çalışır. Ayrıca ve de daha da önemlisi rızık elde etme hususunda gösterilen gayretin takdiri ilahiye muhalif olmadığı gibi, evvelden taksim olunan rızık elde edilmesi için bir vesile olarak addedilmesi gerektiğini vurgular. Risalede, tevekül hususunda toplumda sahip olunan batıl anlayışın sa'y ve kesb kavramları çerçevesinde tenkidi ise bir diğer önemli mevzudur. Tevekkülün tembellik etmenin mazereti olamayacağını belirten Kemalpaşazade, tembelliğin bir erdem şeklinde sunulmasının tevekkülle alakası olmayacağını belirtir.

Kemalpaşazade, emek /çalışmadan bahsederken, toplum içinde yaşayan her bir bireyin yekdiğerine karşı ifa etmesi gereken sorumluluklarını kapsayan "karşılıklılık" ilkesi üzerinde durmaktadır. Toplum içinde yaşayan insanın hem yaşamını sürdürbilmesi hem de asıl gayesine ulaşması için diğer insanların sa'yinin / emeğinin semeresinden faydalandığını ifade ederken, her bir ferdin yararlandığı bu fayda nispetinde topluma / diğer insanlara bir karşılık sunması gerektiğini ifade eder. Karşılıklılık olarak ifade edilen toplumsal vazife, insanın yaratıcıya karşı olan sorumluluğundan doğar. İnsan için asıl gaye, rızayı ilahiye kazanmaya yönelik olan kulluk / ibadet vazifesidir. Ancak insanın ibadet vazifesini yerine getirebilmesi, doğasının gerektirdiği ihtiyaçların karşılanmasına bağlıdır. Bunların başında yiyecek, içecek, giyecek ve barınma gelir. İnsanın canlılığını sürdürmesinin asgari şartı olan bu ihtiyaçların karşılanabilmesi için de kişinin ihtiyacın cinsine göre farklı türlerde emek icra etmesini gerektirir. Bu da kişinin temini ihtiyaç için harcayacağı emek ve zaman miktarınca ibadetten alıkonulması anlamına gelir. Kişisel ihtiyaçların toplumsal olarak karşılanması anlamına gelen "toplumsal işbölümü" çerçevesinde düşünüldüğünde toplum fertleri asıl gayelerine erişmek için birbirinin yardımcıları olarak düşünülmektedir. Toplumsal ihtiyaçların karşılanmasına gayret eden fertler, hem kendilerinin hem de hemcinslerinin asıl gaye için zaman ayırma ve vazifelerini ifa etme hususunda birbirine yardımcı olan unsurlar olarak değerlendirilmektedir.

Bu mantıksal çıkarım, farz olan ibadetin yanında, ibadeti mümkün kılacak çalışmanın da gerekliliğini gerektirir. Risalede bu durum şu şekilde beyan edilmiştir: “...*bir vâcibatin tamamıyyeti her neye mütevakıf ise o dahi vâcibdir.*” Çalışmanın gerekliliği hususunu bu şekilde izah eden Kemalpaşazade, ayrıca çalışmanın meşruiyetini kendisine veya başkasına fayda sağlamasına bağlar. Bu babda esas olan ilke ise “*sa’y u kesbi meşru kılan insanın kendisi ve başkası için tehvin-i ihtiyaç etmesidir.*” Bu suretle hem kendisi hem de diğer insanlar asıl vazife olan ibadet için zamana ve imkâna kavuşmuş olur.

Buna mukabil döneminin en önemli dergisi olan Mecmua-ı Fünun’da bu makalenin yayınlanmasının Osmanlı dünyası için tekabül ettiği anlam neydi? diye bir soru akla gelebilir. Üyelerinin ekserisi devlet kadrolarında görevli olan Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye’nin (1861) yayın organı olan Mecmua-ı Fünun Dergisi’nin (1862) yayın politikasına bakılarak bu soruyu cevaplandırmak mümkündür. Cemiyet-i İlmiyeyi Osmaniye, Avrupa milletlerinin ulum ve maarif-i nafia ile ulaştıkları medeniyet seviyesine ulaşmak ve bu hasletlerin Osmanlı ülkesinde yaygınlaşmasını sağlamak amacıyla kurulmuş bir cemiyettir. Cemiyet’in temel gayesi, *fünun ve maarif-i mukteziyenin Memalik-i Mahrusa-i Şahane’de mümkün mertebe yayılmasını sağlayarak, ülkeye olan şükran borçlarını ödemektir* (Budak, 2011, s.28).

Genel itibarıyla Osmanlı aydınları özel olarak da Mecmua-i Fünun etrafında bir araya gelen entelektüel çevrenin Osmanlı’nın beka meselesi çerçevesinde yaklaştıkları Batı düşüncesi, zamanla yeni dünya düzeninde var olmanın şartı şeklinde telakki edilmeye başlanmıştır. Bu sebeple Osmanlı aydınlarının bilim (fünun) ile kurdukları ilişki akideyle kurulan ilişkiye benzemektedir. Bundan dolayı ‘*fünun*’ bir dünya görüşü ve varoluş şekli olarak telakki edilmekteydi. Osmanlı aydın çevresinin özellikle “*Batılılaşma yanlısı seçkinlerin Batı’nın üstünlüğüne sebep olarak “ilim ve fünun”u görmeleri Osmanlı-Türk düşüncesinde biyolojik materyalizmin ağırlık kazanması sonucunu doğurmuştur.*”(Hanoğlu, 1992,s.149)

Makro planda bilime (fünun) karşı geliştirilen tavır özel olarak da iktisat ilmine karşı gösterilmiştir. Tanzimat’la birlikte peyderpey Osmanlı düşünce sathında yayılan modern iktisat düşüncesine karşı da aynı refleks gösterilmiştir. Osmanlı’nın yeni entelektüel çevresine göre ilm-i iktisadın vazettikleri ilkelere bağlı kalındığı takdirde Osmanlı’nın gelişmesi ve kalkınması mümkün olacaktır. Bu sebeple liberal iktisat yaklaşımı uzun süre Osmanlı aydınlarının dünyasında tek geçer akçe olarak teveccühe mazhar olmuştur.

Osmanlı iktisat tasavvuru batı karşısındaki irtifa kaybını telafi edebilme yollarını, yine batı bilim-düşünce dünyasından devşirmeye çalıştığı teorik ve pratik dayanaklar üzerinden arıyordu. Geleneksel iktisat tasavvuru, kadim düzen içinde oluşmuş kavram ve değerlere yönelmekten büyük ölçüde vazgeçerek zihin ve eylem kodlarını liberal-kapitalizme yol alan yeni bir tasavvur dünyasından aktarmaya çalışıyordu. (Karaoğlu, 2013, s.280).

Gelenek ile modern arasındaki ilişkide geleneğe dair olanın modern potasında yeniden üretme kaygısının ifadesi olan Mecmua-ı Fünûn dergisinin yayın amacı, bu mecranın ilklerinden olması hasebiyle, Batı düşünce dünyasının kavramlarını ve düşünüş biçimini Osmanlı'ya tanıtmaktır. Mecmua-i Fünûn'un amacı, "... toplumu bilim ve kültür yolu ile çağdaşlaştırmak, kitleyi tanımadığı kurum ve kavramlarla karşılaştırmaktı" (Akünal, 1985, s.117). Böylece 19.yy'ın başına ve hatta daha geriye götürülen çağdaşlaşma / modernleşme düşüncesinin yerleşmesini mümkün kılan ameliyenin bir parçası olarak doğan Mecmua-ı Fünun'da biri siyasi diğeri dini konular dışında her türlü 'fen ve sanayi'e yararlı bilgiler yayınlanacaktı. Ancak siyasi ambargo zamanla kaldırılrsa da dini konulardaki yasak (self yasak) sebebiyle dergide dini içerikli yazılar hiç olmamıştır. Dergide "... her türlü "fen ve sanayi'e yararlı bilgiler yayımlanacaktır, iki önemli yasak getirir Paşa: Din ve politika ile ilgili yazılar dergide yayımlanamaz. .... Ama sonraları politika yasağı -İmparatorluk sınırları dışında olmak üzere- kaldırılır. ... Din ise hiçbir zaman dergiye de, derneğe de girmez (Akünal, 1985, s.117). Ancak dini temaların başka vesilelerle dergide işlendiğini iddia etmek mümkündür. Zira özellikle 'fünun'a dair yazılar dini alanla çakışmaktaydı.

Modernleşme / Batılılaşma³ isteğinin uzun bir zaman dilimine yayılan bir süreç olarak bakıldığında bu sürecin devlet kadrolarından, sivil girişimlere kaymaya başladığı bir döneme denk geldiği görülmektedir. Cemiyetin üyeleri her ne kadar Osmanlı bürokrasisinden gelse de bu teşebbüs devletin dışında meydana gelmiştir. Bundan sonraki süreçte modernleşme çabaları basın üzerinden sivil kadrolarca devam ettirilecektir. Ancak her ne kadar sivil de olsa bürokrasiyle ilginç ilişkiler kurulmuştur. Modernleşme sürecinin sivil kadrolarının diğer teşebbüslerden farkı, modernleşmeyi bir kültür sorunu olarak telakki ederek bunu mümkün kılacak toplumsal zemini hazırlamaya çalışmalarıdır. Bunun için de her türlü birikimi Osmanlı'ya taşımaya gayret göstermişlerdi.

Dergide kitlenin yabancı olduğu bilim ve kültür dallarını, özellikle jeoloji, fizik, biyoloji, coğrafya gibi pozitif bilimleri tanıtmak ve öğretme amacıyla yazılmış yazılar yer alıyordu. Tarih, dil, pedagoji, mantık ve -Münif Paşa'nın ısrarla üzerinde durduğu- maliye, ekonomi, felsefe sorunları işleniyordu. Bu yazılarda Batı düşünüyü ve bilgisi aktarıldığı için, Osmanlı-Türk toplumunun yabancı olduğu kavram ve terimlerin Türkçe karşılıklarına bir temel oluşturuluyordu (Akünal, 1985, s.117-118).

Osmanlı aydın zümresinin bu kabilden çabalarını Berkes, modernleşme ya da daha açık ifadesiyle sekülerleşme olarak kaydetmektedir.

Bu derginin sayfaları bugün bile ilgiyle okunacak yazılarla doludur. Bunlar o zamanki deyimle fen, hikmet (felsefe), ilm-i servet (ekonomi) ve hukuk konuları üzerine yazılmış ve baştanbaşa çağdaş Batı düşünüyü yansıtmak amacıyla güden yazılardı. (Berkes, 2003, s.236).

3 Sürecin isimlendirmesi hakkında bk. Hanioglu (1992).

Risalenin Mecmua-ı Fünûn'da yayınlanması ikinci bir nedeni de Osmanlı aydın zümresinin çağdaşlaşma, modernleşme kaygısı için bulduğu pratik / pragmatik yaklaşımlarda aramak gerekmektedir. Modernleşmeci aydınların, İslam'ın sosyal içerikli ilkelerinden yararlanarak Batı düşünce geleneğinin kavram ve pratiklerine İslam'dan dayanak oluşturma çabası, söz konusu dönemde sıkça kullanılan bir yöntemdi. Batıcı Aydınlar, aktarım vazifesini yükledikleri yeni fikirlerin kabulü için İslam kaynaklarından referanslar sunarak doğacak tepkinin önüne geçmeye çalışmışlardır (Hanioglu, 1981, s.129-158). Bu çabanın işaret ettiği bir başka husus da İslam'ın yeni değerler çerçevesinde reforme edilmesidir. Özellikle iktisadi ve siyasi alanda başlayan bu çaba kültürel alana da yayılmıştır.

Makalenin yayınlanması, Osmanlı iktisat tasavvurunun yenilenmesi / çağdaşlaşması için gösterilen çabanın bir parçası olarak düşünmek mümkündür. Çağdaşlaşan Osmanlı düşüncesi kendinden önceki gelenekle hesaplaşırken Batı'dan yapılan iktibas / etkilenmesinin de neticesinde Osmanlı'nın 'geri kalmışlığını' atalet / tembellik fikrine bağlamaktaydı. E. Renan'da ifadesini bulan bu yaklaşıma göre İslam ülkelerinin geri kalmasındaki temel sebep din, yani İslamiyet'tir. Bu yaklaşım, tartışmanın mecrasını farklı alanlara kaydırmakta ve devrin Müslüman entelektüelleri arasında savunmacı reddiyeler (Afgani, N. Kemal, F. Vecdi) kaleme alınmasına sebebiyet vermiştir.

Tezin temel iddiası Osmanlı dâhil bütün Müslüman ülkelerde terakkiye mani olan dini telakki, modern anlamda iktisadi hayatın canlanması ve teknolojik gelişmenin önündeki en büyük engeldir. Bu sebeple ikili bir muhasebeye giren dönemin mütefekkirleri bir taraftan İslam'ın terakkiye mani olmadığını Ziya Paşa'da olduğu gibi *"İslam imiş devlete pa-bendi terakki. Evvel yoğ idi işbu rivayet yeni çıktı"* (Ziya Paşa, y.y., s.12) farklı şekillerde dile getirmeye gayret etmişlerse de öbür taraftan İslam'ın asıl kaynaklarına dönerek mevcut durumun sahil kaynaklar çerçevesinde islahına gayret ettiler.

Osmanlı aydınlarının Müslüman milletlere atfedilen atalet fikrinin yersiz olduğunu kanıtlamak ve aynı zamanda Müslümanların gelişmesini mümkün kılmak için giriştiği amelîyelerden biri de ataletin 'kanaatkârlık' şeklinde erdem olarak tanıtılmasına karşı geliştirilen fikirlerdir. Kemalpaşazade'nin de tenkid ettiği 'atalet – erdem' arasında kurulan batıl ilişki hususunda Osmanlı aydın zümresi de iktisadi hayatın dinamiklerini yine İslam'dan neşet eden ilkelerle tadil etme gayreti içine girmişti. Risalenin Mecmua-ı Fünun'da yayınlanması, Osmanlı'da sanayileşme, modernleşme, batılılaşma şeklinde isimlendirilen amelîyenin bu şekilde bir arka plana sahip olduğu fikrini uyandırmaktadır.

Osmanlı aydınlarının meseleyi zihniyet çerçevesinde ele alıp yine bu minvalde cevap üretmeye çalışması, ithamın geliştirildiği zeminle alakalıdır. Meselenin zihniyet kaynaklı olduğu ithamı, savunma geliştiren aydınların da zihniyet ve dini telakki çer-

çevesinde cevaplar üretmesine sebebiyet vermiştir. "Dergideki makalelerinde Osmanlı insanının ticaret anlayışı içerisinde kanaatkârlık yaklaşımı, batıda bulunan girişim gayret ve ruhundan yoksunluğu gibi görüşler ileri sürülmektedir. Ticari metotlar konusunda bilgi birikiminin yetersiz olduğu, sorunun temelde maddi-fiziki koşullardan önce düşünsel ve ahlaki olduğu iddia edilmektedir" (Karaoğlu, 2013, s.277).

Son olarak bu türden yazıların dergi sayfalarında sıkça yer alması, Osmanlı tebaası arasında kalkınmanın maddi ve psikolojik tarafları çerçevesinde insanları gayretine matuftur. Benzer şeklinin Victorya devri İngiltere'sinde görülen bu yaklaşım, insanları çalışmaya motive edecek saikleri harekete geçirmeyi ummaktadır. 19. yy'ın ikinci yarısında sıkça görülen bu motif, Abdülhamit devri ve sonraki iktidarlar döneminde kendini yinelemiştir. "... kendi kendini kendi enerjisiyle kalkındırmanın zorunluluğu Abdülhamit devri eserlerinde en çok görülen tema'lardan biridir. Samuel Smile'in "kendi kendine yardım" (self-help) ideali Victoria devrinin önemli fikir akımlarından biriydi. Mithat Efendi'nin verimli vatandaş yaratma çabasına benzeyen bu yaklaşım, "genel olarak islahatçı görüşün temelini oluşturan bu tutum ... Jön Türk yayınlarının özelliklerinden biri olmuştur." (Mardin, 2017, s.260).

Dönemin yükselen kavramlarından olan 'müteşebbis', farklı çevrelerden değişik saiklerle desteklenmiştir. Ancak iktisadi hayatın teşebbüs olgusu çerçevesinde düzenlenmesi talebi aslında yeni bir ahlak talebini de mündemiçti. "Nihayet Garpçılar yeni bir ahlâka sahip kılmak istedikleri ferde girişimci bir karakter vermek istemektedirler" (Hanioglu, 1992, s.151).

Bununla birlikte, Yeni bir piyasa ve üretim anlayışıyla örgütlenen ve hatta yeni bir varlık ve bilgi paradigmasına sahip olan Batının etki çevresine giren Osmanlı'nın genelde piyasa (alış verişi), özelde de emek / çalışma şartlarını hala ahlaki çerçevede düzenleme çabasına bakılırsa, karşı karşıya olduğu durumun tam olarak farkında olmadığı ya da başka sebepler dolayısıyla ihtiyar edilmediği ileri sürülebilir. Ama aynı zamanda Osmanlı zihninin modern dönemde ahlaki bağlayıcı ilkeler çerçevesinde var olma mücadelesi vermeye çalıştığını da iddia etmek mümkündür.

Risalenin Osmanlı dünyasında tekabül ettiği anlam dünyasının izini sürmeye çalıştığımız yukarıdaki kısımdan farklı olarak burada risalenin günümüz insanı için ne değer taşıdığına dair bir değerlendirme yapmakta fayda vardır.

Kemalpaşazade'nin bu risalesinin günümüz insanı için de anlamlı ve geçerli olduğunu söylemek mümkündür. Osmanlı'nın dünyasının bazı saikleri günümüz Türkiye'sinde hala kısmen geçerli olmakla beraber bizim için bu makalenin önemi, Kemalpaşazade'yi söz konusu risaleyi yazmaya sevkeden saikler olmalıdır. Yaşadığımız zaman ve zemin bakımından sanayileşme, kalkınma, modernleşme kavramlarının bizler için taşıdığı anlam, Osmanlı dünyasının anlamlarından farklı olsa gerek. Bugünden farklı olarak, oluşum evresindeki Batılı bilim paradigması karşısında çare

arayışı içinde olan Osmanlı entelektüel zümresinin çabaları, her şeyden önce ilgili süreci anlamaya yöneliktir. İkinci olarak da saldırı altında olan bir toplum ve medeniyetin birer ferdi olarak yaşadıkları coğrafyanın saldırılarından korumaya yönelik çabalar olarak değerlendirilmelidir.

Kemalpaşazade'nin risalesini bugün bizler için anlamlı kılan husus, kazanç ve kâr gibi mevzular üzerine bina edilmiş, kazanmanın tek rasyonel olarak kabul edildiği bir piyasa işleyişinin dışında alternatif sunabilmesidir. Kemalpaşazade, emeği ya da emekle elde edilmiş kazancı, ancak insanın kendisine veya bir başkasına fayda sağladığı sürece meşru bir eylem olarak değerlendirir. Ayrıca insanın murad-ı ilahiye yaklaşmaya vesile olduğu ölçüde meşru bir kazanç olabileceğini ihtar eder.

Modern düşünüş tarzının aksine, Kemalpaşazade'de insan, kul olarak ve nihayetinde eylemlerinin hesabını vermesi gereken bir varlık olarak temayüz eder. Kemalpaşazade sa'y u amel, emek mevzusunu ele aldığı risalesinde meseleyi amel – itikad ilişkisi çerçevesinde ele aldığı yukarda ifade edilmişti. Bu yaklaşım yaratılmışların en şerefli olan insana, eylemlerinin muhasebesini yapmaya yönelik bir çağrıdır ve bu çağrı insanlık durdukça da devam edecektir.

İnsan, ancak kendisine ve hemcinsine faydalı olduğu sürece meşru bir kazanç elde etmiş olacaktır. Ki bu sebeple atalet gösterip çalışmaktan geri durmak da hem insanın kendisine ve hemcinsine hem de ahiret saadetine ulaşmanın önünde bir engeldir. Atalet sebebiyle kişi, kendisine, topluma ve rabbine karşı olan vazifesini yerine getirmemiş olduğundan kabahatli, bir bakıma suç işlemiştir. Ancak Kemalpaşazade'nin yerdiği atalet halinin günümüz insanı için fazla bir anlam ifade etmeyebilir. Özellikle kapitalist piyasa ekonomisinin yegâne hükümler olduğu piyasa ilişkilerinde ataletten ziyade fazla kazanmanın hırsı bütün toplumu etkisi altına almıştır. Bundan dolayı atalet göstermek belki erdem dahi sayılabilir.

Maddi ya da iktisadi amaca yönelik sarfedilen emek, (sa'y ve kesb) kendi başına bir amaç değil, insanın kendisinin ve hemcinsinin ihtiyaçlarını gidermeye yönelik bir amaca yönelik olmalıdır. Bitcoin gibi sanal ortamlarda üretilen değerler, mahiyeti icabı menfaat sağlamaya matuf olmayıp, ihtiyaç giderme mahiyetine haiz olmamaları sebebiyle bu tür faaliyetlerden elde edilen kazancın meşruluğunu tartışılır duruma getirir. Üstelik bu türden, herhangi bir ihtiyacı gidermeye yönelik olmamakla birlikte toplumda gelir adaletsizliğine sebep her çeşit iktisadi faaliyetin muhasebesini yapmaya çağırır. Gelir adaletsizliği, kişinin üretilen toplumsal çıktıdan (fayda) fazla pay alması ya da kendi yükünü başkasına yüklemesinden kaynaklandığından aynı zamanda başkasının varlık amacına yönelik bir saldırı olduğundan sakınılması gerekir.

“Ve insan için ancak emeğinin karşılığı vardır.” ayetinin aynı zamanda “zenginliğin kaynağı emektir” şeklinde yorumlanmasına müsait olması, kişinin kendi emeğiyle elde etmiş olduğu ve tevarüs edilmiş olanın dışında elde edilen geliri sorgular hale

getirir. Örneğin bu yaklaşım faizin yasak / haram olmasını ya da piyasa serbestisini bozan diğer alışveriş türlerini (iddihar, ihtikâr vs.) yasaklanmasını getirmiştir. Aynı şekilde piyasa aksaklıklarını fırsata çevirme veya bu yönde netice doğurmasına yönelik faaliyetler her zaman cezalandırılmasa da ahlaki bakımdan takbih edilmiştir. Kemalpaşazade'nin bu risalesini anlamlı kılacak olan şey, insanın iktisadi eylemlerini ahlaki değerlere tabi kılmaya çağrıdır. Aksi yönde bir davranış insana ekonomik bağlamda refah getirirse de (siyasi ve sosyal sonuçları da dâhil olmak üzere) asıl görevini yerine getirmemiş olmasından dolayı felaketine sebep olabilir.

Kaynakça

- Akünel, D. (1985). İlk Türk Dergisi: Mecmua-i Fünun. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* içinde (C. 1, s. 117–118). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Altınay, R. (2006). *İlk dönem İslam toplumunda çalışma hayatı –Emevilerde esnaf ve meslekler –*. Konya: Tablet Yayınları.
- Berkes, N. (2003). *Türkiye'de çağdaşlaşma* (A. Kuyaş, haz.). İstanbul: Yapı Kredi Kültür Yayınları.
- Budak, A. (2011). *Mecmûa-i Fünun (Osmanlı'nın İlk Bilim Dergisi)*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Ethem Pertev. (1281). Medh-i Sa'y ve Zemm-i Betalet Hakkında Meşahir-i Ulemayı İslamiyeden Kemal Paşazade'nin Arabî Risalesinin Tercümesidir. *Memûa-ı Fünun*, 32, 281–289.
- Hanioğlu, M. Ş. (1981). *Bir siyasal düşünür olarak Dr. Abdullah Cevdet ve dönemi*. İstanbul: Üçdal Neşriyat.
- Hanioğlu, M. Ş. (1992). Batılılaşma. *TDV İslâm Ansiklopedisi* içinde (C. 5, s. 148–152). Ankara: TDV.
- Karaoğlu, Ö. (2013). İktisadi düşünce tarihimizde bir sayfa: Mecmua-i Fünun. *Akademik İncelemeler Dergisi*, 8(1), 277–304.
- Kemalpaşazade. (t.y.). *Fi'l-Hassi 'ala's-sa'yi ve'l-men' 'ani'l-batâle*. İstanbul Müftülük Kütüphanesi (nr. 276).
- Mardin, Ş. (2017). *Jön Türklerin siyasi fikirleri, 1895-1908*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Okay, M. O. (1994). Edhem Pertev Paşa. *TDV İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 10, s. 420–421). Ankara: TDV.
- Ziya Paşa. (t.y.). *Terkib-i Bend ve Terci'-i Bend*. <http://earsiv.sehir.edu.tr:8080/xmlui/handle/11498/31858> adresinden 01.11.2018 tarihinde edinilmiştir.

Ethem Pertev – Medh-i Sa’y ve Zemm-i Betalet⁴ hakkında Meşahir-i Ulemayı İslamiyeden Kemal Paşazade’nin Arabî Risalesinin Tercümesidir.⁵

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

[281] Vücut-i mekasib ve dekaik-i senayi’i bizlere ta’lim ve ilham eyleyen Cenâb-ı Allah’a hamd u sena ve hâtem-i ashab-ı şeray’i olan Hz. Muhammed ve âl ve ashab-ı kîramına salât ve selamdan sonra ma’lum ola ki iş bu risale sa’yî medh ve betaleti zemm u kadh beyanındadır. Kalellah’u Teâlâ ([وَأَنْ لَّيْسَ لِلْإِنْسَانِ إِلَّا مَا سَعَى] Necm 39)) yani “*insan için ancak sa’y eylediği nesne hâsıldır.*” Tefsir Teysîr sahibi⁶ (فَإِذَا قُضِيَتِ الصَّلَاةُ) “*namaz eda olunduktan sonra rûy-i arza münteşir olup Allah’ın fazlını talep edin*” demektir. Tefsirde fazlullahtan murad, ba’is-i kevvamımız olan me’âş ve rızktır ki Cenâb-ı Hakk onu bey’ ve ticaretle mubâh etmiştir deyu beyan ediyor. Said ibn-i Cübeyr (r.a.) buyurmuştur ki [282] (إِذَا انصرفت يوم الجمعة فأخرج إلى باب المسجد فساوم بالشيء) (وإن لم تشتريه) yani “*Cuma namazından avdetinde mescidden çıkub hemen bir şeye müşteri ol, her ne kadar alamaz isen de.*” Biz deriz ki taleb-i rızık meşrû’ olduğunda hilâf yoktur, çünkü Nebi’yi muhterem (s.a.v) efendimiz (اطْلُبُوا الرِّزْقَ فِي حَبَايَا الْأَرْضِ) [hadis] buyurdu, yani “*rızık arzın hafâyâsında talep edin.*” Hilâf ancak bazı kerre talep farz olub olmadığındadır. İmam Rağıp, Ziraa’ nam kitabında şöyle beyan eyler ki “dün-yada kesb u ticaretin mubâh olduğu min vechdir ve illa vech-i aherle vacibattandır, çünkü insanın ibâdata kudret ve istita’ati zarûriyyat-ı hayatı izâle ile olub bu takdirce izâle-i zarûriyyat vâcibdir. Zîra bir vâcibatın tamamiyyeti her neye mütevakıf ise o dahi vâcibdir. Bir âdem me’kul ve melbus ve meskûn vesaire havâyicinin tedârikinde nâsın semere-i sa’yini ictinâyâ {elde etme, toplama} mecbûr olur ise bundan gerek kendisinin temettu’u maksud olsun gerek olmasın herhalde derece-i istifadesi kadar onlara hizmet etmek lâzım gelir ve illâ [aksi takdirde] zalim olur.

Bir kimesne nâsdan istifade edub, kendisinin onlara bir faydası dokunmazsa Cenâb-ı Hakk (وَتَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوَى) [Maide, 2] yani “*iyilik ve takvada birbirinize muavenet ediniz.*” emr-i şerifine imtisal {uyuma, itaat etme} etmemiş ve (... وَالمُؤْمِنُونَ وَالمُؤْمِنَاتُ بَعْضُهُمْ) [Tevbe, 71] yani “*Müslümanların er ve avratları yekdiğerinin velileridir*” hey’et-i umûmiyesine dâhil olmamış olur. Bu eelden iddia’-ı tasavvufla ihtiyar-ı betalet edenler ve ahz olunacak ilimleri ve emr-i dinde vesile-i ihtidâ olacak amel-i salihleri olmayub belki himmetleri huzuzat-ı nefsanîyelerine {haz, zevk} münhasır olanlar mezmumdurlar {yerilmiş, kınanmış}. Bu makûle âdemler nâsdan [283] menfa’atlenüb emr-i ta’yîşde onlara bar olurlar ve kendileri saire menfaatbahş olmazlar.

4 Kemalpaşazade, “Fi’l-Hassi ‘ala’s-sa’y ve’l-men’ ‘ani’l-batâle”, İstanbul Müftülük Kütüphanesi, nr.276

Not: * ile işaretlenen hariç diğer dipnotlar tarafımızdan eklenmiştir. Ayrıca metne sonradan eklenen ve ilgili ayet, hadis ya da sözün kaynağını belirtmeye yönelik açıklamalar köşeli parantez [...] içinde verilmiştir. Osmanlıca bazı kelimelerin Türkçe anlamları ise kaşlı parantez {...} içinde verilmiştir. Metindeki alıntılar (Ayet, hadis vs.) mütercim tarafından tercüme dildiğinden orijinal şekli korunmuştur.

5 Mecmua-ı Fünûn, S.32, Şaban 1281, s.281-89.

6 Ebu Hafis Ömer en-Neseî’nin “et-Teysir fi’t-Tefsir” adlı eseri.

İmdi bunların itlaf-ı erzak ve iğlay-ı es'ardan {fiyat, narh} başka faideleri yoktur. Cüneyd (rahmetullahi aleyhi) buyurdular ki; "bir fakiri istima'-i elhâne mail görür isen bil ki onda bakıyye-i betâlet bâkîdir" ve Allah'ı Teâlâ bettâl olan âdemi sevmez ve tahkiken ihtiyar-ı ta'til ve tebettül edenler {her şeyi terkedip Allah'a yönelme} sıfat-ı insaniyetten ve belki hayvaniyetten bile münselih olub mevtadan mâ'dud olurlar. Çünkü insana mûcib-i sa'y olsun için üç kuvvet tahsis ve i'ta olunmuştur, biri kuvve-i şehvaniyyedir ki âdeme mûcib-i neşv ü nemâ olan mekâsib onunla, ve biri kuvve-i ğadabiyyedir {gazap} ki müstevcib-i hıfz u himâyet olan mücahedat onunla, ve biri kuvve-i mütefekkiyedir ki sebep-i hidâyet olan ulûm onunla taleb olunur. Bu takdirce insana lâzımdır ki kendi kuvvetini teemmül ederek endâze-i tâkatince hareket ve kendüye mûcib-i saadet olacak şeyleri istihsale sa'y u gayret eyleye. Bundan malum oldu ki âdemin ta'b ve meşakkati zilletten izzete ve fakrden ğinaya, [ve] vaz'adan rif'ate ve hamûleden şöhrete sebep-i vusuldür. Büzürmehr [Büzürg-Mihr]⁷ demiştir ki "kesl ve betâletle tahalluk eden âdem saadet-i dareynden kat'-i ümid eylesün."

Ebu'l-Muslim Horasani evail-i hurucunda iş bu beyt-i inşâd eder idi, (فَلَا) yani "keslden nâşi bir günün işini ferdâya tehir eylemem, zîra ferdâ âcizler günüdür." Seleften halefe yadigâr olarak kütüb-i tevarihde mastûr bulunan ahbardandır ki mülûk-u sâlifeden Erdeşir ibn-i Babek es-Sasani gibi [284] kulüb-i ra'iyeti havf ve haşyetle imlâ⁸ ve memleketinde cehl ve gaffeti izâle ve imhâ etmiş bir melik yoğ idi. Hatta müşârunileyh ile darb-i mesel olunur idi. Bu makâma münâsib kelâm-ı bedî'în-nizamlarındandır ki demiştir (شَهِدَ الْجَهْدَ أَحْلَىٰ مِنْ عَسَلِ الْكَسَلِ) yani "cehdden hâsıl olan şehd {bal}, nefsin ona meyli ve onunla telezzüzü sebebiyle asele {bal} teşbih olunan keslden ahlâdır." evveldeki lezzet mala olup cehde izâfeti sebebiyyet mülâbesesiyledir ve sanideki lezzet hâle olup izâfeti müşebbih bihin müşebbehe izafeti kabîlindedir ve bu mânâda îrad olunan kelâmın müntehablarından ki denilmiştir (رَاحَتِي فِي جِرَاحِ رَاحَتِي) yâni "benim rahatım dest-i gayret-peyvestimin cerahatindedir." Malum olsun ki betâlet hey'et-i insaniyyeyi ibtal eyler. Zîra hey'et-i müctemi'ay-ı insaniyye veya her bir uzvun ki istî'mali terk oluna bâtil ve âtil olur. Mesela göz yumularak ve el tahrîk olunmaya- rak bir müddet bırakılsa, göz görmekten ve el tutmaktan kalır. Binâenaleyh ezelde her bir şey için riyazet vaz' olunmuştur. Cenâb-ı Hakk hayvana kuvve-i hareketi i'ta buyurdukta rızkını sa'yine ta'lik eyledi, ta ki i'ta olunan kuvvet-i teharrükün fevâidi fevt olmaya ve insana fikr i'ta eyledikte ihsan buyurduğu nimetlerin fikr ile itmâm ve ıslah olunacak birer tarafını terk eyledi, ta ki faide-i fikr bâtil ve vücudu abes kalmaya. Meryem (a.s.)ın halini teemmül et ki Cenâb-ı Hakk a'zam-ı mucizat olarak onun meûneti için kuru ağaçtan taze hurma halk [285] etmişken ağacın tahrikini emr buyurması mucizeyi muhil değildir. Nitekim buyurur (وَهَرَىٰ إِلَيْكَ بِجُدْعِ النَّخْلَةِ شَسَاقِطَ عَلَيْكَ)

7 Sâsâni hükümdarlarından Nuşirevân-ı Adil'in meşhur veziridir.

8 * Bu tasavvur ve hüküm eski usul iktisasıdır ve illa hakikatte bu veçhile hükümet makbul bir şey olmayıp belki celb-i kulub zir-destan ile te'yid-i saltanat eylemek bil-vücut evla ve akvadır.

(رُطْبًا جَنِيًّا [Meryem, 25] yâni “ya Meryem hurma ağacının dalını senden yana çekib tahrik eyle, ta ki üzerine taze hurma dökülsün.”

Bazı ulemâ rızık Cenâb-ı Barî'nin takdiriyle olub lakin sebeple müsebbib ve hasbe'l-âde abd cânibinden talep ve esbabına mübaşerete vabeste olduğuna bu ayet-i kerime ile istidlâl eylediler ve dediler ki: görmez misin ki Cenâb-ı Hakk hazreti Meryem'e [وَهَرِّيْ] buyurdu, hâlbuki dilese onun vâsıtâ-ı tahriki olmaksızın hurmayı icna ve ihdar eder idi, lakin her bir şey için bir sebep vardır. Ebu'l Esved ed-Düeli şiiir

وليس الرزق عن طلب خبيث

ولكن الق دلوک فی الدلاء

يجىء بماءها طورا و طورا

(يجىء بحماة و قليل ماء) yani “rızık taleple habis olmaz, hemen sen kovanı sal, bazen su ile dolar, bazen çamurlu çıkar.” Ve haberde vârid oldu ki Cenâb-ı Hakk ibadine buyurur ki (يا عبدی حرك يدك أنزل عليك الرزق) yani “ey kulum sen kolunu tahrik eyle ben sana rızık inzâl ve î-tâ eyleyeyim.” Abdin hareketi dahi Cenâb-ı Hakk'tan olması hareket talebine münafî değildir. Zîra abd onunla me'murdur, emrin hakîkati talep olduğu başka mahalde tahkîk ve isbât olunmuştur, bu cevap ile zikr-i ati müşkil dahi def' ve îzah olunmuş olur, şöyle ki bir adam rızık Allah'tandır velâkin kuldan hareket ister dese şirkdir deyü meşhur olan meseleyi ta'lilde sahib-i Hülâsa'nın zîra hareket dahi Cenâb-ı Hakk'tandır dediği müvecceh değildir, belki bu kelama şirk denildiği rızıkı halkında Cenâb-ı Bari abdin [286] hareketinden istiâne eder mânası tevehhüm olunduğuna mebnîdir, bu ise sahihen şirkdir, çünkü kavli-i mezburun birkaç mânası vardır, biri Hakk'a muvâfik olub buna haml olundukta tekfir şöyle dursun tahtie bile lâzım gelmez ve sahib-i Hülâsa'nın ta'liline göre dahi şirkle hüküm lâzım gelmeyüb, nihayet hatâ denilebilir. (فتوكلو علاالله) kavli-i şerîfindeki emr zinhâr kesb ve esbâba tevessülden nehiy mânası alınmasın, zîra tevekkül esbabı ve iddihar-ı zehâiri hayyiz-i ittikâ ve isti[z]hardan çıkarmak olup yoksa adet-i cârî olduğu vechile onlardan isti'ânet-i suriyyeyi kaldırmak değildir, nitekim aleyhi's-salatu ve's-selam Efen-dimiz tevekkül ta'til demek olmayıp belki esbaba tevessül lâzım olduğuna bu hadisle dahi işâret buyurmuşlardır. (لَوْ تَوَكَّلْتُمْ عَلَى اللَّهِ حَقَّ تَوَكُّلِهِ ، لَرَزَقْنَاكُمْ كَمَا يَرْزُقُ الطَّيْرَ ، تَغْدُو خِمَاصًا) [وَتَرَوْحُ بِطَانًا] (Hadis) yani “eğer sizler Cenâb-ı Hakk'a hak tevekkül ile mütevekkil olsanız, kuşlar gibi sizi rızıklandırır idi ki onlar sabahı aç ve akşamı tok ederler. İşte kuşların rızıklandıkları talep ve sa'yleriyle. (والرزق مقسوم فلا ترحل له والموت محتوم فلا) (توجل به) yani “rızık maksûmdur onun için ihtiyar-ı sefer etme ve mevt mütehattim ve mukadderdir ondan korkma” ve

رزق تو بر تو ز تو عاشق ترست

/رو توکل کن ملرزان پا و دست

/ورتو نشتابی بیاید بر درت

[ورتو نشتابی دهد در دست] Yani "rızkın senden sana aşıktır – onun için tahrîk-i dest u pa eyleme – zîra sen hareket etmezsen de yine kapına gelir ve hareket eder isen sana beyhude baş ağrısı olur." (نصیبك یصیبك) yani "nasibin sana isabet eder." Ve

درپی ان غله که پیموده کشت/)

[287] "şu ölçülmüş zahirenin arkasına düşüp yorulma ki [287] kalem âsûde olmuştur." yani erzak ezelde taksîm ve tahrîr olunup cerâ mâ-cerâ ve ceffe'l-kalem medlulünce müceddeden bir şey daha takdîr ve tahrîr olunmaz demektir. Bu makûle akvâle ne cevap verilir deyu sual olunur ise Hizam* nam hatunun (إذا جاء نهر) (الله بطل نهر معقل) yani "Allah'ın geldikte ma'kulun (muakkal ya da muakkil) nehri bâtl olur" sözüyle cevap verüb deriz ki fuhûl-i ealimdan naklolunan kelim canib-i Cenâb-ı Hayrû'l-Enamdan rivayet kılınan ehadise muâriz olamaz. Biz yine sadede rücû' ile ala't-tariki'l-istidlal zikri sebkât eden (وَأَنْ لَيْسَ لِلْإِنْسَانِ إِلَّا مَا سَعَى) ayet-i kerimesinin dirâyet ve rivâyete mutâbık ve hall-i eşkâl ve def'i kıyl u kâle muvâfik suretle tefsîr ve takrîrine mübâşeret ve bu makâmda tahkîke şurû'dan evvel bir mukaddime îradına mübâderet eylerüz, şöyle ki imam Ebu Hanîfe ve ashâbı ve imam Ahmed bin Hanbel ve tevâbî'i radiyallahu anhum indlerinde bir mü'min salât ve savm ve hacc ve sadaka ve kıraat ve emsali sevablarını ahire vermek caizdir zîra Sahih-i Müslim ve Sahih-i Buhari'de (s.a.v) efendimiz iki koç kurban edüb birinin ecrini nefis-i hümâyunlarına tahsîs ve diğerrinin sevabını ümmetine bahş buyurdıkları rivâyet olundu. Sahibü'l-Ahkâm Abdülhak "el-Âkibe"⁹ adlı kitabında meyyit kabrinde garîk misali olup evlad ve ihvan ve ehibbâsından duâya muntazır olur ve her ne vakit kendüye bunların tarafından bir duâ vârid olursa dünya ve mâfihâdan ziyâde merğub ve makbûlü olur deyu bir hadis-i şerif rivâyet eylemiştir. Ve Darekutni Hz Ali ibn-i Ebi Talib'den ve o dahi Cenâb-ı Risaletmeab efendimizden rivâyet buyurdular ki, bir kimesne mekâbirden mürûr eyledikte on bir kul huvallah (قل هو الله) [288] hibe eyler ise emvâtın adedince ecre nâil olur ve Hafız "Şerhü'l-Elsine"de Ebu Hüreyre'den rivayet eyledi ki, bir kimesne vefât edüb bir oğlu kalsa derecesi ref' olunur ve ol kimesne ya Rabb sebab-i ref'i derece nedür? deyu sula eyledikte, veledinin sana istiğfarıdır, cevabı verilir. Cenâb-ı Hakk buyuruyor ki (مَا كَانَ لِلنَّبِيِّ وَالَّذِينَ آمَنُوا أَنْ يَسْتَغْفِرُوا لِلْمُشْرِكِينَ) [Tevbe 113] yani "Nebi ve müminlere müşrikin için istiğfar eylemek münâsib olmaz." Bundan müstefad olan müşrikinin mü'minlere istiğfarları müfid olmaktır ve kezâ (وَالَّذِينَ جَاءُوا مِنْ بَعْدِهِمْ يَقُولُونَ رَبَّنَا اغْفِرْ لَنَا وَلِإِخْوَانِنَا الَّذِينَ سَبَقُونَا بِالْإِيمَانِ) [Haşr,10] yani "mü'minlerden sonra gelenler derler ki ya rebbenâ bizleri ve imanda bizi sebkât eden karındaşlarımızı mağfîret eyle." Bu

9 Ebu Muhammed Abdülhak b. Abdurrahman El-İşbili, *El Akibe fi Ahvalil Ahira*.

dahi delâlet eder ki, bu dua onlara nafi'dir. Ve Nebiyi muhterem (sallallahu Teâlâ aleyhi vesellem) efendimiz rûz-i mahşerde şefi' ve müşfi' olub şefâatinden usat-ı mü'minin müstefid olacaklardır ve ulema bi'l-icma beyan ederler ki Müslim olan kimesne düçâr olduğu e'raz ve emrazdan ve hatta eline batan dikenden dolayı me'cur ve bir günahı meğfur olur. İşte bu mâna takrir ettikten sonra deriz ki (وَأَنْ لَّيْسَ لِلْإِنْسَانِ إِلَّا مَا سَعَى) ayet-i kerimesinin meâli hâtra tebâdür eylediği gibi insana kendi amelinden mâadâsı nef' ve zarar eylemez demek değildir, çünkü bu suret ânifen tenbih ve beyan kılınan veçhelerle menkuzdur. Ve belki âyet-i kerimenin mânay-ı şerifi bir muzâf takdîri veyahud mecaz tarikiyle insan için kendü ameli ecrinden gayrı ecir yoktur ve ameli vizrinden gayrı vizr olmadığı gibi demektir vallahu a'lem. Bâlâda zikr olunan suretlerle insana vasıl olan sevablar amel ecri kabîlinden değildir. Bu takdirce nakz varid olmaz ammâ Kadı Beydavi [289] tefisirinde (كما لا يؤخذ بذنب الغير لا يثاب بفعله) yani "gayrın zenbiyle muâhaze olunmadığı gibi ameliyle de müsab olmaz" demiştir ve haberde (ان الصدقة والحج ينفعان) (الميت) varid olmuştur yani "sadaka ve haccın meyyite faidesi vardır" çünkü meyyit için niyet eyleyen onun naibi gibidir, bu ta'lilde za'f zahir ve işkâl tamamıyla mündefi' olmadığı bâhirdir {apaçık, besbelli}.

Edhem Pertev

Bir İnşa Süreci Olarak Kurumsal Sosyal Sorumluluk ve Etik Şirket

Corporate Social Responsibility and Ethical Corporation as a Construction Process

Akansel Yalçinkaya¹
İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Sermayenin “Etik” İnşası: Küresel Üretim ve Kurumsal Sosyal Sorumluluk

Ahmet Bekmen

İstanbul, 2014, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 343 sayfa.

İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü’nde öğretim üyesi olarak görev yapan Ahmet Bekmen’in İstanbul Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı’nda 2011 yılında sunduğu doktora tezine dayanan ve 2014 yılında *Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi* tarafından basılan *Sermayenin “Etik” İnşası: Küresel Üretim ve Kurumsal Sosyal Sorumluluk* adlı eseri, küreselleşme ile birlikte az gelişmiş ülkelere doğru kayan üretim örgütlenmesinin yol açtığı çalışmaya ilişkin ihlalleri ve “sorumsuzlukları” hazır giyim ve tekstil sektörü örneğinden hareketle eleştirel bir sorgulamaya tabi tutarak; söz konusu ihlallerin nasıl olup da hukuki birer sorumluluk taşımaktan ziyade etik birer sorumluluğa dönüştüğünü ve devletin bu “yetkisini” nasıl ve neden sermayenin kontrolüne bıraktığını gözler önüne sermekte ve etikle kol kola girmiş sosyal sorumluluğun yükselişini resmetmektedir.

Bir eserin, birbiriyle yakından ilişkili olmayan iki alana birden katkı yapmasının zorluğu göz önünde bulundurulduğunda, kitabın hem içerik hem de ilgilendiği bağlam açısından çalışma sosyolojisi ile yönetim ve örgüt sosyolojisi alanlarına katkı potansiyeli taşıdığı ve fakat söz konusu bu potansiyelin ileride değinilecek olan birta-

¹ Akansel Yalçinkaya (Arş. Gör.), İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, İşletme Bölümü, Üsküdar İstanbul. Eposta: akansel.yalcinkaya@medeniyet.edu.tr

Atıf: Yalçinkaya, A. (2018). Bir inşa süreci olarak kurumsal sosyal sorumluluk ve etik şirket [*Sermayenin “Etik” İnşası: Küresel Üretim ve Kurumsal Sosyal Sorumluluk* kitabının değerlendirmesi, A. Bekmen]. *İş Ahlakı Dergisi*, 11, 391–394. <http://dx.doi.org/10.12711/tjbe.2018.11.2.0003R>

kım hususlar bakımından çok da iyi değerlendirilemediği söylenebilir. Bu bağlamda, altı çizilmesi gereken bir diğer husus ise, yazarın ne işletme yönetimi ne de daha eleştirel nitelikteki emek süreci çalışanların pek de girmeye gönüllü olmadıkları bir araştırma nişi yakaladığıdır.

343 sayfalık hayli hacimli çalışma, sonuç kısmı dahil olmak üzere 8 bölüm şeklinde yapılandırılmış ve ilk bölümde küresel meta üretimi kavramı ile çalışmanın ilgilendiği hazır giyim alanı ele alınmıştır. Söz konusu küresel üretimdeki çalışma rejiminin nasıl tasarlandığı ve esnekleştirildiği izleyen bölümde ele alınırken; 3. Bölümde ise çalışma rejimine ilişkin denetimin hukuktan etiğe ve devletten özele doğru nasıl evrildiği anlatılmaktadır. Hesap verebilirlik ve şeffaflık gibi küreselleşme ile gündeme gelen kavramlarla şekillenen bir kavram olan kurumsal sosyal sorumluluk tüm veçheleriyle ele alındıktan sonra, 5. Bölümde, sosyal sorumluluklara konu olan ve şirketlerin bu riskleri yönetmesini salık veren paydaş kapitalizminin nasıl yükselişe geçtiği ve riskin yönetilebilir bir olgu haline geldiği konu edilmektedir. Sonuç bölümünden önceki son iki bölümde sırasıyla kalite mantığının küresel üretim zincirine yerleşmesi ile üretim rasyonelasyonuna ilişkin standartlar konu edilmiş, fakat söz konusu iki bölüm çalışmanın odağını dağıtıcı ve bağlamı ile ana konu olan kurumsal sosyal sorumluluğu yazarın düşündüğü üzere -en azından- pek de etkilemeyen açılımlardır. Zira, kurumsal sosyal sorumluluk kavramının inşasında yazarın önemli bir şekilde tespit ettiği üzere şirketlerin hesap verebilir ve sosyal olarak sorumlu olma durumları doğrudan etkili iken, şirketin belirli kalite standartlarını izleyip izlemediğinin kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetlerini benimsemesi ile doğrudan bir ilişkisi yoktur. Hele ki bu durumu küresel üretim zinciri açısından düşündüğümüzde, büyük hazır giyim markalarının ister kalite standartlarını benimsesinler ister benimsemesinler müşterilerine sosyal olarak “sorumlu” gözükme için kurumsal sosyal sorumluluk uygulamalarını benimsedikleri veya en azından öyle görünmeye çalıştıklarına dair bir izlenim yarattıkları görülmektedir.

Eser temelde, küreselleşmeyi iktidar ilişkilerinin ve biçiminin yeniden tasarlanması olarak ele almakta, bu bağlamda Marksist ve Foucaultgil olmak üzere iki farklı teorik yaklaşıma dayanmakta (Bekmen, 2014, s. 14) ve kitapta yer alan tartışmanın merkezinde; şirketin, gerçek kişilerin işledikleri suç veya yanlış fiillerin sorumluluğunu üstlenmesine neyin dayanak oluşturduğu yer almaktadır (Bekmen, 2014, s. 300). Bu noktada, kendisi de bir hukukçu olan Joel Bakan, şirketin sorumluluk almasının önünü açan hukukiliğin, “mahkemeler tarafından XIX. Yüzyılın sonunda malikleri ve yöneticileri olan kanlı canlı insanlardan ayrı bir kişiye dönüştürerek ona bir tüzel kişilik” (Bakan, 2007, s. 28) bahşedildiğini Şirket: Kar ve Güç Peşindeki Patolojik Kurum adlı ünlü eserinde zikretmektedir.

Çalışmanın en önemli katkısı ve vurgulanması gereken noktanın, küreselleşme sonucu üretim denetimine ilişkin düzenlemenin ve bu düzenleme konu kuralların ulus

devletlerin regülasyonlarının kapsamından çıkarak özel sektör tarafından inşa edilen kurumsal sosyal sorumluluk benzeri yönetim mekanizmaları yoluyla sermayeye devri meselesidir. Zira bu süreç sonucunda, çalışanlar bir nevi şirketlerin insafına bırakılmaktadır. Bu hususun en güzel örneklerini belgesel sinema bize sunmaktadır. Aktivist belgeselci *Michael Moore*, *The Big One* (1997) filminde kendisiyle röportaj yapmayı kabul eden *Nike* CEO'su *Paul Knight*'a *Nike* ayakkabılarının Endonezya'da 14 yaşındaki kızların çalıştığı fabrikalarda üretildiğini iddia eder. Ayrıca, birlikte bu durumu görmek için kendisiyle oraya gelmesini ister ve öğreniriz ki CEO, Endonezya'daki fabrikalarına daha önce bir defa bile gitmemiş ve oraları görmemiştir. Zizek ise, bize sorumluluğun şirket açısından müşterilere karşı nasıl da bir pazarlama unsuruna dönüştürülebileceğini örneklemektedir. *The Pervert's Guide to Ideology* (2012)'de Zizek, *Starbucks*'tan bir kahve aldığımızda, onun sosyal sorumluluk ideolojisini de satın aldığımızı iddia etmektedir. Zira, şirket, ürünlerinin ortalamadan pahalı olduğunu ve fakat bu farkın Guetamallı fakir çocuklara, Sahralı çiftçilerin sürdürülebilir su projelerine ve organik kahve yetiştirmek için ormanları korumaya gittiğini iddia eden bir ideolojiyi benimsemektedir. Bu bağlamda, Zizek, *Starbucks*'ın vicdan azabı çekmeyen sosyal sorumlu bir tüketiciyi yarattığını zikretmektedir. Küresel markaların Asya'daki tedarikçilerine odaklanan *The True Cost* (2015) belgeselinde konuşan *Institute of Labor Rights* direktörü *Barbara Brigs* de, şirketlerin sosyal sorumluluk bağlamında kaleme aldıkları ve uyacaklarını vaat ettikleri davranış kurallarının (*code of conducts*) çocuk işçi çalıştırmama, kadınlara iyi muamele etme, zorunlu çalıştırmanın önüne geçme, sağlıklı çalışma ortamları sağlama gibi ilkeler içermesine karşın bunları yasalaştırmak istediklerinde şirketlerden yoğun bir tepkiyle karşılaştıklarını ve onların işlerini “gönüllü” davranış kurallarıyla idare etmek istediklerini belirtmektedir.

Eserin, en temelde “*Etik sorumluluk nasıl hayata geçirilmekte ve etik şirket somut olarak hangi mekanizmalarla inşa edilmektedir?*” (Bekmen, 2014, s. 29) sorusuna cevap aradığı ve fakat bu soruya cevap ararken zaman zaman ilgilendiği konu ve edindiği amaç bağlamında net bir duruşa sahip olamadığı söylenebilir. Örneğin eserin iki farklı bölümünde geçen üç farklı amaç cümlesinden ilkinde amaçlananın; “... endüstriyel ilişkileri ilgilendiren bir mevzu bağlamında, yeni yönetim mekanizmalarının ve bunların toplumsal öznelerle olan ilişkisinin anlaşılması” (Bekmen, 2014, s. 14) olduğu ifade edilirken; bir diğer bölümde ve aynı sayfada art arda “...küresel kapitalizmi, iktisadi ve/veya sosyal anlamda holistik bir yapı olarak değil, iktidar ilişkilerinin yeniden yapılandığı belirli bir alanın inşası bağlamında anlayabilmek” ve “...meta zincirleri üzerindeki somut yönetim pratikleriyle küresel bir uzamın inşasının dinamiklerini anlayabilmek” (Bekmen, 2014, s. 43) şeklindeki amaçlar zikredilmektedir. Eser bağlamında eleştiriye konu bir diğer husus ise, yazarın inşa sürecini incelediği ve bu kapsamda da eleştirdiği hem özelde kurumsal sosyal sorumluluk ve iş etiği hem de genelde yönetim ve örgüt araştırmaları yazınının, yazarın referans verdiği eserlerin ötesinde, yekpare bir bütün olmaktan ziyade farklı paradigmalara da-

yanan eleştirel akımları da içeren daha çeşitli bir yapıda olduğudur (Yıldırım, 2007). Her ne kadar söz konusu eleştirel yönetim ve örgüt araştırmaları alanı ülkemizde pek gelişmiş bir görünüm arz etmese de (Özcan, 2012), bu yazının göz ardı edilmesi çalışmanın yaslandığı yazının daha ana akım ve betimleyici nitelikteki eserlerden oluşmasına sebep olmuştur.

Son olarak eserin sonuç bahsinde, çalışmaya ilişkin net birtakım sonuçlar ve çıkarımlar yapmaktan ziyade tartışmanın geldiği noktayı açımlayacak bazı sorunsallar geliştirdiği görülmektedir. Şüphesiz, söz konusu bu problematizasyonlar çok değerli olmakla birlikte tartışmaya ilişkin çözüm yol ve yöntemleri üzerine kafa yormak ve buna ilişkin bir içerik sunmak da bir o kadar kıymetlidir.

Kaynakça

- Bakan, J. (2007). *Şirket: Kar ve güç peşindeki patolojik kurum* (R. G. Ödül, Çev.) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Bekmen, A. (2014). *Sermayenin "etik" inşası: Küresel üretim ve kurumsal sosyal sorumluluk*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- Özcan, K. (2012). From the Frankfurt School to business schools: critical management studies in Turkey. *International Journal of Organizational Analysis*, 20(1), 107–123. <http://dx.doi/full/10.1108/19348831211215696>
- Yıldırım, E. (2007). Örgüt kuramında yeni gelişmeler: Postmodern ve eleştirel bakış. S. Sargut ve Ş. Özen (Ed.), *Örgüt kuramları içinde* (s. 379–406). Ankara: İmge.
- The Big One*. (1997). Yön. Michael Moore.
- The Pervert's Guide to Ideology*. (2012). Yön. Sophie Fiennes.
- The True Cost*. (2015). Yön. Andrew Morgan.

İş Ahlakı Dergisi

Yazarlara Notlar

İş Ahlakı Dergisi, değerlendirme süreçlerine alınacak çalışmalarda temel bazı kriterler aranmaktadır:

İş Ahlakı Dergisi'ne gönderilecek çalışmaların;

- İş ahlakı konusu ile ilgili nicel, nitel, tek-denekli veya karma araştırma deseni kullanılarak hazırlanmış olmasına,
- İş ahlakı konusunda son dönem alan yazını kapsamlı biçimde değerlendiren literatür analizi, metaanaliz veya metasentez çalışması olmasına,
- İş ahlakı konusunda pratik olarak uygulanabilecek model önerileri sunmasına dikkat eder veya benzeri özgün nitelikte yazılar olması talep edilir.

Bu çerçevede *İş Ahlakı Dergisi*, ileri araştırma/istatistik yöntem ve teknikleri kullanılan güncel çalışmalara öncelik tanımaktadır. Çalışmaların yöntembilim açısından yetkinlikleri kadar alana orijinal ve yeni katkı sunmaları da temel yayımlanma kriteridir.

Yayımlanmak üzere gönderilen çalışmalar öncelikle Editör tarafından amaç, konu, içerik, sunuş tarzı ve yazım kurallarına uygunluk yönünden incelenmektedir. Editöryal ön değerlendirmedeki genel eğilimler şu şekildedir:

Nicel araştırmalar için;

- Tek sürekli değişken veya iki sürekli değişken barındırıp sadece veya ağırlıklı olarak frekans, yüzde, fark ve ilişki istatistiklerine dayalı çalışmalar, çalışmanın kapsamına göre değerlendirilmektedir.
- Tek sürekli değişken veya iki sürekli değişken barındırıp tekli veya çoklu regresyon, yol (path) analizi, cluster analizi gibi ileri istatistikler kullanılarak hazırlanan çalışmalara öncelik verilmektedir.

Ölçme aracı geliştiren çalışmalar için;

- Sadece ölçme araçları geliştirmeyi raporlayan çalışmalar, geliştirilen ölçme aracının otantikliği, kapsamı, geliştirilen grubun niteliği, geçerlik ve güvenilirlik işlemlerinin yetkinliği vb. ölçütler dikkate alınarak değerlendirilmektedir.
- Geliştirilen ölçme aracını bir araştırmada kullanarak raporlayan çalışmalara öncelik verilmektedir.

Deneyisel araştırmalar için;

- Araştırma verileri nitel verilerle desteklenmiş deneyisel araştırmalara öncelik verilmektedir.

Nitel araştırmalar için;

- Nitel araştırmalar için araştırma sürecinin geçerlilik ve güvenilirlik koşullarının sağlanmış olmasına ve verilerin derinlemesine analiz edilmiş olmasına önem verilmektedir.

Betimsel çalışmalar için;

- Dergide iş ahlakı ile ilgili temel sorunları ortaya koyan ve bunlara çözüm önerileri getiren analitik çalışmaların yayımlanması hedeflenmektedir. Diğer taraftan bu kapsama giren çalışmaların kitap bölümü tarzında olmaması beklenmektedir.

Karma (mixed) desenli çalışmalar için;

- Karma desenle hazırlanan çalışmaların yayımlanma oranı daha yüksektir. Bununla birlikte karma çalışmalarda niçin ve hangi karma metodolojinin kullanıldığının tekniği ile beraber açıklanması beklenmektedir. Karma desenli çalışmalarda araştırmanın nicel ve nitel kısımları ayrı ayrı değerlendirilir. Nicel ve nitel kısımların ayrı ayrı yukarıdaki kıstasları karşılaması beklenir.

Ayrıca;

- Alanda çok sık kullanılan ölçme araçlarına dayalı çalışmaların ve oldukça yoğun biçimde çalışılmış konularla ilgili araştırmaların yeni bir yönelim ortaya koymaları beklenmektedir.
- Yüksek lisans ve doktora tezlerine dayalı çalışmalarda tezin bütününe, tezde kullanılan bütün verilerin raporlanması, tezlerde dilimlenme yapılmaması beklenmektedir.
- Bütün araştırma türleri için verilerin güncelliğine önem verilmektedir. Araştırma verilerinin toplanması üzerinden 5 yıl veya daha fazla süre geçmiş ise araştırmaların güncelliğini kaybettiği yönünde görüş bildirilmektedir.
- Gönderilen bir çalışmanın editöryal değerlendirmesi 40 gün içerisinde tamamlanmaktadır.
- Hakem değerlendirme sürecine alınan çalışmalar alanda uzman iki hakeme gönderilir.
- Eğer hakemlerin raporlarında çalışma ile ilgili görüş ayrılığı söz konusu olursa, üçüncü bir hakemin görüşüne başvurulur.
- Hakem değerlendirme süreci, şu anki yoğunluk göz önüne alındığında yaklaşık 3-4 ay sürmektedir. Bu süre, ilgili alandaki hakemlerin iş yükü nedeniyle uzayabilmektedir.
- Hakem raporları gizlidir. Yazarlar çalışmalarını değerlendiren hakemlerin kim olduğunu bilmemektedirler. Hakemler de değerlendirdikleri çalışmanın yazarını/yazarlarını bilmemektedirler.
- Yazar/yazarlar; hakemlerin, Alan Editörünün ve Editörün eleştirilerini, önerilerini ve düzeltme taleplerini dikkate almak zorundadırlar. Yazar/yazarlar, eleştirilerden ve önerilerden katılmadığı hususları gerekçeyle izah etmelidir/etmelidirler.

Hakem değerlendirme raporlarının sonuçlarına dayalı olarak Editör;

- Çalışmanın kabulüne,
- Çalışmanın, hakem raporlarında belirtilen hususlara göre düzenlendikten sonra yeniden değerlendirmeye alınabileceğine veya,
- Çalışmanın reddine karar verir.

Yayıma kabul edilen çalışmaların süreçleri aşağıda belirtilmiştir.

- Yayıma kabul edilen çalışmaların hakem değerlendirme raporları ve editöryal değerlendirmeleri Yetkilendirilmiş Yazara gönderilir.
- Yetkilendirilmiş Yazarın ilgili raporlara göre düzenleyerek Editöre ilettiği çalışma Editör tarafından kontrol edilerek tashih sürecine alınır.
- Yetkilendirilmiş Yazara çalışmasıyla ilgili tashih notları gönderilir.
- Tashih süreci tamamlanan çalışmalar tasarıma yönlendirilir.
- Mizanpajı ve tasarımı tamamlanan çalışmalar Yetkilendirilmiş Yazar tarafından son kez kontrol edilir.
- Bu süreçleri tamamlayan çalışmalar öncelikle DOI numarası atanarak OnlineFirst olarak yayımlanır.
- OnlineFirst olarak yayımlanan makaleler yayım sürecine alınır ve ilgili sayıda basılır.

Editöryal ön değerlendirme sonucunda bir çalışma, genel kriterleri veya yukarıdaki kriterleri karşılamıyorsa, çalışmanın Yetkilendirilmiş Yazarına gerekçesi ile birlikte, çalışmasının hakem değerlendirme sürecine alınamayacağı yönündeki karar bildirilmektedir.

*İş Ahlakı Dergisi'*nde yayımlanan makalelerin;

- Sorumluluğu yazarına/yazarlarına aittir. Yayımlanan yazılar, düşünsel planda dergiyi veya Türkiye İktisadi Girişim ve İş Ahlakı Derneğini bağlamaz.
- Yayımlanan yazıların yayım hakları Türkiye İktisadi Girişim ve İş Ahlakı Derneğine aittir.

Genel Biçim Özellikleri

Yazı Tipi	Bütün metinde 10 punto Times New Roman yazı karakteri kullanılır.
Sayfa Yapısı	A4 boyutlarındaki kâğıda; <ul style="list-style-type: none"> ❖ üst, alt, sağ ve sol boşluk 2,5 cm (0.98 inç) ❖ iki yana dayalı ❖ satır sonu tirelemesiz Çalışmalar tek sütun olarak hazırlanmalıdır. Paragraf başlarında 0,5 cm girinti konmalıdır.
Paragraf Yapısı	Paragraf sekmesinde girintiler bölümünde; <ul style="list-style-type: none"> ❖ önce ve sonra alanı 6 pt (0,6 line) ❖ satır aralığı 1,5 olmalıdır.
Sayfa Sınırı	Yukarıdaki şablona göre hazırlanmış bir çalışma 25 sayfayı (10000 kelimeyi) aşmamalıdır.

Başvurunun Bölümleri

Başlık	Makale başlığı bold ve sayfaya ortalı olmalıdır.
Yazar İsimleri	Yazar isimlerini başvuru dosyasına kesinlikle eklemeyiniz. Yazar isimleri yer alan başvurular işleme alınmaz ve iade edilir.
Öz	150-200 kelime arasında olmalıdır. Özde atıf kullanılmamalıdır.
Anahtar Kelimeler	5-8 kelime arasında olmalıdır.
Ana Metin	Nicel ve nitel çalışmalar Giriş, Yöntem, Bulgular, Tartışma bölümlerini içermelidir. Yöntem kısmında, eğer özgün bir model kullanılmışsa, model alt bölümü ile mutlaka Örneklem/Çalışma Grubu, Veri Toplama Araçları ve İşlem alt bölümleri bulunmalıdır. Derleme türü çalışmalar ise problemi ortaya koymalı, ilgili literatürü yetkin bir biçimde analiz etmeli, literatürdeki eksiklikler, boşluklar ve çelişkilerin üzerinde durmalı ve çözüm için atılması gereken adımlardan bahsetmelidir. Diğer çalışmalarda ise konunun türüne göre değişiklik yapılabilir fakat bunun okuyucuyu sıkacak ya da metinden faydalanmasını güçleştirecek detayda alt bölümler şeklinde olmamasına özen gösterilmelidir.
Kaynakça	Hem metin içinde hem de kaynakçada Amerikan Psikologlar Birliği tarafından yayınlanan Publication Manual of American Psychological Association (APA) (6. baskı) adlı kitapta belirtilen yazım kuralları uygulanmalıdır.

Tablolar, Şekiller ve Ekler

Tablo ve Şekiller	<p>Tablo, şekil, resim, grafik vb. unsurlar metin içerisinde yer almalıdır. Çalışmanın sonunda ayrıca verilmemelidir (Tablo, şekil, resim, grafik vb. unsurlar başvuru dosyanızda metin içerisinde ilgili yerlerde değil de ayrıca ana metnin arka bölümünde ya da ek olarak verilirse başvurunuz işleme alınmaz ve iade edilir).</p> <p>Tablo ve şekillerde genel şablonun dışında paragraf sekmesinde girintiler bölümünde;</p> <ul style="list-style-type: none"> ❖ önce ve sonra alanı 0, ❖ satır aralığı Tek olmalıdır. <p>Tablo ve şekiller sola dayalı olmalı ve metin kaydırma özelliği kapalı olmalıdır.</p>
Ekler	Her bir ek, kaynakçadan sonra ayrı sayfalarda verilmelidir.
Diğer	p değerini sadece tablo dışında gösteriniz. Tablo içerisinde ayrı bir p sütunu oluşturmayınız. Metin içindeki p değerlerini italik olarak gösteriniz.

Başlık Sistemi

Başlık Oluşturma	<p>Birinci ve ikinci düzeydeki başlıkları oluşturan kelimelerin ilk harfleri büyük yazılmalıdır (istisna: ve, ile, de, mi gibi ekler her zaman küçük harfle yazılır).</p> <p>Tablo ve şekil başlıkları da bu kurala göre düzenlenmelidir</p>
Temel Başlıklar	Çalışmanın başlığı ve temel başlıklar (Yöntem, Bulgular, Tartışma) ortalı ve bold yazılır (Giriş bölümüne Giriş başlığı konulmaz).
İkinci Düzey Başlık	Sola dayalı ve bold yazılır. Kendinden önceki paragraftan bir satır boşluk ile ayrılır.
Üçüncü Düzey Başlık	Sola dayalı, 0,5 cm içerden ve bold yazılır. Sadece ilk kelime büyük harfle başlar; geri kalanlar küçük harfle devam eder. Sonuna nokta konur ve paragraf başlığın hizasından devam eder. Kendinden önceki paragraftan satır boşluğu ile ayrılmaz.
Dördüncü Düzey Başlık	Sola dayalı, 0,5 cm içerden, bold ve italik yazılır. Sadece ilk kelime büyük harfle başlar; geri kalanlar küçük harfle devam eder. Sonuna nokta konur ve paragraf başlığın hizasından devam eder. Kendinden önceki paragraftan satır boşluğu ile ayrılmaz.
Beşinci Düzey Başlık	Sola dayalı, 0,5 cm içerden ve italik yazılır. Sadece ilk kelime büyük harfle başlar; geri kalanlar küçük harfle devam eder. Sonuna nokta konur ve paragraf başlığın hizasından devam eder. Kendinden önceki paragraftan satır boşluğu ile ayrılmaz (Beş düzeyden daha fazla başlık oluşturulması önerilmemektedir).
Tablo ve Şekil Başlıkları	<p>Tablo ve Şekil ifadeleri (Tablo 1., Şekil 1. gibi) bold biçimde kullanılır.</p> <p>Tablo ve şekil başlıklarını oluşturan kelimelerin ilk harfleri büyük ve başlık italik olarak yazılır.</p>

Diğer Hususlar

Vurgu	<p>Metin içerisinde bold biçimi kullanmayınız.</p> <p>Vurgular “ ” işareti veya italik ile yapılmalıdır.</p>
Madde Sıralamaları	Metin içerisindeki sıralamada, maddelendirmede alt alta 1, 2, 3 gibi sıralamalar yerine yan yana (i), (ii) vs. şeklinde sıralamaları tercih ediniz.
Doğrudan Alıntılar	Doğrudan alıntılar normal metne göre soldan girintili ve 9 punto ile yazılır. Ayrıca italik biçiminde gösterilmez. Ayrı paragraf yapılan doğrudan alıntılar “ ” içerisinde gösterilmez.

Turkish Journal of Business Ethics Notes for Contributors

Manuscript Submission

Contributors submitting their work to *Turkish Journal of Business Ethics* should be informed that articles should include the following:

- Quantitative, qualitative, or mixed research methods,
- Comprehensive literature reviews, meta-analysis, or meta-synthesis,
- Model proposals, clinical experimental research model, or original writings of similar quality.

Editorial and Review Process

Turkish Journal of Business Ethics gives priority to current studies using advanced research and statistical methods and techniques. The Journal's main criteria for publication are original contribution to the field and competency in methodology.

Manuscripts are first assessed by the Editorial Board for purpose, topic, content, presentation style, and mechanics of writing. During this preliminary assessment, the Editorial Board guidelines are as follows:

For Quantitative Research

Quantitative research based on a single variable or that mainly analyses frequency, percentage, difference, and correlational statistics is usually assessed in a preliminary assessment according to its contents. Quantitative research including multiple regressions, path and cluster analysis, or other advanced research and statistical methods is given priority.

For Studies Developing a Measurement Tool

The authenticity, scope, quality of the group worked on, and efficiency of the reliability and validity of studies are taken into consideration to decide whether the measurement tool can be published independently. The Editorial Board encourages contributors to send their manuscripts if the developed measurement tool is used in a study in which the findings are reported.

For Experimental Research

Findings must be supported, detailed, and further elaborated on with qualitative data.

For Qualitative Research

The reliability and validity studies and in-depth analysis of the data is of utmost importance.

For Descriptive Studies

The journal aims to publish analytical studies identifying and proposing solutions to the key issues related to business ethics. However, such studies should not resemble a book chapter based only on a literature review.

Mixed Research Designs

Such studies have a higher likelihood of being published. Mixed research design studies should justify why and how the author adopted the research design used. Qualitative and quantitative sections are analyzed separately and are expected to meet the criterion described above.

Please Note

- The Editors emphasize that *Turkish Journal of Business Ethics* articles should not include studies based on very frequently used measurement tools or on research topics that have been overly examined, unless they propose an innovative approach to the topic in question.
- Manuscripts based on thesis-related research should include all data used in the thesis. *Turkish Journal of Business Ethics* does not publish any article including unethical practices such as sliding.
- *Turkish Journal of Business Ethics* believes that the data collection process for original research should have been done in the last 5 years.

Editorial and Review Process

- Manuscripts are assigned a reference code and recorded in ScholarOne Manuscript.
- After the submission, authors are sent a confirmation of receipt by email.
- Manuscripts are evaluated by the Editorial Board following the submission.
- Manuscripts that meet the criteria for *Turkish Journal of Business Ethics* proceed to the next stage, which is reviewer evaluation.
- Manuscripts that do not meet the *Turkish Journal of Business Ethics* criteria are notified of the decision with the relevant justification for rejection.
- Receipt of manuscripts and Editorial Board decisions may take approximately 40 days.
- Manuscripts are sent to two specialists in the relevant field.
- If the reviewers differ in opinion about the quality of your work, the paper will be referred to a third reviewer.
- The Editorial Board and referee reviews take approximately 3-4 months to complete. This time may be extended depending on the availability of referees in your sub-discipline.
- Reviewer reports are kept confidential. We adopt a double-blind peer-review evaluating process.
- Authors must be attentive to the criticisms, suggestions, and corrections of the referees and the Editorial Board. In case of disagreement with the reports, authors must explain why they do not agree with the points made by the reviewers.
- For more details of the review process, visit the Notes for Reviewers page.
- There are three possible results for a manuscript:
  - Acceptance with minor or major revisions
  - Reject and Resubmit process
  - Rejection

Manuscripts go through the following stages once accepted for publication:

- Reviewer reports and Editorial Board reports are sent to the author.
- Authors revise their manuscripts according to the reports, and the Editorial Board reviews the revised manuscripts before they advance to the proofreading stage.
- Authors are sent the proofreading notes.
- When proofreading is complete, manuscripts advance to the formatting and pagination stage.
- Following the pagination process, authors are asked to conduct a final check of their manuscripts.
- After completion of these processes, manuscripts are initially published on OnlineFirst. As each article is assigned a DOI, this version could be treated as the authentic version.
- Printing of the manuscript in the journal may take approximately 5-6 months, depending on the workload involved in the journal.

Formatting and Content Requirements for Manuscripts

General Formatting Requirements

Font	The font used in the entire manuscript should be Times New Roman, font size 10. For tables and figures, see below.
Page Layout	Page margins for bottom, top, right, and left should be pre-set as 0.98 inch. Text should be justified with no hyphenation breaks in words at the end of a line. Text should be typed as a single-column document. Paragraphs and headings should not be indented, but aligned with the main text.
Paragraph Format	Paragraph indents should be pre-set in the tabs section as follows: <ul style="list-style-type: none"> ❖ before and after: 6 pt ❖ line spacing: 1.5
Page Limit	Manuscripts prepared in compliance with the guidelines should not exceed 25 pages (10,000 words).

Manuscript Sections

Title	Article titles should be boldfaced and centered.
Author(s)'s Names	The main document is used for peer-review, which may include the title, abstract, key words, main body, references, figures and tables and supplementary materials. The names of all authors and their institutions should not be included in the main document.
Abstract	Abstracts should be between 150–200 words. No citations should appear in the abstract.
Keywords	5–8 words representing the manuscript should be given as keywords.
Main Text	Qualitative and quantitative studies should contain the following sections: Introduction, Method, Findings, and Discussion. The Methods section must include Sampling/Study Population, Data Collection Tools, and Procedure as sub-sections if an original research method has been used. Literature reviews should elaborate on the problem, analyze the relevant literature, emphasize the gaps and inconsistencies in the literature, and discuss actions toward solving these problems. Other types of studies can allow slight variations in sections, but they should not contain too many details and sub-sections that could distract readers' attention and compromise readability.
References	Both in-text citations and references should comply with the APA guidelines as provided in the Publication Manual of American Psychological Association (APA) (6 th edition).

Tables, Figures, and Appendices

Tables and Figures Tables, figures, pictures, graphics, and similar aspects should be embedded in the text, and not provided as appendices.

For tables and figures, use Times New Roman, font size 9.

Under the Paragraph tab, ensure that the indentation is as follows:

- ❖ before and after: 0
- ❖ spacing: Single

Tables and figures should be left aligned, and the text wrapping feature should be turned off.

Appendices Each appendix should be displayed on a separate page after the references section.

Format for Five Levels of Heading

The heading style consists of five possible formatting arrangements, according to the number of levels of subordination. Each heading level is numbered (see below).

Levels of Heading	Format
1	Centered, Boldface, Uppercase and Lowercase Heading
2	Flush Left, Boldface, Uppercase and Lowercase Heading
3	Indented, boldface, lowercase paragraph heading ending with a period. (In a lowercase paragraph heading, the first letter of the first word is uppercase and the remaining words are lowercase.)
4	Indented, boldface, italicized, lowercase paragraph heading ending with a period.
5	Indented, italicized, lowercase paragraph heading ending with a period.
	More than five levels of headings are not advisable.

Table and Figure Headings Table and figure numbers should be typed as “Table 1.” or “Figure 1.”
Table and figure headings should be in italics.

Other Guidelines

Emphasis Do not use boldfaced characters in text. Emphasis should be expressed using quotation marks (“”) or italics.

Listing Lists in text should be horizontal and not vertical. Further, the list should use Roman numeral [(i), (ii), and so on], not Arabic (1, 2).

Direct Quotations Direct quotes should be left-indented from the main text and typed in 9-point font. They need not be italicized.